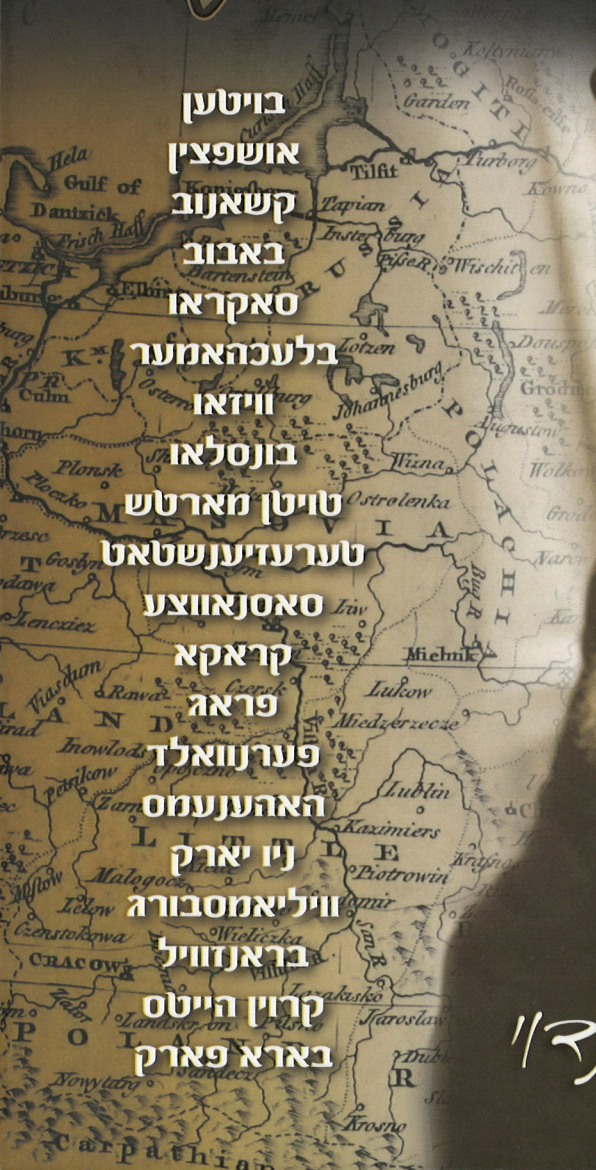
זקנים ויאמרו לך

יוסף שמואל לאנדוי

בעזהשי"ת

זקניך ויאמרו לך

קאפיטלעך פון מיין לעבנס-געשיכטע
פון די יוגנט יארן ביז צום היינטיגן טאג

באגלייט מיט
היסטארישע בילדער און מאפעס

יוסף שמואל לאנדוי

ברוקלין, ניו יארק
שנת תשע"א לפ"ק

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

Copyright © '11

כל הזכויות שמורות

Rabbi Yosef Shmiel Landau
1759 49th street
Brooklyn, NY 11204
Tel. (718) 851-8487

התודה והברכה

א הערצליכע יישר כח
פאר ידידי היקר איש חי ורב פעלים
הנה"ח מוה"ר **אברהם ישעי' זיגער** שיחי'
וואס האט זיך שטארק איבערגעגבן
פאר די הצלחה פון דעם דאזיגן בוך.

יברך ד' חילו ופועל ידיו תרצה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

Printed and Bound by.
EASTERN • BOOK • PRESS • INC.
Monsey, NY 10952 • 845.352.5600

זקניך ויאמרו לך
אינהאלט

אינהאלט

ערשטער קאפיטל

גאליציע און מיין געבורט-שטאט בויטען (דייטשלאנד) ..... עמ' ט

שטענדיגע מלחמות אין פוילן / חילוק צווישן גאליציאנער און פוילישער אידן / באשלוס צו וואוינען אין בויטען / פוילישע קהלה אין בויטען / עצות צו ווערן באפרייט פון מיליטער / מיין משפחה-נאמען "לאנדוי" / פאגראמען אין היסטאריע פון כלל ישראל

צווייטער קאפיטל

טאג טעגליכע לעבנס-שטייגער אין אשפיצין ..... עמ' לא

וויפיל אידן האבן געוואוינט אין אשפיצין / די געגענט זאַ-סאָלע / דער מארק-פלאץ / איין ציגארעטן-געשעפט אין גאנץ אשפיצין / וואשן וועש און ביגלען / קאכן און וואַרעמען / אנווארעמען עסן אויף שבת / טראגן טשאלנט צום בעקער / עירוב פון שטאט / אייז-קאסטן כדי עסנווארג זאלן נישט ווערן פארדארבן / וואו האט מען געקויפט עסנווארג / פראצעדור פון אויפקאכן מילך / איינקויפן פיש, פלייש, און הינדלעך / סדר פון "כשר-מאכן" / אמאליגע סיסטעם פון א קהלה

דריטער קאפיטל

חינוך הבנים והבנות ..... עמ' סה

סיסטעם פון לערנען מיט קינדער דורך פריוואטע מלמדים / פרייע פארטייען און ארגאניזאציעס / חסיד'ישע יונגעלייט און בחורים ראטעווען פארבלאנזשענע נשמות / פארוואס עלטערן האבן נישט געוואלט אז זייער קינדער זאלן לערנען אין א חסיד'יש שטיבל / סיבות פארוואס עס זענען נישט געווען קיין ארגאניזירטע ישיבות פאר בחורים / וואַרעמע פארברענגענס אין די שטיבלעך / ערציאונג פון די מיידלעך / שווערigkeiט פאר א חסיד'ישע בחור א שידוך צו טוהן

פערטער קאפיטל

פסח אין באבוב.....עמ' פא

חברת אלה מסעי / דערהויבענע נסיעה מיט'ן באן / אכסניות פאר די בחורים / וויפיל בחורים זענען געקומען צו פארן / מאנגל פון בכורים / די עבודה פון מצות באקן / דער דעהויבענעם ליל הסדר / התעוררות ביים זינגן "ברח דודי" / גראמען ביי סעודת אסתר / 'הושענא גומרת הלכות שבת' / קאך פונקציאנירט פאר קנאפע טויזנט מענטשן / מערקווירדיגן עפיזאד ביי אן אנבייסן במחיצת רבינו

פינפטער קאפיטל

אנטיסמעטיזים אין דייטשלאנד פאר'ן קריג.....עמ' קז

רדיפות אויף פוילישע אידן אין דייטשלאנד / מיין טאטע ע"ה פאלירט זיין פרנסה / פלענער פון עפענען א אייזן געשעפט / דער סוד פון דעם באהאלטענער געלט-אוצר / פארטרייבונג פון אלע אידישע פוילישע בירגער אין דייטשלאנד / פוילישע גרענץ-וועכטער לאזן נישט אריין די צובראכענע אידן / הילף-אקציע וואס זארגט פאר די ארימע אידן / שרעקליכע חרבנות פון קריסטאל-נאכט

זעקסטער קאפיטל

אויסברוך פון דער צווייטער וועלטס קריג.....עמ' קיט

דייטשע מיליטער רוקט זיך אריין אין פוילין / שווערער וועג פון קשאנוב ביז קראקא / די גרויסע שטאט קראקא פאלט אונטער די הענט פונעם דייטש / וווי אזוי דאס דייטשע מיליטער האט איינגענומען פוילין אזוי שנעל / א איד מיט בארד און פאות קען זיך מער נישט באווייזן אין גאס / מיר פארן צוריק קיין קשאנוב / בסוד סודות קומען מיר דאוונען און לערנען אין א אלט הייזל / דייטשן כאפן אידן צו טוהן פארשידענע ערליי שמוציגע ארבעט / גזירה פון טראגן א געלע שטערן אויף דעם מלבוש / דייטשע גויים ווערן די בעלי בתים פון די אידישע געשעפטן / דייטשע מערדער ימ"ש הענגן אויף ביימער זיבן אומשולדיגע אידן

זיבעטער קאפיטל

אנהויב קריג אין אשפיצין און פיינפולע צייטן אין רוסלאנד ..... עמ' קלז

שוועדע איבערלעבונג ביז מען האט זיך דערזעהן נעבן לעמבערג / מען פארשיקט איבער א האלב מיליאן אידן קיין סיביר / שוועדע צייטן אין דרום רוסלאנד / טרויעריגע אויסזידלונג פון אשפיצין / זיידע און באבע באזעצן זיך אין סאסנאווצא / דייטשן בויען דעם לאגער אין אוישוויץ

אכטער קאפיטל

ארבעטס-לאגער סאקראו ..... עמ' קמט

ביטערע גזירות אויף די אידן / טעטיקייט פון דעם יודענראט / פארשיקט צו אן ארבעטס-לאגער / רירענדע געזעגענען פון מיין עלטערן און געשוויסטער / מיין געליבטער אין די לאגער / שוועדע אויפגאבע פון אויסצושניידן א וואלד פון ביימער / דאס שטיין ביים אפעל-פלאץ און די שוועדע צרות / מאגערע עסן וואס האט נישט געשטילט דעם הונגער / שבת, כשרות, און תפילין / א בוים פאלט אויף מיינע פינגער / אונטערשייד צווישן א ארבעטס-לאגער און א קאנצענטראציע-לאגער / מאדנע אויפפירונג פונעם דאקטער

ניינטער קאפיטל

צוריק אין קשאנוב ..... עמ' קסז

ריזיקאלישן באמיאונגען מיך צו באפרייען פון לאגער / באדייט פונעם באהאלטענע צעטל אינעם קוגל / "כאפונג" גזירה / געוויסע ארבעט פאר די רעגירונג / פארשיקט צו "בלעכהאַמער" ארבעטס-לאגער / מיר בויען אין לאגער א כשר'ע סוכה

צעהנטער קאפיטל

ארבעטס-לאגער וויסאו ..... עמ' קעט

עבודת הפרך ביי דער בוי-שטעלע / גראבן גרובער און אוועקשארן קילאמעטערס שניי / פארשידענע טאקטיקן צו פארשאפן אביסל מער עסן / טראגישן אומקום פון דריי האלענדישע אידן

עלפטער קאפיטל

פארשידענע לאגערן ביז צום באפרייאונג..... עמ' קצה

ימים טובים אין די לאגערן / מצות-באקן אין לאגער / שוועריקייט פון נישט עסן חמץ אין פסח / וועג צופיס צום קאנצעטראציע-לאגער בונסלויא / תפילין ווערן פארלוירן / איך ווער געפירט צו א נייע לאגער פאר בוי-ארבעט / איך בוי עראפלאנען פאר די דייטשע ארמיי / אמעריקאנער באמבאדירן דעם גאנצע עראפלאנען פאבריק / טויטן מארש / גאנצע טעג אויף לאסט-וואגאנען אהן עסן / געבליבן אויפ'ן וואגאן ביים באפרייאונג

צוועלפטער קאפיטל

טערעזיענשטאט און סאסנאווצער קיבוץ..... עמ' ריז

איך ווער אראפגעפירט פון דעם וואגאן / מיינע תפילין ווערן צוגענומען און פארברענט / רוסישע דאקטארין געבט זיך אפ מיט מיין געזונט צושטאנד / פיהל מענטשן שטארבן פון שעדליכע קראנקהייטן / ארויסגענומען פון טערעזיענשטאט דורך מיין שוועסטער / אומקום-איינצלהייטן פון פאמיליע-מיטגלידער / ציוני'סטישע קיבוץ אין סאסנאווצא / אנטעסמיטישקייט אין קאטוילישע שפיטאל אין קראקא / שמאגלן די טשעכישער גרענץ / איך ווער פלאצירט אין פראגער שפיטאל / מיר קומען אהן קיין פערנוואלד

דרייצנטער קאפיטל

פערנוואלד - האהנעמעס..... עמ' רלג

קראנק מיט א פרישע מחלה / מצב פון אידישקייט ביי די שארית הפליטה אידן / פארגעסן פשוט'ע הלכות פון אידישקייט / איך פארלאז דעם קיבוץ / פערנוואלד אינטער'ן אויפזיכט פונעם קלויזנבורגער רב / אסימלאנטן שטעלן אינטער שטרויכלונגען / אריבערגעצויגן קיין האהנעמעס / האהנעמעס אויפגעלעבט דעם אמאליגן אידישן פראכט / פיזישע און גייסטיגע ערהוילונג אין דאַוואַס / אויפגאבע פון אנפירן מיט די ישיבה / די ערשטע חתונות אין האהנעמעס / די חסרון פון זיין א פוילישער / מיין שידוך-שליסן און חתונה אין לינז-עבעלסבערג

פערצנטער קאפיטל

אנקום קיין אמעריקע ..... עמ' רסה

באשלוס צו פארן קיין אמעריקע / איך לערן די ענגלישע שפראך / רייזע קיין אמעריקע מיט א מיליטערישע שיף / רייזנדע ליידן פון ים-קראנקייט / הונגער אויפ'ן שיף נישט האבנדיג כשר עסן / קבלת פנים פון דעם 'הֵייאַס' און דעם 'דשאונט' / בהשגחה פרטית פארמיטן פון וואוינען אין פילאדעלפיע / ערשטער דירה אין וויליאמסבורג / ארבעט אין א וואָרשט פאַבריק / פאָרשלאַג צו ארבעטן אין באבובער ת"ת אין בראנזוויל

פופצנטער קאפיטל

איבערפלאנצונג פון באבובער הויף אין אמעריקע ..... עמ' רעז

וועסט-סייד אין די בראשית-יארן / גרינדונג פון באבובער קהלה און ת"ת אין בראנזוויל / מיין אויפגאבע אין דער תלמוד תורה / מיט 'עצות' קען מען קיין חובות נישט באצאלן / רוחניות'דיגע דערפאלג ביי מלוה מלכה לטובת ת"ת אין בראנזוויל / גרינדונג פון באבובער קהלה און ת"ת אין דער איסט-סייד / אנטדעקט 'היסטאריע' ביים אויפגראבן באבובער מקוה אין דער איסט-סייד / אנ"ש פון בארא פארק ארגאניזירן באבובער שטיבל מיט מסירת נפש / אנטוויקלונג פון איבערפלאנצן חצרות באבוב אין קרוינהייטס

זעכצנטער קאפיטל

באבובער הויף אין קרוינהייטס ..... עמ' שא

די צוויי געגענטער פון קרוינהייטס / ווייטזיכטיגער בליק פון כ"ק רבינו זצ"ל / הערליכע אנטוויקלונג און וואוקס פון דער תלמוד תורה / פילפארביגע ארבעט אלס מנהל הישיבה / פינאנציעלע הילף פון די 'לעידיס-אקזילערי' / אויפבוי און אריינציה פון די ישיבה אויף 'פארק-פלעיס' / שילדערונג פון די געהויבענע תפלות אין לעכטיגע טישן / פארוואס באבוב האט זיך אוועקגעצויגן פון קרוינהייטס

זיבצנטער קאפיטל

מחנה שלוה - מחנה גילה ..... **עמ' שיז**

באשלוס צו גרינדן זומער קעמפ פאר יונגלעך / געטראפן א פאסיגע ארט פאר דעם קעמפ / די דריי שותפים פון דעם קעמפ / 'מחנה שלוה' - צווייטער חסיד'ישער זומער קעמפ / טאג טעגליכע ווערטשאפט אין מחנה שלוה / מיט וואס מיר האבן באשעפטיגט די קינדער אין 'מחנה שלוה' / באזוכן פון כ"ק מרן אדמו"ר זצ"ל אין קעמפ / אפקויף פון האטעל פאר מחנה גילה / מחנה גילה פרייוויליג אנגעפירט דורך 'לעידיס-אקזילערי' / פארוואלטער פון מחנות שלוה און גילה אינזינעם / מחנה גילה ציהט אוועק צוליב גרויס ענגשאפט / חצרות באבוב האלט ביי פינאנציעלע צוזאמען ברוך / כ"ק רבינו זצ"ל באשטימט קאמיטע פאר "עמערגענסי קאמפיין" / שליכטונג פון חובות פאַלט ארויף אויף מיר / פראבלעם געלעזט נאך עטליכע יאר שוועדע הערוואניע

אכצנטער קאפיטל

געראטעוועט קרית באבוב פון פינאנציעלן צוזאמענבראך ..... **עמ' שלט**

רעזיגנאציע פון ארבעט אין באבובער מוסדות / פארשלאג פון א מעקלער צו גרינדן קרית באבוב / בראשית-יארן אין קרית באבוב / די חובות האלטן אין איין וואקסן / מיינונג-פארשידנהייטן איבער ארנטליכקייט פון מעקלער / שליח פעסטגעשטעלט אז דער מעקלער איז א שווינדלער / איך פאר קיין ארץ ישראל אויסגלייכן חובות / באריכט אז די שליחות איז ערפילט

נייַנצנטער קאפיטל

פריוואטע באשעפטיגונג - נאך עסקנות פאר באבוב ..... **עמ' שנג**

אויפזיכט אויף בוי-ארבעט / שותף און פארוואלטער אין א 'נוירסינג היים' / הארץ-אטאקע צווינגט צו פארקויפן 'נוירסינג היים' / אפגעקוויפט 'פאַרק-הויז' האטעל / עסקנות פאר קרית באבוב / אנטוויקלונג פון גרויסן באבובער ביהמ"ד / לייסטונגן פאר גרויסע חובות פון מוסדות באבוב / יערליכע שטיצע פאר באבובער מוסדות בארצה"ק

זקניך ויאמרו לך
פארוואַרט

ברכות והודאות

איך וויל ארויסגעבן מיינע געפילען
און ווארימע אויסדרוקען פון הכרת הטוב
צו מיין חשובע טאכטער

מרת **חנה שרה ראזענבערג** שתחי'

וואס האט אוועקגעגעבען אסאך פון איר חשובע
צייט פאר דער הצלחה פון דעם דאזיגן בוך.

ישלם ד' פעלה ותהי משכרתה שלימה מעם ד'

פארווארט

זכור ימות עולם בינו שנות דור ודור
שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך.

(דברים לב, ז)

טייערע קינדער, אייניקלעך, און איהר אייניקלעך, וועלכע לייענען יעצט די דאזיגע שורות, און וועלכע וועלן דאס אי"ה ליינען אין צוקונפטיגע דורות.

עס שרייבט דא צו אייך אייער טאטע, זיידע, און עלטער זיידע, וועלכער איז בעזהשי"ת אריבער די לאנגע וואַקלדיגע בריק פון דער וועלט פארצייטישע גאליציע ביז צו דער מאָדערנע אמעריקע, וועלכער האט געדארפט צוזאמען נעמען זיינע שוואכע כוחות, און מיט גרויס מיה אליין פראבירן צוריק אויפצובויען כאטש א טייל פון דעם וואס איז אזוי שרעקליך חרוב געווארן דורך דעם אכזריות'דיגן דייטשען פאלק ימ"ש וזכרם, נאכ'ן דורכגיין שרעקליכע יארן פון שבעה מדורי גיהנום - אויב נישט מער, אין די קאנצענטראציע-לאגערן, און די אלע ליידן פון דער בלוטיגער צווייטער וועלט מלחמה, וואס האט ליידער פארניכטעט רוב רובו פונעם כלל ישראל, השם ינקום דמם.

איך קלער שוין ביי מיר אסאך יארן, אז עס איז געקומען די צייט אראפצושרייבן מיינע איבערלעבענישן, את כל התלאה אשר מצאתנו, די אלע שווערקייטן וואס האבן אונז געטראפן, די אלע צרות וועלכע מיר האבן איבערגעלעבט, און די גרויסע נסים וחסדים גלויים וואס דער באשעפער האט מיט מיר געטוהן, אז איך האב דאס אלעס

איבערגעלעבט און ב"ה דערלעבט צוריק אויפצובויען א דור ישרים יבורך, און נאך דערצו אביסל ביישטייערן פאר'ן כלל ישראל.

איך האב אבער די אלע יארן אריינגעקלערט, זאל איך יא שרייבן? זאל איך נישט שרייבן? און וואו נעמט מען דעם כח דאס אלעס אראפצושרייבן, וועו דורכ'ן שרייבן פרישען זיך אויף ביטערע און שרעקליכע זכרונות פון די צרות וואס מיר האבן דעמאלטס מיטגעמאכט, און מען דערמאנט זיך פון דעם טיערסטן און באליבסטן וואס מיר האבן ליידער אזוי טראגיש פארלוירן. אבער פון די צווייטער זייט, ווי אזוי מעג מען דען פארשווייגען און נישט איבערגעבן פאר די צוקונפטיגע דורות אזא וויכטיגע טייל פון דער אידישער געשיכטע. דערצו איז נאך צוגעקומען דער פארלאנג און דאס געבעהט פון מיינע אייניקלעך שיחי', וועלכע האבן מיך איבערגעצייגט אז איך זאל אנהייבן שרייבן נאָטיצן אין מיין פרייע צייט.

איך האב טאקע אנגעהויבן מיט דער שרייב-ארבעט, און עס איז מיר בכלל נישט לייכט אנגעקומען, אבער וויסנדיג אז איך טוה דערמיט פאראייביגן וויכטיגע זכרונות, און אז עס קען זיין א תועלת פאר דער צוקונפט צו וויסן וואס האט פאסירט, האט דאס מיר אריינגעגעבן קוראזש און מוט, צוביסליך צו שרייבן וווייטער און וווייטער, ביז איך האב מיך דערזעהן מיט דעם דיקע בוך.

איר, קינדער און אייניקלעך, זעהט פאר די אויגן א שיין מאדערניזירט לאנד, מיט פארגעשריטענע טעכנעלאגיע, און מיט אלע באקוועמליכקייטן, דערפאר איז אייך שווער זיך פארצושטעלן אז מיט א קנאַפּע זיבעציג יאהר צוריק האבן מיר די אלע באקוועמליכקייטן נישט פארמאגט. איבערדעם איז כדאי אייך צו נעמען יעצט אויף א

באזוך צו דעם אמאליגן אידישן פוילין, גאליציע, און בכלל צו דער אידישער אייראפע.

איהר וועט האבן די מעגליכקייט צו זעהן אז טראץ די גרויסע ארימקייט וואס האט דעמאלטס געהערשט, און טראץ די באגרעניצטע מעגליכקייטן, האט אידישקייט געבליהט און געלאכטן. מען האט אויפגעצויגן הערליכע אידישע דורות, און כאטש מען האט געלעבט אין זעהר שווערע אומשטענדן, האט מען געהאט מסירת נפש פאר אידישקייט, אויף יעדען קוצו של יו"ד.

עס איז געווען א אידישע וועלט אין אייראפע, א וועלט מיט הונדערטער איבער הונדערטער טויזענטער אידן יראים ושלימים, רבנים, צדיקים, חסידים ואנשי מעשה. עס איז געווען איבער דער לענג און דער ברייט פון אייראפע חצרות הקודש מיט זייערע רבי'ס, און צענדליגע טויזענטער חסידים, תלמודי תורה, ישיבות, און אלעס וואס אזא ריזיגע ציבור דארף צו האבן.

דאס אלעס האט אנגעהאלטן ביז וועו די אכזריות'דיגע דייטשן ימ"ש האבן אריינגעשטאכן זייער בלוטיגער שווערד אינעם רוקן-ביין פון כלל ישראל, וועו זיי האבן אומגעברענגט און פארניכטעט דאס שענסטע און דאס בעסטע, מסלתה ומשמנה. זעקס מיליאן אידן פון כמעט אלע אייראפעישע לענדער, און דערונטער א מיליאן קליינע קינדער רח"ל. גאנצע קהילות קדושות בישראל, הם ונשיהם ובניהם ובנותיהם, רבנן ותלמידיהון, זענען ל"ע טראגיש אפגעווישט געווארן פון דער מאפע, ובכללם אונזער הייליגע באבובער רבי זצוק"ל הי"ד בעל קדושת ציון, און עטליכע פון זיינע טייערע חשוב'ע קינדער זצ"ל, רוב רובם פון אנ"ש באבובער חסידים, ואחרון אחרון חביב מיינע חשוב'ע און טייערע עלטערן, און כמעט אונזער גאנצע משפחה, ה' ינקום דמי כולם, וארץ אל תכסו דמם.

איהר וועט אויך האבן די מעגליכקייט דא צו זעהן פון וואו מען האט גענומען די גרויסע כוחות איבערצוטראגן און איבערצולעבן די שרעקליכע שוועריקייטן, ספעציעל און די גענאָס און אין די גרויזאמע קאנצעטראציע לאגערן, און בכלל צו פארשטיין דעם גרויסן וואונדער, ווי אזוי אזא קליין הייפעלע גערעטעוועט אידן, אודים מוצלים מאש, האבן געהאט דעם מוט, דעם קוראזש און די כוחות צוריק אויפצושטעלן דאס אמאליגע אידישקייט, די הערליכע שיינע משפחות און די ריזיגע מוסדות התורה והחסידות פון אלע קרייזן און פון דער באבובער דינאסטיע, דא אין אמעריקע, אין ארץ ישראל און איבער דער גאנצער וועלט.

איך האב צוזאמען געשטעלט די דערציילונג פון מיין לעבענס-געשיכטע אין דעם פאָרם פון פראגעס און ענטפערס, וויבאלד איך האב געזעהן אין איינעם פון די ספרי קודש וואס פרעגט, וואס איז דער חילוק צווישן זכירת יציאת מצרים און סיפור יציאת מצרים? איז ער מסביר, אז בשעת מען דארף מזכיר זיין יציאת מצרים, איז גענוג צו "דערמאנען" די נסים ונפלאות וואס דער באשעפער האט מיט אונז געטוהן וועו ער האט אונז ארויסגענומען פון מצרים, און מען איז יוצא די מצוה פון זכירת יציאת מצרים. דאקעגן וועו מען וויל יוצא זיין די מצוה פון סיפור יציאת מצרים, איז נישט גענוג צו "דערמאנען" יציאת מצרים, נאר מען מוז דאס טוהן בדרך שאלה ותשובה, דורך "פרעגן און ענטפערן".

דאס איז טאקע די סיבה פארוואס פסח ביינאכט ביים סדר, וועו עס איז דא די ספעציעלע מצוה פון סיפור יציאת מצרים, איז מען מקפיד אז די קינדער זאלן פרעגן "מה נשתנה". אפילו אויב עס זענען נישט דא קיין קינדער ביים סדר, זאלן עלטערע פרעגן איינער פון דעם

אנדערן, אפילו אויב עס זיצן דארט נאר צוויי תלמידי חכמים, ווייל דאס דערציילן וועגן יציאת מצרים דארף געטוהן ווערן בדרך "שאלה ותשובה".

אז מען גיט א בליק אין אבן עזרא אויפ'ן פסוק "שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך", זאגט ער: "אם שכחת מה שספרו לך אבותיך, שאל אותם". - אויב האסטו פארגעסן וואס דיינע עלטערן האבן דיר דערציילט, פרעג זיי. זעהט מען פון דארט ווי וויכטיג עס איז אז קינדער זאלן פרעגן די עלטערן, און ווי וויכטיג עס איז אז די עלטערן זאלן איבערגעבן פאר די קינדער וואס עס איז פריער געשעהן אין די פארגאנגענהייט פון דעם אידישן פאלק, אזוי וועט זיין "זכור ימות עולם".

דאס איז די סיבה פארוואס איך האב טאקע באשלאסן מסדר צו זיין דעם בוך אויפ'ן שטייגער פון פראגעס און ענטפערס, כדי עס זאל זיין אזוי ווי א דערציילונג, און גלייכצייטיג זאל עס אויך דינען אלס א ספר הזכרונות פון אלע געשעענישן וואס מיר זענען ליידער דורך געגאנגען און איבערגעלעבט אין די יארן פון די שרעקליכע און ביטערע צווייטער וועלט מלחמה, און איך האף אז מען וועט טאקע פון דעם קענען עפעס ארויסלערנען.

טראץ דעם וואס איך האב ב"ה באוויזן אביסל צו שילדערן מיין לעבנס-געשיכטע, דאך איז די ארבעט ווי פארשטענדליך נישט פולקאם בשלימות. אויב איך וועל באשרייבן מיין גאנצע ביאגראפיע מיט אלע אירע איינצעלהייטן, וועט זיין הזמן יכלה והם לא יכלו, דעריבער האב איך פראבירט כאטש צו שילדערן און באשרייבן די פארגאנגענהייט ווי וויייט מעגליך לויט מיין יכולת.

ביי דער געלעגנהייט וויל איך אפגעבן א שבח והודי' לשמו של הקב"ה, אויף אלע נסים און די טובות וואס ער האט געטוהן מיט מיר, שהוציאנו מעבדות לחירות, און מיר געפירט אויף דעם דרך הישר, ביז שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה.

שהחיינו, אז נאך אזויפיל יארן פון זיין 'נע ונד', האט השי"ת מיר געהאלפן אז איך האב געפונען מיין ריכטיגן זיווג, להבלח"ט אשתי היקרה והחשובה מרת לאה ע"ה, וועלכע איז געווען מיין געטרייע לעבנס-באגלייטערן פאר קרוב צו זעכציג יאר. אין אלע מיינע אונטערנעמונגען איז זי געשטאנען ביי מיין רעכטע זייט, ספעציעל דורך די זיבעצן יאר פון שנת תשי"ז ביז תשל"ג, ווען זי איז געווען אזוי ווי א מאמע צו די הונדערטער קינדער אין מחנה שלוה, וועלכע זענען געווען אונטער אונזער אויפזיכט יעדע זומער.

שהחיינו, אויפצובויען צוזאמען מיט זוגתי ע"ה א שיינעם אידישן דור, און אויפציען געטרייע און איבערגעגעבענע קינדער און אייניקלעך על דרך ישראל סבא, בתורה, בחסידות, ובעבודת השם.

שהחיינו, אז איך האב געהאט די זכי' צו זיין פופציג יאר אין דער סביבה פון כ"ק מרן אדמו"ר מהר"ש מבאבוב זצוק"ל, און זיך לערנען פון זיינע געוואלדיגע הנהגות, נהנה צו זיין פון זיינע הייליגע תפילות, און פון זיינע דערהויבענע דרכים בעבדות השם. באזונדער האב איך געהאט די זכי' צו שטיין לימין קדשו צו העלפן צוריק אויפצובויען דא אין אמעריקע די הערליכע באבובער דינאסטיע מיט אירע פראכטפולע מוסדות הק', וועלכע זענען אזוי טראגיש חרוב געווארן דורך די דייטשע רוצחים ימ"ש אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט מלחמה.

שהחיינו, צו האבן דעם זכות פון העלפן בויען און אנטוויקלן תורה וחסידות אין אונזערע באבובער מוסדות בארצנו הקדושה.

עס בלייבט מיר נאר איבער, צו בעטן אז השי"ת זאל העלפן אז מיר זאלן זיין געזונט און שטארק, און קענען ווייטער אנגיין מיט אונזער הייליגע ארבעט, שעפן פיהל אידיש נחת פון די קינדער און אייניקלעך, און כסדר הערן גוטע בשורות איינער פון דעם אנדערן, ביז מיר וועלן זוכה זיין אקייגען צו גיין משיח צדקינו, במהרה בימינו אמן.

יוסף שמואל לאנדוי

ערשטער קאפיטל
גאליציע און מיין געבורט-שטאט בויטען

ערשטער קאפיטל

גאליציע און מיין געבורט-שטאט בויטען

שטענדיגע מלחמות אין פוילן / חילוק צווישן גאליציאנער און פוילישער אידן / באשלוס צו וואוינען אין בויטען / פוילישע קהלה אין בויטען / עצות צו ווערן באפרייט פון מיליטער / מיין משפחה-נאמען "לאנדוי" / פאגראמען אין היסטאריע פון כלל ישראל

פראגע: **קענט איהר דערציילן צום ערשט וועגן אייער יוגנט יארן?**

ענטפער: איך בין געבוירן געווארן דעם זיבענ'טע טאג אין חודש טבת שנת תרפ"ב לפ"ק (למספרם Jan. 7, 1922) אין דער שטאט בויטען (אויף פויליש Bytom), וואס האט זיך געפונען אין דייטשלאנד, זעהר נאנט צו דער פוילישער גרענץ. מיינע עלטערן האבן זיך אהינגעצויגן פון קשאנוב נאך דער ערשטער וועלט מלחמה, וועלכע האט זיך געענדיגט אין יאר תרע"ח לפ"ק (למספרם 1918).

ווען איך בין געווען צווי יאר אלט, האבן מיינע עלטערן באשלאסן צו טוישן זייער וואוין ארט, און זיך אריבערגעצויגן פון בויטען קיין אשפיצין, (שפעטער די טרויעריג בארימטע אוישוויץ), א שטאט אין דער גאליציאנער טייל פון פוילין.

פראגע: **וואס מיינט דער גאליציאנער טייל פון פוילין?**

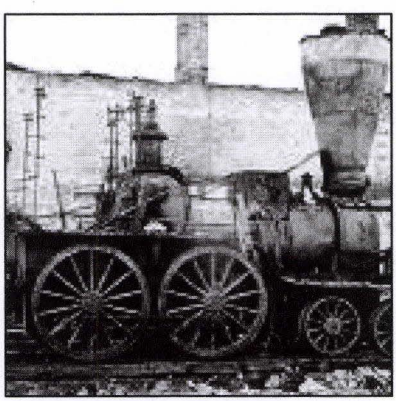
ענטפער: ווי באקאנט איז פוילין א גרויס לאנד אין סאמע מיטן פון אייראפע. ביי די מזרח זייט גרעניצט עס מיט רוסלאנד. ביי מעריב

מאפע פון פוילן און אראומיגע לענדער

מיט דייטשלאנד. אויף דרום איז טשעכיי, עסטרייך, און אונגארן. און צו צפון זייט איז דער באַלטישער ים.

פוילין איז א לאנד מיט פילע בערג און טאלן, עס פארמאגט כמעט די מערסטע וואסערן פון אלע אנדערע לענדער אין אייראפע. עס האבן דארט געוואוינט פאר דער צווייטער וועלט מלחמה בערך דרייסיג מיליאן בירגער, צווישן זיי העכער דריי מיליאן אידן. דורכאויס די לעצטע הונדערטער יארן האבן די שכינות'דיגע לענדער געפירט מלחמות מיט פוילין און עס געוואלט פארכאפן פאר זיך, וויבאלד עס האט פארמאגט אסאך נאטורליכע אוצרות וואס די שכינות'דיגע לענדער האבן נישט פארמאגט.

ט"ף אונטער דער ערד געפונט זיך זעהר אסאך קוילען, וואס איז אמאל געווען פון די זעהר וויכטיגע זאכן, וויל מיט קוילען האט מען זיך באנוצט אזוי ווי מען באנוצט זיך אין די היינטיגע צייטן מיט אויל. אויסער דעם וואס מען האט מיט קוילען געקאכט, געבאקן, און אנגעהייצט די שטוב, האט די גאנצע עלעקטריציטעט, די באנען, די פאבריק מאשינען א.ד.ג. אויך געארבעט מיט דעם כח פונעם פייער פון די ברענענדיגע קוילען.

א לאקאמאטיוו וואס פארט
מיט די כח פון ברענענדיגע קוילען

אויך האט מען אין פוילין געגראבן און ארויפגעברענגט פון אונטער דער ערד אסאך זאלץ, און אין געוויסע געגענטער זענען געווען קוואלן פון אויל. פוילין איז אויך געווען רייך אין פארשידענע תבואות, גרינצייג, און אנדערע לעבנס מיטלן וואס די דערנעבנדיגע לענדער האבן נויטיג געדארפט.

דערפאר האבן די לענדער וועלכע זענען געווען שכנים מיט פוילין, געפירט פון צייט צו צייט מלחמות מיט פוילין, און עס איז זיי אסאך מאל געלונגען אנצושליסן א טייל פון פוילין צו זייער לאנד. יעדעס מאהל וועו פוילין האט פארלוירן א מלחמה, האבן די שכנים זיך צעטיילט מיט דעם לאנד, און יעדער האט געכאפט א שטיק פון פוילין.

אזוי איז טאקע אויך געווען אין די יארן צווישן תקנ"ה ביז תרע"ח (1795-1918), ביז וועו עס האט זיך געענדיגט די ערשטער וועלט מלחמה. די מלוכה פון עסטרייך-אונגארן האט פארכאפט די דרום זייט פון פוילין, און עס אנגעשלאסן צו זיך, רוסלאנד האט צוגענומען די מזרח זייט, און דייטשלאנד די מערב זייט. פוילין האט דעמאלטס, ביז תרע"ח (1918), נישט עקזיסטירט, עס איז בכלל נישט געווען אויף דער מאפע.

די בירגער פון עסטרייך-אונגארן האבן געהופן דעם דרום טייל פון פוילין וואס זיי האבן צוגענומען, מיט דער נאמען "גאליציע", לויט ווי עס האט שוין אמאל געהייסן מיט הונדערטער יארן פריער. קראקא און די שטעט ארום, האט מען גערופן "מעריב גאליציע". לעמבערג און אלע שטעט ארום זענען געווארן "מזרח גאליציע".

די מיטלסטע טייל פון פוילין און דער זייט פון מזרח, ווי ווארשא און לאדזש, האט מען ביז נאך דער ערשטער וועלט מלחמה (אין יאהר

מאפע פון מערב גאליציע

תרע"ח-1918), געפונען סתם "פוילין" אדער "קאנגרעס פוילין". אבער דער נאמען גאליציע איז שוין געבליבן אפילו נאך דער ערשטער וועלט מלחמה, ווען פוילין איז צוריק געווארן אַ זעלבסטשטענדיגער לאנד, און גאליציע איז שוין געווען א טייל פון פוילין.

פראגע: **מיט וואס האט זיך אנגעזעהן דער אונטערשייד צווישן א גאליציאנער איד און א פוילישן איד?**

ענטפער: ביי פארשידענע זאכן האט זיך עס אנגעזעהן, וואס א טייל פון זיי זעהט זיך נאך אן ביז צום היינטיגן טאג. דער הויפט אנזעהבארער אונטערשייד איז געווען דער לבוש. אין פוילין האט מען געטראגן שבת א הויך שטריימל (ספאָדיק), און אין גאליציע האט מען געטראגן א געווענליכע שטריימל, אזוי ווי מיר טראגן היינט ביי אונז. אויסער דעם, זענען אידן אין פוילין - אפילו אין די גרויסע אידישע שטעט ווי ווארשא אדער לאדש - נישט געגאנגען שבת מיט א שטריימל אין דער גאס, און נאר אינדערהיים האבן זיי עס יא געטראגן.

נאך א חילוק אין לבוש איז געווען, אז אין גאליציע איז א חסיד'ישע איד געגאנגען דורך דער וואך מיט א קאפעליטש (אזוי ווי מיר טראגן היינט), און בחורים מיט קאשקעטלך, אבער אין פוילין זענען חסיד'ישע אידן, אפילו עלטערע לייט, געגאנגען אינדערוואכן מיט קאשקעטלעך, אזוי ווי די יונגלעך טראגן נאך היינט אין א טייל חסיד'ישע הויפן. איין חילוק איז נאר געווען, אז די פוילישע קאשקעטלעך זענען געווען געמאכט נידריג און פון פשוט'ן שטאף, און די גאליציאנער קאשקעטלעך זענען געווען העכער און געמאכט פון סאמעט אדער פון זייד.

עלטערע פוילישע אידן מיט קאשקעטלעך

בכלל זענען די גאליציאנער אידן געווען מער תמימות'דיג פון די פוילישע אידן. דאַכט זיך מיר אז דאס איז געווען וויל מען האט געלעבט זעהר א לאנגע צייט צווישן די עסטרייכער און די דייטשן, וועלכע זענען דעמאלטס (ביז היטלער ימ"ש איז אויפגעקומען) געווען זעהר ארענטליכע און פונקטליכע מענטשן. וואַרשיינליך האט דאס געהאט א השפעה אויך אויף די אידן וועלכע האבן געלעבט צווישן זיי. דאקעגן די פוילישע אידן האבן געלעבט אין שכינות מיט די רוסן און אוקריינער וועלכע זענען געווען אינגאנצן א אנדערער טיפ.

אויך זענען די דייטשן און די עסטרייכער געווען מער שפּאָרזאַם ווי די רוסישע און פוילישע גוים, וועלכע האבן געלעבט פון טאג צו טאג, און וואס זיי האבן פארדינט האבן זיי באלד אויסגעגעבן, אדער פארשוועגדעט צו טרינקען און שיכור'ען. - אויף דעם זאגט די וועלט א ווערטל: "אזוי ווי עס גוי'אישט זיך אזוי אידיש'ט זיך".

פראגע: **וואס איז געווען די סיבה פארוואס באלד נאך דער ערשטער וועלטס מלחמה האבן אייער עלטערן זיך געצויגן צו דער שטאט בויטען, און נאך עטליכע קורצע יארן באשלאסן אוועקצוציען פון דארט?**

ענטפער: קורץ נאך דער ערשטע וועלט מלחמה, וועלכע האט זיך געענדיגט אין יאר תרע"ח (1918), איז געווארן זעהר אומרואיג אין פוילין. די פוילשע גוים האבן זיך ארומגעקריגט צווישן זיך "מי בראש", ווער עס וועט האבן די מאכט. עס זענען דאן געווען פארשידענע פארטייען, און יעדער פארטיי האט געוואלט פארכאפן א שטיק לאנד פונעם אנדערן, און ווערן דער געוועלטיגער.

פון די אלע געשלעגן האבן די אידן ליידער זעהר אסאך געליטן, ווייל דער איד איז נעבעך אלעמאל געווען דאס "כפרה הינדל", און ווי זיי פלעגן זאגן אז "אלעס איז דער איד שולדיג". ווען די קאמוניסטן האבן געהאט א דורכפאל, האבן זיי געשלאגן און געפייניגט די אידן, ווייל זיי האבן חושד געווען אז זיי שטיצן די אנדערע פארטייען. און אויב די אנדערע האבן פארלוירן, זענען ווידער די אידן געווען שולדיג, ווייל זיי האלטן מיט די קאמוניסטן... עס זענען פארגעקומען אסאך "פאגראמען" אין אסאך פוילישע שטעט אין יענע צייטן.

וויבאלד עס איז געווען אזא אומרואיגע צייט, איז אויך געווען שווער צו פארדינען פרנסה, דעריבער זענען אסאך אידן אריבער געפארן קיין בויטען, וואס איז נישט געווען ווייט פון אשפיצין אדער קשאנוב. אהין צו פארן מיט דער באַן האט געדויערט אביסל מער ווי א שעה. די מעלות צו וואוינען דארט זענען געווען: איינס, אז עס איז געווען לייכטער צו טרעפן דארט א פרנסה. נאך א מעלה, ווייל מען האט דארט פארדינט דייטשע מאַרק וועלכע זענען געווען מער ווי דאפעלט פון די פוילישע זלאָטעס. פאר איין דייטשן מארק האט מען

מזרח גליציה, אזור יישוב הסנט

באקומען אביסל מער ווי צוויי זלאטעס. דערצו איז דאס לעבן אין בויטען געווען רואיגער ווי אין פוילין.

מיינע עלטערן ע"ה הי"ד האבן זיך דעמאלטס אריבערגעצויגן קיין בויטען צוליב דער אויבנדערמאנטע סיבה. מיין טאטע ע"ה הי"ד האט ב"ה דארט געטראפן זעהר א פיינע און לייכטע פרנסה. ער איז געווארן דער רב המכשיר אין דעם דארטיגן שעכט-הויז, וועלכע האט צוגעשטעלט כשר פלייש פאר דער גאנצע געגענט פון דעם טייל פון דייטשלאנד. זיין פאזיציע איז געווען זעהר א בכבוד'יגע, און די ארבעט זעהר א לייכטע, אזוי אז ער האט געהאט גענוג צייט דורכ'ן טאג אנצוהאלטן זיינע טעגליכע שיעורים. בכלל האט ער זעהר ליב געהאט צו לערנען, און דעריבער איז ער געווען זעהר צופרידן אין בויטען.

אומגעפער צוויי יאר שפעטער, שנת תרפ"ד, האבן מיינע עלטערן זיך אריבערגעצויגן קיין אשפיצין. איך האב געהערט אז די סיבה איז געווען, כדי איך זאל לערנען אין א בעסערע חדר, און זיין אין א מער חסיד'ישע אטמאספערע. אבער אפילו ווען מיר האבן שוין געווואוינט אין אשפיצין, איז מיין טאטע ע"ה הי"ד געפארן קיין בויטען עטליכע מאל א וואך מיט דער באן, און א טייל מאל איז ער געבליבן אין בויטען א גאנצע וואך.

מיין טאטענ'ס עלטערן, הרה"ח ר' מיכל וואלף ז"ל הי"ד און מיין באבע מרת מרים ע"ה הי"ד, ווי אויך מיין פעטער ר' יצחק דרילמאן ע"ה מיט זיין גאנצע משפחה, האבן אויך געווואוינט אין בויטען. מיין זיידע איז געווען דער דיין אין דער "פוילישע קהילה", און אלס גרויסער תלמיד חכם און עלטערע בכבוד'יגער איד האט ער - אינאיינעם מיט מיין פעטער ע"ה - אנגעפירט כמעט מיט אלע קהל'ישע אנגעלעגנהייטן.

ד. משה רבינו ע"ה, מאת פיסל ווארלי ע"ה ב"ה

ד. משה רבינו ע"ה, מאת פיסל ווארלי ע"ה ב"ה

פראגע: **וואס מיינט דאס די פוילישע קהלה?**

ענטפער: בויטען איז געווען א דייטשע שטאט, די אידן דארט זענען געווען מאדערנע אשכנז'ישע אידן, וועלכע זענען געווען ווייט פונעם דרך החסידות און פון אלע פוילישע מנהגים. כאטש זייערע שוחטים און רבנים זענען געווען פיינע ערליכע אידן, אבער דאך זענען זיי געווען אנדערש ווי די פוילישע אידן, און בכלל איז זייערע קליידונג געווען א מאדערנע, ממילא האבן זיך די פוילישע אידן נישט אזוי גוט געפונען אין זייער געזעלשאפט. דערפאר האבן די פוילישע אידן געהאט א באזונדער בית המדרש, ווי עס האבן געדאוונט קרוב צו הונדערט אידן. זיי האבן געלעבט זעהר גוט מיט די דייטשע אידן, און קאאפערירט אינער מיט'ן אנדערן. אבער ווען עס האט זיך געהאנדלט אין פוילישע אדער חסידישע מנהגים, האט יעדע קהלה זיך געפירט אויף זייער אייגנארטיגן שטייגער.

פראגע: **איהר האט פריער דערמאנט אז אייער זיידע (טאטנס-טאטע) האט געהייסן ר' מיכל וואלף, דאס הייסט אז זיין משפחה-נאמען איז געווען "וואלף", אויב אזוי, ווי קומט דאס אז אייער משפחה-נאמען איז "לאנדוי"?**

ענטפער: אין פוילן איז געווען א געזעץ אז יעדער מאן וואס ווערט 21 יאר, מוז זיך שטעלן פאר א קאמיסיע פון דריי מענטשן, א דאקטאר, א מיליטערישע גענעראל, און א ריכטער, און זיי באשטימען צי דער מענטש קען דינען אין מיליטער אדער נישט. אויב ער באקומט דעם צייכן A, הייסט עס אז ער איז טויגלעך און פעאיג, און דארף גיין צום מיליטער ווען מען וועט איהם רופן. אויב ער באקומט א B, מיינט עס אז יעצט איז ער נישט פעאיג, אבער ער דארף צוריקקומען נאכאמאל דעם קומענדיגע יאר פאר א אונטערזוכונג. אויב ער באקומט א C, איז ער אינגאנצן באפרייט פון דינען אין מיליטער.

צו זיין אין דעם פוילישער מיליטער האט געמיינט אז מען האט דארט געמוזט דינען צוויי יאר, אפשערן די בארד און פאות, נישט היטן שבת, נישט באקומען קיין כשר-עסן, און זיין צווישן גוים בייטאג און ביינאכט. פארשטייט זיך אז דאס איז געווען ממש אן אומגליק פאר א חסידישן בחור אויב מען האט איהם חלילה גענומען צו מיליטער. דערפאר האבן די בחורים געטראכט פארשידענע עצות באפרייט צו ווערן דורך דער קאמיסיע. א טייל האבן געטוהן פעולות כדי צו פארלירן אסאך ווג און ווערן זעהר מאגער, א טייל האבן געגעסן אסאך און געווארן זעהר דיק, און א טייל האבן זיך אפילו געמאכט עפעס א פיזישן פעלער אין זייער גוף, כדי באפרייט צו ווערן פון מיליטער-דינסט.

ליידער איז דאס אויך געווען איינע פון די סיבות פארוואס בחורים אין פוילין האבן אזוי שפעט חתונה געהאט, ווייל אזוי לאנג ווי מען איז נישט באפרייט געווארן פון מיליטער איז קיינער נישט קיין חתן געווארן, און דאס האט געקענט נעמען צוויי-דריי יאר, ווייל צוויי מאל האט מען געקענט באקומען א B און דערנאך ערשט א C, און דעמאלטס איז דער בחור שוין אלט געווען פונף און צוואנציג יאר.

יעצט, צוריק צו מיין משפחה-נאמען לאנדוי. מיין טאטע ע"ה הי"ד האט זיך קיינמאל נישט געשטעלט פאר דער קאמיסיע. זיי האבן איהם טאקע געזוכט, אבער וויבאלד ער איז אוועק געפארן קיין דייטשלאנד, האבן זיי איהם קיינמאל נישט געטראפן. אבער אין פוילין איז דא א געזעץ, אז קיינער קען נישט באקומען קיין עמטילכן חתונה ערלויבעניש (Marriage Licence) נאר אויב מען האט געדינט אין מיליטער אדער מען איז באפרייט געווארן דורך דער קאמיסיע, ממילא האט דער טאטע נישט געקענט באקומען א חתונה ערלויבעניש און נישט געקענט חתונה

האבן עמטליך, און מיין מאמע ע"ה הי"ד האט נישט געקענט באקומען דעם נאמען "וואלף", דעריבער האבן מיר קינדער זיך געמוזט רופן אויף דער מאמע'ס נאמען לאנדוי.

פראגע: **איהר האט פריער אנגעהויבן צו רעדן וועגן "פאגראמען". מיר ווייסן אז ביי א פאגראם האבן די גוים נעבעך גע'הרג'עט אידן, בארויבט, און חרוב געמאכט שוהל'ן און בתי מדרשים, אבער ווי אזוי האט זיך א פאגראם אנגעהויבן און פארוואס?**

ענטפער: פאר אלעמען דארף איך ערקלערן וואס דאס מיינט א "פאגראם". דאס ווארט "פאגראם" איז נישט דוקא אויף אידיש, נאר אויך אין אנדערע שפראכן רופט מען עס Pogrom, און עס ווערט פארטייטשט אין ענגליש Massacre אדער Mass Murder. דאס באדייט אז פיהל מענטשן ווערן ל"ע גע'הרג'ט אויף איין מאל - א מאסן הריגה.

יעצט ווי אזוי און פארוואס א פאגראם הייבט זיך אן? דער תירוץ איז זייער פשוט, אזוי ווי רש"י זאגט אין פרשת וישלח (ל"ג, ד'): "הלכה היא בידוע שעשו שונא ליעקב". רוב רובא פון די גוים האבן אונז פשוט פיינט. ביי א גרויסן טייל פון די גוים נעמט זיך די שנאה פון דעם וואס זיי זענען מקנא אידן ווייל זיי זענען געווענליך רייכער און אויך מער געלערנט ווי זיי. ביי אנדערע איז די שנאה געווארן איינגעפרעדיגט פון יונגווייז אהן, דורך די גלחים און דורך זייערע לערערס אין די שולעס. דערפאר, ווען זיי האבן געהאט א געלעגנהייט צו פיניגען א איד, האבן זיי דאס אויסגענוצט אויף ווי ווייט מעגליך.

איך געדענק, ווען איך בין נאך געווען א אינגל, און אפילו שפעטער שוין אלס בחור, ווען איך בין געגאנגען אין חדר אדער אין ישיבה, און איך האב דערזעהן פון דערווייטענס אז א שייגעץ קומט

מיר אקעגן, איז אויף מיר געפאלן א פחד. איך בין שנעל אריבער אויף דער אנדערע זייט גאס, אדער האב איך מיר באהאלטן אין א הויז ביז דער שייגעץ איז דורך געגאנגען, ווייל עס האט זיך זעהר אפט געמאכט אז זיי האבן פשוט אראפגעכאפט דאס קאפל פון קאפ, אדער געריסן די פיאות, און טייל מאל אפילו געשלאגן אויך. - און פארוואס? וואס האבן מיר זיי געטוהן? נאר הלכה היא בידוע וכו'.

אזוי איז געווען מיט כמעט אלע גוים אין אייראפע. עס איז געווען גענוג אז א גלח זאל האלטן אן אנטיסעמעטישע רעדע אין זייער "טומאה" קעגן די אידן, וואס האט פאראורזאכט אז די גוים זאלן ארויסקומען פון דארט אינגאנצן אנגעהיצט, און אנהייבן צו שלאגן אידן און מאכן חרבנות אין אידישע הייזער.

ווען די גוים זענען געווארן שטארק צעווילדעוועט, האט דאס געקענט צוברענגען אויסצוטראכן א בלוט בלבול אויף די אידן. דאס הייסט, ווען זייערס א קינד איז פארשווינדן געווארן, האבן זיי אויסגעטראכט א בלבול אז די אידן האבן עס גע'הרג'ט ווייל זיי דארפן דאס בלוט פאר מצות-באקן. זיי זענען געקומען מיט העק און מעסערס, און געמאכט א "פאָגראם". מען האט ליידער אומגעברענגט אסאך אידן און געפיניגט נשים וטף, אומשולדיגע פרויען און יונגע קינדער, פארברענט בתי מדרשים, און חרוב געמאכט אידישע הייזער.

דורכאויס די יארן פון כלל ישראל'ס היסטאריע, האבן אידן מיטגעמאכט פילע בלוט בלבולים, ספעציעל פאר דעם יום טוב פסח. אסאך אידיש בלוט איז נעבך פארגאסן געווארן אין אזא צייט, ווי דער באקאנטער "בלוט בלבול פון טיסא עסלער" און פון אנדערע שטעט.

דאס האט זיך אויך ליידער אפגעשפילט ביי דעם טרויעריג באקאנטן פאָגראם אין די שטאט קישינוב (אוקריינא) אין חודש ניסן תרס"ג (למספרם 1903), ווען די גוים האבן אויסגעטראכט א בלוט

בלבול אז די אידן האבן געהרג׳ט זייערס א קינד כדי צו נוצן דאס בלוט פאר די מצות, און זיי האבן באפאלן די אידן פון שטאט, און לייַדער אומגעברענגט און פארוואונדעט הונדערטער אידן, מענער, פרויען, און קליינע קינדער ל״ע. דאס זעלבע האט אויך פאסירט אין אסאך שטעט און שטעטלעך אין אייראפע, ספעציעל אין רוסלאנד און אוקריינא, וואו פיהל אידן זענען אנטלאפן פון דארט קיין אמעריקע.

א פאָגראם איז אבער נישט דווקא געקומען צוליב א בלוט בלבול, נאר פיהל מאהל האבן די גוים געשפירט אז זיי האבן די מאכט אין די האנט, און האבן זיך צעווילדעוועט און אומגעברענגנט אידן אהן קיין ספעציעלע סיבה רח״ל.

קדושים הי״ד וואס זענען אומגעקומען בייַ די פאָגראם אין קישינוב

פראגע: **אין וועלכע תקופות זענען פארגעקומען די ערגסטע פאגראמען? און וועלכע סיבות האבן דאס צוגעברענגט?**

ענטפער: די שרעקליכסטע און גרויזאמסטע פאגראמען זענען פארגעקומען אין די צייטן פון די קרייץ-ציגלער וועלכע האבן זיך אנגעהויבן אין יאר ד' אלפים תתנ"ו (למספרם 1096), ביי וועלכע עס זענען אומגעקומען צענדליגע טויזענטער אידן.

די "קרייץ-ציגלער" (מסעי הצלב - Crusaders) זענען געווען א פאראיניגטע באנדע פון צענדליגער טויזענטער גוים וועלכע האבן זיך צוזאמענגענומען פון פראנקרייך, ענגלאנד, און דייטשלאנד, מיט דעם ציל מלחמה צו האלטן מיט די מוסעלמענישע-אראבער וועלכע האבן דעמאלטס געווען אין ארץ ישראל, כדי צו באפרייען ירושלים פון זייערע הענט.

בשעת זיי האבן מארשירט פון מעריב אייראפע ביז צום מיטל'ן מזרח, האבן זיי געמאכט פאגראמען און אלע שטעט וואו אידן האבן געוואוינט. רוב פון די רוצחים האבן עס געטוהן ווייל זיי האבן געדארפט געלט פאר זייערע נסיעות, דערפאר האבן זיי פארטיליגט די אידישע משפחות, און צוגענומען זייער גאנץ פארמעגן. א טייל פון זיי האבן פארלאנגט אז די אידן זאלן זיך חלילה שמד'ן, און ווען זיי האבן דאס נישט געוואלט טוהן, האבן די רוצחים זיי אלע אומגעברענגט. הי"ד.

פראגע: **ווי לאנג האבן אנגעהאלטן די פאגראמען פון די קרייץ-ציגלער?**

ענטפער: ליידער זעהר לאנג, עס האט אנגעהאלטן א משך פון אריבער הונדערט יאר. דאס הייסט אז יעדער צוואנציג-דרייסיג יאר האבן זיך צוזאמענגענומען א פרישע באנדע גוים און ווידער געגאנגען

קיין ארץ ישראל, צו העלפן די וואס זענען נאך געבליבן, (ווייל זעהר אסאך פון זיי האט מען דארט געכאפט און אויסגע'הרג'עט), אדער אנצוהייבן א נייע מלחמה מיט די מוסעלמענישע-אראבער, ווייל די פריערדיגע האבן כסדר פארלוירן אין זייער קריג.

די אלע פאגראמען האבן גורם געווען אז דאס הייפעלע אידן וועלכע זענען נאך פארבליבן אין פראנקרייך און אין דייטשלאנד זענען צוביסלין אנטלאפן קיין מזרח אייראפע, דאס הייסט קיין פוילין, ליטע, אונגארן און רומעניע. די בארימטע תורה-צענטערס אין פראנקרייך און אין דייטשלאנד, וואו עס האבן געוואוינט אסאך טויזענטער אידן אין די צייטן פון די ראשונים און די בעלי תוספות, זענען פון דארט געווארן אפגעמעקט אין זענען פון דארט אריבער קיין מזרח-אייראפע אדער שפאניע און איטאליע.

אגב, ווערן דערמאנט אין די קינות פון תשעה באב די שרעקליכע פאגראמען פון די קרייץ-ציגלער, ווי עס ווערט געשילדערט די גרויזאמע גזירות פון די יארן פון תתנ"ו. עס ווערט דארט אויך דערמאנט די נעמען פון די גרעסערע שטעט וועלכע זענען ליידער געצליך חרוב געווארן אין יענער תקופה.

פראגע: **קענט איהר פארציילן עפעס א איבערלעבניש פון איינער וואס איז גערעטעוועט געווארן פון א פאגראם אין די יארן פאר די לעצטער וועלט קריג?**

ענטפער: נאך דער ערשטע וועלט מלחמה, איז כ"ק מרן אדמו"ר מהרב"צ זצ"ל הי"ד מבאבוב צוריקגעקומען פון וויען (עסטרייך), וואו ער האט זיך אויפגעהאלטן דורך די יארן וואס עס האט געדויערט די

מלחמה, און זיך באזעצט און קראקא. דארט האט ער אנגעהויבן צוזאמענצונעמען דאס ביסל שארית הפליטה וואס איז נאך געבליבן, כדי צוריק אויפצובויען די באבוב'ער פעסטונג פון תורה און חסידות.

כ"ק אדמו"ר בעל קדושת ציון זצוק"ל הי"ד מבאבוב אין די אינגערע יארן

נישט לייכט איז דאס אנגעקומען, ווייל א טייל פון די בחורים האט מען בשעת דער מלחמה גענומען צום מיליטער, א טייל זענען אנטלאפן אין די גרויסע שטעט, און זיי זענען דארט ליידער פארפאלן

געווארן, און א גרויסער טייל זענען פארשלעפט געווארן דורך די פארשידענע פרייע פארטייען, וועלכע האבן דעמאלטס געהאט א גרויסע השפעה אויף די אידישע יוגנט, און זענען דורך זיי אוועקגעריסן געווארן פון אידישקייט. כ"ק רבינו זצ"ל הי"ד האט זיך פערזענליך אפגעגעבן מיט דעם הייפעלע פארבליבענע בחורים און יונגעלייט, און אנגעהויבן זיי אויסצושטעלן צו זיין די צוקונפטיגע משפיעים אין אלע שטעט אין שטעטלעך פון גאליציע, וואו מען האט שפעטער געשאפן באבובער ישיבות און שטיבלעך.

אבער ליידער איז זיין הייליגע ארבעט אפגעשטעלט געווארן אויף א קורצע צייט דורך די פאגראמען וועלכע זענען דעמאלטס פארגעקומען אין דער קראקעווער געגענט, דורך די אזוי-גערופענע "האלערציקעס". דאס איז געווען א גרופע סטודענטן און סתם פשוט'ע גוים, וועלכע זענען געווארן אויפגעהעצט דורך א געוואלד מיט'ן נאמען "האלער" ימ"ש, א גרויסער אנטיסעמיט, א געפערליכער שונא ישראל, און אויף זיין באפעל זענען זיי ארום געגאנגען אין די אידישע גאסן און געשלאגן און געפיניגט, און אסאך מאל אויך אומגעברענגט אידן און צוגערויבט זייער גאנץ פארמעגן.

ליידער האט דאס אויך פאסירט אין דער צייט ווען דער רב זצ"ל הי"ד האט זיך אויפגעהאלטן אין קראקא. אין א געוויסן פרייטאג-צונאכטס האבן זיך א באנדע פון די האלערציקעס אריינגעבראכן אין דעם הויז וואו עס האט זיך אויפגעהאלטן דער רב זצ"ל. זיי האבן אריינמאשירט מיט אויסגעשטרעקטע רעוואלווערס אין זייערע הענט, מיט א אויסרייד אז עמיצער האט דא פון דעם הויז געשאסן אויף זיי, און זיי ווילן זעהן דעם ראבינער. עס איז געפאלן א גרויסער פחד אויף די עטליכע מענטשן וואס זענען דארט געווען, ווייל עס זענען שוין געווען אסאך אידישע קרבנות דורך די דאזיגע אויסריידן, ביז הגה"ח ר' מיכלי קאלוואריער ז"ל (ער איז געווען פון

דער שטאט קאלווארית), איינער פון די געטרייע און איבערגעגעבענע באבוב'ער חסידים, האט זיך אויפגעשטעלט און אויפגעמאכט זיין העמד און אויפגעדעקט זיין הארץ און געזאגט צו זיי "שיסט" - איך בין דער ראבינער. עס איז געשעהן א נס חוץ לדרך הטבע. זיי האבן אוועקגעלייגט זייערע רעוואלווערס און ארויסגעגאנגען פון הויז.

כ"ק רבינו זצ"ל איז געווארן זעהר איבערגעשראקן פון דעם געשעעניש, און ער האט מער נישט געוואלט בלייבן אין קראקא, און ער איז אוועק קיין מישלעניץ, א קליין שטעטל אויף דרום זייט פון קראקא, וואו ער האט זיך אויפגעהאלטן אביסל מער ווי א האלב יאר, ביז די צייט איז געווארן רואיגער און פון דארט איז רבינו זצ"ל צוריקגעפארן קיין באבוב, וואו ער האט אנגעהויבן צוריק אויפצושטעלן אידישקייט, דורך בויען מוסדות התורה והחסידות אין גאנץ מעריב גאליציע און צוריק צוציען די יוגנט צו עבדות ד', צו יראת שמים און חסידות.

פראגע: **איהר האט פריער דערמאנט אז אסאך אידן זענען אנטלאפן פון אייראפע קיין אמעריקע. פון וועלכער ערטער איז מען מערסטענס אנטלאפן? פארוואס זענען דעמאלטס געקומען אזוי ווייניג אידן קיין אמעריקע פון גאליציע?**

ענטפער: די מערהייט פון די אידן וואס זענען געקומען קיין אמעריקע אין די פריערדיגע יארן (בערך 150-100 יאר צוריק), זענען געווען פון רוסלאנד, אוקריינא, ליטא, און קאנגרעס-פוילין. דארט האט מען שטארק אונטערדריקט און געפיניגט די אידן, מען האט גענומען אלע יונגע מענער צום מיליטער, און אפילו יונגע קינדער האבן די רוסישע קאזאקן אוועקגעכאפט פון זייערע עלטערן און זיי אוועקגעפירט קיין רוסלאנד, פון וואו זיי האבן זיך ליידער קיינמאל נישט

צוריקגעקערט און געבליבן א ווייטאגליכע מיסטעריע פאר זייערע עלטערן. אויך זענען דארט פארגעקומען אין אסאך שטעט שרעקליכע פאגראמען אויף אידן ל"ע און דאס אלעס האט גורם געווען, אז ווער עס האט נאר געהאט די מעגליכקייט איז אנטלאפן קיין אמעריקע.

דאקעגן אין גאליציע איז דאס לעבן פון די אידן ביז דער ערשטער וועלט מלחמה, געווען מער רואיגער און סטאביליזירט, דערפאר האט קיינער נישט געוואלט איבערלאזן זיין גאנצע משפחה און זיין סביבה, וואו ער איז געבוירן און אויפגעוויגן געווארן און פארן צו דעם ווייטן און "טריפה'נעם" אמעריקע, ווי אזוי מען האט עס דעמאלטס גערופן.

פון גאליציע זענען נאר געפארן קיין אמעריקע אזעלכע אידן וועלכע האבן זיך מיט עפעס פארזינדיגט פאר דער רעגירונג, און עס האט זיי געדראהט א הארבע שטראף. דערפאר האט מען שוין געוויסט דא אין אמעריקע אז א איד וואס קומט אהער פון גאליציע, איז ער וואַרשיינליך א געשטראָפטער, און מען האט טאקע דעמאלטס גערופן אין אמעריקע א גאליציאנער איד "א געשטראפטער".

צווייטער קאפיטל

טאג טעגליכע לעבנס-שטייגער אין אשפיצין

צווייטער קאפיטל

טאג טעגליכע לעבנס-שטייגער אין אשפיצין

וויפיל אידן האבן געוואוינט אין אשפיצין / די געגענט זאַ-סאָלע / דער מארק-פלאץ / איין ציגארעטן-געשעפט אין גאנץ אשפיצין / וואשן וועש און ביגלען / קאכן און ווארעמען / אנווארעמען עסן אויף שבת / טראגן טשאלנט צום בעקער / עירוב פון שטאט / אייז-קאסטן כדי עסנווארג זאלן נישט ווערן פארדארבן / וואו האט מען געקויפט עסנווארג / פראצעדור פון אויפקאכן מילך / איינקויפן פיש, פלייש, און הינדלעך / סדר פון "כשר-מאכן" / אמאליגע סיסטעם פון א קהלה

פראגע: **וואו געפונט זיך די שטאט אשפיצין? און ווי אזוי האט דארט אויסגעזעהן פאר די אויסברוך פונעם מלחמה?**

ענטפער: אשפיצין געפונט זיך אין דעם ווינקל פון מעריב-דרום זייט פון פוילין, נישט ווייט פון דער גרענץ מיט דייטשלאנד, וואו עס האבן געוואוינט בערך פופצן הונדערט אידישע משפחות, דאס הייסט אביסל מער פון זעקס טויזענט נפשות. די שטאט אליין איז געווען געבויט אויף א בארג. אינמיטן פון דער שטאט איז געווען א גרויסער ליידיגער שטח, וואס האט זיך געפונען "דער מארק", און פון דארט האבן זיך געצויגן לאנגע גאסן אויף אלע פיהר זייטן פון שטאט. פון די לאנגע גאסן האבן זיך אפגעצווייגט קלענערע געסלעך. איינס פון די געסלעך האט זיך געפונען די "אידישע גאס", אדער די "שוהל גאס" אין וועלכער עס האבן זיך געפונען די גרויסע שטאטישע שוהל, דאס שטעטישע בית המדרש, הגה"צ ר' אלעזר אשפיצינער'ס זצ"ל הויף, די מקוה, דאס שעכט הויז (פאר עופות), און נאך עטליכע קליינע בתי מדרשים און חסיד'ישע שטיבלעך.

אויף דער מעריב זייט פון אשפיצין האט זיך געצויגן א טייך מיט דעם נאמען סאָלע (Sola). איבער דעם טייך איז געווען א בריק. וועו

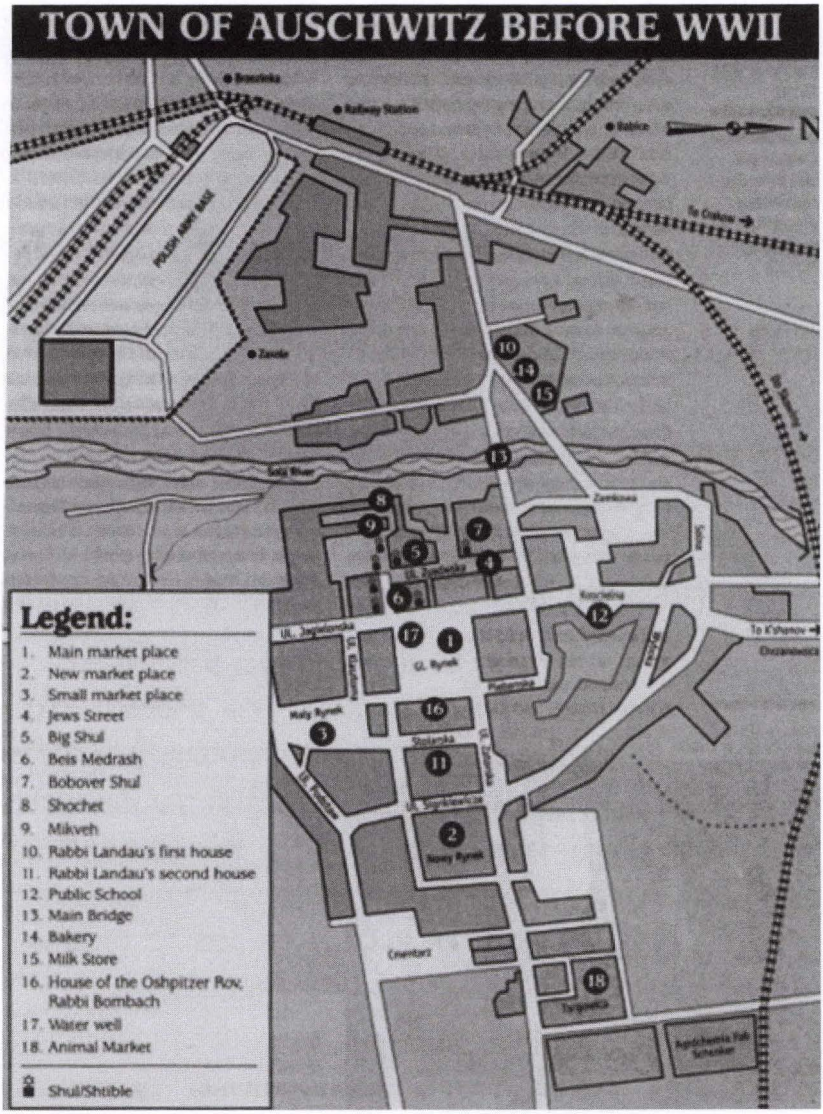
מען איז אריבערגעגאנגען די בריק פון דער שטאט צו מעריב זייט, איז מען אנגעקומען צו צווי לאנגע גאסן, וואס האט אויסגעזעהן אזוי ווי א דל"ת. איין גאס האט געפירט צו די באן סטאנטציע און די אנדערע זייט צו א גרויסער מיליטערישער לאגער, אין וועלכע עס האט זיך אויפגעהאלטן א טייל פון דעם פוילישער מיליטער. דער מיליטערישער לאגער איז געווען אויף א גרויסן שטח לאנד, מיט אסאך, אסאך הייזער, ווי אויך א באזונדערע צופאהר פון דער באן, און אלעס וואס טויזענטער זעלנער דארפן האבן. (שפעטער איז דאס טאקע געווען דער טרויעריג בעווייסטער קאנצענטראציע-לאגער "אוישוויץ" וועלכע די דייטשן ימ"ש האבן אויסגעקליבן צו פארניכטן רוב פונעם איראפעישן אידענטום רח"ל).

די צווי לאנגע גאסן האט מען גערופן "זאַ-סאָלע", וועלכע זענען געווען אזוי ווי א פאָרשטאָט פון אשפיצין. אין זאסאלע האבן געוואוינט קרוב צו הונדערט אידישע משפחות, וואס א גרויסער טייל זענען געווען חסיד'ישע אידן, מיט אן אייגן בית המדרש, א חשוב'ע דיין, צווי שפעצעריי-געשעפטן (גראָסעריס), א פלייש געשעפט, א מילך געשעפט, און אלעס וואס א אידישע געגענט דארף צו האבן.

פראגע: **אין וועלכע טייל פון אשפיצין האט איהר געוואוינט?**

ענטפער: מיינע עלטערן ע"ה הי"ד האבן געדונגען א דירה אין זא-סאלע, ווייל אין דער שטאט זעלבסט איז געווען זעהר שווער צו באקומען א דירה.

אט די געגענט האט געהאט מעלות און חסרונות. די מעלות זענען געווען, אז דאס לעבן איז געווען רואיגער, יעדער האט געהאט זיין אייגן הויף, וואס די איינוואוינער פון שטאט האבן נישט געהאט. די

אושפצין פאר די אויסברוך פונעם צווייטן וועלטס קריג

שכנים זענען געווען נאנט איינער צום אנדערן, און געלעבט אסאך מער אינאיינעם ווי אין שטאט. סיי די מענער און סיי די פרויען זענען זעהר אפט צוזאמען געקומען ביינאכט. די מענער און ביהמ"ד צום לערנען, און די פרויען זענען זיך צונויפגעקומען, און אנגענעם פארברענגט די צייט צוזאמען. יעדער האט זיך מיטגעברענגט זייער האנט-ארבעט, צי איז דאס געווען שטריק-ארבעט, צי פארעכטן מלבושים, און דאס גלייכן. קיין טעלעפאנען זענען דאך נישט געווען, און מען איז אויך זעהר זעלטן געפארן צו אן אנדערע שטאט, אזוי אז מען האט געקענט פארברענגען צווישן זיך אומגעשטערט. - אלע שכנים זענען ממש געווארן אזוי ווי איין גרויסע משפחה.

זא-סאלע האט אבער אויך געהאט חסרונות. מען האט נישט געהאט דארט קיין אייגענעם שוחט, און כדי צו שחט'ן א הינדל אויף שבת האט מען געמוזט גיין אין שטאט אריין. אזוי אויך איז נישט געווען דארט קיין מקוה, און נישט קיין תלמוד תורה פאר די קינדער.

אין זא-סאלע האבן מיר געוואוינט צעהן יאר, פון יאר תרפ"ד ביז תרצ"ד (למספרם 1924–1934). דארט איז געבוירן געווארן, אין יאר תרפ"ד, מיין שוועסטער רבקה, און פינף יאר שפעטער איז מיין אינגערע ברודער יונה ע"ה הי"ד געבוירן געווארן. אונזער דירה אין זא-סאלע איז באשטאנען פון איין שלאף צימער, און איין גרויסע קאך. אונזער דייטשע משרתת וועלכע האט אלע יארן - כמעט ביז צו דער מלחמה - געוואוינט ביי אונז, איז געשלאפן אונעם פאָרהויז.

פראגע: **פארוואס האבן אייערע עלטערן זיך שפעטער אוועקגעצויגן פון דארט? און וואו האבן זיי זיך באזעצט?**

ענטפער: די קינדער זענען עלטער געווארן, און מען האט שוין נישט געקענט וואוינען אין אזא קליינע דירה, האבן מיינע עלטערן ע"ה

הי"ד באשלאסן צו דינגען א גרעסערע דירה אינמיטן דער שטאט אשפיצין. מיר האבן באקומען זעהר א שיינע און רחבת'דיגע דירה אין צענטער פון שטאט, צוויי גרויסע שלאף צימערן, א זעהר שיינע גרויסע און בעקוועמע קאך, און אפילו א באַלקאָן, וואס איז דעמאלטס געווען א זעלטנהייט.

מיר האבן דארט טאקע נישט געהאט אלע באקוועמליכקייטן וועלכע מיר האבן געהאט אין זא-סאלע, און דאס לעבן אין דער שטאט איז נישט געווען דאס זעלבע ווי אין זא-סאלע. מיר האבן נישט געהאט קיין אייגענעם הויף, נישט קיין ברונע פאר וואסער, און נאך אנדערע שטעטישע חסרונות, אבער מיר האבן אלעמאל געוויסט אז "אלעס אין איינעם, איז נישט דא בייַ קיינעם".

די גרויסע מעלה פון וואוינען אין שטאט איז אבער געווען, אז אונזער דירה איז געווען נישט ווייט פון דעם חדר, נישט ווייט פון דער מקוה, פון דער שוחט. דאס האט געמיינט זעהר אסאך פאר אונז. די מאמע ע"ה הי"ד האט נישט געדארפט ציטערן און מורא האבן יעדער טאג אז מיר זאלן אריבערגיין די בריק אומגעשטערט פון שקצים און אהיימקומען בשלום. פאר מיר פערזענליך איז דאס וואוינען אינמיטן שטאט אויך געווען א גרויסע מעלה, וויבאלד ס'איז נישט געווען ווייט פון דעם באבובער שטיבל, ממילא האב איך געקענט מיטהאלטן אלע מסיבות, יעדן פרייטאג-צו-נאכט, אדער די מלוה-מלכה'ס וכו' וכו'.

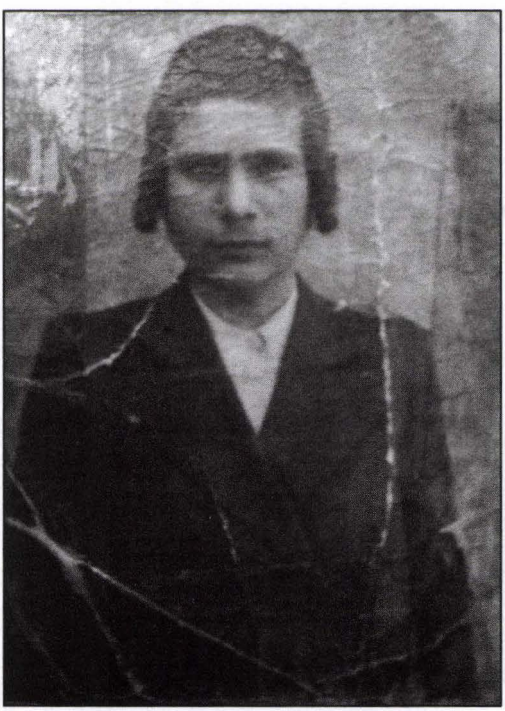

הרה"ג החסיד ר' דוד רייפער ז"ל הי"ד מאושפיצין

אלס בחור האב איך געלערנט אין דער באבובער ישיבה "עץ חיים". אונזער ראש הישיבה איז געווען הגאון ר' דוד רייפער ז"ל הי"ד, אן אויסגעריפענער תלמיד חכם אין א גרויסער ירא שמים. ער האט אריינגעלייגט אין

זיינע תלמידים אסאך כח און מיה, און דאס האט זיך סוף כל סוף שטארק אנגעזעהן אויף יעדער תלמיד. דערצו האבן מיר געהאט ביי אונז אין שטיבל א געוואלדיגן בעל משפיע, הרה"ח ר' יעקב דוד בארנפריינד ז"ל הי"ד, וועלכע האט אונז מדריך געווען בתורה עבודה וחסידות.

אין אשפיצין איז גראדע געווען נאך א באבובער שטיבל. ביידע שטיבלעך זענען געווען אין דער זעלבער גאס, נאר עטליכע הייזער אוועק איינס פונעם אנדערן. אונזער שטיבל האט מען גערופן דאס אויבערשטע שטיבל, ווייל עס איז געווען אויפ'ן ערשטן שטאק, און דאס אנדערע האט געהייסן דאס אונטערשטע שטיבל, ווייל דער אריינגאנג איז געווען גראד פון דער גאס. דער בעל משפיע איינעם אונטערשטן שטיבל איז געווען ר' אלחנן איזענבערג, דער זוהן פון ר' מיכלי קאלווואריער ז"ל הי"ד (מען האט איהם טאקע גערופן חנן ר' מיכל'ס).

זייענדיג א בחור פון פופצן יאר אלט

עס איז געווען א שטארקע קנאת סופרים צווישן די צווויי שטיבלעך. ביידע האבן געוואלט ווייזן אז זיי שטייען העכער אין לערנען און אין חסידות. די בחורים פון ביידע שטיבלעך האבן געטוהן פארשידענע פעולות אריינצובערענגען וואס מער תלמידים אין זייער שטיבל. אט, למשל וואס עס האט פאסירט ביי מיר:

מיין טאטע ע"ה הי"ד איז געווען א בלאזוב'ער חסיד, און כאטש די שטאט בלאזוב איז געווען א מהלך רב פון אשפיצין, דאך איז מיין טאטע געפארן יעדעס יאר איינס אדער צוויי מאל צום רבי'ן קיין בלאזוב. וויבאלד אין אשפיצין איז נישט געווען קיין סאך בלאזובער חסידים (עס איז געווען מיין זיידע, מיין טאטע, ר' הערש אלימלך קארנרייך'ס פאטער ע"ה, און אפשר נאך איינער אדער צוויי) איז דעריבער נישט געווען אין אשפיצין קיין בלאזוב'ער שטיבל, ממילא ווען איך האב נאך דער בר-מצוה געדארפט גיין לערנען אין א שטיבל, האב איך געקענט אויסקלויבן איינס פון די דריי שטיבלעך, באבוב, ראדאמסק, אדער בעלזא.

מיינע עלטערן ע"ה הי"ד האבן פארגעצויגן אז איך זאל גיין לערנען אין ראדאמסקער שטיבל. דערווייל זענען געקומען צוויי עלטערע בחורים פונעם אונטערשטן באבובער שטיבל און האבן געוואלט איבערצייגן מיינע עלטערן אז עס וועט זיין אסאך א בעסערער תכלית פאר מיר אויב איך וועל לערנען ביי זיי... אבער אינעם אויבערשטן שטיבל איז מען אויך נישט געשלאפן, און מיט עטליכע טעג שפעטער איז געקומען צו אונז הב' יודל אייזען און הב' הערשל טויבער און האבן גע'פועל'ט ביי מיינע עלטערן אז איך זאל גיין לערנען ביי הרה"ח ר' דוד רייפער ע"ה הי"ד אין אויבערשטן שטיבל. - אזוי בין איך טאקע געבליבן אונטער דער השפעה פון ר' יעקב דוד בארנפריינד ז"ל הי"ד.

פראגע: **האט איהר געהאט נאנטע קרובים וועלכע האבן געוואוינט אין אשפיצין?**

ענטפער: יא. דער טאטע ע"ה הי"ד האט געהאט צוויי שוועסטער אין אשפיצין. מיר האבן זיי גערופן די טאנטע הענטשי און טאנטע פייגא. טאנטע הענטשי שטיגליץ איז געווען אן אלמנה. איהר מאן איז נפטר געווארן יונגערהייט ל"ע, און זי איז געבליבן מיט צוויי קינדער, א זוהן יוסף, און א טאכטער פריידל. זיי האבן געהאט א גוט גייענדיג אייזן געשעפט (Hardware) וועלכע די טאנטע האט שפעטער אליין אנגעפירט, און ווען די קינדער זענען עלטער געווארן האבן זיי אסאך צוגעהאלפן.

די טאנטע פייגא'ס מאן, ר' הערש לייזר פליישער הי"ד, איז געווען א בן תורה און א שטארק חסיד'ישער יונגערמאן. ער איז געווען א הוזירער (פעדלער), און זיך ליידער שטארק געמוטשעט אהיים צו ברענגען פרנסה פאר זיין בני בית. זיי האבן געהאט פיהר קינדער, און שפעטער איז ליידער די גאנצע משפחה אומגעקומען עקד"ה אין אוישוויץ דעם צווייטן טאג ר"ח אלול תש"ג לפ"ק, צוזאמען מיט מיינע עלטערן ע"ה, מיין ברודער יונה ע"ה, מיין זיידע ר' יחיאל מיכל בן יוסף ז"ל, און מיין באבע מרים בת יהודה ע"ה הי"ד.

פראגע: **ווי אזוי האט אויסגעזעהן דאס לעבן אין אשפיצין?**

ענטפער: ווען מיר זענען געקומען וואוינען קיין אשפיצין איז נאך אין זא-סאלע נישט געווען קיין עלעקטריצטעט און נישט קיין וואסער אין די הייזער. אונזער הויז האט געהאט א ברונע אין הויף פון וואו מען האט געברענגט יעדן טאג וואסער פאר אלעס וואס מען האט נאר געדארפט. צו שלעפן די עמערס מיט וואסער עטליכע מאל יעדער טאג ארויף צום ערשטן שטאק וואו מיר האבן געוואוינט, איז גארנישט

קינדער שעפן וואסער פון א ברונע אין מארק

געווען אזוי לייכט. אבער עס איז דאך געווען לייכטער ווי פאר די פאמיליעס וועלכע האבן נישט געהאט קיין אייגענע ברונע, און האבן געמוזט שלעפן דאס וואסער פון דער שטאטישע ברונע, וועלכע איז געווען אינמיטן דעם מארק פלאץ.

עס זענען טאקע געווען אין אלע שטעטלעך אידן וועלכע האבן געטראגן וואסער פאר די מענטשן וועלכע האבן זיי באצאלט עטליכע גראָשן פאר יעדן עמער וואסער וואס זיי האבן נעבעך ארויפגעשלעפט, א טייל מאל אויפ'ן ערשטן שטאק, און א טייל מאל אפילו אויפ'ן צווייטן שטאק. זיי האט מען גערופן די "וואסער-טרעגערס" - דאס איז נעבעך געווען זייער פרנסה.

וואסער-טרעגערס

אבער ליידער האט זיך נישט יעדער געקענט ערלויבן דעם "לוקסוס" פון דינגען א וואסער-טרעגער פאר די פאהר גראשן, און זיי אדער זייערע קינדער האבן טאקע אליין געמוזט שלעפן די עמערס וואסער. ספעציעל איז דער וואסער-פראבלעם געווען שווער אין די טעג ווען מען האט געוואשן וועש, און מען האט געדארפט א גרויסע קוואנטום וואסער.

אגב, ווען עס איז געקומען פאר פסח האבן אלע אידן וועלכע האבן געווענליך גענומען וואסער פון דער ברונע אין מארק, געמוזט אנגרייטן וואסער פאר גאנץ פסח, ווייל די שקצים האבן פון גרויס רשעות געפלעגט אריינווארפן שטיקלעך ברויט אין דער ברונע, ויבאלד זיי האבן געוויסט אז אידן וועלן נישט קענען נוצן דאס וואסער אין פסח.

פראגע: **ווי אזוי האט אויסגעזעהן דער מארק פלאץ?**

ענטפער: אין אלע שטעט איז געווען א גרויסער ליידיגער פלאץ אינמיטן שטאט וועלכער איז געווען ארומגערינגעלט מיט הייזער ארום און ארום, אין וועלכע עס האבן זיך געפונען געשעפטן און דירות. דאס האט געהייסן דער "מארק-פלאץ" אדער אין קורצן דער "מארק".

יעדן דאנערשטאג איז אין אשפיצין געווען מארק-טאג, דעמאלטס האבן אידישע סוחרים אויפגעשטעלט טישן אויפ'ן מארק-פלאץ, מיט א צודעק פון אויבן, אין פאל עס וועט רעגנען אדער שנייען. אויף די טישן האבן זיי אויסגעפאקט זייערע סחורות, יעדער מיט וואס ער האט געהאנדלט. אויך זייערע פרויען זענען געשטאנען און געהאלפן ביים פארקויפן, און ביי א גרויסן טייל האבן אויך זייערע קינדער אכטונג געגעבן אז מען זאל נישט גנב'נען עפעס פון זייער סחורה.

די אידן זענען געשטאנען ביי זייערע טישן פון גאנץ פרי ביז שפעט נאכמיטאג, זומער אין די גרעסטע היצן, אוןווינטער אין די

א מאנד פֿרוי

שטערקסטע קעלטן. אין די גאר קאלטע טעג האבן זיי געמאכט א פייער אין א פעסל מיט האלץ, ביי וועלכע זיי האבן זיך פון צייט צו צייט אביסל אנגעווארעמט די כמעט פארפרוירענע גלידער.

א טייל האבן פארקויפט הויז-געצייג, צום ביישפיל טעפלעך, טעלערס, עסצייג, און דאס גלייכן. אנדערע האבן פארקויפט קליידונג, צום ביישפיל העמדער, אונטער-וועש, זאָקן, און דאס גלייכן. זעהר אסאך מענטשן האבן פארקויפט טעקסטייל, דאס מיינט פארשידענע סחורות פאר קליידער, שירצלעך, טיכלעך, און דאס גלייכן.

דאס איז געווען זעהר א שווערע און ביטערע פרנסה, ווייל נישט נאר דאנערשטאג איז מען געשטאנען א גאנצן טאג אויפ'ן מארק, נאר אויך נאך צוויי-דריי אנדערע טעג אין דער וואך, ווייל מאנטאג איז געווען אין דער דערנעבנדיגע שטאט זאָטור מאַרק-טאג, און דינסטאג איז געווען אין דער שטאט זייפוש מאַרק-טאג. מען האט געווענליך געדונגען א גוי מיט א וואגן און צווי פערד, ארויף געלייגט דעם טיש, די צודעק, און אלע סחורות. מען האט זיך גוט וואהרים אנגעטוהן - ספעציעל ווינטער - ארויפגעזעצט אויפ'ן וואגן, געפארן עטליכע שעה ביינאכט, ביז מען איז אנגעקומען פארטאגס אויפ'ן פלאץ פונעם מארק.

די מענער זענען געגאנגען דאוונען, און די פרויען האבן דערווייל אכטונג געגעבן אויף די סחורות. וען די מענער זענען צוריק געקומען פון דאוונען האבן זיי אויפגעשטעלט די טישן, אויסגעפאקט די סחורות און ווידער געשטאנען א גאנצן טאג און געווארט מיט אומגעדולט עס זאל שוין קומען א גוי אדער גוי'טע און עפעס קויפן. פארנאכט האט מען אלעס צוריק ארויפגעפאקט אויפ'ן וואגן און צוריק אהיים געפארן פון זאטור, זיך צוצוגרייטן אויפ'ן נעקסטן טאג צו פארן קיין זייפוש, אויף דעם דארטיגע מארק-טאג.

פראגע: **וואס נאך זענען געווען די באשעפטיגונגען פון וואו די אידן אין אשפיצין האבן געצויגן זייער פרנסה?**

ענטפער: עס זענען געווען אין אשפיצין עטליכע געציילטע אויסגערופענע עשירים, וועלכע האבן דארט געוואוינט מדורי דורות, און האבן שוין געהאט אלטע און שטארק איינגעפירטע פאבריקן. ווי צום ביישפיל א ציגל פאבריק וואס האט געהערט צו אידישע בעלי בתים, א פאבריק וואו מען האט געמאכט צעמענט רערן, אן אנדערע פירמע וואס האט אויסגעארבעט לעדער פאר שיך. אויך זענען געווען נאך קלענערע פאבריקן, וועמענס בעלי בתים האבן געהייסן פארמעגליכע אידן לויט די דעמאלטסדיגע אומשטענדן.

איין איד איז געווען וואס האט געהאט א געשעפט וועלכער האט פארקויפט ציגארעטן און טאביק, און איז געווען דאס איינציגסטע געשעפט וואו מען האט פארקויפט ציגארעטן אין גאנץ אשפיצין. כדי צו האבן אזא געשעפט האט מען געמוזט האבן א ספעציעלע ערלויבענישׂ פון דער רעגירונג, צו באקומען די אויסשליסליכע רעכט אויף דעם, און קיין שום אנדערע געשעפט האט נישט געטארט פארקויפן קיין ציגארעטן. עס איז אינטערסאנט צו באמערקן, אז דאס איז געווען דאס איינציגסטע אידישע געשעפט וואס איז געווען אפן אין שבת - זעלבסט פארשטענדליך דורך א שטר מכירה - וויבאלד עס האט זיך אזוי פארלאנגט צוליב דעם געזעץ פון די רעגירונג.

עס זענען אויך געווען אזעלכע אידן וואס האבן געהאט גוט גייענדיגע געשעפטן אין אשפיצין. למשל, א גרויסע אייזן געשעפט (Hardware), אין וועלכע די גוים פון די ארומיגע דערפער האבן איינגעקויפט אלע זייערע באדערפענישן.

עטליכע גרויסע טעקסטיל (סחורה) געשעפטן, וואו יעדער האט געקויפט סחורה צו מאכן מלבושים. עס האט דעמאלטס נאך נישט

עקזיסטירט אזא זאך צו קענען קויפן א פארטיג מלבוש, נאר יעדער האט זיך געקויפט א שטיקל שטאָף אדער זייד, און אלע צוגעהער וואס מען דארף האבן פאר א מלבוש, אריינגערעכנט די קנעפלעך, און גאלאזט אויפנייען די מלבושים ביי א שניידער, וועלכעס האט געקענט דויערן צווי-דריי וואכן ביז עס איז געווארן גרייט. אויך זענען געווען אידן וועלכע האבן געהאט לעדער געשעפטן, וואו מען האט געקויפט לעדער, סיי פאר מענער שיך און סיי פאר פרויען שיך, און עס געברענגט צום שוסטער ער זאל מאכן פאר זיי א פאהר שיך, וויל כמעט קיינער האט נישט געקויפט קיין פארטיגע שיך אין א געשעפט. וי אויך זענען געווען גאלאנטערי (Dry Good) געשעפטן.

וי פארשטענדליך זענען אויך געווען קליינע געשעפטלעך פון וועלכע די אייגענטומער האבן קוים געצויגן פרנסה, וי למשל די עסן-געשעפטן (גראסערי'ס), מילך געשעפטן, בעקעריייען, רעסטעראנטן, און דאס גלייכן.

אויסער דעם זענען א גרויסער טייל פון די אשפיצינער אידן געווען הויזירערס. היינט רופט מען דאס א "פעדלער" (רוכל). דאס איז בכלל נישט געווען קיין לייכטע פרנסה. זיי פלעגן איינקויפן פארשידענע סחורות אויף באָרג ביי די סוחרים פון אשפיצין (צום ביישפיל ביי די אויבנדערמאנטע טעקסטיל געשעפטן, גאלאנטערי געשעפטן, און אזוי ווייטער), געפארן מיט די באן אין די ווייטער דערפער און קליינע שטעטלעך, וואו די גוים האבן נישט געקענט אזוי לייכט צוקומען צו א געשעפט, און דארט זענען די דאזיגע אידן ארומגעגאנגען פון הויז צו הויז פארקויפן זייערע סחורות.

רוב גוים פון די ארטיגער געגענטער האבן געארבעט אין קוילען גרובן (Coal mines), וועלכע זענען געווען שטארק פארשפרייט דארט. די גוים זענען געווארן באצאלט יעדן ערשטן טאג פונעם חודש,

אזוי אז א גאנצע חודש האבן זיי געהאט זעהר וויניג געלט ביי זיך אינדערהיים. וועז די הוזירערס זענען אנגעקומען פארקויפן די סחורה, האבן די גוי'טעס געוואלט קויפן, אבער קיין געלט האבן זיי נישט געהאט צו באצאלן, האבן זיי געגעבן א געלט-איינצאלונג (דעפאַזיט), און נאכ'ן ערשטער טאג פון חודש זענען די הוזירערס געפארן איינקאסירן די חובות פון זייערע קונדן, און מיט דעם געלט באצאלט די סוחרים און וויטער געגומען פרישע סחורות אויף באָרג. אויב איז דער ערשטער טאג פונעם חודש אויסגעפאלן פרייטאג, האבן די הוזירערס געדארפט האבן גרויסע ניסים אז די גוים זאלן נישט פארשיכור'ן דאס געלט ביז איבער שבת און זונטאג, וויל וועז זיי זענען געבליבן אן געלט, האבן די גוי'טעס נישט געקענט באצאהלן, און ממילא האבן זיי אויך נישט קענען באצאלן פאר זייערע סוחרים, און נישט געקענט באקומען דעם נעקסטן חודש די סחורות אויף באָרג.

א גרויסער טייל פון די הוזירערס זענען אהיימגעקומען יעדער נאכט, אבער א טייל זענען דארט געבליבן א פאהר טעג. ערשטנס, וויל זיי האבן נישט געהאט קיין געלט און צייט צו פארן אהין און צוריק, און צווייטנס וויל זיי האבן נישט געהאט די כוחות צו שלעפן די פעקלעך יעדער נאכט צוריק אהיים, און צומארגענס וידער פאהרן מיט'ן פעקל אויף די פלייצע.

פראגע: **איהר האט פריער דערמאנט וועגן טראגן וואסער פאר'ן וואשן וועש. ווי אזוי איז דעמאלטס צוגעגאנגען דאס וואשן וועש אין די דעמאלטסדיגע נישט-פארגעשריטענע צייטן?**

ענטפער: דאס וואשן די וועש איז גארנישט אזוי לייכט אנגעקומען. מען האט געמוזט אנווארעמען גרויסע טעפ מיט וואסער אויף דעם אויוון, וואשן און רייבן אלע שמוציגע וועש מיט די

הענט, און עס אויפקאכן אין די גרויסע טעפ ארויסצונעמען די רעשט שמוץ.

דערנאך האט מען עס אויסגעשוועמט מיט קאלט וואסער. (די פאמיליעס וועלכע האבן געהאט זייער וואוינונג נישט ווייט פון דער טייך "סאלא" האבן געשוועמט די וועש ביים טייך, כדי נישט צו דארפן ברענגען אזויפיל וואסער פון דער ברונע). וועו מען האט געענדיגט אויסשוועמען די וועש, האט מען עס גוט אויסגעדריקט מיט די הענט, כדי ארויסצוקוועטשן דאס גאנצע וואסער, און הערשט דערנאך אויפגעהאנגען צו טריקענען אויף די שטריק. (ביי אונז זענען די שטריק געווען אויף דעם בוידעם, א שטאָק איבער אונזער דירה), אדער האט מען פון צייט צו צייט געהאנגען די וועש אין דעם גרויסן הויף וועו עס איז געווען א שיינער זוניגער טאג. עס האט געווענליך גענומען א לאנגע צייט ביז די וועש איז געווען טריקען און גרייט צום ביגלען.

פראגע: **ווי אזוי האט מען געביגעלט אויב עס איז נאך נישט געווען קיין עלעקטריציטעט?**

ענטפער: אפילו שפעטער וועו מיר האבן שוין יא געהאט עלעקטריק אין פוילן, האבן מיר נאך נישט געהאט קיין עלעקטראנישע ביגעל-אייזן. ווי אזוי מען האט געביגעלט? עס איז אויך נישט געווען אזוי לייכט. עס זענען געווען צוויי מעגליכקייטן.

איין מעגליכקייט, אז דאס ביגעל-אייזן האט געהאט א דעקל פון אויבן, מען האט עס אויפגעמאכט און ארייגעלייגט ברענענדיגע האלץ-קוילען (Charcoal), דערנאך האט מען פארמאכט דעם דעקל און דאס האט געהאלטן דעם ביגעל-אייזן הייס פאר א לאנגע צייט.

אן אמאליגע ביגעל-אייזן

נאך א מעגליכקייט איז געווען, אז מען האט אויסגעגליעט א שטיק אייזן אינעם אויוון ביז עס איז געווארן רויט, און עס אריינגעלייגט אין דעם ביגעל-אייזן, דאס האט געמאכט דעם ביגעל-אייזן הייס, און אזוי האט מען געביגעלט.

אן אמאליגע קאך אויוון - פון אינטן האט מען אריינגעלייגט די קוילען

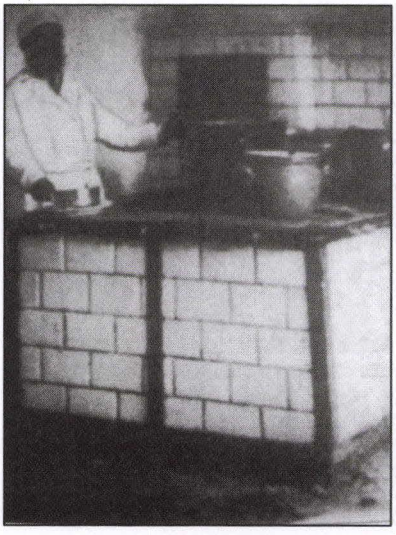
(דער אויוון איז מער פארגעשריטן ווי די אויוון וואס מיר האבן געהאט)

פראגע: **ווי אזוי האט מען געקאכט און געווארעמט די וואוינונג?**

ענטפער: מיר האבן נישט געהאט קיין גאַז, און דאס איז טאקע אויך נישט אנגעקומען גרינג. לאמיר אנהייבן מיט קאָכן און באַקן. - איך זאג באקן, ווייל דעמאלטס האט מען אלעס געבאקן אינדערהיים, חלות, קיכן, לאקשן, פערפעל, און ביי א טייל מענטשן אפילו ברויט אויך.

אין יעדער קאך איז געווען אן אויוון געמאכט פון ציגל. דער אויוון איז געווען אזוי הויך ווי א טיש, פון אויבן איז עס געווען באדעקט מיט א דיקע אייזערנע בלעך, און פון דער זייט איז געווען א קליין טיר'ל, וואו מען האט אריינגעלייגט האלץ און קוילען.

יעדן אינדערפרי האט מען קודם אריינגעלייגט אין אויוון אביסל פאפיער מיט עטליכע קליינע און דינע שטיקלעך האלץ, כדי דאס פייער זאל אנהייבן ברענען. שפעטער האט מען גענומען אביסל דיקערע שטיקלעך האלץ, און ווען דאס האט שוין גוט געברענט, האט מען אויף דעם ארויפגעלייגט קוילען. די סיבה פארוואס מען האט ארויפגעלייגט קוילען אויף די האלץ איז געווען, ווייל דאס האלץ האט זיך שנעל אויסגעברענט און עס האט נישט געגעבן גענוג קיין שטארקע היץ, דאקעגן קוילען האבן ארויסגעגעבן א שטארקער היץ און געהאלטן דאס פייער אסאך לענגער. דערנאך האט מען פון צייט צו צייט צוגעלייגט קוילען, און דאס האט געמאכט די אויבערשטע טייל פונעם בלעך זעהר הייס, און אויף דעם האט מען געקאכט. אויב אבער מען האט פארגעסן צו צולייגן קוילען צום אויוון, האט זיך דאס פייער פארלאשן און מען האט געמוזט נאכאמאל אנהייבן דעם גאנצע פראצעדור פון אנהייב.

א באק אויוון

ביים ענדע פון אויוון איז געווען ארויפגעבויט א קאַסטן פון ציגל, אינעווייניג איז געווען באדעקט ארום און ארום מיט בלעך, מיט א טיר'ל פון פארענט, און דארט האט מען אריינגעלייגט די זאכן וואס מען האט געדארפט צו באקן. דאס פייער פון אויוון איז אדורך געגאנגען ארום דעם בלעכענע קעסטל און עס געמאכט זעהר הייס, אזוי אז אלעס אין דעם קעסטל האט זיך גוט אנגעבאקן.

אויף די זייט פון דעם באק-אויוון איז געווען א עפענונג צום קוימען, וועלכער איז אלעמאל געווען העכער ווי דער דאַך פון הויז,

א קוימען קערער שטייט אויפ'ן דאך פון א הויז, ביים עפענונג פון דעם קוימען

וויל דאס האט געמאכט אז דאס פייער זאל בעסער ברענען. דעם קוימען האט מען געמוזט פון צייט צו צייט אויסקערן פון אינעווייניג. אויף דעם זענען געווען ספעציעלע קוימען קערערס, וועלכע זענען ארויפגעגאנגען אויפ'ן דאך מיט הויכע לייטערס, אראפגעלאזט מיט לאנגע שטריק א בעזים אינעם לאך פון קוימען, און אזוי ארום עם גוט אויסגעקערט און געמאכט אז די לופט פון קוימען זאל וועטער גוט ציען דאס פייער פון אויוונען.

פראגע: **לויט ווי איך פארשטיי איז געווארן וואַרים אין דער קאך דורך דעם אויוונען, אבער ווי אזוי האט מען געמאכט אז די אנדערע צימערן זאלן אויך זיין וואַרים?**

ענטפער: דו זאגסט צימערן... עס איז נישט געווען קיין צימערן! א געווענליך משפחה האט נאר געהאט אין גרויסע קאך און אין שלאף צימער. ביינאכט האט מען אויפגעמאכט די בעטן אין קאך, וואס דארט זענען די גרעסערע קינדער געשלאפן, און די קלענערע קינדער זענען געשלאפן אין שלאף-צימער צוזאמען מיט די עלטערן.

יעצט, ווי אזוי האט מען געמאכט וואַרים די שטוב?

אין א ווינקל פון דער צימער ביי דער וואנט - דארט וואו עס איז געווען דער קוימען - איז געווען געמאכט פון ציגל אזוי ווי א

הויכער קאסטן, פון דער ערד ביז צום דאַך, וואס איז געווען באדעקט מיט קאָכלס ('טיילס'). פון אונטן איז געווען א קליין טיר'ל ווי מען האט אריינגעלייגט האלץ מיט קוילען, וואס האט הייס געמאכט דעם גאנצער קאסטן, און דאס האט געווארעמט די גאנצע צימער. מען האט דאס גערופן א "קאכל-אויוון", וויבאלד עס איז געווען באדעקט מיט קאכלס.

א גרעסערע משפחה וואס האט שוין יא געהאט צוויי צימערן, האבן געבויט דעם קאכל-אויוון ביי דער וואנט צווישן ביידע צימערן, אזוי אז א האלבער אויוון האט געווארעמט אין צימער און דער אנדערער האלב האט געווארעמט די אנדערע צימער.

אבער נישט יעדער משפחה האט געהאט די מעגליכקייט צו האבן א קאכל-אויוון. נו, וואס האבן זיי געטוהן? זיי האבן געעפענט די טיהר צו דער קאך, וואו עס איז געווענליך געווען וואַרים, וויבאלד מען האט דארט געקאכט און געבאקן א גאנצן טאג, און אזוי איז אריינגעקומען וואַרימקייט אין שטוב. אבער וען דאס פייער אין דעם קאך-אויוון איז אויסגעגאנגען, איז טאקע געווארן זעהר קאלט, אויף אזוי וויי אז דער נעגל-וואסער איז אסאך מאל געפרוירן געווארן! אין די שטארק קאלטע נעכט, וען עס איז געווארן א פראָסט אין שטוב, האט מען אנגעווארימט די בעטן פון די קלענערע קינדער מיט א וואַרימע ציגל וואס מען האט איינגעפאקט אין א האנטוך.

פראגע: **פון וואו האט מען גענומען האלץ מיט קוילען צו הייצן די אויוועגס?**

ענטפער: יעדער הויז האט געהאט א קעלער, און יעדער פאמיליע האט באקומען א טייל פונעם קעלער. בעפאר דער ווינטער איז אנגעקומען, האט מען געקויפט ביי די גוים א וואגן מיט קוילען און

האלץ. די גוים האבן דאס אריינגעווארפן דורך א קליין פענסטער אין קעלער, און פון דעם האט מען יעדן טאג ארויפגעברענגט קוילען און האלץ מיט א עמער, צו הייצן די אויוועניס. (די גרויסער שטיקער קוילען האט מען קודם צוהאקט אין קעלער מיט א ספעציעלן האמער אויף קלענערע שטיקלעך). אויב אבער מען האט נישט געהאט גענוג געלט צו קויפן א וואגן מיט קוילען, האט מען געמוזט גיין יעדער פאהר טעג צו א קוילען געשעפט, און קויפן אביסל קוילען און האלץ כדי צו קענען קאכן, באקן, און אנווארימען די פארפרוירענע גלידער.

דעם קעלער האט מען אויך גענוצט פאר נאך א אנדערע זעהר וויכטיגן צוועק, וואס איך וועל וויטער רעדן דערפון.

א וואגן אנגעפילט מיט קוילען גרייט צום פארקויפן

פראגע: **וואס האט מען געטוהן שבת צו האבן וואַרעמע עסן און טרינקן?**

ענטפער: דאס איז געווען א פראבלעם פאר צוויי סיבות, צוליב שבת און אויך צוליב כשרות. יעצט לאמיר זעהן וואס מען האט געטוהן.

כדי צו האבן ווארים עסן אויף פרייטאג-צונאכט האט מען פרייטאג פארן זמן ארײנגעלייגט אסאך קוילען אין דעם אויוועז אין קאך, וואס דאס האט געהאלטן די זופ און פלייש ווארים ביז צו דער סעודה. שבת אינדערפרי איז שוין נישט געווען אזוי לייכט. אבער ווי באלד ווינטער איז געווען זעהר קאלט און מען פסק'נט דאך אז "הכל חולים אצל הצינה" (שו"ע או"ח סי' רע"ו), האט מען געקענט בעטן א גוי'טע אנצוהייצן דעם אויוועז אין קאך, אז עס זאל ווערן ווארים אין שטוב. אבער איידער זי האט אנגעצינדן דאס פייער, האט מען ארויפגעשטעלט אויף די בלעך אלעס וואס מען האט געוואלט עס זאל ווערן אנגעווארעמט, און יעדע פאהר שעה האט זי צוגעלייגט קוילען אין אויוועז, אזוי האט מען געהאט ווארימע קאווע און טיי.

די פאמיליעס ווי עלכע האבן געהאט די מעגליכקייט צו האלטן א גוי'שע משרתת בי זיך אינדערהיים, האט די משרתת דאס געטוהן יעדן שבת, און די ווי עלכע האבן נישט געהאט קיין משרתת, זענען געווען גוי'טעס וואס זענען געגאנגען פון הויז צו הויז און אנגעצינדן די פייער און שפעטער כסדר צוגעלייגט קוילען.

צו האבן ווארעמע טשאלענט אויף שבת איז געווען אן אנדערע עצה. ערב שבת א האלבע שעה פארן זמן, האט מען געטראגן דעם טאפ מיט טשאלענט צום בעקער, וואו עס איז געווען א גרויסן אויוועז, און דארט האט דער בעקער ארײנגעשטעלט פופציג צו זעכציג טעפלעך טשאלענט און קוגלן. זעלבסט פארשטענדליך אז מען האט געמוזט צאלן דעם בעקער פאר יעדן טעפל טשאלענט. דעם טאפ האט געמוזט זיין גוט צוגעדעקט מיט א דעקעל, און העכער דעם ארויפלייגן דיקע פאפיער און ארום בינדן מיט א שטריק, ווייל אין דעם זעלבן אויוועז האט מען אויך ארײנגעשטעלט טשאלענט טעפ פון אזעלכע מענטשן וואס זענען נישט געווען אזוי שטארק נזהר אויף כשרות.

אויפ'ן פאפיער פון אויבן האט יעדער אויפגעשריבן דעם נאמען, און שבת אינדערפרי נאכ'ן וואשן צו דער סעודה איז יעדער געגאנגען צום בעקער און גענומען זיין טעפל מיט טשאלענט.

עס האט זיך אויך אמאל געקענט טרעפן אז דער בעקער האט געמאכט דעם אויוועז צו הייס, און אלע טשאלענט'ן זענען צוגעברענט געווארן, אדער אמאל האט זיך געמאכט פארקערט, אויב דער אויוועז איז נישט געווען גענוג ווארים איז אלעס געבליבן רוי. (מעגליך אז פון דעם שטאמט דער שפרעכווארט "א טשאלענט איז אזוי ווי עס געלונגט").

פראגע: **איז דעמאלטס געווען אן עירוב ארום דער שטאט אז מען זאל קענען טראגן אין שבת?**

ענטפער: יא, עס איז געווען אן עירוב ארום דער שטאט, און כמעט יעדער האט געטראגן אין שבת מיט דעם עירוב. עס האט זיך טיילמאל געטראפן אז די שקצים האבן צעריסן דעם עירוב אינמיטן שבת און מען האט נישט געטארט טראגן. דעמאלטס האט מען געמוזט זוכן א גוי'טע (דער וואס האט נישט געהאט א אייגענע משרתת) וועלכע זאל אהיים ברענגען דאס טשאלענט.

אגב, וועל איך שוין דערציילן עפעס וועגן דעם עירוב אין די שטאט קשאנוב, וואו מיר האבן געוואוינט די לעצטע יארן פאר'ן אויסברוך פונעם צווייטע וועלט מלחמה. דארט איז אויך געווען אן עירוב ארום דער גאנצער שטאט. יעדן פרייטאג נאכמיטאג - ארום צוויי שעה פאר שבת - איז מען ארום געגאנגען קוקן אויב דער עירוב איז אין ארדנונג. דאס איז געווען די אויפגאבע פון הב' יעק'ל מאנדלבוים ע"ה הי"ד (א ברודער פון ידידנו ר' אברהמ'לי מאנדלבוים ע"ה), און ער האט עס געטוהן פאר אסאך יארן.

איין יאר פאר דעם אויסברוך פון דער מלחמה, האט ער חתונה געהאט און איז אוועק פון שטאט קשאנוב צו וואוינען ביי זיין שווער, האט מען געזוכט ווער עס זאל איהם פארטרעטן, און כאטש איך בין נאך דעמאלטס געווען זעהר יונג, איז דער גורל געפאלן אויף מיר צו זיין דער משגיח אויף די עירובין.

הב' יעק'ל האט אדורך געלערנט מיט מיר די וויכטיגע הלכות וואס זענען נוגע צו די עירובין פון שטאט, און מיך פארגעשטעלט פאר'ן קשאנוב'ער רב ז"ל, הרה"ג ר' מענדיל זצ"ל, אז איך וועל זיין דער וואס וועט מהיום והלאה אכטונג געבן אז די עירובין זאלן זיין אין ארדנונג. די ערשטער צוויי וואכן איז דער רב אליין מיט געגאנגען מיט מיר, און געוויזן וואו עס דארף זיין אן עירוב, וואו עס דארף זיין א גדר, און וואו עס איז גענוג אז מען מאכט א לחי. דערנאך בין איך שוין אליין ארומגעגאנגען און ממשיך געווען מיט די השגחה, ביז עס האט אויסגעבראכן די צווייטער וועלט מלחמה.

פראגע: **איהר האט פריער דערמאנט אז מען האט גענוצט דעם קעלער פאר נאך א אנדערע זעהר וויכטיגע צוועק, וואס איז געווען דער צוועק?**

ענטפער: דעמאלטס האט נאך נישט עקזיסטירט אזא זאך ווי א פרידשידער, וואו צו האלטן עסנווארג עס זאל נישט פארדארבן ווערן. וואס האט מען געטוהן? זומער האט מען געווענליך געקויפט יעדן טאג פרישע מילך, און ווינטער יעדן צווייטן אדער דריטן טאג. אויב אבער איז געווען זעהר ווארים אדער איבער שבת, האט מען אראפגעטראגן אלע עסנווארג וואס האבן געקענט פארדארבן ווערן אין קעלער, וואו עס איז געווען גענוג קאלט אז דאס עסן זאל זיך האלטן פריש.

פארשטענדליך אז עס נישט קיין פארגלייך צו א פרידשידער, אבער גענוג קאלט אז די מאכלים זאלן זיך האלטן פריש, און אז די פיש אויף שבת זאלן זיין קאלט. אוודאי איז עס נישט געווען אזא פארגעניגן כסדר אראפ צו גיין אין קעלער יעדעס מאל מען האט עפעס געדארפט ארויפברענגען. שבת איז דאס געווען א באזונדערע טירחא, וויבאלד מען האט נישט געקענט גיין מיט א ליכט, און קיין עלעקטריק איז דאך נישט געווען. - אבער אויך צו דעם איז מען געווען צוגעוואוינט.

עס זענען געווען א קליינער טייל פאמיליעס וועלכע האבן געהאט אן אייז-קאַסטן אין דער קאך, וואו זיי האבן געהאלטן די עסנווארג וואס האט געקענט פארדארבן ווערן.

פראגע: **וואס מיינט אן אייז-קאסטן? פארוואס האט דאס נישט יעדער איינער געהאט? און פון וואו האט מען באקומען אייז פאר דעם אייז-קאסטן?**

ענטפער: אן אייז קאסטן איז געווען א גרויסע קאסטן פון בלעך מיט אינסאלאציע פון אינווייניג. דארט האט מען אריינגעלייגט גרויסע שטיקער אייז פון אין זייט, און פון דער צווייטער זייט האט מען גענליגט די עסן.

עס זענען געווען עטליכע סיבות פארוואס נישט יעדער האט געהאט אזא אייז-קאסטן. ערשטנס, וויבאלד עס איז נישט געווען ביליג, האט נישט יעדער געהאט די מעגליכקייט דאס צו קויפן. צווייטנס, האט מען יעדע פאהר טעג געמוזט קויפן פרישע אייז, און דאס איז געווען צו א גרויסע אויסגאבע, נישט נאר פאר א ארימע

משפחה, נאר אפילו מער בעל הבית'ישע מענטשן האבן זיך נישט געקענט ערלויבן אזא לוקסוס. דריטנס, נישט יעדער האט געהאט אזא גרויסע קאך, אז עס זאל זיין פלאץ פאר אן אייז-קאסטן.

דאס אייז פאר דעם אייז-קאסטן האט מען ווינטער באקומען פונעם טייך, וויבאלד דאס וואסער פון דעם "סאלא" טייך איז געפרוירן געווארן, און די אייז איז געווען צוויי-דריי פוס דיק, האבן גוים געהאקט די אייז מיט גרויסע העק און מיט לאנגע שפיזן, און ארויפגעלייגט די שטיקער אויף די וועגענער און ארומגעפארן פארקויפן פאר די אידן שטיקער אייז. דאקעגן אין די הייסע זומער טעג ווען די "סאלא" טייך איז נישט געווען געפרוירן, איז די אייז ביזנעס געווען אין אידישע הענט. עס זענען געווען אידן וואס האבן געקויפט א שטיקל לאנד וואס איז געווען גרויס בייליפיג פופציג ביי הונדערט פוס, און געלאזט אויסגרובן א גרוב פון צען ביז פופצן פוס טיף. דורך די ווינטער חדשים האט דער איד אפגעקויפט ביי די גוים גרויסע שטיקער אייז, און אריינגעווארפן און דעם גרוב. מען האט גוט צוגעדעקט דאס אייז מיט אסאך שטרוי און אלטע שמאטעס, אזוי האט זיך עס געהאלטן קאלט. זומער האט מען געהאקט דערפון קלענערע שטיקער און פארקויפט פאר די מענטשן וועלכע האבן געהאט אייז-קאסטנס אין זייער באזיץ.

פראגע: **וואו האט מען געקויפט אלע עסנווארג וואס מען דארף האבן אין די הויז?**

ענטפער: לאמיר אנהייבן פון די וויכטיגסטע לעבנס-מיטלן וואס א מענטש דארף האבן טאג טעגליך. ברויט, חלות און אנדערע געבאקענע זאכן, האט מען געקענט באקומען נאר אין א בעקערייי. עס זענען געווען פאמיליעס וועלכע האבן געבאקן ברויט אינדערהיים. א טייל ווייל עס איז געווען ביליגער, און א טייל האבן געהאלטן אז

היימישע ברויט איז בעסער ווי דאס ברויט פון א בעקער. חלות און געבעקס האט מען געווענליך געבאקן אינדערהיים. אויך לאקשן און פערפל האט מען געמאכט אליין אינדערהיים, ווייל עס איז נישט געווען צו באקומען קיין גרייט-געמאכטע אין געשעפט.

מילך האט מען געקענט קויפן נאר אין א מילך געשעפט, וואו מען האט פארקויפט נאר מילכיגע פראדוקטן אזוי ווי מילך, קעז און פוטער. וועז מען איז געגאנגען קויפן מילך האט מען געמוזט מיטברענגען א טעפל אדער א פלעשל און דער סוחר האט אריינגעגאסן פון זיין גרויסע קאַנע וויפיל מען האט געדארפט. פוטער אדער קעז האט ער אפגעוואויגען וויפיל מען האט געדארפט, איינגעפאקט אין א שטיקל פאפיער, און אזוי האט מען עס אהיים געטראגן. די מילך איז נישט געווען האַמאגינירזט (Homogenized) אדער פאַסטשעריזירט (Pasteurized), דעריבער האט מען עס געמוזט אויפקאכן אינדערהיים כדי צו הרג'נען די באַקצילן וואס געפונען זיך אין דער מילך.

דאס האט אבער זעהר אסאך מאל פארשאפט גרויסע כשרות פראבלעמען, צום ביישפיל א טאג ווי פרייטאג - וועז מען האט געקאכט אויף שבת - האט זיך געקענט טרעפן אז אין דער זעלבער צייט וואס מען האט געקאכט די מילך, איז געשטאנען אויפ'ן אויוועז א טאפ מיט זופ און פלייש, און די מילך איז ביים קאכן איבערגערינען צום פליישיגן טאפ, האט מען געמוזט גיין צום רב אדער צום דיין פרעגן א שאלה אויב מען מעג עסן די זופ און פלייש. דער רב אדער דיין האט געווענליך געפרעגט וויפיל מילך איז אונטערגערינען? וויפיל זופ און פלייש איז געווען אין טאפ? און לויט דעם האט ער געפסק'ט די שאלה. א טייל מאל איז די שאלה ליידער נישט געווען אזוי פשוט, וועז אסאך מילך איז אונטערגערינען און עס איז נאר געווען א קליין טעפל מיט זופ, האט עס געקענט פארשאפן אסך צער און עגמת נפש.

פראגע: **וואו האט מען געקויפט פיש און פלייש לכבוד שבת?**

ענטפער: עס זענען געווען געשעפטן וועלכע האבן פארקויפט פיש, אבער זיי זענען געווענליך נישט געווען אפן א גאנצע וואך, נאר דאנערשטאג און פרייטאג האבן זיי געעפענט דאס געשעפט אז מען זאל האבן פיש לכבוד שב"ק. אין די פיש געשעפט האט מען נאר געקענט קויפן אדער לעבעדיגע "קאַרפ פיש" אדער "ווייס פיש". קיין שום אנדערע סארט פיש זענען נישט געווען צו פארקויפן. א טייל מאל האט זיך געטראפן אז עס זענען געקומען צו פארן גוים מיט וועגעלעך און פארקויפט לעבעדיגע פיש אויפ'ן גאס, וועלכע זענען געווען אסאך ביליגער ווי אין די פיש געשעפט.

וויידער דאס קויפן פלייש איז גארנישט געווען אזוי פשוט. מיר זענען היינט געוואוינט, אז וועג מען דארף פלייש גייט מען אין א פלייש געשעפט און מען קלויבט זיך אויס וואס מען ווייל, הינדל פלייש, בהמה פלייש, קעלבערנע פלייש, אדער אלע ערליי אנדערע פליישיגע פראדוקטן, אלעס איז שוין פערטיג כשר געמאכט, איינגעפאקט און גרייט צום קאכן אדער באקן.

אמאל האט אזא זאך נישט עקזיסטירט. יא, עס זענען טאקע געווען "יאַטקעס" (פלייש געשעפטן) וואו מען האט געקענט קויפן פלייש, אבער נישט אויפ'ן זעלבן שטייגער ווי דא אין אמעריקע. ערשטנס, האט מען נישט געקענט קויפן עופות אין דער יאטקע, נאר בהמה פלייש אדער קעלבערנע פלייש. עס זענען געהאנגען גאנצע שטיקער פלייש אויף דער וואנט, און לויט וויפיל מען האט געדארפט האט דער פלייש-הענדלער געשניטן שטיקלעך. צווייטנס, איז דאס פלייש נאך נישט געווען כשר געמאכט, און יעדער האט אליין געמוזט כשר-מאכן די פלייש אינדערהיים.

פראגע: **ווי אזוי איז צוגעגאנגען דאס "כשר-מאַכן" פלייש?**

ענטפער: קודם וועל איך ערקלערן וואס דאס איז בכלל "כשר-מאכן". דאס פלייש איז שוין טאקע געווען 'כשר', גע'שחט'ן דורך אן ערליכן שוחט, און א ערליכן משגיח האט שוין 'מנקר' געווען דאס פלייש, דורך דעם וואס ער האט ארויסגענומען די בלוט און חֵלב אָדערן וועלכע מען טאר נישט עסן, אבער כדי צו קענען עסן דאס פלייש האט נאך אויסגעפעלט אז מען זאל דאס פלייש "כשר-מאכן", ד.ה. אויסזאלצן מיט גראבע זאלץ וועלכע האט ארויסגעצויגן דאס בלוט פונעם פלייש. אבער דעמאלטס איז דאס נישט געטוהן געווארן אין דעם געשעפט, נאר יעדער איינער האט דאס געטוהן ביי זיך אינדערהיים.

דאס כשר-מאכן איז געווען א גאנצע פראצעדור. מען האט דאס פלייש געדארפט ווייקן א האלבע שעה אין א ספעציעלע כלי, וועלכע מען האט גענוצט נאר פאר דעם צוועק, דערנאך האט מען דאס פלייש געלייגט אויף א ברעטל און מען האט עס באשיט אויף אלע זייטן מיט גראבע זאלץ, כדי דאס זאלץ זאל ארויסציען דאס בלוט פונעם פלייש. דאס ברעטל האט געהאט לעכער, און עס איז נישט געלעגן גלייך, נאר אביסל משופע'דיג כדי דאס בלוט זאל נישט בלייבן אויף די ברעטל נאר באלד אראפרינען. דאס פלייש האט געדארפט ליגן אין זאלץ א שעה צייט, דערנאך האט מען עס אנגעגאסן פון אלע זייטן מיט קאלט וואסער, און עס אפגעשוועמט עטליכע מאל אין א טאפ קאלט וואסער. ערשט דערנאך האט מען געקענט קאכן דאס פלייש.

פראגע: **וואו האט מען געקויפט די הינדלער, אויב מען האט עס נישט געקענט קויפן אין יאטקע?**

ענטפער: צו קויפן עופות איז געווען נאך אסאך א לענגערע און שווערערע פראצעדור ווי ביי די בהמה פלייש, וויל דאס האט מען נאר

געקענט קויפן אויפ'ן מארק-פלאץ. וועו עס איז געווען מארק-טאג זענען די גוים פון די ארומיגע דערפער און דערפלעך געקומען צו פארן מיט זייערע פערד און וועגעלעך, און מיטגעברענגט זייערע פראדוקטן, אזוי ווי הינדלעך, גענדז, אייער, אלע ערליי גרינצייג, פוטער, קעז (פאר די וואס זענען נישט געווען אזוי שטארק נזהר אין חלב עכו"ם), און א טייל מאל אפילו א קליין קעלבל אדער א שעפעלע.

די דאָרפס-גוים האבן דאס פארקויפט צו די שטאטישע אידן, און פון דעם געלט האבן זיי איינגעקויפט ביי די אידן אויפ'ן מארק די סחורות וואס זיי האבן געדארפט. (אין די אלע דערפער וואו די גוים האבן געוואוינט האט מען גארנישט געקענט קויפן, ווייל עס איז דארט פשוט נישט געווען קיין שום געשעפטן און אוודאי נישט קיין מארק).

אידישע פרויען וועלכע האבן געוואלט קויפן אן עוף אויף שבת, א הינדל אדער א גענדזל, זענען ארום געגאנגען צווישן די גוי'טעס, און געזוכט ביי וועמען מען קען כאפן א גרעסערע מציאה, ווייל די פרייזן זענען געווען זעהר פארשידנארטיג. וואס פעטער דאס עוף איז געווען אלס מער געלט האט עס געקאסט, ממילא האט א אריימערע פרוי נישט געקענט צוקומען צו קויפן א פעטע עוף, האט זי נאר געקויפט א מאגערע, וועלכעס איז געווען אסאך ביליגער.

וועו שמועסט נאך אז עס איז געקומען א פאר וואכן פאר פסח, וועו מען האט אנגעהויבן צו זאמלן שמאַלץ אויף פסח (קיין אויל האט מען בכלל נישט געגוצט אין פסח), זענען די פעטע הינער און גענדז געווארן נאך אסאך טייערער, איז פאר דער אריימער פרוי געווען זעהר שווער צו באקומען וואס זי וואלט געוואלט האבן.

פראגע: **וואס איז געווען די פראצעדור מיט די לעבעדיגע הינדלער?**

ענטפער: עס איז נישט אזוי לייכט אנגעקומען ביז מען האט געזען דאס ביסל פלייש גרייט צו קאכן. קודם כל האט מען געמוזט גיין צום שוחט. אין יעדער שטאט איז געווען א שעכט-הויז, וואו דער שוחט איז געשטאנען געוויסע שעות יעדן טאג און געשחט'ן די עופות. דאנערשטאג איז דער שוחט געווענליך דארט געווען א גאנצן טאג.

דער שוחט האט אבער נישט גע'שחט'ן ביז מען האט איהם נישט געגעבן א צעטעלע אז מען האט באצאלט שחיטה געלט - פאר א הינדל אביסל וויניגער און פאר א גענדזל אביסל מער. דאס צעטעלע האט מען געקענט קויפן אין א שפייז-געשעפט (גראסערי) אין דער אידישע גאס, און דאס געלט וואס איז אריינגעקומען פון די צעטעלעך, האט דער געשעפטס-מאן איבערגעגעבן צו דער אידישער קהלה.

נאכ'ן שחט'ן איז געקומען די פראצעדור פון פליקן די פעדערן. זעלבסט פארשטענדליך אז קיין מאשינען איז פאר דעם צוועק נישט געווען, און מען האט דאס געמוזט טוהן מיט די הענט. אין אלגעמיין האט מען געפליקט די פעדערן פון די הינער אין שעכט-הויז, און די פעדערן פון די גענדז האט מען געפליקט אין שטוב.

די סיבה פארוואס מען האט געפליקט די גענדז אינדערהיים איז געווען, וויל מען האט די גענדזענע פעדערן נישט אוועקגעווארפן, נאר מען האט זיי געזאמלט אין זעקלעך, כדי אז ווען מען וועט אי"ה חתונה מאכן א קינד, זאל מען האבן פעדערן פאר זייערע קישענס און בעט-געוואנט!

נאך דעם אפפליקן, האט מען געמאכט אין הויף א קליין פייער מיט פאפיר, און זעהר שנעל ארום געדרייט דאס הינדל ארום דעם

פייער, כדי אפצוברענען די דינע פעדערן, און די פארבליבענע האָר וועלכע מען האט מיט די הענט נישט געקענט אראפנעמען.

דערנאך האט מען אויפגעשניטן דעם בויך פון דעם הינדל (אדער גענדזל), ארויסגענומען אלעס פון אינווייניג, און גוט אדורכגעקוקט צי אלעס איז אין ארדנונג. דאס הייסט, מען האט אויפגעשניטן דעם מאָגן און געקוקט צי עס איז נישט דא אינווייניג עפעס א שארפע זאך - אזוי ווי א שטיק גלאז אדער א נאָגל - וועלכע האט אדורכגעלעכערט דעם מאגן. (דאס האט זיך געקענט אפט מאל טרעפן, וויבאלד די הינדלען האבן זיך דאך ארום געדרייט אינעם הויף און געגעסן פון אלע ערליי מיסט). אזוי אויך האט מען געקוקט צי עס איז דא די גאַל, צי די לעבער איז נישט געשוואלן און קראנק, צי די קישקעס זענען ריין (נישט מיט געשווירן), און צי עס איז נישט דא א צובראכן גליד.

אויב איז אלעס געווען אין ארדנונג, האט מען זיך גענומען צום כשר-מאכן. דאס הייסט ווייקן, אויסזאלצן, אנגיסן און אפשוועמקן, גענוי אזוי ווי מען האט געטוהן מיט דעם בהמה פלייש, ווי אויבן דערמאנט. אויב איז עפעס נישט געווען אין ארדענונג, האט מען עס געברענגט צום רב אדער צום דיין, און מען האט געהאפט אז ער וועט פסק'נען אז עס איז כשר, ווייל אויב חלילה נישט, וועט נישט זיין קיין פלייש אויף שבת... די אונטערשטע שורה איז, אז עס איז נישט לייכט אנגעקומען ביז מען האט שוין געהאט גרייט דאס שטיקל פלייש צו קאכן.

פראגע: **איהר האט פריער דערמאנט אז די גאלט פון די שחיטה-צעטלעך האט מען איבערגעגעבן צו די אידישער קהלה. ווי אזוי איז צוגעגאנגען די אמאליגע סיסטעם פון א קהלה?**

ענטפער: אין יעדער שטאט איז געווען א קהילה אנגעפירט דורך א ראש הקהל. די איינוואוינער פון דער שטאט האבן יעדער עטליכע

יאר אדורכגעפירט וואַלן און אויסגעוועלט אכט מענטשן, איין "ראש הקהל" און זיבן "טובי העיר" וועלכע האבן אנגעפירט מיט אלע טעטיקייטן פון דער שטאט.

דער "ראש הקהל" אין די "טובי העיר" זענען געווען בארעכטיגט אויפצונעמען א רב און א דיין, אדער אפילו צוויי דיינים אויב די שטאט האט זיך גענויטיגט דערין. זיי האבן געדארפט זארגן עס זאל זיין א חזן אין די שטאטישן בית המדרש, אויפנעמען א שוחט אדער צוויי שוחטים, אכטונג געבן אז די מקוה זאל זיין געפירט ווי עס דארף צו זיין, אנפירן די טעטיקייט פון בית החיים, און בכלל אלע זאכן וואס א אידישע קהילה האט געדארפט האבן. די קהילה האט געצאלט יעדן חודש דאס געהאַלט פאר'ן רב, פאר'ן דיין, דעם חזן, און אלע אנדערע אנגעשטעלטע פון דער קהילה.

פראגע: **פון וואו האט דער קהילה געהאט איינקונפט אויף די אלע זאכן?**

ענטפער: א טייל געלט איז טאקע אריינגעקומען פון דעם אויבנדערמאנטע שחיטה-געלט, פון די צעטליך וואס יעדער האט געמוזט קויפן וועו מען האט געוואלט גיין צום שוחט מיט אן עוף. אויך דער פלייש-הענדלער (קצב) האט געמוזט באצאלן שחיטה-געלט פאר יעדער בהמה אדער קעלבל. נאך א הכנסה פאר די קהלה איז געקומען פון מקוה געלט, פון דער חברה קדישא, פון נדרים ונדבות אין די שטאטישע שוהל און א גרויסער טייל איז אריינגעקומען פון דעם שטייער וואס יעדער פאמיליע האט געדארפט צאלן - לויט זיין מעגליכקייט - פאר דער קהלה.

דריטער קאפיטל
חינוך הבנים והבנות

דריטער קאפיטל

חינוך הבנים והבנות

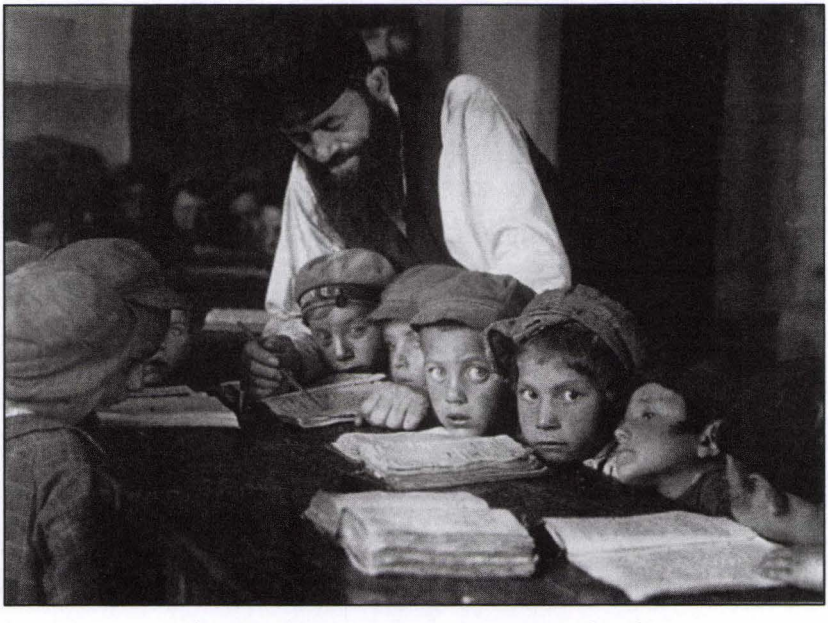
סיסטעם פון לערנען מיט קינדער דורך פריוואטע מלמדים / פרייע פארטייען און ארגאניזאציעס / חסיד'ישע יונגעלייט און בחורים ראטעוועו פארבלאנזשענע נשמות / פארוואס עלטערן האבן נישט געוואלט אז זייער קינדער זאלן לערנען אין א חסיד'יש שטיבל / סיבות פארוואס עס זענען נישט געוועהן קיין ארגאניזירטע ישיבות פאר בחורים / ווארעמע פארבערנגענס אין די שטיבלעך / ערציאונג פון די מיידלעך / שווערigקייט פאר א חסיד'ישע בחור א שידוך צו טוהן

פראגע: **איז פארצייטענס געווהן א ארגינאזירטע סיסטעם פון תלמוד תורה'ס פאר די קינדער?**

ענטפער: ליידער נישט, און דאס האט נעבעך צוגעברענגט צו זעהר אומגעוואונטשענע רעזאלטאטן. עס קען זיין אז דו וועסט ווערן איבער'רעש'ט צו הערן, און אויך פאר מיר איז נישט קיין פארגעניגן צו רעדן דערפון, ווייל די וועלט האט היינט דעם איינדרוק אז אין אייראפע, פאר דער צווייטער וועלט מלחמה, איז געווהן אין א בחינה פון "ועמך כולם צדיקים", די וועלט מיינט אז ס'איז נאר געווהן ערליכע און חסיד'ישע אידן. אבער פאקטיש איז עס געווהן אינגאנצן אנדערש. ליידער איז א גרויסער טייל פונעם אידענטום אין אייראפע נישט געווהן פון דעם עלעמענט וואס זענען געווהן שטארק אפגעהיטן אין תורה ומצוות, און אוודאי נישט ווארים צו חסידות ויראת שמים, וואס שולדיג אויף דעם איז בעיקר געווהן דאס וואס ס'איז דאן נישט געווהן קיין ריכטיג ארגינאזירטע מוסדות החינוך, אויפצושטעלן ערליכע אידישע קינדער על דרך ישראל סבא.

לאמיר נעמען צום ביישפיל אונזער שטאט אשפיצין, וועלכע האט שוין געהייסן א חסיד'ישע שטאט, וואו עס האבן געוואוינט מער ווי

זעקס טויזענט אידישע נפשות, דאס מיינט אומגעפער פופצן הונדערט אידישע משפחות, און עס איז נישט געווען מער ווי קרוב צו צוואנציג מלמדים אין די גאנצער שטאט! אנהייבענדיג פון די מלמדי תשב"ר ווועלכע האבן געלערנט מיט די קינדער אלף-בית ביז צו די מלמדים ווועלכע האבן שוין געלערנט שיעורים מיט בחורים העכער די בר-מצוה. קיין תלמוד תורה האט בכלל נישט עקזיסטירט אין די שטאט אשפיצין, נאר דער שטייגער איז געווען אז יעדער מלמד האט געזוכט קינדער פאר יעדער נייע זמן הלימודים, כדי ער זאל קענען צוזאמען שטעלן א קלאס, אז ער זאל האבן אביסל פרנסה. וואס מער קינדער ער האט צוזאמען געשטעלט, אלס מער האט ער פארדינט. די געלונגענע מלמדים האבן געגומען א העכערע שכר-לימוד פון די עלטערן, ממילא האבן זיי נישט געהאט אזויפיל קינדער אין זייער קלאס. דאקעגן דער שוואכערער מלמד האט געהאט אסאך מער קינדער אין זיין קלאס, און דערפאר זענען טאקע אסאך קינדער ליידער שטארק פארנאכלעסיגט געווארן ביי די סארט מלמדים.

א מלמד לערנט מיט אסאך יונגע קינדער פון ארעמע עלטערן

עס איז געווען נאך א גרויסער אונטערשייד צווישן די בעסערע מלמדים און די אנדערע מלמדים, ווייבאלד די בעסערע מלמדים האבן אליינס געדונגן א ארט וואו צו לערנען מיט די קינדער - געווענליך א ווייבער שוהל פון א ביהמ"ד אדער פון א שטובל. און בייַ דעם גוטן מלמד - וואס האט געקענט בעסער באצאלן - איז געווען ווינטער ווארים און ליכטיג אין די קלאס, ווידער די ארימע קינדער האבן דאס ליידער נישט געהאט, און אסאך מאל האבן זיי געמוזט מיטברענגען קוילען פון דערהיים כדי אביסל צו דערווארעמען דעם חדר, און אויב נישט, איז מען געזעצן און געלערנט אנגעטוהן מיט דעם מאנטל. - דער מצב האט געברענגט דערצו, אז זעהר אסאך קינדער פון די ארימע עלטערן האבן נישט געהאט קיין שום תכלית אין לערנען, און זענען ביי די דרייצן אדער פערצן יאר אינגאנצן ארויסגעפאלן פונעם חדר.

פראגע: **וואס איז שפעטער געווארן מיט די קינדער וואס האבן נישט ממשיך געווען מיט די לימודים?**

ענטפער: געווענליך האבן די עלטערן פון די קינדער וועלכע האבן נישט מצליח געווען אין לערנען געהאט א גרויסען פראבלעם וואס צו טוהן, וויבאלד קיין ישיבות זענען דאך אין די אלע שטעט און שטעטליך בכלל נישט געווען, און די עטליכע מלמדים וועלכע האבן געלערנט מיט בחורים העכער די בר-מצוה, האבן נישט געוואלט אריינגענעמען די קינדער אין זייערע קלאסן צוליב זייער שוואכקייט אין לערנען, ממילא האט דאס ליידער געהאט די אומגעוואונטשענע קאנסעקווענצן.

אויב די עלטערן זענען געווען מאדערן, אדער אפילו נאר האלב-מאדערן (דאס הייסט אז זיי האבן קוים געהאלטן שבת און געהיטן כשרות), האבן זיי געשיקט זייערע קינדער שטודירן אין די

גוי'שע הויך-שולעס און גימנאזיומס. ליידער זענען ניין און ניינציג פראצענט פון זיי ארויסגעקומען פון דארט אינגאנצן פארדארבן און זעהר ווייט פון אידישקייט. די סיבה איז פשוט געווען, ווייל זיי זענען די גאנצע צייט געווען דארט אין איין סביבה צוזאמען מיט גוי'שע שקצים, און נאך דערצו האבן זיי געמוזט גיין שבת אין שולע, וואס דאס האט געמיינט מחלל שבת זיין מיט שרייבן וכדומה, אזוי אויך האט מען דארט נישט געטארט אנטוהן א הוט אדער א קאפל. נו, ווי אזוי האט שוין געקענט אויסזעהן אזא חברה-מאן נאכ'ן שטודירן א פאהר יאר אין הויך-שולע, און דערנאך א פאר יאר אין גימנאזיום?

אבער אפילו די ערליכע עלטערן וועלכע האבן שווער געארבעט און זיך שטארק געמוטשעט מיט פרנסה, האבן באשלאסן וועז זיי האבן געזעהן אז זייערע קינדער האבן נישט קיין תכלית אין לערנען, אז די קינדער זאלן זיי כאטש זיין בייהילפיג מיט די פרנסה. אויב האט דאס קינד נישט געקענט העלפן דעם טאטע ביי זיין בעשעפטיגונג, האט ער איהם געשיקט לערנען עפעס א פאך, שניידעריי אדער שוסטעריי און דאס גלייכן, כדי ער זאל זיך נישט ארומדרייען ליידיג, און אפשר וועט ער אזוי נאך אפילו קענען פארדינען עפעס, און העלפן לייכטער מאכן די שטוב אויסגאבן.

עס זענען אויך ליידער געווען אזעלכע עלטערן וואס האבן נישט געהאט קיין שום השפעה אויף זייערע קינדער. זיי האבן זיך ארום געדרייט און די גאסן און זיך צוגעטשעפעט צו שלעכטע חברים, און זיך אנגעשלאסן צו פארשידענע פארטייען וועלכע האבן זיי פארשפראכן גאלדענע גליקן, ווי למשל, אז דורכ'ן זיך אנשליסן אין זייער פארטיי וועלן זיי פטור ווערן פון דעם ארימקייט אין וועלכע זיי לעבן יעצט. צוביסליך האבן זיי צוגערעדט דעם אומוויסנדע קינד ער זאל אראפווארפן פון זיך דעם יאך פון אידישקייט און לעבן אסאך א בעסער און גליקליכער לעבן... - איין זאך האבן זיי ליידער אויפגעטוהן, אז די

אלע יונגן וועלכע האבן געהערט צו די אלע ארגאניזאציעס, זענען אוועקגעפאלן פון אידישקייט און פארשטערט דאס לעבן פון זייערע עלטערן.

פראגע: **וואס זענען געווען די אלע פרייע פארטייען און ארגאניזאציעס וועלכע האבן אוועקגעריסן אזויפיהל אידישע נשמות פון אידישקייט, און ווען האט זיך דאס אנגעהויבן?**

ענטפער: נאך דער ערשטער וועלט מלחמה, און אפשר נאך אביסל פריער, זענען אויפגעשטאנען מענטשן וואס האבן געוואלט "מתקן" זיין די וועלט, יעדער אויף אן אנדערע אופן. עס איז געווען אזעלכע וועלכע האבן זיך גערופן די "סאציאליסטן". זיי האבן צוזאמענגענומען עטליכע יונגע חברה לייט און פאר זיי גע'דרש'נט אז מען דארף פארבעסערן די לאגע פון די ארבייטער, וואס די בעלי בתים פון די פאבריקן, און פון אנדערע אונטערנעמונגען, נוצן זיי אויס אויף א שטארקער פארנעם, מען הייסט זיי ארבעטן עבודת פרך, מען צאלט זיי זעהר ווייניג, און נאך אנדערע חסרונות, איבערדעם דארף מען זיך צוזאמען נעמען זיך אננעמען פאר זיי, און צו העלפן פארבעסערן זייער צושטאנד. זיי האבן געדונגען ערגעצוואו א שטוב, וואו ס'איז געווארן זייער זאמל-פונקט אריינצושלעפן יונגע בחורים און מיידלעך, האלטן פאר זיי סאציאליסטישע רעדעס, ארגאניזירן א פאראיין קעגן די בעלי בתים, און סתם פארברענגט דארט זייער צייט מיט אומאיידלע זאכן. זיי זענען נישט געווען דוקא אנטי-רעליגיעז, אבער קיין גרויסע צדיקים זענען זיי זיכער נישט געווען.

דערנאך זענען געקומען א אנדערע באנדע, נאך גרעסערע חכמים פון זיי, און האבן ג'ע'טענה'ט אז דאס איז נישט גענוג, נאר מען דארף אוועקנעמען די אייגנטום-רעכט פון די ריכטיגע בעלי בתים, עשירים און

געשעפטס-לייט, און צוטיילן דאס גאנצע פארמעגן צווישן אלע מענטשן צוגלייך. זייער שטעלונג איז געווען אז יעדער דארף זיין גלייך, נישט איינער ארעם און איינער רייך (אזוי ווי עס איז טאקע געווען אין רוסלאנד). דאס זענען געווען די "קאמוניסטן". זיי זענען יא געווען אנטי-רעליגיעז. זיי האבן פארברענגט זייער צייט מיט פרעידיגן קעגן די עשירים, קעגן אידן שומרי תורה ומצוות, און אויך קעגן דער פולישער רעגירונג, ווייל די רעגירונג האט נישט צוגעלאזט זייערע בייזוויליגע פלענער, און זיי שטארק געדרופט.

עס איז געווען נאך א פארטיי, נאך אן ארגאניזאציע, וואס האבן זיך גערופן די "בונדיסטן". פונקטליך וואס עס איז געווען זייער ציל, און גענוי וואס זיי האבן געוואלט אויפטוהן ווייס איך נישט, אבער דאס ווייס איך יא, אז זיי זענען געווען שונאי הדת און כופרים באלקי ישראל, אויף אזוי ווייט, אז עס זענען געווען עלטערן וואס זענען געזעצן "שבעה" רח"ל ווען זיי האבן געהערט אז זייער קינד איז אריינגעפאלן צו די בונדיסטן.

אבער דאס מערסטע פון די אוועקגעריסענע אידישע זוהן און טעכטער האבן געהערט צו די "ציוני'סטישע פארטייען". איך זאג "פארטייען", ווייל עס איז נישט געווען בלויז אין ציוני'סטישע פארטיי, נאר זיי האבן געהאט אונטער דעם נאמען עטליכע פארטייען. עס איז געווען א פארטיי וואס זייערע מעמבערס האבן נאך געהיטן שבת און געלייגט תפילין. ווידער איז געווען אַן אנדערע פארטיי וואו עס איז שוין געווען געמישט, א טייל זענען נאך געווען טיילווייז שומרי שבת און א טייל אפילו דאס אויך נישט. אבער רוב פון די ציוני'סטישע פארטייען זענען ליידער געווען פרייע, מחללי שבתות און עוברי עבירות. הצד השוה שביניהם שדרכם להזיק, דער ציל פון די אלע פארטייען איז געווען די זעלבע, אריינצוכאפן וואס מער אידישע קינדער אין זייערע ארגאניזאציעס און מאכן פון זיי געטרייע ציונסטן,

און דערנאך זיי צו שיקן קיין ארץ ישראל צו ארבעטן דארט אויף די פאַרמס און אין די פעלדער.

פראגע: **פארוואס איז טאקע געווען די השפעה פון די אלע פארטייען און ארגאניזאציעס אזוי שטארק, צו קענען פארפירן יונגע בחורים און מיידלעך פון פיינע אידישע און אפילו חסיד'ישע היימען?**

ענטפער: איינס פון די תירוצים איז "ארימקייט". וואס מיינט דאס? דאס הייסט אז עס זענען געווען זעהר אסאך משפחות וואס ס'איז ביי זיי נישט אריינגעקומען אין שטוב א שטיקל פלייש משבת לשבת, און ביי א טייל אפילו אויף שבת אויך נישט. מען האט אפילו נישט געהאט קיין געלט צו לאזן פאררעכטן מלבושים אדער שיך וואס זענען געווען צעריסן. ווינטער האט מען געליטן פון קעלט, ווייל מען האט נישט געהאט מיט וואס צו הייצן דעם אויוון. קיין אויסזיכטן אויף א שידוך זענען נישט געווען, ווייל מען האט נישט געהאט געלט צו פראווען א חתונה און אודאי נישט קיין מעגליכקייט צו צאלן פאר א "נדן". איבערדעם זענען קינדער פון אזעלכע ארימע היימען, ליידער געווען א גוט מאטעריאל אריינגעכאפט צו ווערן אין די פרייע ארגאניזאציעס, וואו מען האט זיי צוגעזאגט גאלדענע גליקן.

איך האב דערמאנט א ווארט וועגן א "נדן", וועל איך אביסל ערקלערן דעם באדייט פון דעם ווארט, וואס איז היינט כמעט ווי פארגעסן געווארן. דעמאלטס איז געווען איינגעפירט אין פוילין, און אויך אין אלע אנדערע לענדער אין אייראפע, אז די עלטערן פון א מיידל האבן געמוזט צוזאגן א געוויסן סכום געלט וואס זיי וועלן געבן פאר דעם פארפאלק צו דער חתונה, כדי זיי זאלן האבן פון וואס צו לעבן, און אויך כדי זיי זאלן האבן מיט וואס אנצוהייבן מאכן פרנסה. דעם נדן האט מען געווענליך צוגעזאגט אין אמעריקאנער דאלער, און

נישט אין פוילישע זלאטעס, און ווי גרויס דער נדן זאל זיין, איז געווען אפהענגיק אין דעם פינאנציעלן צושטאנד פון די עלטערן. א איד א עושר האט צוגעזאגט פונף און צוואנציג טויזענט דאללער נדן, א שוואכער בעל פרנסה האט צוגעזאגט ארום פונף טויזענט דאללער, און אזוי האט יעדער צוגעזאגט לויט זיין מעגליכקייט. אזוי אויך איז דער סכום פונעם נדן געווען געוואָנדן לויט ווי חשוב דער בחור איז געווען. פאר א לייטישע בחור, פון א פיין איידל הויז, האט מען זיך געמוזט אנשטרענגן און גיבן א גרעסערן נדן. זעהר אסאך מענטשן האט מען נישט געגלייבט מיט'ן צוזאגן, און האבן געמוזט אוועקלייגן דאס נדן-געלט ביי א פארלעסליכן מענטש. ווי פריער דערמאנט, האבן מיידלעך פון ארימע הייזער זעהר שווער געקענט טוהן א שידוך, ווייל פארשטייט זיך אז די עלטערן האבן פשוט נישט געהאט די מעגליכקייט צו גיבן א נדן. (דער נדן איז געווען אויסער די "קעסט" וואס מען האט געדארפט גיבן פאר א פארפאלק, וואס דאס האט געמיינט אז ווייניגסטנס א יאר אדער צוויי האט מען געדארפט אויסהאלטן די פארפאלק מיט אלע זייערע הצטרכות).

יעצט צוריק צו דעם פארוואס די יוגנט האבן זיך געלאזט פארפירן פון די פרייע פארשוינען, איז אויך געווען, דאס וואס אזויפיל יונגווארג האבן זיך ארום געדרייט אהן קיין שום אינהאלט (וואס באמת האט זיך דאס אויך גענומען פון ארעמקייט ווי שוין פריער ערקלערט). סיי די אינגלעך, סיי די מיידלעך, האבן נישט געלערנט, דערצו זענען זעהר אסאך פון די עלטערן געווען זעהר פראסטע אידן, ממילא האבן די קינדער נעבעך נישט געהאט קיין שום געפיהל פאר אידישקייט, און אזוי ארום האבן זעהר אסאך פון זיי זיך צוגעטשעפעט צו די פרייע פארטייען, וועלכע האבן ליידער געהאט זייער א שלעכט ווירקונג אויף זיי, און זענען אוועקגעפאלן פון אידישקייט רח"ל.

פראגע: **האבן די היימישע בחורים און יונגעלייט פראבירט צו ראטעוועז די פארבלאנזשענע נשמות?**

ענטפער: די חסיד'ישע יונגעלייט און בחורים פון אלע שטיבלעך איבער די מדינה, האבן זעהר שטארק געקעמפט קעגן די אלע פארטייען און ארגאניזאציעס, און פראבירט צו ראטעווען וויפיל נשמות מען האט געקענט. צי איז דאס געווען באבוב, בעלזא, אדער ראדאמסק אין די גאליציאנער שטעט און שטעטלעך, אדער גור, אלכסנדר און אנדערע חסיד'ישע שטיבלעך אין קאנגרעס-פוילין. זיי האבן זעהר אסאך געטוהן אויף דעם געביט, און גענוצט פארשידענע פעולות כדי צו ראטעווען אזעלכע וועלכע זענען נאך נישט געווען אינגאנצן פארפאלן, און עס איז טייל מאל געלונגען.

געווענליך האט מען צוגעצויגן צו די פארברענגענס אין שטיבל די פרעמדע בחורים'לעך וועלכע האבן זיך ארום געדרייט ליידיג. די בחורים פון די שטיבלעך האבן זיי מקרב געווען, און זיי מכניס געווען תחת כנפי השכינה, אזוי אז נאך עטליכע מאל וואס זיי האבן פארברענגט צוזאמען צווישן איידעלע און חסיד'ישע בחורים, האט דאס געהאט אויף זיי א גרויסע השפעה לטובה. מען האט זיך שטארק בעפאסט מיט זיי, מען האט פאר זיי צוגעפאסט גוטע חברותות, ביז זיי האבן אנגעהויבן פיהלן אז זיי זענען א טייל פון דעם גאנצע עולם, און אנגעהויבן צו פיהלן א טעם אין לערנען. צוביסליך האבן זיי זיך געגומען לערנען אלס פלייסיגער און פלייסיגער, און דורכ'ן כח התורה והחסידות זענען זיי אויסגעוואקסן צו זיין פיינע איידעלע בחורים, און שפעטער טייערע חסיד'ישע יונגעלייט, ביז אזוי וויט, אז א טייל פון זיי זענען אויסגעשטיגן צו זיין שיינע תלמידי חכמים, און אפילו לומדים מופלגים, לשם ולתפארת פאר זייערע עלטערן.

אבער נאר די בחורים וועלכע זענען אריינגעקומען אין די חסיד'ישע שטיבלעך, זענען גערַאטעוועט געווארן און געבליבן ביי

אידישקייט. אבער ליידער זענען די חסידישע בחורים געווען גאר א קליינער פראצענט פון דער שטאט, און להבדיל דער כח הטומאה פון די אלע ארגאניזאציעס, פרייע פארטייען, און סתם הפקר יונגען, זענען געווען זעהר שטארק און האבן געהאט א גרויסע השפעה אויף די יוגנט. דערצו איז דאס ארימקייט אינדערהיים געווען א גרויסער און שטארקער גורם אז די אומוויסנדע און אומשולדיגע קינדער זאלן אריינפאלן אין זייער נעץ, און אויב א אינגל אדער א בחור איז אריינגעפאלן צו זיי, איז ליידער כמעט נישט געווען מעגליך איהם מציל צו זיין פון זייערע הענט.

נאך א פרט וואס האט גורם געווען עס זאלן אוועקגעריסן ווערן אזויפיל אידישע נפשות, איז געווען צוליב זייערע עלטערן זעלבסט, ספעציעל די מאמעס, וואס האבן נישט געוואלט קאאפערירן מיט די חסידישע יונגעלייט און בחורים וועלכע האבן געוואלט משפיע זיין אויף די בחורים, ממילא איז די הצלחה אין זייער ארבעט געווען שטארק באגרעניצט. די סיבה פארוואס די עלטערן האבן נישט מיטגעארבעט מיט די חסידישע יונגעלייט, איז געווען וויבאלד זיי האבן נישט געוואלט אז זייער זוהן זאל ווערן א "חסיד", זיי האבן מורא געהאט אז ער וועט ווערן א "בטלן", וואס וועט קיינמאל נישט קענען פארדינען פרנסה, און ועל כולם אז עס וועט איהם שפעטער גיין שווער מיט א שידוך.

אבער נאכדעם וואס די עלטערן האבן געזעהן וואס עס איז ליידער געשעהן מיט זייער עלטסטער זוהן, זענען זיי שוין געווארן באאיינפלוסט ווען עס האט געהאלטן ביים צווייטן אדער דריטן זוהן, און אנגענומען דעם פארשלאג אז זייער זוהן זאל לערנען אין א חסידיש שטיבל.

פראגע: **פארוואס זענען נישט געווען קיין ישיבות פאר בחורים אין אלע שטעט און שטעטלך פון פוילין?**

ענטפער: עס איז אביסל שווער צו עקלערן פאר איינעם וואס לעבן היינט אין אמעריקע אדער אין ארץ ישראל, וואו עס איז פארהאן אזויפיל ישיבות פון אלע סארטן, פארוואס דאס איז אזוי געווען, אז צווישן הונדערטער טויזענטער אידן שומרי תורה ומצות, זאל נישט זיין קיין ישיבות? דער אמת איז אז מען קען נישט זאגן אז עס איז בכלל נישט געווען קיין ישיבות, וויבאלד עס איז דאך יא געווען, אבער נישט אויף קיין ארגאניזירטע שטייגער אזוי ווי מיר האבן היינט בליעה"ר.

די ריכטיגע סיבה דערפון וויס איך נישט גענוי, אבער איך שטעל מיר פאָר אז אויך דא איז דער גרעסטער גורם דערצו געווען דער ארימע צושטאנד פון רוב אידן אין יענע צייטן, און כדי אנצופירן מיט א ישיבה אויף אזא פארנעם, דארף מען דאך האבן א פאסיגע געביידע, א מנהל, א משגיח, הייצונג, באלייכטונג און אזוי ווייטער, און מען האט דאס דעמאלטס פשוט נישט געקענט צוזאמען שטעלן.

אין די קליינע שטעט, אזוי ווי אשפיצין, קשאנוב, צאנז וכדומה, האט מען זיכער נישט געהאט די פינאנציעלע מעגליכקייט פאר אזא אונטערנעמונג, אבער אפילו אין די גרעסערע שטעט, אזוי ווי קראקא, טארנא וכדומה, וואו עס זענען שוין יא געווען מער פארמעגליכע אידן, און מען וואלט שוין אפשר יא געקענט אויסהאלטן א ישיבה, איז געווען אן אנדערער גורם פארוואס מען האט דאס נישט געקענט טוהן, ווייל די חסידישע שטיבלעך האבן זיך נישט געוואלט מישן איינער מיט'ן אנדערן, און יעדער שטיבל האט זיך געפירט א אייגענעם סדר הלימוד פאר זיך אליין.

נאך א סיבה פארוואס עס זענען נישט געווען קיין ישיבות בימים ההם, איז וויבאלד עס זענען ליידער נישט ארויסגעקומען פון די חדרים

געגנג גוטע תלמידים מען זאל קענען פון דעם צוזאמען שטעלן א ישיבה. ממילא איז אויסגעקומען אז די גוטע תלמידים, האבן אדער ממשיך געווען לערנען בייַ פריוואטע מלמדים, וועלכע האבן געלערנט מיט בחורים פון נאך דער בר מצוה און העכער, אדער זענען זיי געגאנגען לערנען אין שטיבל וואו זייערע טאטע האט געדאווענט. דאקעגן די שוואכערע בחורים וועלכע האבן בכלל נישט געהאלטן ביים לערנען, האבן געווענליך צוגעהאלפן זייערע עלטערן מיט די פרנסה, אדער האבן זיי זיך אויסגעלערנט עפעס א פאך, ווי שוין דערמאנט. עס זענען אבער ליידער געווען געגנג בחורים וואס האבן זיך סתם געדרייט ליידיג, און די פארשידענע פרייע פארטייען וועלכע האבן דעמאלטס געבושעווען אין די גאסן, האבן גוט פארשטאנען און ארויסגעקוקט אריינצוכאפן די ארימע נפשות אין זייער נעץ, און זיי אנגעשלאסן אין זייער פארטייען, ווי פריער דערמאנט באריכות.

פראגע: **ווי אזוי איז צוגעגאנגען דער סיסטעם פון לערנען אין די חסיד'ישע שטיבלעך, און וואס בכלל האבן די חסיד'ישע שטיבלעך אויפגעטוהן ביי די בחורים?**

ענטפער: כמעט אין אלע שטיבעלעך איז געווען איינס אדער צוויי מגידי שיעור פאר די אינגערע בחורים, אזוי ווי היינט אין די ישיבות קטנות. זיי האבן געווענליך געלערנט אין דער וויבער שוהל אדער אין א זייטיגער צימער פון די שטיבל. ביי די מגידי שיעור האט מען געלערנט ארום צוויי יאר. נאך די צוויי יאר איז מען אריין אין שטיבל לערנען ביי אן עלטערן בחור. יעדער עלטערער בחור האט געלערנט מיט צוויי אדער דריי יונגערע בחורים. אויב איז דער עלטערער בחור געווען א טויגליכער, האט ער געלערנט מיט פיהר יונגערע תלמידים. געווענליך האט מען פון אנהייב נאך נישט געלערנט ביי די אויסגערופענע תלמידי חכמים, נאר נאך א יאר אדער צוויי איז

מען אריבערגעגאנגען צו זיי לערנען. ביי די גרעסערע און שטערקערע לומדים האט מען געלערנט א שיעור עיון, און צווישן זיך האט מען געלערנט א שיעור פשוט, יעדער איינער מיט א חברותא. אין צוגאב צו דעם וואס די עלטערע בחורים האבן געלערנט מיט די יונגערע גמרא ותוספות מיט מפרשים, האבן זיי אויך געלערנט מיט זיי ספרי מוסר וחסידות, און בכלל משפיע געווען אויף זיי מדות טובות ויראת שמים.

דאס איז געווען די סדר א גאנצער וואך. אבער ווען עס איז געקומען שבת, האט געהערשט א חסיד'ישע און ווארעמע אטמאספערע, און יעדער האט געפילט א גרויסע רוחניות'דיגע התעלות. יעדן פרייטאג-צונאכט איז מען זיך צוזאמען געקומען לערנען חסיד'ישע ספרים, הערן סיפורי צדיקים, זינגן שירות ותשבחות, און פארברענגט ביז שפעט, שפעט ביינאכט. דאס האט געהאט א געוואלדיגע השפעה לטובה אויף יעדער איינעם פון אונז, און באזונדער אויף די פרישע בחורים, אויף וועלכע מען האט געארבעט און אריינגעלייגט גרויסע כוחות זיי אריינצוברענגען נענטער תחת כנפי השכינה.

אזוי אויך האט מען געפראווען יעדן מוצאי שבת א מלוה מלכה. אויף דעם צוועק האט מען געשטעלט א ספעציעלער בחור, א "מלוה מלכה גבאי" האט מען איהם גערופן, וועלכער האט במשך די וואך זיך אפגעגעבן דערמיט. ער האט צוזאמענגענומען עטליכע גראשן פון יעדער בחור, און מיט דעם געלט האט ער אייגעקויפט א האלב ברויט און א שטיקל הערינג, וועלכע מען האט צעשניטן אויף קליינע שטיקלעך. יעדער בחור האט זיך געוואשן צו א כזית ברויט מיט א שטיקלע הערינג. (מען האט געזאגט א וועדטל, אז באלד ביים זיך וואשן צו מלוה מלכה, האט מען אנגעטריפט א שטיקל ברויט מיט א ליכט, כדי עס זאל כאטש בלייבן אויפ'ן טיש א כזית צום בענטשן...). אויב דער גבאי האט נאך געהאט א איבריגע פאהר גראשן, האט ער נאך

געקויפט א צעהנטל ברוינפן (א קליין פלעשעלע פון צוויי-דריי אנצעס), און מען האט נאך געקענט טרינקן "לחיים" אויך. אבער נישט דאס עסן איז געווען דער עיקר. ביי די מלוה מלכה'ס האט מען נהנה געווען פון א רוחניות'דיגע אטמאספערע, די שיינע זמירות, דאס הערן מעשיות און עובדות פון צדיקים, און בכלל צו זיצן אינאיינעם מיט בחורים תלמידי חכמים ואנשי מעשה האט אסאך געהאלפן אז דאס דאוועגען זאל זיין אנדערש, דאס לערנען זאל זיין בעסער, און בכלל די טאג-טעגליכע אויפפירונג זאל זיין בדרך התורה ויראת שמים, אזוי ווי עס פאסט פאר אן ערליכע חסיד'ישע בחור.

פראגע: **ווי אזוי איז צוגעגאנגען דאס ערציאונג פון די מיידלעך, און פארוואס איז דעמאלטס געווען אזוי שווער פאר א חסיד'ישע בחור א שידוך צו טוהן?**

ענטפער: דאס ערציאונג פון די מיידלעך איז געווען גאנץ אנדערש, און אפשר נאך שווערער ווי ביי די בחורים. אין כמעט אלע שטעט און שטעטלעך פון גאליציע זענען כמעט נישט געווען קיין ארגאניזירטע "בית יעקב" שולע'ס, און אפילו וואו עס איז יא געווען, איז עס געווען זעהר בשפל המצב, נאר איינס אדער צוויי קלאסן וועלכע האבן געלערנט אין פריוואטע שטיבער, און כמעט אלע אנדערע מיידלעך האבן זיך ארום געדרייט ליידיג גאנצע טעג, אויסער די וועלכע האבן געהאלפן די עלטערן ביי זייער בעשעפטיגונג אדער מיט דער הויז ווירטשאפט. (אפילו אין דעם גרויסע שטאט קראקא וואו עס איז יא געווען א מער ארגאניזירטע "בית יעקב", וואס איז געווארן אנגעפירט דורך דער בארימטע מרת שרה שענירער ע"ה, איז אויך נישט געווען גאייגנט פאר יעדער מיידל, און אויך דארט האבן רוב מיידלעך גארנישט געטוהן מיט דעם טאג).

די עלטערן זענען געווען פאריאגט און פארפלאגט מיט זוכן פרנסה פאר זייער משפחה, ממילא האבן זיי נישט געהאט דעם מוח און נישט די צייט נאך-צו-גיין און נאך-צו-קוקן וואו זייערע טעכטער פארברענגען זייער צייט, אדער מיט וועמען זיי חברן זיך. איבערדעם זענען טאקע ליידער זעהר אסאך אידישע טעכטער - אפילו פון ערליכע און חסיד'ישע היימען - געווארן אריינעשלעפט און די נעץ פון די פרייע ארגאניזאציעס, און ווען די עלטערן האבן זיך געכאפט און באמערקט, איז שוין ליידער געווען צו שפעט זיי צו ראטעווען...

דאס איז טאקע געווען דעם אורזאך פארוואס א חסיד'ישער בחור האט נישט געקענט אזוי לייכט א שידוך טוהן, ווי באלד די מיידלעך האבן נישט באקומען די ריכטיגע ערליכע, אידישע און תורה'דיגע ערציאונג, ממילא זענען זיי אויפגעוואקסן פשוט און פראסט, און האבן געזוכט צו פארברענגען זייער צייט דורך ליינען גוי'שע ביכער (קיין אידישע ביכער זענען דעמאלטס נאך נישט געווען), אדער דורך חברן זיך מיט נישט פאסיגע חבר'טעס, אדער גאר אריינפאלן אין שלעכטע פארטייען און ארגאניזאציעס. אזוי אז צוביסליך זענען זיי געווארן שטארק מאדערן און נישט געוואלט הערן וועגן א שידוך מיט א חסיד'ישע אדער ערליכע בחור.

פערטער קאפיטל
פסח אין באבוב

פערטער קאפיטל

פסח אין באבוב

חברת אלה מסעי / דערהויבענע נסיעה מיט'ן באן / אכסניות פאר די בחורים / וויפיל בחורים זענען געקומען צו פארן / מאנגל פון בכורים / די עבודה פון מצות באקן / דער דעהויבענעם ליל הסדר / התעוררות ביים זינגן "ברח דודי" / גראמען ביי סעודת אסתר / 'הושענא גומרת הלכות שבת' / קאך פונקציאנירט פאר קנאפע טויזנט מענטשן / מערקווירדיגן עפיזאד ביי אן אנבייסן במחיצת רבינו

פראגע: **מיר האבן אסאך געהערט דערציילן פון די זקני אנ"ש באבובער חסידים, וועגן די זעלטן דערהויבענע טעג צו וועלכע זיי האבן זוכה געווען, וויילנדיג במשך די ימים טובים - אריינגערעכנט פסח - במחיצת קדשו פון הייליגן מיטלער רב זכרונו לברכה. בעיקר האבן מיר געהערט וועגן דעם רוחניות'דיגן טייל. אפשר קענט איר אונז מיטטיילן אביסל איינצלהייטן, אויך וועגן דעם פראקטישן טייל פון די נסיעות קיין באבוב אויף יום טוב?**

כ"ק מרן אדמו"ר מהרב"צ מבאבוב זצ"ל הי"ד

ענטפער: צום ערשט וויל איך באמערקן, אז געווענליך זענען די בחורים פון אלע שטעט בעיקר געקומען צו פאהרן קיין באבוב אויף די צווייטע טעג סוכות און אויף פסח (ווי אויך אויף א חתונה בבית כ"ק רבינו זצ"ל הי"ד). מה שאין כן אויף ראש השנה, יום כיפור, די ערשטע טעג סוכות, און אויף שבועות, זענען נישט אזויפיל בחורים געקומען צו פאהרן. נאר די

בחורים וואס האבן סיי ווי געלערנט אין באבוב, אדער די וואס זענען געווען פון אביסל פארמעגליכע שטיבער, און האבן זיך געקענט ערלויבן צו צאהלן די שפעזן פון נאך א נסיעה קיין באבוב, האבן געהאט די זכי' דאס מיטצוהאלטן. אין די הייליגע טעג, און אין די ימים טובים, איז דער עולם אין באבוב בעיקר באשטאנען פון יונגעלייט און עלטערע בעלי בתים, וואס זענען געקומען צו פאהרן צום רב זצ"ל הי"ד.

פראגע: **איר רעדט פון די שפעזן פון א נסיעה קיין באבוב ווי עס וואלט געווען גאר א גרויסע זאך. צי איז עס דען געווען אזא טייערע עסק? מ'רעדט דאך דא - בדרך כלל - וועגן א נסיעה פון איין שטאט צום אנדערן, אין די זעלבע מדינה?**

ענטפער: ס'זאגט זיך טאקע זעהר לייכט 'א נסיעה'לע קיין באבוב', אבער מ'דארף וויסן אז דאס איז געווען בימים ההם גאנץ א שווערע אונטערנעמונג. דער יונגער דור פארשטייט דאס אפשר נישט, אבער פארצייטנס איז פשוט געווען אסאך אן ארימערע וועלט ווי היינט.

איך וועל געבן בלויז א קליינעם ביישפיל אויפ'ן ארימקייט וואס האט געהערשט אינדערהיים. ביי אונז אין קשאנוב, פלעגט מען אין באבובער שטיבל כמובן פראווען יעדעס יאר ראש חודש תמוז די יומא דהילולא פון ערשטן רב זי"ע. נו, אז ס'איז א יארצייט, וויל דאך יעדער בחור און אינגערמאן צינדן א לעכטל, אבער אין באבובער שטובל (אזוי ווי בכלל אין אלע בתי מדרשים) איז קיין לעכט נישט געווען (אזוי ווי עס איז אויך נישט געווען קיין סידורים אדער חומשים, יעדער האט דאס געמוזט ברענגען פון דערהיים). נו, וואס טוט מען אז מ'האט נישט קיין איבריג געלט צו קויפן אזויפיל לעכט? הערט און שטוינט וואס מ'האט געטוהן. מיר האבן געגומען א ליידיג זעקל, און מיר זענען ארומגעגאנגען אין די גאנצע שטאט, פון טיהר צו טיהר און געבעטען

לעכט פאר די יארצייט. טייל מענטשן האבן זיך מרחם געווען און געגעבן א לעכטל אדער צוויי, טייל האבן געגעבן א האלב אפגעברענט לעכטל וואס איז זיי איבערגעבליבן, און אנדערע האבן אונז אוועקגעשיקט מיט ליידיגע הענט. - און גלייבט מיר, דאס איז געווען גאנץ א נארמאלע ערשיינונג אין שטעטל, קיינער האט אונז נישט אנגעקוקט מיט קיין קרום אויג, יעדער האט דאס פארשטאנען.

פראגע: **וויפיל האט שוין דאס פאהרן קיין באבוב אויף יום טוב געקאסט?**

ענטפער: פאר א דורכשניטליכן בחור, האט א נסיעה קיין באבוב אויף יום טוב געקאסט גאנץ א שיינע מטבע. צום ביישפיל, די הוצאות פון א נסיעה אויף פסח, זענען געווען ארום 25 זלאטעס פאר א בחור (100 גראשן זענען איין 'זלאטע'). אין דעם פרייז איז געווען אריינגערעכנט: דער בילעט פאר די באַן - אהין און צוריק, אן אכסניא וואו איינצושטיין אין באבוב, די הוצאות פון אלע סעודות החג, ווי אויך אביסל טאשן-געלט צו קענען קויפן אפאר איבריגע אייער במשך דעם יום טוב - אויב מ'האט געוואלט.

פראגע: **אויב איז דאס פאהרן געווען אזא קאסטבארע אונטערנעמונג, ווי אזוי האט מען זיך טאקע אן עצה געגעבן?**

ענטפער: כמעט אין יעדן שטעטל וואו ס'איז געווען א באבובער שטיבל איז געווען א 'חברת אלה מסעי'. דאס איז געווען א קאסע, אנגעפירט דורך עטליכע טיכטיגע בחורים און אינגעלייט, בעלי אחריות, וואס האבן געבארגט געלט פון פארשידענע פלעצער, ווי אויך האבן בעלי בית'ישע אידן, באבובער חסידים, אריינגעלייגט געלט אין די

קאסע, און שפעטער האט מען זיי דאס צוביסלעך צוריק געצאהלט, כעין ווי א גמ"ח-קאסע דאהי. די 'חברה' האט געבארגט געלט פאר די וואס האבן נישט געהאט אויף שפעזן צו קענען פאהרן קיין באבוב.

פראגע: **פון וואו האט מען געהאט צוריק צו צאהלן די הלואה?**

ענטפער: געווענליך האט יעדער בחור געהאט עפעס אייגן געלט וואס ער האט זיך אפגעשפאָרט במשך א שטיק צייט, ממילא האט מען זיך נישט געבארגט דעם גאנצן סכום, נאר דאס איבריגע וואס מ'האט נישט געקענט שאפן, האט מען גענומען פון 'אלה מסעי', און אפגעצאהלט במשך דעם קומענדיגן יאהר, אין עטליכע צאהלונגען. איך געדענק צום ביישפיל, אז פאר איין יום טוב האב איך פארמאגט 10 זלאטעס אייגן געלט, און די איבריגע 15 זלאטעס האב איך געבארגט פון 'אלה מסעי'.

איך קען נישט זאגן פונקטליך ווי אזוי יעדער האט צוריק באצאהלט, נאר איך גלייב אז מ'האט גאנץ שווער געארבעט אויפצוקומען מיט דעם געלט. איך האב צוריק געצאהלט מיינע 15 זלאטעס, דורך אסאך טעג נישט נוצענדיג די פאהר גראשן וואס מיינע עלטערן האבן מיר געגעבן צו קויפן עפעס ביי מיטאג, און איך האב פשוט נישט געקויפט, כדי צו קענען פאהרן קיין באבוב! אויך האב איך באקומען חנוכה-געלט פון מיין זיידן ע"ה הי"ד. פון אלעם צוזאמען, איז 'פרוטה פרוטה מצטרפת', און מ'האט עס אדורך געשטיפט.

פראגע: **ווי אזוי איז מען געפאהרן קיין באבוב?**

ענטפער: מ'איז געפאהרן מיט די באַן. געווענליך האבן די עסקנים אין יעדע שטאט ארגאניזירט אז ס'זאל גיין מיט'ן פאלגנדן סיסטעם.

מ'האט אינאיינעם געדינגען אן אייגענעם וואַגאָן (אדער עטליכע וואַגאָנען) אויף די באַן פאר אונזערע בחורים. די באַן האט זיך אפגעשטעלט אין אסאך שטעט, על פי רוב אין די גרעסערע שטעט, אבער אינמיטן וועג האט מען זיך אויך אפגעשטעלט אין עטליכע קלענערע שטעטלעך. די הויפט סטאנציעס פון קשאנוב (וואו איך האב געוואוינט) ביז קיין באבוב זענען געווען: קשאנוב, דערנאך האט מען זיך אפגעשטעלט אין טשעבין, קראקא, באכניא, בריגל, טארנא, און צום לעצט אין באבוב.

ביי יעדע סטאציע וואו מ'האט זיך אפגעשטעלט, זענען כסדר ארויפגעקומען נאך בחורים פון יעדע געגנט. איינס פון די געהויבענע מינוטן בשעת'ן פאהרן איז געווען, וועו אויף געוויסע סטאציעס זענען ארויפגעקומען בחורים וואס האבן געשמ'ט מיט זייער לומדות, מיט זייער חסידות און יראת שמים, און מ'האט געוויזן איינער דעם אנדערן, 'זעהסט, דאס איז הב' וואלף שטיינפעלד פון אושפיצין, דאס איז הב' ראובן איינהארן פון קראקא, דאס איז הב' מענדעלע שיף פון בריגל' וכו' וכו', און באלד האט זיך יעדער געפריווט צו צושארן צו איינעם פון די באבובער 'קאנאנען' כדי נהנה צו זיין פון זייערע טייערע און געהויבענע שמועסן. אויך האט מען אינאיינעם געזינגען היימישע ניגונים, צום ביישפיל, דעם ניגון פון רב זכרונו לברכה אויף "מה אשיב", "פתחו לי", וכו'.

וועו מ'איז אנגעקומען קיין באבוב, האבן זיך ארויסגעשארט הונדערטער בחורים פון די באַן, און ס'איז געווען א דערפריענדע מחזה צו זעהן, ווי דער גאנצער מארק און אלע געסלעך ארום זענען געווען שווארץ פון די פילע יונגלעך (אזוי האט מען אינדערהיים גערופן א בחור ביז צו די זעכצן יאהר אלט) און בחורים וואס זענען געקומען זיך מסתופף זיין בצלא דמהימנותא.

פראגע: **וויפיהל טעג פאר יום טוב איז מען ארויסגעפאהרן?**

ענטפער: פארשטייט זיך אז מ'האט געוואלט 'אריינכאפן' צו זיין וואס מער טעג במחיצת קדשו פון הייליגן רב זכרונו לברכה, אבער מ'האט דאך אויך געמוזט ארויסהעלפן אין שטוב אין די טעג פאר פסח. יעדער האט אבער מקפיד געווען אנצוקומען לכל הפחות א טאג פאר ערב פסח - צום שעפן 'מים שלנו'. מ'קען זאגן, אז דאס איז געווען איינע פון די הויכפונקטן זייענדיג אין באבוב אויף פסח, און קיינער האט דאס בשום אופן נישט געוואלט פארפאסן.

מ'קען זיך גארנישט פארשטעלן ווי יעדער בחור האט ארויסגעקוקט אויף די נסיעה. אסאך טעג פריער האט מען שוין אנגעהויבן מאכן הכנות צום פאהרן, יעדער אויף זיין אופן, מסתמא ווי די אידן בזמן הבית האבן זיך געגרייט עולה רגל צו זיין אין די שלש רגלים. - איין קליניקייט? מ'גייט מקבל זיין פני רבו ברגל, און נאך דערצו אזא רב'ן, צו וועמען מ'איז אזוי שטארק אדוק און מקושר! איך דערמאן זיך, אז וועו איך בין דאס ערשטע מאל געפאהרן קיין באבוב (מיר האבן נאך דעמאלטס געוואוינט אין אושפיצין) האט הרב המופלג ר' יעקב דוד בארנפריינד ז"ל הי"ד - אונזער אומפארגעסליכער בעל משפיע - מיר געזאגט ביים געזעגענען: "געדענק יוסף שמואל, אז מען פאהרט צו א רב'ן איז אזוי ווי מען פארט אויף 'דאטשע'. מען שעפט וויפיל מען קען, און דער פועל יוצא איז וועו מען קומט אהיים. געדענק! האלט דיינע אויגן און אויערן אפען און אנגעשפיטצט די גאנצע צייט".

פראגע: **וואו אהין זענען די בחורים געגאנגען, וועו זיי זענען אנגעקומען קיין באבוב?**

ענטפער: באלד ביים אנקומען איז יעדער געגאנגען אויף די אכסניא. איי וועסטו פרעגן, אין אזא קליין שטעטל ווי באבוב, וואו איז מען איינגעשטאנען? וועו מ'רעדט וועגן אן 'אכסניא', מיינט מען נישט

דא קיין באקוועמע קוואטיר אדער 'האטעל'. אין יעדעס הויז אין באבוב זענען איינגעשטאנען עטליכע געסט, אין יעדן לעכל וואס איז נאר געווען ליידיג האט מען איינגעשטעלט א בעט און מען האט פלאצירט א בחור'ל. צום ביישפיל, אין דעם הויז פון מיין פעטער הרה"ח ר' ליבוש לאנדוי ע"ה, וועלכער האט געוואוינט אין באבוב, זענען געשלאפן אומגעפער דרייסיג בחורים! פארשטייט זיך, אז מ'האט געדארפט באצאלן דעם מכניס אורח פאר דעם. גראדע, האט מיך די אכסניא גארנישט געקאסט, וויבאלד איך בין יעדעס מאהל איינגעשטאנען ביי מיין אויבנדערמאנטער פעטער.

פראגע: **ווען האט מען שלום געזומען ביים רב זצ"ל הי"ד?**

ענטפער: תיכף נאכ'ן אראפלייגן די פעקלעך וואס מ'האט מיטגעברענגט אין די אכסניא, איז יעדער אריבער צום רב אין שטוב,

ביתו נאוה קודש פון כ"ק מרן אדמו"ר זצוק"ל הי"ד אין באבוב
ארומגענומען מיט חסידים לכבוד א חתונה בחצר הקודש

אדער אין בית המדרש, און ביי די ערשטע געלעגנהייט וואס דער רב זצ"ל האט זיך באוויזן, איז יעדער וואס איז פריש אנגעקומען אויף יום טוב, אריבערגעגאנגען נעמען שלום. א יראת הכבוד האט אונז אלע ארומגענומען, און א ציטער האט אנגעכאפט יעדעס בחור ווען מ'איז געשטאנען אין די רייע, וויסנדיג אז דער הייליגער רב קוקט יעדן אדורך אין אדורך. מיט א זעלטענעם ליבליכקייט, ווי א געטרייער פאסטוך צו זיינע שעפעלעך, און צו דער זעלבער צייט מיט א כח ההנהגה ווי א שטרענגער גענעראל, האט דער רב זצ"ל יעדן שלום געגעבן, און געשענקט א טיפן בליק. טייל מאהל האט מען אפילו זוכה געווען צו הערן א קורצן דבר מוסר, צו א שארף ווארט, בשעת'ן שלום נעמען.

פראגע: **וויפיל בחורים וואלט איר געזאגט זענען געווען אין באבוב אויף א פסח?**

ענטפער: איך קען נישט ענטפערן קיין קלארן מספר וועגן יעדן פסח, ס'איז מן הסתם געווען אנדערש יעדעס יאהר, אבער דאס לעצטע יאהר וואס מ'איז געווען אין באבוב - שנת תרצ"ט - ווייס איך פאר א פאקט, אז ס'זענען געווען בערך ניין הונדערט בחורים. (די סיבה פארוואס איך ווייס אזוי גענוי איז, ווייל איך האב יענעם פסח אביסל געהאלפן אין די קאך).

פראגע: **מיט וואס האבן זיך די בחורים באשעפטיגט במשך די ערב פסח טעג?**

ענטפער: ווי פריער דערמאנט, איז מען געווענליך אנגעקומען דעם טאג פון בדיקת חמץ. צום ערשט האט מען געדאוונט מנחה (א קורצע מנחה, ווי עס איז אונזער מנהג), און גלייך נאכדעם איז מען

געגאנגען צו 'מים שלנו'. דאס וואסער האט מען אנגעשעפט פון א קוואל וואס איז געווען גאנץ ווייט, אויסער די שטאט. דאס שעפן 'מים שלנו' איז געווען גאהר א גרויסע עבודה ביים רב זכרונו לברכה, מ'קען זיך גארנישט פארשטעלן. דער רב איז געגאנגען אנגעטוהן אינ'ם טילעפ, און האט עוסק געווען אין די מצוה מיט א זעלטענע שמחה של מצוה. א ריזיגער עולם האט זיך באטייליגט ביי דעם.

נאכ'ן אנשעפן דאס וואסער פאר די ערב פסח מצות, האבן די בחורים גענומען די אנגעפולטע פעסער מיט מצה-וואסער אין די הענט, און מ'האט אנגעהויבן טאנצן צוריק צום בית המדרש. ס'איז געווען א היבשער מהלך. (קורץ פאר די קריג האט מען געגראבן אן אייגענעם קוואל נעבן בית המדרש, און פון דעמאלטס און ווייטער האט מען זיך באנוצט מיט דעם קוואל). די שמחה של מצוה איז געווען עד אין לשער, מ'האט געזינגען און געטאנצט 'ושאבתם מים בששון ממעיני הישועה', און 'בצאת ישראל ממצרים - לשנה הבאה בירושלים' דעם גאנצן וועג. וויבאלד ס'איז אינמיטן וועג געווארן טינקל, האט דאס נאך מוסיף געווען צום הערליכקייט פון דעם גאנצן מעמד, און האט פיל צוגעגעבן צו דעם אזוי אויך שטארקן געפיהל פון התרוממות ביי די ריקודין. דערנאך האט מען אריינגעטאנצט מיט די פעסער אין בית המדרש, וואו מ'האט ממשיך געווען צו טאנצן א לענגערע צייט אין די פינסטערניש. דערנאך האט מען אנגעצינדן לעכט, און גענדאוונט מעריב, און מ'איז געגאנגען בודק חמץ זיין.

פראגע: **וואס האט מען געטוהן ערב פסח אינדערפרי?**

ענטפער: מ'האט געדאוונט שחרית גאנץ פרי, און זיך באלד געוואשן צו די 'סעודת פאנג'. איך געדענק נאך, ווי ביי די סעודה פון שנת תרצ"ז לפ"ק, האט דער רב זכרונו לברכה געהייסן די בכורים מאכן

זייערע סיום׳ס כנהוג, און מ׳האט געזהען אז - לפי ערך פונ׳ם גרויסן עולם - זענען דא גאנץ ווייניג בכורים. איך בין דעמאלטס געווען אנוועזנד, ווען דער רב זצ״ל האט געזאגט דעם באקאנטן צחות, רעאגירנדיג אויף דעם מאנגל פון בכורים אין באבוב.

כ״ק מרן רבינו זצ״ל הי״ד האט זיך געווערטלט, אז די סיבה דערפון איז גאנץ פשוט. א גרויסער חלק פון די בחורים וואס לערנען אין באבוב, זענען נישט קיין קינדער פון באבובער חסידים. נו, אויב אזוי פארוואס שיקן זיי די קינדער לערנען ביי אונז?, נאר די עלטערן פון יענע בחורים האבן טאקע נישט געשיקט זייער עלטסטן זוהן לערנען קיין באבוב (ווייל זיי האבן מורא געהאט אז ער וועט ווערן א 'קאטשילאב'), ממילא איז יענער נעבעך פארכאפט געווארן אין איינע פון די מערערע מאדערנע און פרייע ארגאניזאציעס (זעה אין די פריערדיגער קאפיטל איבער דער פרייער גייסט וואס האט בימים ההם געשוועבט איבער גאנץ גאליציע, און האבן געצויגן דעם יוגנט ווי א מאגנעט) - און יענער האט זיך ל״ע אראפגעגליטשט פון אידישן דרך.

ווען די פארווייטאגטע עלטערן האבן געזהען וואס ס׳איז געווארן מיט זייער בכור, האבן זיי זיך אינטרעסירט וואס מ׳קען טוהן צו ראטעווען דעם מצב פון די יונגערע קינדער. נאכ׳ן הערן וועגן דעם הייליגן חינוך וואס מ׳באקומט אין די באבובער ישיבות, האבן אפילו די נישט גרויסע ליב-האבער פון באבוב, געלייגט זייער אומגעפיל אין א זייט, און געשיקט די יונגערע זיהן קיין באבוב. ממילא שטימט שוין זעהר גוט פארוואס צווישן אונזערע בחורים׳לעך געפונען זיך גאנץ ווייניג בכורים...

דאס ווערטל איז תיכף נאך יום טוב צושפרייט געווארן אין אלע באבובער שטיבלעך, און מ׳האט געעדט דערפון א שטיק צייט שפעטער.

פראגע: **ווי אזוי איז צוגעגאנגען דאס באקן מצות ערב פסח?**

ענטפער: אין באבוב האט געוואוינט א איד, ר' יהושע פיהרער הי"ד, וואס האט געהאנדלט מיט אייער. ער האט פארמאגט א גרויסן מאגאזין, וואס דארט האט ער געהאלטן די אייער וואס ער פלעגט קויפן פון די פויערן ארום באבוב האט ער געפאקט אין קעסטלעך, און פארקויפט אין די גרעסערע שטעט - דאס פלאץ האט געהייסן 'ייטשאַרנא'. - אין דעם מאגאזין האט כ"ק מרן אדמו"ר האמצעי זצ"ל הי"ד געבאקן די מצות אויף פסח.

עס איז געווען א גענויען סיסטעם ווי אזוי מ'האט געבאקן די מצות - מיט אהן א שיעור זהירות'ן און חומרות וואס דער רב זצ"ל הי"ד האט פארלאנגט. די ערשטע מיירע האט דער רב זכרונו לברכה אליין געמאכט, און יעדער האט זיך צוגעקוקט. דערנאך האט דער רב געטיילט טייגלעך פון די מיירע פאר די וואס האבן געווען לגערט. אין איין באשטימע ארט האט מען געשטיפעלט (דאס הייסט, געלעכערט) די מצות מיט 'שטיפלעך' (דאס זענען געווען אזעלכע דינע שטיקלעך האלץ, וואס מ'האט אליין געמאכט, וואס מ'האט פון אונטן געמאכט שפיציג און שארף). מ'האט יעדע מצה באזונדער ארײנגעלייגט אין אויוון, יעדע מצה מיט א האלצערנעם, רונדיגן שאוול, וועלכע מ'האט שפעטער אויסגעפיצט און איבערגענוצט. דער רב זצ"ל האט טייל מאהל אויך אליינס ארײנגעלייגט און ארויסגעשארט עטליכע מצות פונ'ם אויוון.

(דרך אגב. אויך דאהי אין ניו יארק, האט כ"ק מרן אדמו"ר זצ"ל די ערשטע יאהרן געהייסן שטיפלען די מצות ווי אמאל, און אריינלייגן יעדע מצה מיט א באזונדערן שאוול, זאגנדיג אז ער וויל גארנישט משנה זיין פון זיין הייליגן טאטן זצ"ל. אבער שפעטער, ווען ס'האבן זיך געמאכט גרויסע שוועריקייטן מיט דעם שטיפלען און שאוולען די מצות, האט דער רב זצ"ל מסכים געווען צו טוישן געוויסע קליניקייטן. -

כ'געדענק אפילו, ווי איין יאהר איז דער רב זצ"ל אהיימגעגאנגען נאכ'ן באקן די מצות ערב פסח מיט זעהר ווייניג מצות - די מצות האבן ממש נישט געטויגט, ווייל דער עולם האט פשוט נישט געוואוסט ווי אזוי מען ארבעט מיט די שטיפל העלצלעך. שפעטער, האט מען שוין אויסגע'פועל'ט ביים רב זצ"ל די צוויי זאכן: נוצן רעדלעך צו לעכערן די מצות, און לייגן די מצות אויף דרענגלעך בשעת'ן לייגן זיי אין אויוון אריין).

בשעת'ן באקן, איז כ"ק מרן אדמו"ר זצ"ל הי"ד ארומגעגאנגען מיט א זריזות צווישן עולם, זיך אומגעקוקט מיט אן עינא פקיחא ווי אזוי מ'מאכט די מצות, און זיכער געמאכט אז אלעס קלאפט. בשעת מעשה האט כ"ק רבינו זצ"ל הי"ד פארגעזאגט הלל מיט א מתיקות כדרכו בקודש, און דער עולם האט שטילערהייט מיטגעזינגען.

דער רב זכרונו לברכה איז במשך די גאנצע צייט געווען איין שטיק פייער, און אנקוקונדיג די הייליגע צורה פון רב, איז יעדן באפאלן אן אויסערגעווענליכן פחד. נאכ'ן באקן האט מען אריבערגעטראגן די מצות צום רב זצ"ל אין שטוב. פון די אלע מצות פון ערב פסח האט דער רב זצ"ל געטיילט פאר אלע מקורבים, און די איבריגע זענען געגאנגען פאר'ן רב זצ"ל מיט די משפחה.

פראגע: **ווי אזוי האבן אויסגעזעהן די תפילות במשך די ימי החג?**

ענטפער: שוין ביים אריינקומען אין בית המדרש צום דאוונען יום טוב ביינאכט, זענדיג דעם גאנצן בית המדרש פיל עד אפס מקום, איז יעדער ארומגענומען געווארן מיט א געפיל פון דערהויבנקייט. (דער עולם איז מערסטענס באשטאנען פון בחורים, וויבאלד פאר יונגעלייט איז שווער געווען צו קומען אויף פסח, און דעם מיטלער רב זצ"ל איז

בכלל נישט געווען ניחא אז יונגעלייט זאלן קומען). מיט אזא 'ברב עם הדרת מלך', זענען די יום טוב'דיגע תפילות ווי פארשטענדליך געדאוונט געווארן מיט אן אויסערגעווענליכן התרוממות הנפש. וועו רעדט נאך די ערשטע צוויי נעכט ביי מעריב, ווען דער הייליגער רב זצ"ל הי"ד פלעגט דינען אלס שליח ציבור, און דאוונען הלל פאר'ן עמוד.

מ'קען נישט גענוג ארויסברענגען וואס אזא הלל איז געווען. אזא מתיקות! ווען די הייליגע ווערטער פון דוד המלך האבן זיך ארויסגעגאסן מפיו קדשו פונ'ם רב זצ"ל, מיט זיין זיסע שטימע, האט עס אדורך גענומען אלע ביינער. ס'האט אונז אלע ארויפגעהויבן ערגעצוואו אין די הויכע ספערן. מ'האט דעמאלטס, און אזוי אויך גאנץ יום טוב, נישט אויפגעהערט צו דאנקן דעם אייבערשטן, אשרינו מה טוב חלקנו, אז מיר האבן די זכי' צו זיין אין באבוב, און נהנה זיין מזיו השכינה.

פראגע: **ווי אזוי האט מען זיך געגרייט צום סדר?**

ענטפער: תיכף נאכ'ן דאוונען, האט מען צוגעגרייט די גאלעריעס צום סדר. די גאלעריעס זענען געווען זעהר הויך, נאר בענק נישט קיין טישן. אין בית המדרש איז בלויז איבערגעבליבן דער היסב-בעט מיט א טיש פאר'ן רב זצ"ל, וועלכע איז געווען באצירט מיט זילבערנע און גאלדענע כלים, צווישן זיי עטליכע גאר חשוב'ע כלים וואס דער רב זצ"ל האט געהאט בירושה פון אבותיו הק', ווי אויך דעם גרויסן מלכות'דיגן כוס של אלי-הו וואס מ'האט צוזאמענגעשטעלט פון די צושמאלצענע זילבערווארג וואס איז געבליבן פון די פארשידענע הייליגע חפצים און כלי קודש, נאך די שרעקליכע שריפה אין שטוב פון ערשטן רב זצ"ל אין ווישניצא (שנת תרמ"ט).

ביים גאנצן סדר איז דער רב געווען מסובב מיט זיינע קינדער און איידימער, און די נשים זענען געזעצן ביי א באזונדערן טיש, אין

די זייט פון בית המדרש. יעדער האט זיך געאיילט צו כאפן פלעצער, ווייל דאס איז געווען איינמאל א יאהר וואס מ'האט אזוי אויסגעשטעלט דאס בית המדרש, אז יעדער בחור האט געקענט אלעס זעהן, הערן און מיטהאלטן. מ'איז אבער דאך געזעצן 'יושבים צפופים' - ממש איינער אויפ'ן צווייטן, און מ'האט קוים געהאט וואו צו שטיין און מאכן קידוש.

פראגע: **וועלכע זאכן האבן די בחורים געהאט פאר זיך ביים סדר?**

ענטפער: קיינער האט גארנישט געהאט 'פאר זיך'. יעדער בחור האט זיך פאר יום טוב געמאכט - אדער געלאזט מאכן - אזא סארט מצה-טאש פון סחורה אדער פאפיר, וואס דאס האט ער אנגעהאנגען אויפ'ן האלז, און אין דעם האט מען אריינגעלייגט די 3 מצות - וואס מ'האט מיטגעברענגט פון דער היים. אין אן אנדערן זעקל האט מען געהאט א פלעשל ווין - געמאכט פון ראזשינקעס מיט וואסער - וועלכעס מען האט באקומען פון די קאך. אין איין האנט האט מען געהאלטן דעם גלאז (בעכער) פאר די ארבע כוסות, און אין די אנדערע האנט די הגדה של פסח.

פראגע: **ווי אזוי האט מען געקענט מיטהאלטן דעם סדר פון כ"ק מרן אדמו"ר זצוק"ל הי"ד וועו מ'איז געווען אזוי צוזאמען-געשטיפט?**

ענטפער: וועו איר וואלט איין מאהל געווען ביים סדר אין באבוב, וואלט איר נישט געפרעגט אזא שאלה. דאס ערנסטקייט וואס האט געהערשט אין בית המדרש, פון די מינוט וואס דער רב איז אריינגעקומען - מלובש מיט'ן קיטל און טלית - איז געווען עפעס

אויסערגעווענליך. יעדער איז געזעצן און אלעס מיטגעהאלטן, פון אנהייב ביז צום סוף, באימה וביראה. דער וואס האט דאס נישט געזעהן, קען זיך דאס פשוט נישט פארשטעלן - "הדרא דלא אפשר למיפרט בשפותא".

מיר האבן פאר קיין איין מינוט נישט פארגעסן די ווערטער וואס ר' יענקל דוד האט אונז אנגעזאגט, און מיר האבן טאקע אכטונג געגעבן אויף יעדן מנהג, געשלינגען יעדעס ווארט פון די הגדה, איינגזאפט אין זיך יעדע תנועה, יעדן ניגון. ווער האט דעמאלטס געטראכט, און וועמען האט עס געארט, אז מען איז צוזאם-געשטיפט.

כ'בין גארנישט מגזם ווען איך זאג, אז מ'איז געווען אזוי אנגעזעטיגט פון דעם מחזה הוד, אז ס'איז קיינעם נישט אפילו איינגעפאלן צו זאגן "צר לי המקום". ווייסט איר וואס דאס הייסט ארום 900 בחורים ביי א סדר? ווי אזוי דאס האט אויסגעזעהן. און צו קוקן כסדר אויף די לעכטיגע צורה פון הייליגן רב זכרונו לברכה - וועלכער האט אויסגעזעהן ווי א מלך ישראל בתפארתו.

פראגע: **קענט איר אונז אפשר מיטטיילן אביסל פרטים ווי אזוי ס'איז צוגעגאנגען דאס אנרעכטן דעם סדר ביי כ"ק מרן אדמו"ר האמצעי זצ"ל הי"ד?**

ענטפער: איך ווייס נישט וואו אנצוהייבן און וואו צו ענדיגן. מ'קען רעדן לאנגע שעה'ן אהן אן ענדע פון די סדר-נעכט בצל קדשו פון כ"ק מרן רבינו זצ"ל הי"ד. יעדע זאך, טאקע ממש אלעס, האט געהאט אזא קדושה, אזא באזונדערן חן.

צי איז דאס געווען באלד אין אנהייב ביי קידוש, צי בשעת'ן זאגן די הגדה ביי מגיד, ווי דער רב זצ"ל איז געזעצן אויף די היסב-בעט,

איינגעהילט אינ'ם טלית, און געזאגט די הגדה מיט א זעלטן נעימות'דיגן נוסח - וועלכעס האט פארטייטשט די ווערטער קולע אל השערה, און דער גאנצער עולם בחורים ארום און ארום זאגן מיט אין א שטילן טאן. יעדער וואס האט מיגעהאלטן און אויסגעהערט די הגדה מפורש יוצא מפי כ"ק מרן רבינו זצ"ל הי"ד, האט מקיים געווען די מצוה פון סיפור יציאת מצרים מיט אלע הידורים, אז ס'האט זיך ממש געקענט דאכטן יעדן איינעם "כאילו הוא יצא ממצרים". ווידער ביי די שטיקלעך וואס מ'זינגט - צי איז דאס ביי "דיינו", אדער ביי "לפיכך" - איז דאס גאנצע בית המדרש געווארן ארומגעהילט מיט אין שטיק הימלישע געזאנג - שיר ושבחה הלל וזמרה.

דערנאך ביים עסן דעם כזית מצה, האט מען בעשיינפעליך געזעהן ווי כ"ק רבינו זצ"ל גייט צו צו די מצוה, אנגעלענטערהייט, מיט אזא חביבות און קדושה. און אזוי ווייטער ביי שלחן עורך, בשעת די עסקנים פון די קאך האבן דערלאנגט דאס עסן צו יעדן איינעם, האט דער רב זצ"ל הי"ד טייל מאהל מעיין געווען אין פארשידענע הגדות. אויך שפעטער ביים זאגן הלל, נשמת, נרצה, ביי ספירה ציילן, א. א. וו. וואס איז דען שייך צו זאגן, אַה! 'תפארת שבתפארת'.

אט די הייליגע סדרים - וועלכע האבן געדויערט ביז בערך זעקס אזייגער פארטאגס - האבן זיך איינגעקריצט אין אונזערע יונגע מוחות און אלעמאל געשטאנען פאר די אויגן, נישט נאר וועו מיר זענען אהיים געקומען פון באבוב, נאר אויך יאהרן שפעטער, וועו מיר זענען געווען אויף צרות אין די דייטשע קאנצענטראציע-לאגערן. עס איז געקומען פסח, און מיר האבן ליידער נישט געהאט קיין כזית מצה, און נישט אפילו אויף וואס קידוש צו מאכן, אבער דאס האבן די דייטשע רוצחים נישט געקענט אוועקנעמען פון אונז, אונזער אמונה, אונזער בטחון, און ספעציעל אונזערע זכרונות.

זענען מיר טאקע געזעצן פסח ביינאכט, און טרערן זענען געריגען פון די אויגן, דערמאנענדיג זיך די זכרונות פון די סדר נעכט און באבוב ביי כ"ק רבינו זצ"ל הי"ד. די פארשידענע מנהגים, די שטיקלעך הגדה וועלכע מיר האבן געדענקט פון אויסנווייניג, און שטילערהייט געזינגען די ערליכע, שיינע תנועות און ניגונים, ווי געשילדערט אין די וויטערדיגע קאפיטלן.

און אפילו נאך שפעטער, שוין דא אין אמעריקע, וועו מיר האבן געהאט די זכי' צו זיין ביי די הייליגע סדרים פון כ"ק מרן רבינו זצ"ל, און אויך היינט, וועו מיר הערן און זעען די עבודה ביים סדר פון יבדלח"ט כ"ק מרן רבינו שליט"א, פרישן זיך אויף די אלטע זכרונות. פון דעם קען מען זיך אביסל פארשטעלן - מעין ווי ס'האט דעמאלטס אויסגעזעהן. עס שטעלט אונז צוריק מיט זעכציג אדער זיבעציג יאהר, און מיר פילן ווי מיר וואלטן געשטאנען אויף די גאלעריעס אין באבוב אין דער אלטער היים. מיר קענען דאס קיינמאל נישט פארגעסן.

כ"ק מרן רבינו מוהרב"צ זצוק"ל הי"ד מבאבוב מיט זיין זוהן כ"ק מרן אדמו"ר זצוק"ל

פראגע: **האט דער מיטלער רב זצ"ל געזאגט תורה אינמיטן סדר?**

ענטפער: איך קען נישט זאגן יא, און איך קען נישט זאגן ניין, ווייל ס'איז נישט געווען קיין כלל. עס איז אויף דעם נישט געווען קיין קביעות. דער רב זצ"ל הי"ד האט בעיקר כסדר געשמועסט דברי התעוררות והתחזקות מיט'ן עולם בחורים.

אט, למשל, אמאל ביים כאפן שיריים, האט זיך דער רב זצ"ל אויסגעדרייט און געזאגט צו א בחור, "זעה אז די אנדערע בחורים זאלן האבן, וועסט דו אויך האבן" - א תורה שלימה אין דעם פסוק "ואהבת לרעך כמוך".

ביי א צווייטע געלעגענהייט, וועו כ"ק רבינו זצ"ל איז אדורך געגאנגען בשעת מיר זענען געשטאנען אין פארנט פון די קאך, צו באקומען אביסל קארטאפל מיט בארשט, זאגט דער רב זכרונו לברכה צו איינעם פון די בחורים, "פארגעס נישט דעם שיסל (שיתל)" - א תורה שלימה אין יראת שמים, נישט חלילה צו פארגעסן אז ש'ויתי י' ל'נגדי ת'מיד.

פראגע: **וואס איז געווען דער הויכפונקט פונ'ם סדר ביים רב זצ"ל?**

ענטפער: דאס איז א זאך וואס יעדער האט זיך זיינע אייגענע געפילן. דעם אמת געזאגט, איז דער גאנצער סדר געווען א הויכפונקט, אבער מיר ליגט שטארק איינגעקריצט אין זכרון דאס זאגן 'שיר השירים' פסח ביינאכט נאכ'ן סדר. איך געדענק נאך ווי היינט, ווי דער רב זצ"ל האט דאס געזאגט מיט אן אויסערגעווענליכן מתיקות. דער טעם ליגט מיר נאך יעצט אין מויל. ס'איז געווען לעילא ולעילא! מיט יאהרן שפעטער, וועו כ'האב יעדן זוממער געזאגט שיר השירים מיט

די קינדער ערב שבת אין 'קעמפ שלוה', פלעגן מיך די עלטערן דאנקען נאכ'ן זוממער פאר'ן אריינלייגן אזא געשמאק אין זייערע קינדער ביים זאגן שיר השירים. עד היום הזה געדענקן נאך די דעמאלסטדיגע יונגלעך, דעם ווארימען נוסח. דאס איז אלעס פון דעמאלטס!

פראגע: **ווי אזוי האבן אויסגעזעהן די בייטאג-טישן?**

ענטפער: איך וועל דערציילן איין ענין. ביי אונז אין באבוב זינגט מען דאך ביי די יום טוב'דיגע בייטאג טישן, די 'ברח דודי'ס. דאס ערשטע יאהר וואס איך בין געקומען צו פאהרן אויף פסח, האב איך נאך נישט געוויסט אז דאס איז עפעס וואס מ'דארף ספעציעל צו-קוקען און זיך גוט צוהערן, ממילא בין איך געשטאנען אין דער זייט. זעענדיג אז איך באגרייף נישט דאס גרויסקייט פון דעם זמן, איז צו מיר צוגעקומען מיין משפיע, הב' החשוב ליבוש פריש ע"ה פון קשאנוב, און מיר מסביר געווען וואס איך פארפאס, זאגענדיג צו מיר, 'געב א קוק ווי דער רב זינגט "ברח דודי", וועסטו עפעס זעהן וואס דו וועסט קיינמאל נישט פארגעסן'. נאכדעם וואס איך האב דאס איין מאל צוגעקוקט, האב איך טאקע געזעהן ווי גערעכט ער איז געווען.

דער רב זצ"ל האט געזינגען 'ברח דודי' מיט אן התעוררות וואס לאזט זיך גארנישט איבערגעבן, כבן המתחטא לפני אביו, און ווען ער האט געזינגען די ווערטער "אנא הצץ מחרכך, ותושיע עם עני ומתכך", האט ער די ווערטער באגלייט מיט בכיות - א זעלטנהייט ביים רב זצ"ל. אבער נישט וועלנדיג אז דער עולם זאל זעהן ווי ער ווייניט, האט זיך כ"ק מרן רבינו זצ"ל הי"ד צוריק געבויגן דעם קאפ, און די שנירלעך טרערן זענען געריגען צו די זייט פון די דיוקנא קדישא. ס'איז דעמאלטס געווען א מין התעוררות שאין כמוהו.

ס'איז כדאי צו-צולייגן, אז דער בייטאג-טיש פון דעם צווייטן טאג פסח - וועלכע ווערט געוויינט 'סעודת אסתר' - האט מען זיך שטענדיג אביסל משמח געווען. דאס לעצטע יאהר - שנת תרצ"ט לפ"ק - האט זיך אויפגעשטעלט אויפ'ן טיש הב' החשוב ראובן איינהארן הי"ד, און האט געזינגען הערליכע גראמען - משולב מיט דברי בדחנות. (איך געדענק, אז די גראמען זענען געווען אויסגעשטעלט מיט נומערן, און נאך יעדעס שטיקל האט ראוב'לע געציילט 1, 2, 3, 4. נאכדעם ווי ער איז אראפ פון טיש, האט זיך דער משב"ק הרה"ח ר' יחזקאל'י ראטטענבערג הי"ד אנגערופן -בדרך צחות: איך האב געמיינט אז ראוב'לע קען נישט ציילן קיין צוויי (פארצייטנס פלעגט מען זיך אויסדרוקן וועגן א בחור - א בטלן, אז ער קען אפילו נישט ציילן קיין צוויי), דערווייל זעה איך אז ער קען גאהר ציילן ביז פיהר...).

פראגע: **קענט איר אונז עפעס דערציילן וועגן די טישן פון חול המועד, און שביעי ואחרון של פסח?**

ענטפער: דער גאנצער יום טוב איז געווען איין גרויסן קייט פון דערהויבנקייט. כמעט ביי יעדן טיש האט דער רב זצ"ל דערציילט, געשמועסט, געפאדערט, און געמאהנט פון די בחורים. מ'האט אונז נישט אויפגעהערט צו לערנען דרכים אין עבדות ד' אויפ'ן אייגנארטיגן באבובער דרך - שתהא שם שמים מתקדש על ידינו, און מ'זאל נישט פאפן נאר מיינען ערנסט על כל פסיעה ופסיעה.

לדוגמא, ליגט מיר אין זכרון, ווי איין יאהר, גראדע איז דאס געווען שבת חול המועד סוכות, האט דער רב זצ"ל געשמועסט מיט'ן עולם ביים טיש, ווי פאלגענד: מיר האבן היינט געזאגט ביי די הושענות 'הושענא גומרת הלכות שבת'. נו, מ'דארף זעהן אז מיר זאלן נישט האבן געזאגט קיין ליגנט, אויב איז מען בכלל נישט עוסק אין הלכות שבת,

שטימט עס דאך נישט מיט די ווערטער. - פארשטייט זיך, אז נאכ'ן הערן די ווערטער פון רב זצ"ל, האט מען תיכף נאך יום טוב, קובע געווען אין אלע שטיבלעך מסיים צו זיין הלכות שבת. אזא השפעה האט 'איין ווארט' פון כ"ק רבינו זצ"ל הי"ד געהאט אויף אונז.

שפעטער, אחרון של פסח, האבן אלע בחורים זוכה געווען צו א ספעציעלן קירבות פון רב זצ"ל, ווייל כ"ק רבינו זי"ע האט געטיילט פאר יעדן בחור באזונדער א קניידל מיט וויין. יעדער בחור איז אדורכגעגאנגען, און טאמער האט א בחור זיך דערוואגט צו קומען נאכאמאל, האט דער רב אים דערקענט און געזאגט, דו ביזט שוין דא געווען. ווי פריער דערמאנט, האט מען דאס לעצטע יאהר אויסגעטיילט ארום 900 קניידלעך!

פראגע: **האבן די בחורים ארויסגעהאלפן אין די קאך, ווי היינט?**

ענטפער: א שאלה? נאך אויף אסאך א גרעסערן פארנעם! במשך גאנצע טעג פאר פסח, ווי אויך אין פסח אליין, האט מען עוסק געווען אין די קאך יומם ולילה. איך אליינס בין אין די לעצטע צוויי יאהר פאר'ן קריג געווען פון די וואס האבן אסאך געהאלפן אין די קאך (בסך הכל, בין איך געווען אין באבוב אויף פסח, דריי יאהר - תרצ"ז, תרצ"ח און תרצ"ט), און כ'האב צוגעזעהן מיט די אייגענע אויגן וואס פאר א פארנעם דאס איז געווען. צי האט איר אן השגה וואס דאס מיינט אנצוגרייטן סדרים און סעודות פאר קנאפע טויזנט מענטשן, במשך אכט טעג? (די 'קאך' אין באבוב האט נישט פונקציאנירט א גאנץ יאהר, נאר די לעצטע טעג סוכות, און במשך גאנץ פסח).

וויבאלד ס'איז טאקע געווען גאר א גרויסע אונטערנעמונג, וואס האט געקאסט זעהר אסאך געלט, האט מען באשטימט א בחור, אין מיינע צייטן איז דאס געווען הב' שלמה בארבער, וואס ער האט

פארוואלטעט אויפ'ן פינאנציעלן חלק פון די קאך. אים האט יעדער געגעבן זיין ביישטייערונג, יעדער לויט זיין יכולת, העשיר הרבה והדל לא המעיט.

אויפ'ן פראקטישן חלק פון די קאך איז געווען ממונה הרה"ח ר' שלמה בראננער ע"ה הי"ד פון וואדאוויץ, וועמען מ'האט גערופען 'שלמה וואדאוויצער'. ער איז געווען א שטארק געלונגענער עסקן און ארגאנעזירער, און ער האט איינגעטיילט צווישן די בחורים די ענויע ארבעט וואס יעדער דארף טוהן אין קאך לכבוד יום טוב, ווי שיילן קארטאפל, מאכן בארשט, מאהלן כריין, וכדומה. אויך דאס אויסטיילן פון די מאכלים האט ער אנגעפירט.

עס זאגט זיך אזוי 'שיילן קארטאפל' - דאס איז געווען איינע פון די שיינע עבודות שב'באבוב. אין גרויסן בית מדרש זענען געזעסן צענדליגער איבער צענדליגער בחורים - ארום און ארום אין א גרויס רעדל, און אינדערמיט איז געשטאנען א גרויסן פאס מיט וואסער, ארום דעם פאס, זענען געווען אויסגעלייגט זעק מיט קארטאפל, און די בחורים האבן געשיילט די קארטאפל און געווארפן אין פאס אריין.

בשעת'ן שיילן, האט מען געזינגען הארציגע ניגונים און פארשידענע שירות ותשבחות. עטליכע מאהל איז אינדערמיט געווארן שטיל, און אלע בחורים האבן אנגעשפיצט די אויערן צו הערן א שיינעם, טייערן שמועס. צי איז דאס געווען פון הב' המופלג שלמה עפשטיין הי"ד פון אושפיצין, צו פון הרה"ח המפורסם ר' ברוך'ל קאנענגיסער הי"ד פון קראקא א.ד.ג. א שמועס מלא תורה, מוסר וחסידות, א שמועס וואס האט אין יעדן אריין געגעבן אן התלהבות און שטארקע דערהויבנקייט. ווי שיין און ווי זיס איז געווען נאך אזא שמועס, דאס זינגען "ואילו פינו מלא שירה כים" וועלכעס האט אפגעהילעכט אין גאנצן בית המדרש...

פראגע: **ביים שטיין אין די רייע צו באקומען דאס עסן, פלעגט אודאי געדויערן א היבש ביסל צייט ביז מ'איז אנגעקומען צו די קאך?**

ענטפער: זיכער. און אויב מיינט מען, אז נאכ'ן ווארטן האט מען כאטש באקומען עפעס א רייכע מאלצייט, איז דאס א טעות. יעדער האט באקומען א שיסל, און אין דעם שיסל האט מען באקומען דאס ביסל עסן יעדן טאג - צוויי מאהל א טאג. געווענליך האט מען פסח באקומען קארטאפל מיט בארשט, און אמאל אביסל זופ מיט פלייש. מצה, האט מען זיך געדארפט מיטברענגען פון דער היים.

פאר דעם וואס האט זיך געקענט ערלויבן, איז געווען אויסגעשטעלט, אז מ'האט געקענט צוקויפן אייער. מען האט איינגעצאלט פאר יום טוב און מען האט באקומען צעטלעך וואו עס איז געשטאנען אויפגעשריבן: 'שתי ביצים', 'חמשה ביצים' א.א.וו., און מ'האט דאס געקענט אפנעמען אין די קאך במשך די טעג פון יום טוב. מען האט אלעמאל געקענט באקומען פון דער קאך א ציבעלע, אזוי אז מען האט זיך געקענט מאכן אביסל ציבעל מיט אייער.

און אפשר איז כדאי צו באמערקן, אז כאטש מ'האט במשך די טעג פון יום טוב גאנץ ווייניג געגעסן, און טיילמאל אפילו געהונגערט, דאך האט מען זיך גאנץ ווייניג אפגערעדט. ווי געשמועסט, איז שוין דאס עצם פאהרן אליינס געווען א מסירת נפש פאר טייל בחורים, דערנאך די גאנץ אומבאקוועמע אכסניות, ווי אויך דאס שטיין אין די רייע א לאנגע צייט צו באקומען עפעס צו נעמען אין מויל אריין, און דאך האט קיינער נישט קריטיקירט, מ'איז געווען בשמחה, מ'האט אינאיינעם פארברענגט און געשמועסט.

אפשר האט איר דאס שוין געהערט, אז שטייענדיג אין די שורה צו באקומען א גלעזל טיי צום טרינקען (פסח האט מען גראדע נישט געגעבן קיין טיי, ווייל מ'טרינקט דאס נישט פסח. נאר מ'האט געמאכט אזא זיסן געטראנק, פון וואסער מיט ברוינע צוקער, וואס האט

אויסגעזהן ווי טיי), און דאס פענסטער פון די קאך האט זיך נאך אלס נישט געעפענט, פלעגן די בחורים זיך טיילמאל אונטערזינגען 'שלמה וואדאוויצער - טיי' אויף די תנועה פון 'איזהו מקומן' (פון הרה"ח הישיש ר' יוסל'ע מאנדלבוים ע"ה).

פראגע: **ביז ווען זענען די בחורים געבליבן אין באבוב?**

ענטפער: געווענליך איז מען אהיימגעפאהרן תיכף נאך יום טוב, חוץ אויב אסרו חג איז אויסגעפאלן פרייטיג, איז מען שוין פארבליבן אין באבוב אויף שבת. טייל בחורים זענען געבליבן נאך א טאג אדער צוויי לענגער, כדי צו קענען פאהרן אינאיינעם מיט'ן רב זצ"ל קיין צאנז אויף די יארצייט, כ"ה ניסן. (איך האב איין מאהל געהאט די זכי' מיטצופאהרן קיין צאנז מיט'ן רב זצ"ל הי"ד, שנת תרצ"ט). אויב ס'איז געווען מעגליך, האט מען אויך געפרואווט צו בלייבן א טאג צוויי נאך יום טוב, כדי צו קענען מיטהאלטן כאטש איין 'אנבייסן' (א פרישטיג) ביים רב זצ"ל, וואס די בחורים האבן געקענט שטיין דערביי, און מיטהאלטן די טייערע שמועסן פון היליגן רב זצ"ל.

איך געדענק א מערקווירדיגן עפיזאד פון איין אזא אנבייסן. ס'איז געווען אין איינע פון די טעג נאך פסח, שנת תרצ"ט לפ"ק. איך בין דעמאלטס מיטגעשטאנען בשעת'ן אנבייסן, און דער רב זכרונו לברכה האט כדרכו בקודש געשמועסט פאר די בחורים. אינמיטן שמועס, האט דער רב זצ"ל הי"ד דערמאנט א געוויסע גמרא. נאכ'ן ענדיגן דעם שמועס, געט דער רב זצ"ל א פרעג דעם עולם וואס איז געשטאנען ארום, 'אגב, ס'געדענקט עמיצער וואו ס'שטייט די גמרא?', אבער קיינער האט זיך נישט אנגערופן. האט דער רב זצ"ל געגעבן א זאג, 'נו, מ'האמיר דאך דא אין בית המדרש שלמה ציזנער, לאמיר אים פרעגן'. (הב' המופלג שלמה ציזנער ע"ה הי"ד פון קשאנוב, איז געווען פון די שענסטע באבובער גידולים פארן קריג, ער איז געווען א למדן

עצום, א גרויסער ירא שמים, און א זעלטענער בקי. דער רב זצ"ל הי"ד האט אים אנגערופן 'א לעבעדיגער ספר תורה'.

מ'האט שנעל גענאזט רופן שלמה'ן צום רב אין שטוב. אזוי ווי ער איז אריינגעקומען, פרעגט אים דער רב, 'גענקסט אפשר ווא ס'שטייט די גמרא?' שלמה האט זיך טיף פארטראכט און אנגעהויבן רייבן דעם שטערן, דאס פנים איז אים רויט געווארן, מ'האט געזעהן בחוש ווי ער ווארפט דורך גאנץ ש"ס אין זיין קאפ. נאכ'ן שטיין אזוי א קורצע צייט, רופט ער זיך אהן, 'איך גענקנק נישט אזא גמרא אין ש"ס'. אויף דעם האט דער רב זצ"ל, וועלכער האט גוט געקענט דאס גדלות בתורה פון שלמה'ן, געזאגט: 'אז שלמה זאגט אז ער גענקנקט נישט אזא גמרא אין ש"ס, איז אודאי נישט דא אזא גמרא. אבער איך גענקנק דאך, דאך אזא גמרא. נו, רופטס אריין יחזקאל'י ראטענבערג'.

כ"ק מרן בעל קדושת ציון זצוק"ל הי"ד גייענדיג אין גאס מיט חסידים

וועז ר' יחזקאל'י איז אריינגעקומען, האט אים דער רב זצ"ל געפרעגט צי ער געדענקט אזא גמרא. ער האט געטראכט א פאהר מינוט, דערנאך איז ער צוגעגאנגען צו די ספרים-שאנק, געבלעטלט אביסל, און נאכדעם ווי ער האט געטראפן די גמרא האט ער עס אנידערגעלייגט אויפ'ן טיש, און געווייזן דעם רב זכרונו לברכה. זעענדיג דאס, האט שלמה ציזנער, וועלכער איז דארט געשטאנען די גאנצע צייט, זיך אונטערגעהויבן אויף די שפיץ פינגער פון זיינע פיס, און געגעבן א קוק אין וועלכע מסכת יחזקאל'י האט געטראפן דעם חז"ל. אזוי ווי ער האט געזעהן אז ס'איז א גמרא מסכתא נדה, האט ער זיך אנגעכאפט ביים קאפ, און אויסגערופן: אוי, כ'האב אינגאנצן פארגעסן, אז נדה האב איך נישט געלערנט...

פראגע: **ווי אזוי האט מען זיך געשפירט נאכ'ן אהיימקומען פון אזא יום טוב אין באבוב?**

ענטפער: וואס איז שייך צו זאגן? טעג און וואכן נאכ'ן אהיימקומען האט מען נישט אויפגעהערט איבערצושמועסן דעם גאנצן יום טוב ביים רב - מיט אלע פרטים. אין יעדע מימרא, אין יעדע תנועה קטנה, האט מען אריינגעלערנט פשטים און כוונות. פאר די וואס זענען נאך געווען יונג, זענען זייערע משפיעים - די עלטערע בחורים - געווען די וואס האבן זיי מסביר געווען וואס זיי דארפן מיטנעמען פון די הייליגע עבודה פון יום טוב. (אגב, וועז איך זאג עלטערע בחורים, מיין איך טאקע ממש עלטערע, ווייל אינדערהיים האט א בחור נישט חתונה געהאט ביי די צוואנציג יאהר, נאר מ'איז אלט געווען עטליכע צוואנציג און אמאל דרייסיג יאר אויך. אבער דאס האט ח"ו גארנישט גורע געווען פון זייער ערנסטקייט, זיי זענען געווען דערהויבענע בחורים, ממש קאנאנען, תלמידי חכמים און וועלט'ס לומדים). וואויל איז אונז, אז מיר האבן זוכה געווען דאס אלעס מיטצולעבן...

פינפטער קאפיטל

אנטיסמעטיזם אין דייטשלאנד

פארן קריג

פינפטער קאפיטל

אנטיסמעטיזים אין דייטשלאנד פאר'ן קריג

רדיפות אויף פוילישע אידן אין דייטשלאנד / מיין טאטע ע"ה פאלירט זיין פרנסה / פלענער פון עפענען א אייזן געשעפט / דער סוד פון דעם באהאלטענער געלט-אוצר / פארטרייבונג פון אלע אידישע פוילישע בירגער אין דייטשלאנד / פוילישע גרענץ-וועכטער לאזן נישט אריין די צובראכענע אידן / הילף-אקציע וואס זארגט פאר די ארימע אידן / שרעקליכע חרבנות פון קריסטאל-נאכט

פראגע: **זענט איהר געבליבן וואוינען אין דער שטאט אשפיצין ביז צו דעם קריג?**

ענטפער: אין דער שטאט אשפיצין גופא האבן מיר געוואוינט ביז תרצ"ו לפ"ק. מיר האבן געהאפט און געמיינט אז מיר וועלן דא קענען וואוינען במנוחה ובשלוה, אבער ליידער האט אונזער רואיגקייט נישט אנגעהאלטן צו לאנג. דער טאטע ע"ה הי"ד האט אנגעהויבן איינצוזעהן אז די אויסזיכטן פון זיין פרנסה אין דער שטאט בויטען אין דייטשלאנד, אלס רב המכשיר אין דעם דארטיגע שעכט-הויז, וועט נישט קענען אנהאלטן צופיהל לענגער.

מען האט דעמאלטס אנגעהויבן אין דייטשלאנד צו רודפ'ן אידן בכלל, און די פוילישע אידן וואס האבן דארט געוואוינט בפרט. מען האט אנגעהויבן צוצונעמען ביי אידן זייערע פאבריקן און געשעפטן. דערצו האט מען אנגעהויבן הערן קלאנגן אז מען גייט בכלל פארביעטן די אידישע שחיטה. דער טאטע ע"ה הי"ד איז געווארן זעהר באזארגט, און די זארג איז געווען א בארעכטיגטע, ווייל א קורצע צייט שפעטער האט מען טאקע צוגענומען דאס שעכט-הויז, און דער טאטע ע"ה הי"ד האט ליידער פארלוירן זיין זעהר שיין פארדינטע פרנסה.

דער טאטע ע"ה הי"ד האט דאן פארלאזט בויטען, און קיינמאל מער נישט אהין צוריקגעפארן. נו, האט מען דאך אנגעהויבן טראכטן, וואס טוט מען יעצט? פון וואנעט נעמט מען פרנסה?

אין א געוויסן טאג איז דער טאטע ע"ה הי"ד געפארן קיין קשאנוב, און זיך דארט פארזוימט עטליכע טעג. צוריק קומענדיג האט ער דערציילט פאר די מאמע ע"ה הי"ד, אז ער האט זיך דארט געטראפן מיט זיין פלימעניק ר' שמואל קרישער ע"ה, א זוהן פון מיין מאמע'ס ע"ה עלטערע שוועסטער, חייטשי. שמואל האט איהם געזאגט אז ער האלט ביים אויפמאכן אן אייזן געשעפט, אבער ער זוכט א שותף, וויל כדי צו עפענען דעם געשעפט פארלאנגט זיך צו האבן א גרעסערע סומע געלט, און ער אליינס פארמאגט נישט אזא סומע. דער טאטע ע"ה הי"ד האט זיך נאכגעפרעגט ביי עטליכע מענטשן, און יעדער האט איהם צוגערעדט צו דעם געשעפט.

יעצט זענען אויפגעקומען צוויי פראבלעמען. איינס, אז אויב וויל ער אנפירן מיט דעם געשעפט, וועט ער מוזן וואוינען אין קשאנוב. דאס איז אבער נישט געווען קיין קלייניגייט, וויבאלד ס'איז נישט געווען אזוי לייכט צו שאפן א דירה אין קשאנוב, און אויך איז עס געווען פארבינדן מיט גרויסע אויסגאבן. איז אבער דער הויפט פראבלעם געווען, כסף מנלן, פון וואו נעמט דאס געלט וואס מען דארף אריינצושטעקן אין דעם געשעפט. דער טאטע ע"ה הי"ד איז ארומגעגאנגען זעהר באזארגט. כאטש עס איז א אנגענומענער פאקט, אז אידן בארגן זיך געלט איינער ביים צווייטן, דאך האט ער נישט געוואלט הערן פון דעם. ער איז געווען צו קאָרעקט און ערליך, אז ער זאל זיך אריינלאזן צו גיין אויף דעם וועג פון זיך בארגן געלט און נישט זיין זיכער אז ער וועט עס קענען צוריק באצאלן.

כאטש אין מיין יונגער עלטער, א יונג בחור'ל איין יאר נאך מיין בר מצוה, דאך איך בין געזעצן און מיטגעהאלטן דעם גאנצן שמועס

וואס מיינע עלטערן האבן דעמאלטס געהאט צווישן זיך. מיין מאמע ע"ה האט דוקא געוואלט אז איך זאל אויך הערן פון וואס מען רעדט, צוליב א געוויסע אורזאך וואס איך וועל שפעטער ערקלערן. האב איך מיך אנגערופן און געפרעגט, פארוואס גייט מען נישט קיין קשאנוב צו אונזער פעטער ר' שמואל אהרן צאלמאן ע"ה הי"ד, וועלכער וועט זיכער זיין גרייט צו בארגן א געוויסע סומע געלט פאר דעם געשעפט. דער ר' שמואל אהרן צאלמאן ע"ה הי"ד, איז געווען דער מאן פון מיין מאמע'ס עלטסטער שוועסטער פרומטשא, א נגיד'ישער איד, א טשחויבער חסיד, א קלוגער איד, און א גרויסער בר דעת. זיי האבן געהאט א לעדער געשעפט, וועלכער איז ב"ה גוט געגאנגען, און זיי האבן זיך גערעכענט פון די עשירים פון די שטאט קשאנוב.

אבער דער טאטע האט זיך געהאלטן ביי זיינס און געזאגט: "אויב איך בין נישט זיכער פון וואו איך וועל נעמען צוריק צו צאלן דעם חוב, וועל איך מיר נישט בארגן קיין געלט". ער האט אונז עקלערט: "וואס וועט זיין אויב דאס געשעפט וועט חלילה נישט גיין לויט אונזערע פלענער, און עס וועט חלילה זיין א דורכפאל, פון וואו וועל איך נעמען געלט צו באצאלן דעם חוב". זיין באשלוס איז געווען: "ניין! אויף אַן "אפשר" וועל איך מיר קיין געלט נישט בארגן".

אזוי זיצענדיג און טראכענדיג וואס צו טוהן, שטעלט זיך די מאמע ע"ה הי"ד אויף פון איהר ארט, און וועגדט זיך צו מיר: "יוסף שמואל קום מיט מיר". מיר זענען ביידע אריינגעגאנגען אין קאך, און די מאמע ע"ה הי"ד זאגט מיר: "דו וויסט דאך דעם סוד". איך האב זיך נישט געכאפט אויף די מינוט וואס זי מיינט, און איך געב א פרעג: "וועלכע סוד?" "דעם סוד אז איך האב פון צייט צו צייט אוועקגעלייגט אביסל געלט, אויב מען וועט דארפן אין א 'רעגנדיגע טאג' אמאל צוקומען דערצו" – איז געווען איהר ענטפער.

פראגע: **פון וואו האט אייער מוטער ע"ה געהאט געלט איינצושפאָרן און אוועקצולייגן, האט זי דען געהאט פארדינסטן פון ערגעצוואו?**

ענטפער: דער טאטע ע"ה הי"ד האט אין בויטען ב"ה זעהר שיין פארדינט. ער האט יעדן חודש אהיים געברענגט זיין גאנצע געהאלט און עס איבערגעגעבן פאר דער מאמע ע"ה. ווי שוין דערמאנט, האט דער טאטע ע"ה הי"ד פארדינט דאס געלט אין דייטשע מאַרק, וועלכע איז געווען ווערט מער ווי דאפעלט פון די פוילישע זלאָטעס. די מאמע ע"ה הי"ד האט דאס געלט געברענגט צו א איד אין שטאט, א וועקסלער, וואס זיין באשעפטיקונג איז געווען צו טוישן געלטער, און ער האט געגעבן פוילישע זלאטעס פאר די דייטשע מארק.

מיין מאמע ע"ה איז געווען זעהר א גוטע בעל-הבית'טע, און קיינמאל נישט אויסגעגעבן דאס גאנצע פארדינטע געלט וועלכער דער טאטע האט אהיים געברענגט. מדי חודש בחדשו האט זי געשפאָרט דאס געלט וואס איז איהר איבערגעבליבן, און אוועקגעלייגט זלאטע אויף זלאטע. יעדער פאהר מאנאטן האט זי אויסגעטוישט ביי דעם וועקסלער די פאהר זלאטעס אויף דאלארן. דעמאלטס איז אזוי געווען איינגעפירט אין פוילין, אז קיינער האט נישט געהאלטן ביי זיך קיין זלאטעס פאר א לענגערע צייט, צוליב דעם וואס מען האט נישט געהאט קיין גרויסן צוטרוי אין דעם פוילישן זלאטע. יעדעס מאל ווען די מאמע האט אנגעזאמלט א גאנצן הונדערטער, האב איך איהר דאס געהאלפן באהאלטן אין דעם קאך אונטער א שווערע שאַפע. (טייל מאל בין איך אפילו אליין געגאנגען טוישן די דייטשע מארק, און פון צייט צו צייט קויפן דאלארן).

אזוי ווי איך בין געווען ארייגעטוהן אין דעם גאנצן סוד פון די אנגעזאמעלטע געלטער, און איך האב אויך געמוזט העלפן די מאמע

ארויסנעמען דאס געלט פון דעם באהעלטעניש, האט די מאמע געוואלט אז איך זאל מיטהאלטן דעם פלאן פונעם אייזן געשעפט, און דערנאך האט זי מיך אריינגענומען אין קאך, און מיר האבן צוזאמען ארויסגענומען דאס פעקל געלט פון אונטער דעם שווערע שאפע.

צוריק אריינקומענדיג אין שטוב און אוועקלייגענדיג דאס געלט אויפ'ן טיש, זאגט מיין מאמע צום טאטע'ן ע"ה: "זארג נישט, איך מיין אז מיר האבן גענוג געלט צו עפענען דאס אייזן געשעפט".

איך געדענק נישט גענוי' דעם ווייטערדיגן שמועס, אבער דאס געדענק איך, אז דער טאטע איז געווארן אויסערגעוועהנליך איבער'רעש'ט און איבערגענומען, זיין געזיכט האט אויפגעלאכטן, און איז געווארן שטארק אויפגעלייגט.

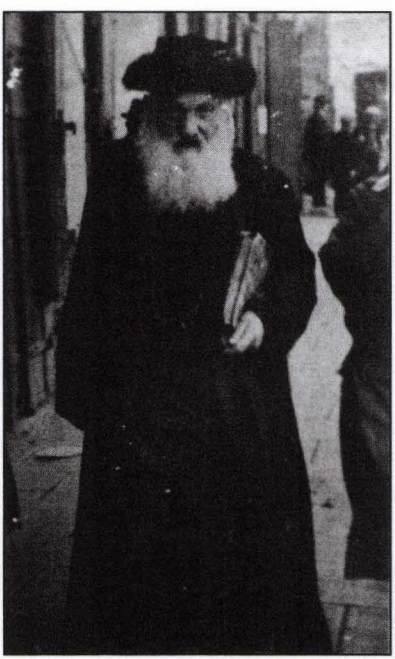
דער טאטע און מאמע זענען טאקע באלד דערנאך געפארן קיין קשאנוב ערלעדיגן דאס געשעפט, און צוריקגעקומען מיט דער גוטע בשורה, אז זיי האבן ב"ה געטראפן זעהר א פיין פלאץ וואו צו עפענען דאס אייזן געשעפט, און אויך א שיינע און באקוועמע דירה וואו זיך אריבערצוציען.

מאפע פון בויטען, אושפצין, קשאנוב, און באבוב

פראגע: **קענט איהר אביסל שילדערן ווי אזוי עס האט אויסגעזעהן די דירה און דאס אייזן געשעפט אין קשאנוב?**

ענטפער: אנקומענדיג אין יאר תרצ"ז (1937) קיין קשאנוב, וואס איז געווען צוואנציג קילאמעטער (בערך דרייצן מייל) ווייט פון אשפיצין, זענען מיר קינדער געווארן אויסערגעווענליך איבערראשט פון דער נייע שיינע דירה. באזונדער זענען מיר געווארן שטארק באגייסטערט ווען מיר האבן געזעהן אז ווען מען מאכט אויף דעם קראַן קומט ארויס קאלט אדער ווארים וואסער, וועלכע מיר האבן אין אשפיצין נישט געהאט. א קליניקייט, מען וועט מער נישט דארפן שלעפן עמערס וואסער פון דער ברונע, און דערצו וועלן מיר נאך אפילו האבן א וואַנע זיך צו באָדן! א זאך וואס מיר האבן ביז יעצט נישט געזעהן, און אפילו נישט געחלומ'ט אז מיר וועלן דאס האבן.

מיין זיידע הרה"ח ר' שאול לאנדוי ע"ה פון קשאנוב

אויך האט די דירה געהאט א גרויסע מעלה, מיט דעם וואס זי איז געווען אקעגען איבער דעם צאנזער שטיבל, וואו מיין זיידע הרה"ח ר' שאול לאנדוי ע"ה האט געדאוונט, און א פאר הייזער אוועק פון וואו עס האט געוואוינט רבי חיים יעק'לי [א זוהן פון הגה"צ רבי שלום (השני) מקאמינקא זצ"ל און א שוואגער פון קשאנובער רב זצ"ל], וואו מיר פלעגן גיין יעדן שבת צום טיש, און אסאך מאל אויך צו שלש סעודות. אזוי אויך איז עס געווען נישט ווייט פונעם

באבובער שטיבעל, און פון דעם מקוה. מיט איין ווארט, אין צענטער פון דער גאנצער אידישער געגענט.

אבער ווען איך האב געזעהן דאס פלאץ וואו עס וועט זיין דאס אייזן געשעפט, בין איך נישט געווען אזוי צופרידן, אדער בעסער געזאגט שטארק אנטוישט. איך האב מיר פארגעשטעלט אין פאנטאזירט אז דאס איז זיכער א שיין געשעפט אין מארק, אדער אין א הויפט גאס, דערווייל האט מען מיר געוויזן א געשעפט'ל ערגעץ אין א זייטיגע געסל, וואו מען האט געדארפט אראפגיין א פאהר שטיגן צו א קעלער. אבער מען האט מיר געגעבן צו פארשטיין, אז עס נישט קיין חילוק וואו דאס געשעפט געפונט זיך, ווייבאלד דאס איז נישט קיין לאָקאַלער אייזן געשעפט וואו די מענטשן פון שטאט קומען איינקויפן, נאר א געשעפט וואו מען פארקויפט אייזן אויף צו בויען הייזער, אדער פאר פאבריקאנטן וועלכער וועלן פון דעם אויסארבעטן פארשידענע זאכן.

ווייניג האבן מיר אבער דעמאלטס געוויסט וואס פאר א גרויסע טובה עס וועט שפעטער ארויסקומען פון דעם וואס דאס געשעפט איז דוקא אין א זייטיגע געסל און אין א קעלער, און נישט אין א הויפט גאס.

פראגע: **איז אייער זיידע הרה"ח ר' מיכל וואלף ז"ל און פעטער ר' יצחק דרילמאן ע"ה, געבליבן וואוינען אין בויטען דייטשלאנד אין די דארטיגע אנגעצויגענע אומשטענדן?**

ענטפער: אביסל שפעטער נאכדעם וואס דער טאטע ע"ה הי"ד איז שוין מער נישט צוריקגעפארן קיין בויטען, איז אויך מיין זיידע און באבע ע"ה נאכגעקומען קיין אשפיצין, (דאס איז געווען אין דער זעלבער צייט וועו מיר האבן זיך געצויגן קיין קשאנוב) און מער נישט

צוריקגעפארן קיין בויטען. זיי האבן זיך אריינגעצויגן אין דער דירה וואס זיי האבן אלעמאל געהאט אין אשפיצין, וואו זיי פלעגן זיך געווענליך אויפהאלטן ווען זיי זענען געקומען אמאל אויף יו"ט אדער לכבוד א שמחה ביי די קינדער.

א פאהר חדשים שפעטער, אין למספרם סעפטעמבער 1938, האט אויך מיין טאנטע מינדל דרילמאן ע"ה מיט אירע פינף קינדער פארלאזט בויטען און געקומען קיין אשפיצין. די טאנטע האט איבערגענומען דעם זיידע'נס דירה, און דער זיידע ע"ה האט געדונגען פאר זיך אן אנדערע דירה, נישט ווייט אוועק פון דארט.

איך רעדט נאר פון מיין טאנטע ע"ה, ווייבאלד מיין פעטער יצחק דרילמאן ע"ה איז מיט עטליכע יאר פריער געפארן קיין אמעריקע, צו זוכן פרנסה פאר זיין משפחה. ער האט זיך אויפגעהאלטן אין וויליאמסבורג, און געוועהן א מגיד שיעור אין דער ישיבה תורה ודעת. ער האט געארבעט צוצוגרייטן אלע נויטיגע פאפירן, אז די טאנטע מיט די קינדער זאלן אויך קענען נאכקומען קיין אמעריקע. ליידער האט אבער אינצווישן אויסגעבראכן די צווייטע וועלט קריג, און ער האט מער גארנישט געקענט טוהן.

פראגע: **ווי שלעכט איז דעמאלטס געווען די פארפאלגונגען אויף די פוילישע אידנטום אין דייטשלאנד, און אויף דעם אלגעמיינעם אידישן פאלק בכלל?**

ענטפער: עס איז געווארן גאר שלעכט און שטארק אנגעווייטאגט. נישט לאנג דערנאך, אין למספרם דעם פונף-און-צוואנציגסטער פון אקטאובער 1938, האבן די דייטשן ימ"ש צוזאמענגענומען אין איין אינציגער נאכט, אלע פוילישע אידן, מענער פרויען און קינדער, נישט

נאר פון בויטען, נאר פון גאנץ דייטשלאנד, און זיי צוגעפירט צו דער פוילישע גרענץ.

וואו עס האט נאר געוואוינט א פוילישע אפשטאמיגע משפחה, אפילו אזעלכע פאמיליעס וואס האבן שוין געוואוינט אין דייטשלאנד מער ווי צוואנציג יאר, און זייערע קינדער זענען שוין דארט געבוירן און אויפגעצויגן געווארן, האבן די פאליציי געקלאפט ביי זיי אויפ'ן טיהר אינמיטן דער טינקעלער נאכט, געהייסן יעדער זאל זיך שנעל אנטוהן, מיטנעמען מיט זיך דעם פאַספאָרט, און מיטקומען מיט זיי צו דעם פאליציי סטאנציע. וועו די אידן האבן געזעהן אז מען האט דא צוזאמענגענומען הונדערטער פוילישע משפחות, האבן זיי נעבך אנגעהויבן צו פארשטיין וואס דא גייט פאהר, זיי האבן שוין געזעהן די גרויסע צרות, און אנגעהויבן צו טראכטן אז דער פלאן פון די דייטשע רשעים איז צו שיקן אלע אידישע פולישע בירגער צוריק קיין פוילין.

אזוי האט טאקע ווירקליך פאסירט, מען האט זיי אלע אריינגעשליידערט אין גרויסע לאסט-אויטאס, זיי צוגעפירט צו א באן סטאנציע, און פון דארט צו די נעהנסטער פוילישער גרענץ. רוב פון די אידן האבן זיי צוגעפירט נישט ווייט פון דער פוילישע גרענץ-שטאט זבאָנשין, וואו עס איז געווען די לעצטער דייטשע באן סטאנציע. די געמיינע עס. עס. רשעים האבן זיי געיאגט איבער די פעלדער ביז צו דעם גרענץ, און מיט גרויס רשעות זיי אראפגעשטעלט דארט ווי ווערטלאָזע חפצים.

אזוי האבן די דייטשן ימ"ש, מיט זייערע סיסטעמאטישע פונקטליכקייט, פארטריבן אין איין-איינציג נאכט, טויזענטער פוילישׁ-אפשטאמיגע אידן פון זייערע וואוינונגען בעירום ובחוסר כל, אויף אזא שרעקליכן אופן.

ווי באלד די פוילישע גרענץ-וועכטער האבן נישט געלאזט די אויסגעמוטשעטע און צוזאמגעבראכענע אידן דורכגיין די גרענץ קיין

פוילין, זענען זיי נעבך געלעגן אויף די פרייע פעלדער, און זיך געוואלגערט היימלאָז אויף "קיינעמס-לאנד". זיי האבן נישט געגעסן און נישט געשלאפן ביז עס איז געלונגען פאר געוויסע געטרייע עסקנים און טיכטיגע כלל-טוערס אין פוילין, אויסצופועלן ביי דער פוילישער רעגירונג אז מען זאל אריינלאזן די אינטערדריקטער אידן קיין פוילין, וויל סוף כל סוף זענען זיי דאך פוילישע בירגער.

די דייטש-פוילישע אידן וועלכע האבן געהאט משפחה אין פוילין זענען דערווייל געפארן צו זייערע קרובים, ביז זיי האבן געקענט באקומען א דירה און זיך געקענט אביסל אייַנארדענען. אבער פאר די פארטריבענע אידן וועלכע האבן נישט געהאט קיין שום פאמיליע אדער באקאנטע אין פוילין וואו אהין צוגיין, האבן אסאך קהילות ארגאניזירט א הילף-אקציע, און אנגעהויבן זארגן אז די ארימע און באטריבטע אידן, וועלכע האבן נעבך אין איין-איינציגע נאכט פארלוירן אלעס וואס זיי האבן פארמאגט, אז זיי זאלן אויך באקומען עפעס א דירה, און האבן וואו צו עסן א געהעריגע מאלצייט.

עס איז דעמאלטס ארויפגעפאלן אויף די פוילישע אידן א גרויסע לאסט, צו זארגן פאר די טויזנטער פליטים פון דייטשלאנד, נישט נאר מיט עסן און שלאפן, נאר אויך מיט הייל-מיטלן פאר די אלע קראנקע, וועלכע זענען ליידער קראנק געווארן פון די שרעקליכע און גרויזאמע דייטשע רדיפות.

יא! דאס איז טאקע ליידער געווען דער טראַגישער "ענדע" פון דעם פוילישע אידנטום אין דייטשלאנד, אבער נאר דער "אנהייב" פון דער אפענע מלחמה קעגן אלע דייטשע אידן, און אזוי ווי עס האט זיך ליידער ארויסגעשטעלט דערנאך, איז דאס איז געווען א "אָפּס" קעגן דאס וואס האט שפעטער נאכגעפאלגט.

עס האט זיך שפעטער ארויסגעשטעלט אז די דייטשן ימ"ש האבן דעמאלטס נאר געמאכט א "פראָבע", און געוואלט זען ווי אזוי די

א שוהל איינגעהילט אין פלאמען
קריסטאל נאכט

וועלט וועט רעאגירן אויף דעם, און וועט עס וועט זיך אננעמען פאר די אידן. ליידער איז די וועלט געווען שאַ-שטיל! קיינער האט נישט פראָטעסטירט. ספעציעל די גרויסע און וויכטיגע לענדער ווי אמעריקע, ענגלאנד, און פראנקרייך, האבן זיך בכלל נישט אנגענומען פאר די פארטריבענע, באטריבטע אידן.

דאס האט געגעבן מוט און קוראזש פאר די דייטשן ימ"ש ארויסצוגיין עפענטליך אפילו קעגן די דייטשע אידן, און טאקע נישט לאנג דערנאך, למספרם דעם אכט'ן נאוועמבער 1938, איז געשעהן דער שרעקליכער אידישער חורבן אין דייטשלאנד, וואס מען האט שפעטער גערופן די "קריסטאל נאכט". אין איין נאכט האט מען פארברענט און חרוב געמאכט הונדערטער שוהל'ן, אויסגעבראכן פענסטער פון אלע אידישע געשעפטן און צוגעריבט זייער גאנצע פארמעגן. ווי אויך האבן זיי צוגענומען אלע אידישע פאבריקן, און אויך אנגעהויבן צו פארשיקן די דייטשע אידן אין די קאנצענטראציע-לאגערן, בוכנוואלד און דאכוי.

זעקסטער קאפיטל
אויסברוך פון דער צווייטער וועלטס קריג

זעקסטער קאפיטל

אויסברוך פון דער צווייטער וועלטס קריג

דייטשע מיליטער רוקט זיך אריין אין פוילין / שווערער וועג פון קשאנוב ביז קראקא / די גרויסע שטאט קראקא פאלט אונטער די הענט פונעם דייטש / ווי אזוי דאס דייטשע מיליטער האט אינגענומען פוילין אזוי שנעל / א איד מיט בארד און פאות קען זיך מער נישט באווייזן אין גאס / מיר פארן צוריק קיין קשאנוב / בסוד סודות קומען מיר דאוועגען און לערנען אין א אלט הייזל / דייטשן כאפן אידן צו טוהן פארשידענע ערליי שמוציגע ארבעט / גזירה פון טראגן א געלע שטערן אויף דעם מלבוש / דייטשע גויים ווערן די בעלי בתים פון די אידישע געשעפטן / דייטשע מערדער ימ"ש הענגן אויף ביימער זיבן אומשולדיגע אידן

פראגע: **ווען איז געווען דער אויסברוך פונעם צווייטע וועלטס-קריג? ווי אזוי האט מען אויפגענומען דעם ביטערע און טרויעריגע נייעס? און וואס איז געווען די ערשטער רעאקציע?**

ענטפער: דער צווייטער וועלטס-קריג האט אויסגעבראכן פרייטאג, י"ז אלול תרצ"ט (למספרם דעם ערשטן סעפטעמבער 1939). אבער א שטיק צייט פריער האט שוין יעדער געשמועסט אז עס גייט זיין א מלחמה, און עטליכע טעג פאר דעם אויסברוך האט זיך שוין יעדער אנגעהויבן מיט זארג צוצוגרייטן דערצו. אזוי אויך זענען שוין דעמאלטס געקומען פון דער פוילישער רעגירונג פארשידענע אנווייזונגען וואס מען זאל טוהן אין פאל פון א דייטשע אטאקע. דאס הייסט וואס מען זאל טוהן וען די דייטשע עראפלאנען וועלן אראפווארפן באמבעס, און וואו מען זאל זיך באהאלטן וען זיי וועלן שיסן קאַנאָנען. - דאס איז שוין געווען איבערגענוג צו מאכן יעדן אנגעצויגן און נערווועז, נאך איידער עפעס האט זיך פאקטיש אנגעהויבן.

די שרעק איז געווארן נאך גרעסער ווען מען האט אנגעהויבן זעהן גאנצע מחנות פון די פוילישער ארמיי אדורכפארן די שטאט מיט טאנקן, לאסט-אויטאס, און פערד, וואס האט געצויגן נענטער און נענטער צו די גרענץ פון דייטשלאנד. וויבאלד מיר האבן געוואוינט נישט ווייט פון דער גרענץ מיט דייטשלאנד, איז בי אונז די שרעק געווען נאך אסאך גרעסער ווי בי די אידן וואס האבן געוואוינט טיפער אריין אין פוילן. ספעציעל די אידן וועלכע האבן שוין געוויסט דאס גרויסע רשעות פון די דייטשן ימ"ש, האבן געלעבט אין גרויס פחד און מורא, אויב די דייטשן וועלן זיין שטערקער פון די פאָלאַקן, און חלילה דורכברעכן די גרענץ פון פוילן.

את אשר יגורנו בא, עס איז טאקע ליידער אנגעקומען דער טאג פון וואס מען האט אזוי שטארק געציטערט. פרייטאג באלד אינדערפרי, האבן מיר געהערט אז די דייטשן זענען שוין אריבער די גרענץ, און זיי גייען פאראויס צו מזרח זייט, דאס הייסט צו אונזערע שטעט, אשפיצין, קשאנוב און אזוי ווייטער. פרייטאג צונאכטס האבן מיר נאך געדאוונט אין באבובער שטיבל, און דערנאך אויך געגעסן די סעודה אינדערהיים, אבער עס האט געהערשט א שטארקע פחד און גרויס שרעק, נישט ווייסנדיג וואס די נעקסטע פאהר שעה וועלן ברענגען. ביינאכט האט זיך קיינער נישט געלייגט שלאפן, נאר מען איז נאכאנאנד געגאנגען צו די פענסטער קוקן וואס טוט זיך אינדערויסן. נאך צוועלף אזייגער ביינאכט האט מען שוין געזהן ווי דאס פוילשע מיליטער גייט צוריק פון דער דייטשער גרענץ. שבת אינדערפרי האט מען שוין געהערט אז דאס דייטשע מיליטער רוקן זיך שוין אריין פאראויס אין פוילין. - דער פחד איז געווען אין לשער.

דער טאטע ע"ה הי"ד האט מיר געהייסן, צוזאמען מיט מיין שוועסטער רבקה תחי', און מיין ברודער יונה ע"ה, אז יעדער איינער פון אונז זאל מיטנעמען די וויכטיגסטע זאכן וואס מען דארף האבן,

און וואס מען קען נאר טראגן מיט זיך. אויך האט מען אריינגעלייגט אין א קינדער-וועגעלע אביסל עסן, און נאך א פאהר וויכטיגע ארטיקלן. מיר האבן צוגעשלאסן די דירה, און זיך ארויסגעלאזט אין וועג אריין אין די ריכטונג פון מזרח-גאליציע, כדי צו זיין וואס ווייטער פון די דייטשן, מיט דעם ציל אנצוקומען קיין קראקא. די סיבה פארוואס מיר האבן אויסגעקליבן צו גיין פונקט קיין קראקא, איז געווען ווייבאלד קראקא איז א גרויסע שטאט, און מיר האבן געהאפט אז די פוילישע מיליטער וועט עס שטארק פארטיידיגען, און זיי וועלן נישט לאזן אז די גרויסע שטאט קראקא זאל אריינפאלן אין די דייטשע הענט.

דאס גיין קיין קראקא איז געווען זעהר שווער, וויל די מיליטער האט פארנומען דעם גאנצע וועג מיט זייערע טאנקן, מיט זייערע לאסט-אויטאס, און מיט די טויזענטער זעלנער וועלכע זענען געגאנגען צופיס. אזוי אז מיר, און די אנדערע הונדערטער אידן וועלכע זענען אויך אנטלאפן פון אשפיצין, קשאנוב, און פון די ארימיגע שטעטלעך, זענען געווען געצווינגען צו גיין אין דער זייט פון וועג. דארט - אויף די זייט פון וועג - איז געווען זעהר שווער צו גיין, וויל עס זענען געווען אסאך לעכער און גרובער פול מיט וואסער.

וען די נאכט איז צוגעפאלן, האבן מיר בכלל נישט געקענט גיין, וויבאלד עס איז געווען שטארק פינסטער, און מיר האבן געמעכטיגט אין די וועלדער. אסאך מאהל האט זיך געמאכט, אז אפילו בייטאג האבן מיר זיך געמוזט באהאלטן אין די וועלדער, וויל די דייטשע עראפלאנען האבן כסדר באמבארדירט די וועגן און בריקן מיט וועלכע דאס פוילישע מיליטער זענען אנטלאפן. איבערדעם האבן מיין טאטע און מאמע ע"ה כסדר אכטונג געגעבן דורכאויס די גאנצע וועג, אז מיר זאלן זיך האלטן אינאיינעם, און זיך נישט חלילה פארלירן איינער פון דעם אנדערן.

אינמיטן וועג, צווישן קשאנוב און קראקא, האבן מיר געזעהן שטיין א לאסט-צוג אויף וועלכע עס זענען געווען אסאך אידן. זיי האבן אונז געזאגט אז דער צוג פארט באלד ארויס קיין קראקא. מיר האבן זיך אויך ארויפגעכאפט אויף איינער פון די וואגענען, און געווארט ביז די צוג וועט אנהייבן פארן. מיר זענען געווען זעהר צופרידן אז מען דארף זיך מער נישט שלעפן צו פיס, און געהאפט אז מיר וועלן אי"ה באלד זיין אין קראקא. נאך עטליכע שעה, האט מען טאקע אנגעהויבן פארן, אבער אונזער צופרידנקייט האט נישט אנגעהאלטן צו לאנג, ווייל נאך א קורצע רייזע פון קוים צעהן-פופצן מינוט, איז געפאלן א באמבע אויף איינס פון די ערשטע וואגענען, ממילא האבן מיר געמוזט אראפגיין פונעם וואגען, און ווידער אנהייבן גיין צופיס קיין קראקא. אזוי האבן מיר זיך געמוטשעט מער ווי צוויי טעג און צוויי נעכט, ביז מיר זענען ענדליך אנגעקומען קיין קראקא. - א וועג וואס דויערט געווענליך מיט דער באן אביסל מער ווי א שעה!

פראגע: **וואו זענט איהר געגאנגען ביים אנקומען אין קראקא?**

ענטפער: אנקומענדיג קיין קראקא איז אנטשטאנען א גרויסע מהומה. הונדערטער משפחות זענען דעמאלטס אנגעקומען אהין פון די ארומיגע שטעט, און זעהר אסאך איינוואוינער פון קראקא זעלבסט וועלכע האבן געהערט אז דאס דייטשע מיליטער גייט פאראויס, האבן אנגעהויבן אנטלויפן טיפער אריין צו דעם ריכטונג פון מזרח זייט פון פוילין. עס איז געווען א שרעק צו זעהן ווי אידן דרייען זיך ארום היסטעריש אין די גאסן, אינגאנצן פארצווייפלט און פארלוירן, נישט וויסנדיג וואס ווייטער צו טוהן.

אין קראקא האט געוואוינט אונזערס א שוועסטער-קינד, וועלכער האט געהייסן יצחק קרישער, א זוהן פון מיין מאמע'ס עלטערע

שוועסטער, טאנטע חייטשא קרישער ע"ה. מיר האבן אבער נישט געוויסט וואו ער וואוינט, און ווי‌באלד קראקא איז זעהר א גרויסע שטאט, און נאך דערצו וואס עס איז דעמאלטס געווען אזא גרויסע טומל און צומישענ‌יש, האט אונז געדויערט א האלבע טאג ביז מיר האבן אויסגעפונען זיין געגנויע אדרעס. ווען מיר זענען ענדליך אנגעקומען צו יצחק'ס דירה, האבן מיר אוועקגעלייגט אונזערע פעקלעך, און זיך אביסל אפגעראוהט פון דעם לאנגן און שוועריגן וועג. ווי‌באלד די דירה איז געווען זעהר קליין, האבן מיר קינדער געמוזט שלאפן אין קאריידאר אויף דער בלויזע ערד. אבער מיר זענען דאך געווען צופרידן, אז מיר האבן כאטש א פלאץ וואו אראפצולייגן דעם קאפ.

ליידער האט אונזער מנוחה נישט געדויערט א לאנגע צייט, ווייל דינסטאג ביינאכט, אור ליום כ"ב אלול, האט מען שוין געהערט קלאנגען אז דאס פוילישע מיליטער האבן זיך אינטערגעגעבן צום דייטש, און אויפגעגעבן אויך די גרויסע שטאט קראקא. א גרויסע טייל פון די פוילישע מיליטער האבן די דייטשן געפאנגענ, אסאך פון זיי האט מען אויסגע'הרג'עט, און די איבריגע זענען פשוט אנטלאפן צו ראטעווען דאס לעבן. מיטוואך אינדערפרי האט מען שוין טאקע געזעהן דאס דייטשע מיליטער זיך ארומדרייען אין די קראקאווער גאסן. דער פחד איז געווען אומבאשרייבלך. מען האט מורא געהאט ארויס צו גיין אין די גאס, נישט ווי‌סנדיג וואס וועט געשעהן אין די קומענדיגע פאהר שעה.

פראגע: **ווי אזוי האבן דאס דייטשע מיליטער געקענט אריבערגיין די גרעניצן און איננעמען פוילין אזוי שנעל און פלינק?**

ענטפער: דאס האט זיך געמוזט צוליב עטליכע סיבות. ערשטנס, צוליב דעם וואס די מעריב זייט פון פוילין, וואס האט זיך געגרעניצט מיט דייטשלאנד, האט זיך געצויגן אויף א לענג פון העכער זיבעצן

הונדערט מייל! צו באוואכן אזא לאנגע שטרעקע האט מען געדארפט האבן זעהר אסאך זעלנער, און כאטש פוילין האט טאקע געהאט אומגעפער א מיליאן זעלנער, האבן זיי דאך נישט געקענט שיקן אלע זעלנער צו דעם מעריב פראָנט, ווייל אויף די מזרח זייט האבן זיי זיך געגרעניצט מיט רוסלאנד, וואס איז געווען א פיינט פון פוילין, און אויך דארט האט מען געמוזט גוט באוואכן, ממילא איז נישט געווען גענוג מיליטער-לייט זיך אקעגן צו שטעלן די דייטשן, וועלכע האבן פארמאגט אסאך א גרעסערע ארמיי, פון אומגעפער צוויי מיליאן זעלנער!

צווייטנס, דייטשלאנד איז געווען גרייט ביי דער גרענץ מיט פוילין מיט צוויי טויזענט עראפלאנען, אכצן הונדערט טאנקן, טויזענטער לאסט-אויטאס, מאָטאָר-ביציקעלך, און א מיליאן און א האלב אויסגעשולטע און דיסציפלינירטע זעלנער, וועלכע זענען אלע געווען גרייט צו גיין אין פייער אריין, און אומצקומען פאר זייער לאנד און זייער פירער.

דאקעגן פוילין האט געהאט ביי די גרענץ מיט דייטשלאנד צווישן פונף און זעקס הונדערט טויזענט נישט דיסציפלינירטע זעלנער, און האט אינגאנצן פארמאגט ניין הונדערט און דרייסיג עראפלאנען און פונף הונדערט טאַנקן, וואס אסאך פון זיי זענען בכלל נישט געווען גרייט צום באנוץ.

דריטנס, איז געווען דער פעהלער פון דער פוילישע שפיאנאזש, וואס איז ווי באקאנט איינס פון די וויכטיגסטע זאכן בשעת א מלחמה, צו וויסן וואס עס טוט זיך ביים שונא, און אויף דעם געביט איז פוילין געווען זעהר אונטערשטעליג. זיי האבן נישט געוויסט ווי גרויס עס זענען די כוחות פונעם שונא, וואו זיי האבן קאנצענטרירט די שטערקסטע און בעסטע זעלנער. אזוי אויך האבן זיי נישט געוויסט וואו די דייטשן וועלן אנגרייפן צום ערשט. דאקעגן די דייטשן, האבן

געהאט זעהר א גוטע שפיאנאזש סיסטעם, זיי האבן געוויסט ענני אויף וועלכע שטיקל גרענץ עס זענען דא די שטארקע כוחות פון דער פוילישע ארמיי, און וואו זייערע כוחות זענען וויניג און שוואך, און טאקע דוקא דארט האבן זיי אנגעגריפן צום ערשט.

און צוגאב צו דעם, האבן זיי ענני געוויסט וואו עס געפונען זיך די לאגערן פון גאזאלין, און דאס האבן זיי באָמבארדירט און פארניכטעט באלד פון אנהייב. אויך די לופט-פעלדער האבן זיי באלד צושטערט, אזוי אז די פולישע עראפלאנען האבן זיך אפילו נישט געקענט אויפהייבן צום פליגן. דאס אלעס האט צעמישט דעם גאנצע געניראל-שטאַב, און זיי האבן פארלוירן דעם קאָנטראָל און די קאמוניקאציע מיט דעם מיליטער.

פראגע: **האט זיך די לאגע פון די אידן אין קראקא ערנסט געטוישט נאכדעם וואס די דייטשן זענען דארט אריינגעקומען?**

ענטפער: דער מצב איז געווארן זעהר ביטער און טרויעריג. א איד מיט בארד און פאות האט זיך נישט געקענט באווייזן אין גאס אפילו בייטאג, ווייל אויב האט איהם א דייטשער זעלנער באמערקט, האט ער איהם באלד געזומען צו די פאליציי סטאנציע, וואו מען האט איהם ליידער בייזוויליג אפגעשניטן די באָרד און פיאות, און געצווינגן צו טוהן נידעריגע ארבעט, ווי וואשן די ערד אין טוילעט, אדער אויפרוימען די גאסן. די איינציגסטער וועג וי אזוי מען האט זיך געקענט באוועגן פון איין גאס צו דער צווייטע, איז געווען נאר דורך די קליינע זייטיגע געסלעך, אדער דורך גיין פון איין הויף צום צווייטן. וועז מען האט געדארפט גיין עפעס איינקויפן אדער ערלעדיגן א געוויסע זאך, זענען געווענליך די פרויען געגאנגען, אדער

מען האט געשיקט די קינדער, וויבאלד די דייטשן האבן זיי געווענליך נישט געטשעפט.

די דייטשן קוקן צו מיט פארגעניגן ווי מען שנייט אן די בארד פון א איד
און ווי מען פייניגט אידן צו וואשן די גאסן

אין די אנגעצויגענע אומשטענדן איז געווארן זעהר שווער צו באקומען עפעס צו עסן. כדי צו קענען קויפן אביסל ברויט, האט מען געמוזט שטיין אין די רייע ביי דער בעקערייי גאר א לאנגע צייט. אנדערע לעבנס-מיטלן האט מען אויך נאר געקענט באקומען מיט גרויסע שוועריקייטן. ווי פארשטענדליך, האט מען שוין אוודאי נישט געקענט גיין אין קיין שום שוהל צום דאוונען. ווידער וועו עס איז געווארן נאכט, איז בכלל געווען שטרענג פארבאטן פאר יעדעם ארויסצוגיין אין די גאס. מען האט ממש געפיהלט דעמאלטס ווי מיר וואלטן געווען עפעס ערנסטע פארברעכער, איינגעשפארט אין א שווער באוואכט תפיסה, אינטער גאר שטרענגע אויפזיכט...

דערווייל האבן מיר ערנסט אנגעהויבן קלערן פון צוריק אהיימפארן קיין קשאנוב. מיר האבן אזוי געקלערט, וויבאלד אז מיר זענען שוין סייווי אונטער דעם דייטש, זאלן מיר כאטש זיין ביי זיך אינדערהיים. אבער די שאלה איז געווען ווי אזוי? דער טאטע ע"ה הי"ד האט זעהר מורא געהאט צו פארן אין אזא צייט, ווייל מען האט שוין געהערט אז אידן זענען ליידער אומגעקומען אויפ'ן וועג פון קראקא קיין קשאנוב, אבער די מאמע ע"ה הי"ד האט יא געהאלטן אז מען דארף צוריק אהיימפארן. דעריבער האט מען באשלאסן אז דער טאטע זאל דערווייל פארבלייבן אין קראקא, און די מאמע און מיר קינדער זאלן אהיימפארן צוריק קיין קשאנוב.

מיר זענען געפארן מיט א גוי וואס האט געהאט א פערד און וואגן, און כדי מען זאל נישט דערקענען אז איך בין א איד, האב איך האב מיר ארומגעבונדן דעם גאנצע קאפ מיט באנדאזשן, ווי איינער וואס איז שטארק פארוואונדעט, און אזוי זענען מיר ב"ה אנגעקומען אהיים בשלום צווישן יום כיפור און סוכות. אונזער דירה האבן מיר ב"ה געטראפן אין ארדנונג, פונקט אזוי ווי מיר האבן עס איבערגעלאזט, און צוביסליך האבן מיר זיך צוריק אנגעהויבן איינצוארדענען.

חול המועד סוכות איז דער טאטע פלוצלינג אהיימגעקומען. אונזער פרייד אז די גאנצע משפחה איז ב"ה ווידער פאראייניגט צוזאמען אינדערהיים איז געווען אין לשער. ווי נאר דער טאטע ע"ה הי"ד איז אריינגעקומען אין שטוב, האבן מיר איהם נייגעריגהייט אויסגעפרעגט, ווי אזוי ער האט אונטערגענומען דעם שווערע וועג, און ווי אזוי ער האט עס אדורך געמאכט בשלום. דער טאטע ע"ה הי"ד איז אבער נאך געווען אונטערן איינדרוק פון דעם גרויסן פחד, און עס איהם געווען שווער צו דערציילן ווי אזוי עס איהם בס"ד געלונגען אהיים צו קומען בשלום.

צוביסלך האט ער אונז דערציילט, אז איין טאג האט ער געזעהן פון פענסטער אין קראקא א גוי אדורכפארן מיט א וואגן פול מיט קוילען, איז איהם איינגעפאלן אזא געדאנק. ער האט ארויסגעשיקט אונזער שוועסטער-קינד, זיין גאסט-געבער יצחק קרישער'ס פרוי, זי זאל פרעגן דעם גוי אויב ער איז וויליג צו פארן מיט די קוילען קיין קשאנוב, און מען וועט איהם גוט באצאלן דערפאר. ווען דער גוי האט צוגעשטימט צום געשעפט, איז דער טאטע ארויס צו איהם און געפרעגט, אויב ער קען אויך מיטפארן מיט איהם צוזאמען, און דער גוי האט מסכים געווען.

א וואגן מיט קוילען

דער טאטע ע"ה הי"ד האט דערציילט ווייטער: "דער גוי איז געווען זעהר פריינטליך, האב איך איהם געבעטן ער זאל אריינפארן מיט דעם וואגן אין די זייט פון דעם הויז, ווייל פון פארנט - אויף דער גאס - האט מען קיינמאל נישט געקענט ווסן וועז א דייטשע זעלנער קען אדורכגיין. דער גוי האט טאקע אזוי געטוהן, און איך האב ארויסגעברענגט מיינע נויטיגע זאכן, און אנגעהויבן אוועקשאַרן די קוילען אין א זייט. גיט מיר דער גוי א פרעג מיט וואונדער, פארוואס איך טוה דאס? האב איך איהם געגעבן צו פארשטיין, אז איך האב מורא צו פארן אויף דעם וואגן, און איך וויל מיר באהאלטן אונטער די קוילען. דער גוי האט מיך פארשטאנען, און געהאלפן מאכן א גוטע פלאץ וואו איך זאל קענען ליגן, און ער האט דארט ארומגעלייגט ברעטער און גרויסע שטיקער קוילען, אז מען זאל מיר נישט קענען באמערקן. די וועג איז בכלל נישט אנגעקומען לייכט, ווייל ס'איז געווען זעהר שווער צו ליגן אזויפיל שעות אונטער די קוילען, אבער עס איז אלעס ווערט געווען, כדי אנצוקומען צוריק אהיים בשלום קיין קשאנוב, און זיין צוזאמען מיט ענק אלע אינדערהיים".

פראגע: **איז דאס לעבן אין קשאנוב נאכדעם וואס מען האט זיך אומגעקערט אהיים געווען בעסער ווי אין קראקא?**

ענטפער: כאטש דאס לעבן דא האט זיך אנגעהויבן אביסל צו נארמאליזירן, אז מען האט שוין אפילו געקענט באקומען א טייל לעבנס-מיטלן, און אויך פארשידענע אנדערע זאכן איז שוין געווען צו קויפן, דאך איז אלעס אנגעקומען מיט א שרעקליכן מאס פחד, וואס איז זעהר שווער איבערצוגעבן, ווי אזוי מיר האבן דעמאלטס געלעבט גאנצע טעג און גאנצע נעכט מיט פחדים און מיט מורא.

די טירן פון דער שטאָטישע שוהל, און אזוי אויך פון אלע אנדערע בתי מדרשים און שטיבלעך, זענען געווען הערמעטיש פארהאקט און

פארזיגלט מיט ברעטער, די פענסטער זענען געווען צובראכן, און קיינער האט דארט נישט געטארט אריינגיין. די אידן פון שטאט האבן נאר געמאכט מנינים אין פריוואטע שטיבער, אדער אין אזעלכע שטיבלעך וואס זענען געווען ערגעצווי פארשטעקט אין א חצר, און אפילו דארט זענען געווענליך קינדער געשטאנען אינדרויסן אכטונג צו געבן צי א דייטשער זעלנער גייט נישט פארבי, און אויב זיי האבן געזעהן א דייטש פון דערווייטענס האבן זיי באלד מודיע געווען פאר די מתפללים, און דער עולם איז שנעל נעלם געווארן...

מיר, די באבובער בחורים, האבן אנגעהויבן צו טראכטן וואו מען קען זיך צוזאמען קומען, כאטש אביסל ממשיך זיין דעם סדר הלימוד, און זיך מחזק זיין איינער דעם צווייטן. הב' יהושע ווייצענבלום ע"ה אינאיינעם מיט מיר, האבן אנגעהויבן זוכן א פאסיגע פלאץ פאר דעם צוועק, ביז מיר האבן געפונען א גרויסע ליידיגע שטוב צו פארדינגען אין אן אלט הייזל, באהאלטן אין א ווינקל פון א חצר, גענוג ווייט אוועק פון דער הויפט-גאס. דאס פלאץ האט געהאט א גרויסע מעלה - פון קריגס-צייט שטאנדפונקט - אז עס איז געווען דארט א זייטיגע טיר, וואס אויב האט מען חלילה דערזעהן א דייטש, האט מען געקענט ארויסלויפן דורך דער זייטן טיהר צו א גרויס פעלד. עס איז נישט אנגעקומען גרינג צוזאמען צו נעמען די פאהר זלאטעס וואס מען האט געדארפט צו באצאלן פאר חודש'ליכע דירה געלט, אבער מיר האבן עס סוף כל סוף צוזאמען געשטעלט, און בסוד סודות זענען מיר זיך צוזאמען געקומען צום דאוונען, און אויך צום לערנען.

מיר האבן אבער געהאט א גרויסן פראבלעם, ווייל מיר האבן נישט געהאט קיין שום ספרים, און ווי אזוי גיט מען זיך אן עצה צו באקומען ספרים? מיט גרויס שרעק זענען מיר אריינגעקראכן אין באבובער שטיבל דורך א צעבראכענע פענסטער, און ארויסגענומען עטליכע גמרות, און פארשידענע אנדערע ספרים וועלכע מיר האבן געדארפט

צום לערנען. אזוי האבן מיר זיך כאטש אביסל געקענט צוזאמען קומען יעדן טאג, דאוועגען מיט מנין, און ממשיך זיין לערנען מיט אונזערע חברותות, ווי ווייט מעגליך.

זעלבסט פארשטענדליך אז מיר האבן באשטימט א בחור וואס זאל דינען אלס שומר, וועלכע האט כסדר געמוזט שטיין אינדרויסן ביים טויער, און אכטונג געבן אויב די רשעים גייען נישט פארביי. אבער מיר האבן ב"ה געהאט גרויס סייעתא דשמיא, אז עטליכע חדשים האבן מיר געדאוועגט און געלערנט אומגעשטערט אין דעם אלטן פארשטיפטן הייזל. אמת אז עס האט זיך געקענט טרעפן אז מיר האבן געמוזט ארויסלויפן פון שטיבל און זיך באהאלטן, אויב מען האט אונז געלאזט וויסן אז דייטשע זעלנער זענען דא אין הויף, אבער עס איז ב"ה אדורך בשלום, און מיר זענען אפגעקומען מיט בלויז אביסל שרעק. -תורה מגינא ומצלי.

פראגע: **האט מען זיך דעמאלטס בכלל געקענט באוועגן אין די גאסן אזוי ווי פאר די קריג?**

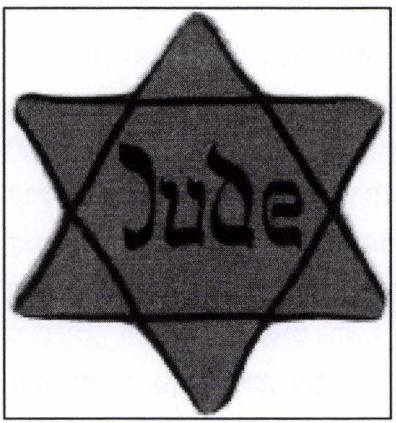
ענטפער: בכלל נישט. דא איז געווען פונקט אזוי ווי אין קראקא. נישט נאר א איד מיט בארד און פאות האט זיך נישט באוויזן אין גאס, נאר אפילו אידן אהן בערד און פאות אדער פרויען, האבן שטארק אכטונג געגעבן זיך נישט צו באגעגענען מיט א דייטשן זעלנער אדער עס. עס. מאן, ווייל מען האט קיינמאל נישט געקענט אויסרעכענען און ווען וואס די געמיינע רשעים קענען אלס אויסטראכטן און וואס עס קען זיי איינפאלן. שטענדיג פלעגן זיי כאפן אידן פון דער גאס, און זעהר אפט אפילו ארויסגעשלעפט פון זייערע שטובער, צו רוימען און וואשן זייערע אפיסעס און זייערע טוילעטס, פיצן זייערע שיך, קערן

די גאסן, און נאך אנדערע שמוציגע ארבעט, אלעס מיט גרויסע בזיונות, און זעהר אסאך מאהל באגלייט מיט שטארקע קלעפ. עס איז געווען א שרעקליכע ווייטאג צו זעהן ווי עלטערע אידן, תלמידי חכמים, קראנקע און צוזאמגעבראכענע אידן, מוזן נעבעך קערן די גאסן, ווען די פארשאלטענע נידערטרעכטיגע דייטשע רשעים שטייען און קוקן זיך צו און פלאצן אויס אין א הילכער געלעכטער פון פרייד.

אידן ווערן געצוואונגען צו קערן די גאסן

וויבאלד עס איז געווארן שווער פאר די דייטשן צו דערקענען א חילוק צווישן א גוי און א איד אהן א בארד, אדער א אידישע פרוי, האבן זיי געמאכט א גזירה אז יעדער איד אהן אונטערשייד, מענער און פרויען צוגלייך, מוזן טראגן אויף דער האנט העכער דעם עלבויגן א ווייסע באנד מיט א שווארצן "מגן דוד", אזוי אז פון דערווייטנס האט מען שוין געקענט דערקענען ווער עס איז א איד. מיט דער צייט, האבן די דייטשע רשעים באמערקט אז אידן קענען לייכט אראפנעמען דעם באנד, און מען האלט נישט איין דאס געזעץ אויף הונדערט פראצענט, האבן זיי גוזר געווען א נייע גזירה, אז מען מוז אויסשניידן א צורה

פון א מגן דוד אין דער לינקער זייט פון יעדן אויבער-מלבוש, און דארט אריינגעזעצט א געלע "מגן דוד" מיט דעם וואָרט Jude אריינגעשריבן אינדערמיט. - דער שטערן האט דוקא געמוזט זיין ארויפגענייט אויף די אויבערשטע מלבוש קעגן דעם האַרץ. אזוי אז אפילו פון דערווייטענס האבן זיי שוין געקענט זען וואר עס איז א איד.

פראגע: **פון וואו האבן די אידן געהאט א מעגליכקייט צו קויפן דאס וואס מען האט דעמאלטס יא געקענט באקומען?**

ענטפער: די דייטשן האבן צוביסליך געלאזט עפענען א טייל וויכטיגע געשעפטן, ווי בעקערייען, מילך געשעפטן, עסן געשעפטן א.ד.ג., און ערלויבט אז די אידן זאלן עס וויטער פירן. אבער אין אנדערע גרעסערע געשעפטן, וואו מען האט פארקויפט סחורות, אייזן, פאָרהאַנגען, ברוינפן און ציגארעטן און דאס גלייכן, האבן זיי אריינגעשטעלט פאָלקס-דייטשן, וועלכע זענען געווארן די בעלי בתים פון די געשעפטן, און די אמת'ע אידישע אייגנטומער זענען געווארן פראסטע ארבייטער און זייערע אייגענע געשעפט, און געדארפט אויספאלגן אלע באפעלן פון די דייטשע גוים. ווי פארשטענדליך, האבן די אידן באקומען א מאגערן געהאַלט, און זיי, די דייטשן, האבן אוועקגענומען דעם גאנצן ריווח.

די דאזיגע דייטשן וועלכע מען האט אריינגעשטעלט אין די געשעפטן, זענען נישט געווען מיליטער לייט אדער פאליציאנטן, נאר

אלגעמיינע ציווילע דייטשע גויים. א טייל פון זיי זענען געווען גאנץ ארנטלעך, און אויב דער סוחר האט געטוהן עפעס קעגן זייערע פאָרשריפטן האבן זיי אוועקגעקוקט און זיך נישט געמאכט וויסנדיג דערפון. אבער עס זענען געווען אזעלכע וועלכע זענען געווען גרויסע רשעים, און נאך א שטיק צייט פון זיין "בעל הבית" אין געשעפט, האבן זיי געוואלט אינגאנצן פטור ווערן פון די אידישע אמת'ע בעלי בתים, דעריבער האבן זיי אויסגעטראכט פארשידענע בייזווליגע בלבולים, וואס פאר דעם האט מען זיי צוגענומען די ארבעט און איינגעזעצט און טורמע, און א טייל מאל ליידער אפילו אומגעברענגט רח"ל הי"ד.

געווי אזוי האט נעבעך פאסירט מיט אונזער שווערסטער-קינד ר' ישראל פריש ע"ה הי"ד (זיין פרוי האט געהייסן רחל), דער עלטסטער איידעם פון אונזער פעטער ר' שמואל אהרן צאלמאן ע"ה הי"ד. ער איז געווען א טייערע, חסיד'ישע יונגערמאן, א טאטע פון עטליכע קינדער, און א שטארק באליבטער מענטש. ער האט געהאט א געשעפט פון פאָרהאַנגען און טישטיכער פון וועלכע ער האט געהאט שיין פרנסה. וועו די דייטשן ימ"ש זענען אריינגעקומען קיין קשאנוב, האבן זיי אויך ביי איהם אין געשעפט אריינגעשטעלט א גוי, א גרויסן רשע, וועלכער האט איהם שטענדיג אפגעטוהן גרויסע צרות און פארשאפט שטארקע עגמת נפש. איינמאל האט ער אינטערגעשטעלט א פוילישע גוי'טע וועלכע האט דערציילט פאר די פאליציי, אז דער איד, ישראל פריש, האט איהר פארקויפט א טישטעך און נישט געגעבן דערויף קיין שום קבלה-צעטל (Receipt). די פאליציי אפיציערן זענען באלד אראפגעקומען צום געשעפט, און געפרעגט דעם דייטש אויב עס איז טאקע אמת, און וועו ער האט באשטעטיגט אז די פארקויף איז נישט פארשריבן אין די ביכער, האט מען איהם באלד געגומען אין טורמע, און נאך א פאָר טעג האט מען איהם דן געווען למיתה רח"ל.

אין דעם זעלבער צייט האבן זיי געכאפט נאך זעקס אידן אויף אזעלכע ענליכע "עבירות", און די רוצחים ימ"ש האבן ארויסגעגעבן א באפעל אז אלע אידן פון קשאנוב, אנשים נשים וטף, מוזן קומען צו א גרויסע פלאץ, און זהען וואס עס ווערט געטוהן צו די פארברעכער וועלכע פארלעצן דאס דייטשע געזעץ, למען ישמעו ויראו.

צו דעם באשטימטע צייט האט זיך די גאנצע אידישע געמיינדע פון קשאנוב איינגעזאמלט מיט גרויס שרעק אויף דעם באשטימטע ארט אויף דער קשיסקער גאס, און געווארט אומגעדולדיג וואס וועט ווייטער געשעהן. עס איז געווען א שרעקליך גרויליג בילד צו זהען ווי דייטשע מערדער ימ"ש נעמען זיבן אומשולדיגע אידן, און טוהן זיי אויפהענגען אויף ביימער אויף דעם גרויסן ליידיגן פלאץ, ווען הונדערטער אידן זענען געצווינגען צו שטיין און קוקן ווי אזוי מען פירט צו דער תלי' זיבן אומשולדיגע אידן, און אויך די נאנטסטע משפחות פון די אומגליקליכע באשטראפטע מוזן נעבען בייוואוינען דעם אומקום פון זייער טייערסטע על קידוש השם הי"ד.

פראגע: **וואס איז געשעהן מיט די אייזן געשעפט וואס אייער פאטער ע"ה האט געהאט אין קשאנוב?**

ענטפער: דאס וואס די אייזן געשעפט איז געווען אין א זייטן געסל, און דערצו דאס וואס דער אריינגאנג איז געווען א פאהר שטיגן אראפצוגיין, און נישט גלייך פון די גאס, האט לכתחלה זהר נישט געפאלן פאר מיין מאמע ע"ה, און אויך מיר האט דאס געערגעט, עפעס א געשעפט אין א קעלער? אבער ווייניג האבן מיר דעמאלטס געווייסט וואס פאר א טובה עס ווען דערפון שפעטער ארויסקומען.

ווען די דייטשן האבן צוגענומען די אידישע געשעפטן, האט אונזער געשעפט נישט געצויגן אויף זיי קיין אויפמערקזאמקייט, וויבאלד עס האט נישט אויסגעזהן ווי עפעס א וויכטיגע געשעפט, און

דעריבער האבן זיי עס נישט צוגענומען פון אונז, און מיר זענען טאקע צוריק אריין און געשעפט. דעמאלטס האבן מיר שוין טאקע מער נישט געקענט באקומען קיין נייע אייזן, דאך האבן מיר צוביסליך געקענט פארקויפן אלעס וואס מיר האבן נאך געהאט ליגן אין געשעפט, און פון דעם האבן מיר געלעבט די ערשטע צייט פון דער מלחמה, און זיך געראטעוועט אין א צייט פון נויט.

זיבעטער קאפיטל
אנהויב קריג אין אשפיצין און פיינפולע צייטן אין רוסלאנד

זיבעטער קאפיטל

אנהויב קריג אין אשפיצין און פיינפולע צייטן אין רוסלאנד

שוועדע איבערלעבונג ביז מען האט זיך דערזעהן נעבן לעמבערג / מען פארשיקט איבער א האלב מיליאן אידן קיין סיביר / שוועדע צייטן אין דרום רוסלאנד / טרויעריגע אויסזידלונג פון אשפיצין / זיידע און באבע באזעצן זיך אין סאסנאווצא / דייטשן בויען דעם לאגער אין אוישוויץ

פראגע: **ווייסט איהר וואס איז געווארן מיט אייער זיידע און באבע וואלף ע"ה, און מיט אייער טאנטע מינדל דרילמאן ע"ה דורכאויס קריגס-צייט?**

ענטפער: יא. עטליכע וואכן פאר דעם אויסברוך פונעם קריג, האט מיין זיידע, הרה"ח ר' מיכל וואלף ע"ה, געהייסן פאר מיין טאנטע מינדל דרילמאן ע"ה מיט די קינדער, אז זיי זאלן אנטלויפן פון אשפיצין, וואס ווייטער אוועק פון די דייטשן, ד.ה. טיפער אריין אין פוילין צום מזרח זייט. (ווי פארציילט אין דעם פינפטער קאפיטל איז מיין פעטער יצחק דרילמאן ע"ה געפארן קיין אמעריקע פאר די מלחמה מיט'ן פלאן אהין צו ברענגען די רעשט פון דער משפחה).

מיין טאנטע האט אבער נישט געוואלט הערן דערפון אויף קיין שום פאל, צוליב דעם וואס זי האט נישט געוואלט איבערלאזן אליין דעם זיידן מיט די באבע ע"ה, אבער מיין זיידע האט כמעט ווי געצוואונגען אז זי מוזן אנטלויפן. זעהנדיג אז עס איז נישט דא קיין ברירה, האט זי געפאלגט, און געמאכט די פינף קינדער, בילא, שלמה, יוסף דוד, פריידיל און יודל, מיטגענומען מיט זיך וואס מען האט נאר געקענט טראגן אין די הענט, און אוועקגעפארן צו דעם מזרח זייט פון פוילין.

שווערע און ביטערע ליידן האבן זיי מיטגעמאכט אויף דעם וועג, ביז זיי זענען ענדליך אנגעקומען קיין לעמבערג. באלד נאכדעם וואס די טאנטע מינדל מיט אירע קינדער זענען אוועק פון אשפיצין, האבן זיי געצילט צו פאהרן וואס ווייטער צום מזרח זייט פון גאליציע, כדי זיך צו דערווייטערן וואס מער פון דער דייטשן גרענץ. אבער זיי האבן געהאט גרויסע שוועריקייטן אויפ'ן וועג, צוליב דעם וואס די באנען זענען שוין מער נישט געפאהרן רעגלמעסיג, און קיין אנדערע טראנספארטאציע איז אויך נישט געווען. דעריבער האבן זיי זיך איינגעהאנדלט א פערד און וואגן, און געפארן מיט דעם א שטיקל וועג, ביז מען האט אויך דאס צוגענומען פון זיי. אזוי האבן זיי זיך געשלעפט פון איין שטאט צום אנדערן, ביז זיי זענען אנגעקומען צו א שטעטל נישט ווייט פון לעמבערג.

אבער ליידער, ביז זיי זענען אהין אנגעקומען, איז שוין דאס דייטשע מיליטער אויך דארט געווען, און זיי זענען סוף כל סוף אריינגעפאלן אין די רוצח'ישע הענט פון די דייטשע רשעים, ימח שמם וזכרם. למעשה זענען זיי נאר געווען א קורצע צייט אונטער דער דייטשער רעגירונג, ווייל דייטשלאנד האט געמאכט א אפמאך מיט רוסלאנד, צו צוטיילן פוילן צווישן זיך, און עס איז אויסגעקומען אז דעם טייל פון דער לעמבערגער געגענט האבן די רוסן איבערגענומען.

עס איז טאקע געווען עטוואס רואיגער אונטער דער רוסישע הערשאפט, אבער צווישן פסח און שבועות שנת ת"ש לפ"ק, האט די רעגירונג ארויסגעגעבן א דעקלאראציע פאר אלע פוילישע בירגער וועלכע האבן זיך געפונען אונטער זייער הערשאפט, אויסצופילן א פראגע-בויגן, מיט אן אויסוואל, אדער זאלן זיי נעמען א רוסישן פאספארט און דורך דעם ווערן רוסישע בירגער, אדער קענען זיי פארבלייבן פוילישע בירגער אזוי ווי ביז יעצט. דער גרעסטער טייל פון די צענדליגע טויזענטער פוילישע אידן וועלכע האבן זיך דארט געפונען,

האבן מורא געהאט צו ווערן רוסישע בירגער, ממילא האבן זיי נישט געגומען קיין רוסישע פאספארטן. צווישן די וועלכע האבן נישט געוואלט נעמען א רוסישן פאספארט, זענען אויך געווען די טאנטע מינדל מיט אירע קינדער.

א קורצע צייט שפעטער, שבת מברכים חודש תמוז כ"ג סיון, האט די רוסישע פאליציי, אונטער דער פירערשאפט פון דער N.K.V.D. (די רוסישע געהיים פאליציי), באלאגערט אלע וואוינונגן וואו עס האבן זיך אויפגעהאלטן פוילישע בירגער, געהייסן יעדער ארויסגיין אין גאס, אנשים, נשים וטף, מיטנעמען מיט זיך נאר וואס מען קען טראגן אין די הענט, און זיי געפירט צו דער באן סטאנציע.

דארט זענען שוין געשטאנען גרייט לאסט-וואגענען, וועלכע מען האט געוופן "עשאלאנען", אין אריינגעשטופט צווישן דרייסיג ביז פערציג מענטשן אין יעדן וואגאן, און אין יעדער עשאלאן איז געווען צווישן פופציג ביז הונדערט וואגענען. אלעס צוזאמען האבן די רוסן

טויזענטער אידן ווערן טראנספארטירט אין לאסט-וואגענען

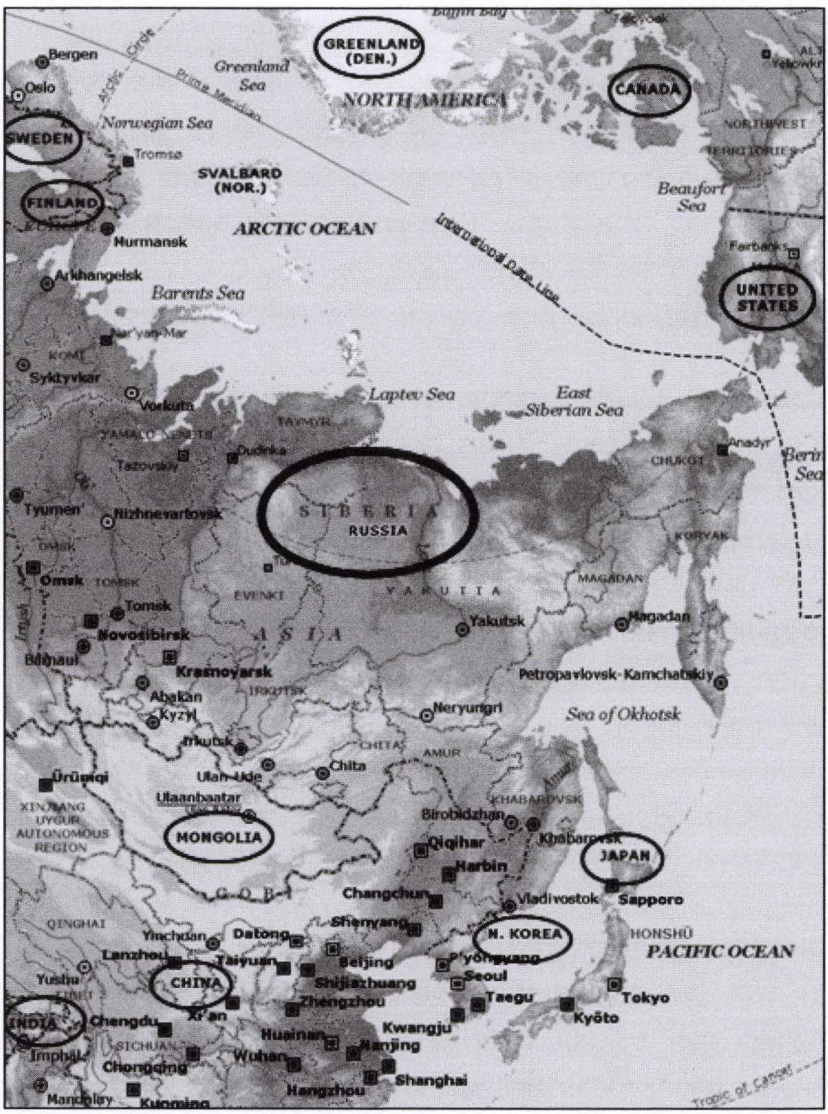
איינגעזאמלט אין איין אייניציגער נאכט, אומגעפער א האלב מיליאן אידן פון מזרח גאליציע, און פארשיקט צו דעם ווייטן סיביר, צוליב דעם וואס זיי האבן זיך "פארזינדיגט" און נישט געוואלט ווערן רוסישע בירגער. אזוי האבן זיך די אידן געשלעפט עטליכע וואכן מיט די לאסט-וואגאנען, א וועג פון פיין און הונגער, ביז זיי זענען אנגעקומען קיין סיביר. די שרעקליכע און פיינפולע צייטן וועלכע זיי האבן איבערגעלעבט אין דעם קאלטן סיביר, און ווי אזוי זיי האבן זיך פון דארט געראטעוועט, איז א גאנצע קאפיטל פאר זיך, און מען וואלט געקענט אויף דעם שרייבן א גאנץ בוך.

פראגע: **אפשר קענט איהר כאטש אביסל פארציילן פון דעם תקופה אין גלות סיביר?**

ענטפער: צו באקומען א שטיקל באגריף איבער רוסלאנד בכלל און איבער סיביר בפרט, מוז איך קודם געבן צו פארשטיין וואס האט דעמאלטס געמיינט רוסלאנד, און מיט וואס זיי זענען געווען אנדערש ווי די גאנצע וועלט.

רוסלאנד איז א ריזיגע שטח פון לאנד, וואס א טייל דערפון געפונט זיך אין אייראפע, אין א גרויסער טייל דערפון געפונט זיך אין אזיע. דער צפון זייט פון רוסלאנד, נאָרט-אזיע, ווערט אנגערופן "סיביר", און דארט איז אויסערגעווענליך קאלט, און די קעלט איז דארט כמעט אלעמאל צווישן פערציג און פופציג גראַד אונטער נול (0), און אין א טייל ערטער איז דארט זעקס חדשים טאג און זעקס חדשים נאכט. אנצוקומען אהין פון א באוואוינטער ישוב אין רוסלאנד, האט מען אין יענע צייט געדארפט פארן עטליכע וואכן מיט דער באן, און דערנאך עטליכע וואכן מיט א שיף.

נאך דער ערשטע וועלט מלחמה איז רוסלאנד געווארן א קאָמוניסטיש לאנד אנגעפירט דורך א דיקטאַטאָר מיט דעם נאמען סטאַלין ימ"ש. ער איז געווען א געפערליכער גרויזאמע אכזר, א

מאפע פון סיביר, רוסלאנד

נידערטרעכטיגער שונא ישראל, און זעהר א פאלש און געמיין באשעפעניש. ער צוזאמען מיט זיין קאמוניסטישע פארטיי האבן געטוהן מיט די בירגער פון רוסלאנד וואס זיי האבן נאר געוואלט, און אפילו די גויים זענען דארט געווען שטארק אונטערדריקט און נישט געהאט קיין שום פרייהייט. מיטאמאל זענען זיי געווארן די בעלי בתים אויף אלעס און אויף אלעמען. זיי האבן צוגענומען ביי יעדן איינעם די גאנצע פארמעגן, און אין אלע פאבריקן און געשעפטן זענען זיי געווארן די אייגנטומער. באזונדער האבן זיי געפיניגט און גערודפ'ט די אידן. מען האט נישט געלאזט אידן דאווענען אין די שוהל'ן אדער בתי מדרשים, מען האט פארמאכט אלע חדרים און ישיבות, און נישט ערלויבט צו מאכן א ברית אדער אנצוהאלטן אידישע דינים און מנהגים.

נישט גענוג וואס זיי האבן איינגעשטעלט די נייע עקסטרעמע איינפירונגן אין לאנד, האבן זיי אין צוגאב דערצו אויך געהאט א געהיימע פאליציי, וועלכע האבן געהאט די אויפגאבע אכטונג צו געבן אז אלעס זאל ווערן אויסגעפירט לויט די נייע שטרענגע געזעצן. די געהיימע פאליציי וועלכע זענען געווען פארביסענע קאמוניסטן, האבן זיך געפופן די N.K.V.D., און האבן ארויפגעווארפן א אויסערגעווענליכן שרעקליכן פחד און מורא אויף די מענטשן. אויב איינער האט זיך עפעס באקלאגט, געדעדט א ווארט קעגן זיי, אדער נישט אויסגעפירט זייערע באפעלן פונקטליך לויט זייער געשמאק, האבן זיי באלד ארויפגעווארפן אויף אים א חשד אז ער איז א שפיאָן, אים איינגעזעצט אין תפיסה, און דערנאך פארשיקט צו דעם פארפרוירענע סיביר.

יעצט לאמיר צוריקגיין צו די טויזענטער אידן וועלכע מען האט פארשיקט אהין אינמיטן די צווייטע וועלט מלחמה. מען האט זיי אראפגעשטעלט אינמיטן פון א גרויסן וואלד וואו עס זענען געווען קליינע הייזקעלך פון האלץ, וואס איז געווארן אויפגעשטעלט דורך די פריערדיגע אלט-געזעצענע ארעסטאנטן, וועלכע זענען שוין געווען

דארט יארן לאנג. יעדער עטליכע משפחות האט באקומען אזא קליינע הייזקע. אויך מיין טאנטע מינדל מיט אירע קינדער האט מען דארט געגעבן א שטוב אין א קליין האלצערנעם הייזל וועו זיי זענען אנגעקומען קיין סיביר. און באלד דערנאך האט מען צוגעטיילט פאר יעדן זיין ארבעט וואס ער וועט דארפן טוהן.

מען האט איינגעטיילט צו טוהן פארשידענע ערליי ארבעט, אבער די הויפט ארבעט איז געווען צו שניידן ביימער פון די וואלד, און עס צו זעגן אויף קלענערע שטיקער האלץ. דעם האלץ האט מען גענוצט אויף פארשידענע זאכן, צו הייצן די וואוינונגן, צו הייצן די אויוועגס פון דער בעקעריי וועלכע האט באזארגט ברויט פאר אלע מענטשן, און אויך פאר בוי-ארבעט. איבער אלע ארבייטער איז געווען א אויפזעהר, וועלכע האט געהייסן א "נאַטשעלניק" (Naczalnik), וואס ער האט אויפגעפאסט אויף די ארבעט, צו זעהן אויב אלעס וועט געטוהן ווי עס דארף צו זיין. אויך האט מען איינגעטיילט ארבעט ביי די גאָלד-גרובן וועלכע האבן זיך דארט געפונען. די ארבעט איז געווען צו גראבן טיף אין דער ערד, און זוכן שטיקלעך גאָלד. דערנאך האט מען דאס איבערגעזופט, געריניגט און איבערגעגעבן פאר די וועלכע האבן אנגעפירט מיט דעם ארבעט.

אלע אנפירערס, סיי פון די גאָלד-גרובן, און סיי די נאטשעלניקס פון דער וואלד ארבעט, זענען געווען מענטשן (נישט דוקא אידן) וועלכע מען האט אהין פארשיקט שוין מיט אסאך יארן פריער, און זענען שוין געווארן דארט אזוי ווי תושבים, צוליב דעם וואס זיי האבן געווויסט אז פון סיביר קען קיינער נישט אנטלויפן, און עס איז נישט דא קיין שום האפענונגן צוריק אהיים צוקומען. די אנפירערס האבן טאקע באלד געזאגט צו די אלע ניי געקומענע:

"פון דא וועט שוין קיינער מער נישט צוריק אהיימקומען, וויבאלד מען קען נישט פון דא אנטלויפן אפילו וועו קיינער וועט נישט אכטונג

געבן און היטן אויף אייך, ווייל הונדערטער מייל ארום און ארום איז נישט דא קיין שום שטאט, און אפילו נישט קיין לעבעדיג באשעפעניש אויסער די ווייסע בערן, ממילא אויב איהר ווילט דא עקזיסטירן מוזט איהר גיין יעדן טאג צו דער ארבעט, און פאר דעם וועט איהר באקומען בולעטן, וואס מיט דעם וועט איהר קענען באקומען ברויט אין דער בעקערייַ, און אנדערע ארטיקלן אין דעם לעבנס-מיטל געשעפט וועלכע מען ברענגט אהער פון צייט צו צייט".

מיט געלט האט מען דארט גארנישט געקענט קויפן. אויב איינער האט נישט געקענט, אדער נישט געוואלט, גיין ארבעטן, האט ער געקענט חלילה אויסגיין פאר הונגער און קעלט!

עס איז ממש נישט צו באגרייפן ווי אזוי אידישע משפחות מיט קינדער, א טייל מיט קליינע קינדער, האבן געקענט מיטמאכן און דורכלעבן לאנגע יארן אונטער אזעלכע באדינגונגען פון הונגער און קעלט, און מיט דעם אלעם זיך נאך האלטן ביים אידישקייט. אויך איז שווער צו פארשטיין, ווי אזוי מען האט געזארגט אז עס זאל זיין א מלמד צו לערנען מיט די קינדער, און ווי אזוי מען האט ארגאניזירט אז מען זאל קענען דאוונען מיט מנין, און לעבן מיט אמונה און בטחון, מיט האפנונג אז מען וועט נאך אמאל ארויסגיין פון דעם שרעקליכן גיהנום מיט השי"ת הילף.

פראגע: **פאקטיש זענען דאך די פוילישע בירגער יא שפעטער אויסגעלייזט געווארן פון דעם ביטערן סיביר. ווען איז דאס געווען?**

ענטפער: דאס איז געווען אין יאהר תש"ב, נאכ'ן זיין אכצן חדשים אין סיביר. אבער ליידער האבן אסאך אידן נישט דערלעבט דעם גליקליכן טאג ווען עס איז באשטעטיגט געווארן דעם געזעץ אז מען זאל באפרייען אלע פוילישע בירגער פון סיביר, און מען האט זיי

געלאזט פארן וואו זיי האבן געוואלט, אבער נישט ארויס פון רוסלאנד. דער גרעסטער טייל פון די פארשיקטע אידן האבן דעמאלטס געוואנדערט צום דרום טייל פון רוסלאנד, ווייל דארט איז דער קלימאט ווארימער, און מען האט געקענט לעבן אין א שטאט מיט מענטשן, נישט אזוי ווי אין דעם שרעקליכן סיביר. אויך מיין טאנטע מינדל ע"ה מיט די קינדער האבן דאן פארלאזט דעם קאלטן סיביר, און געפארן עטליכע וואכן מיט דעם באן, ביז זיי זענען ענדליך אנגעקומען צו דער שטאט בוכארע (פון וואו עס שטאמען די בוכארישע אידן), אין דער דרום זייט פון רוסלאנד, וואו זיי האבן זיך אויפגעהאלטן ביז צום ענדע קריג.

כאטש דאס לעבן דארט אין בוכארע איז אויך נישט געווען צו געשמאק מיט קיין גרויסע גליקן, ווייל מען איז נאך אלס געווען אונטער דער טיראנישער מאכט פון די אכזריות'דיגע קאמוניסטן, אבער דאך איז עס געווען בעסער און מער פריי ווי אין סיביר. אבער מיט איין זאך איז געווען בעסער אין סיביר ווי אין דרום זייט פון רוסלאנד. אין סיביר, מחמת די גרויסע קעלט און פרעסט וועלכע האט דארט כסדר אנגעהאלטן, האבן נישט געהערשט די אלע פארשידענע ערנסטע קראנקהייטן וועלכע האבן עקזיסטירט אין דער וואַרימע געגענטער פון רוסלאנד, פון וועלכע עס זענען ליידער אומגעקומען אסאך פוילישע אידן. אמת, אז אסאך אידן האבן נעבעך אויסגעהויכט זייער נשמות אין סיביר פון קעלט און פון הונגער, אבער אסאך מער זענען ל"ע פריצייטיג אוועק פון דער וועלט אין די לענדער פון דרום רוסלאנד מיט דעם הייסן קלימאט, פון די פארשידענע קראנקהייטן, און פון דעם גרויסן ארימקייט וועלכע האט דארט געהערשט.

מיט דעם אלעם האט נאך א גרויסע טייל פוילישע אידן יא זוכה געווען צו דערלעבן דעם טאג וועו די מלחמה האט זיך געענדיגט, באפרייט צו ווערן פון דעם רוסישן גיהנום, און בשלום אנצוקומען קיין

ארץ ישראל אדער אמעריקע, און ווידער אויפבויען אידישע דורות, און צוריקשטעלן כאטש אביסל פון דעם וואס זיי האבן ליידער אזוי טראגיש פארלוירן.

מיט השי"ת הילף האט אויך משפחת דרילמאן איבערגעלעבט די אלע צרות מיט גרויסע נסים, און זענען ביים ענדע פון דער מלחמה געפארן מיט גרויסע שוועריקייטן קיין מאסקווע, די הויפט שטאט פון רוסלאנד, וואו זיי האבן באקומען ביים אמעריקאנער קאנסולאט די נויטיגע לעגאלע פאפירן צו קענען פארן קיין אמעריקע. די פאפירן האט מיין פעטער יצחק דרילמאן ע"ה ערלעדיגט פון פריער אין אמעריקע, ווי אויך האט ער באצאלט פאר שיפ'ס קאַרטן מיט וועלכע זיי האבן געקענט פארן קיין אמעריקע. פון מאסקווע זענען זיי געפארן קיין פוילין, דערנאך קיין דייטשלאנד, און פון דארט זענען זיי געפארן מיט א שיף קיין אמעריקע, און זיך פאראייניגט נאכאמאל מיט'ן פעטער יצחק, וועלכער האט שוין געווארט מיט אומגעדולט אזויפיל יארן, צו דערלעבן זיי צו זעהן געזונטערהייט.

פראגע: **וואס איז געווען די שיקזאל פון אייער זיידע און באבע ע"ה נאכדעם וואס דער דייטש איז אריינגעקומען אין אשפיצין?**

ענטפער: באלד נאך דער ערשטער יאר פון די מלחמה, איז אונזער שטאט אשפיצין געווען פון די ערשטע שטעט וואו די דייטשן ימ"ש האבן פארטריבן אלע אידן. ווען עס איז ארויסגעקומען די אויסזידלונג-גזירה, איז אלע אידן מוזן פארלאזן די שטאט, האט מען אלעס געמוזט איבערלאזן, די פאבריקן, די געשעפטן, די דירות, די הייזער, און אלע ווערטפולע זאכן וואס מענטשן האבן געהאט בירושה מדורי דורות. יעדער האט צוזאמען געפאקט נאר דאס וויכטיגסטע וואס מען האט געמוזט האבן. פארמעגלכע אידן האבן געדינגען א גוי מיט

א וואגן, און ארויפגעלייגט וויפיל זאכן מען האט נאר געקענט, און די מענטשן וואס האבן זיך נישט געקענט ערלויבן צו דינגען א וואגן, האבן אריינגעלייגט וואס נאר מעגליך אין א קינדער-וועגעלע אדער אין א האנט וואגאן, און דאס איבריגע האט מען געמוזט טראגן אויף די פלייצעס, ביז מען איז אנגעקומען צו דעם ארט וואו מען האט זיך געקענט צייטווייליג באזעצן.

רוב אידן פון אשפיצין האבן זיך באזעצט אין די שטאט סאסנאווצא אדער בענדין. דאס זענען געווען צוויי גרעסערע שטעט אין וועלכע עס האבן געוואוינט נאנט צו דרייסיג טויזענט אידן - אין יעדער פון די צוויי שטעט. עס האט געדויערט אביסל מער ווי א האלבע שעה אהין צו פארן מיט די באן פון אשפיצין. אויך מיין זיידע און באבע, אינאיינעם מיט מיינע מומעס וואס האבן געוואוינט אין אשפיצין, האבן זיך באזעצט אין סאסנאווצא.

מען קען כמעט נישט שילדערן שריפטלך דאס ענגשאפט וואס האט זיך דעמאלטס געשאפן אין סאסנאווצא און אין בענדין. עס איז ממש געווען אומדערטרעגליך! אבער די אידן וואס האבן געוואוינט אין די צוויי שטעט, האבן ארויסגעוויזן די מדה פון הכנסת אורחים אויף א זעהר א גרויסן פארנעם, מיט דעם וואס זיי האבן זיך געטיילט מיט די דירות אריינצונעמען די געפליכטעטע אידן פון די ארומיגע שטעט. אזוי אז אין א דירה וואו עס האט געוואוינט איין משפחה, האבן יעצט געוואוינט צוויי משפחות, און ביי אסאך אפילו דריי משפחות. און צוגאב צו דעם, האבן זיי אויך זעהר אסאך געהאלפן מפרנס זיין די צוגעקומענע פליטים. אבער מיט דעם אלעם, האבן זיך די אשפיצינער אידן זעהר געמוטשעט דארט מיט ענגשאפט און מיט נויט, און ווען נישט דאס ביסל בטחון אז אט אט וועט זיך די קריג ענדיגן, און עס וועט קומען א סוף צו די אלע צרות, וואלטן אסאך אידן דאס נישט איבערגעטראגן.

עס איז דעמאלטס פאר קיינעם נישט בייגעפאלן אז אין די זעלבע צייט גרייטן די דייטשן צו אין אשפיצין דעם טרויעריג-בארימטער לאגער אוישוויץ, וויבאלד עס איז ליידער נישט געבליבן אין אשפיצין קיין איין איינציג איד. די גרויסע הערליכע שטעטישע שוהל האבן די דייטשן ימ"ש פארברענט ל"ע, און אויך פארניכטעט אלע קהל'ישע פלעצער, ווי דאס שעכט הויז, די מקוה, און רוב בתי מדרשים פון שטאט. אויך האבן די דייטשן ימ"ש ארומגערינגעלט און איינגעצוימט אלע הייזער פון דער לאנגער גאס אין די געגענט פון זא-סאלע וועלכע האט געפירט צום לאגער, אזוי אז א פאהר קילאמעטער ארום דעם לאגער האט שוין קיינער נישט געקענט צוקומען, ממילא האט קיינער נישט געקענט וויסן אז זיי גרייטן דארט צו א לאגער אין וועלכן עס זענען געפיניגט געווארן און אומגעקומען אויף אזא שרעקליכן אופן מיליאנען אידן ל"ע.

יא! די אלטע, אידישע, חסידי'שע שטאט אשפיצין, וואס האט עקזיסטירט שוין הונדערטער יארן איז אונטערגעגאנגען און פארלענד געווארן דורך די דייטשע רוצחים ימ"ש וזכרם. אזכרה אלקים ואהמיה, איך עיר אשפיצין מוחרבת עד שאול תחתיה...

אין סאסנאווצע האבן זיך שפעטער מיינע עלטערן פאראייניגט צוזאמען מיט מיין זיידע און באבע ע"ה, ביז ווען זיי זענען צוזאמען ליידער פארשיקט געווארן קיין אוישוויץ, ווי עס ווערט שפעטער דערציילט.

אכטער קאפיטל
ארבעטס-לאגער סאקראו

אכטער קאפיטל

ארבעטס-לאגער סאקראו

ביטערע גזירות אויף די אידן / טעטיקייט פון דעם יודענראט / איך וועל פארשיקט צו אן ארבעטס-לאגער / רירענדע געזעגענען פון מיין עלטערן און געשוויסטער / מיין געלעגער אין די לאגער / שווערע אויפגאבע פון אויסצושניידן א וואלד פון ביימער / דאס שטיין ביים אפעל-פלאץ און די שווערע צרות / מאגערע עסן וואס האט נישט געשטילט דעם הונגער / שבת, כשרות, און תפילין / א בוים פאלט אויף מיינע פינגער / אונטערשייד צווישן א ארבעטס-לאגער און א קאנצענטראציע-לאגער / מאדנע אויפפירונג פונעם דאקטער

פראגע: **וועלן האט זיך אנגעהויבן די תקופה פון פארשיקן אידן צו די ארבעטס-לאגערן?**

ענטפער: דאס ערשטע מאל וועלן מען האט אונז געלאזט וויסן אז די דייטשע רשעים ימ"ש נויטיגן זיך אין עטליכע הונדערט יונגע מענטשן צו דער ארבעט, איז געווען אין סאמע מיטן פון יו"ט שמחת תורה שנת תש"א לפ"ק (למספרם 1940), איין יאהר נאך דעם וואס די קריג האט אויסגעבראכן. וועלן מיר האבן געהערט די ביטערע נייעס, אז מען גייט פארשיקן אידן קיין דייטשלאנד צו ארבעטן אין א לאגער, איז געפאלן א גרויסער פחד אויף יעדן איינעם, וויל מען האט געווייסט וואס דאס מיינט צו ארבעטן ביי די דייטשן, און צו וועלן אוועקגעריסן פון דערהיים, פון די עלטערן, און פון די גאנצע אידישע סביבה.

די גזירה, און אזוי אויך אלע אנדערע דערדריקנדע גזירות, האבן די דייטשן אונז געמאלדן דורך דעם "יודענראט". דאס איז געווען אזא מין קהילה וואס די דייטשן האבן געשאפן אין יעדער שטאט, און אפילו אין די קלענערע שטעטלעך, און עס געפונען אידן-ראַט (Judenrat),

וועלכע איז באשטאנען פון אידן וועלכע האבן צוגעהאלפן די דייטשן אויספירן זייערע בייזוויליגע פלענער.

דער ציל פון די דייטשן ימ"ש מיט'ן אויפשטעלן דעם יודנראט איז געווען, צוליב דעם וואס זיי האבן גאנץ גוט פארשטאנען און געוויסט אז עס וועט זיין שווער פאר זיי אליין אויסצופירן אלע זייערע פינסטערע פלענער וועלכע זיי האבן בדעה איינציגווייז אויסצופירן אויף די אידן, קודם אוועקצורויבן זייער גאנץ פארמעגן, דערנאך אוסנוצן זייערע כוחות פאר יעדער שווערע און ביטערע ארבעט, און צום לעצט מאכן א ענדגילדיגע לעזונג צום "אידישע פראבלעם", דורך זיי ליידער אומברענגען אין די קאנצענטראציע לאגערן און אין די גאז קאמערן ל"ע. כדי צו קענען אויספירן דאס אלעס, האבן זיי געשאפן דער יודענראט. געווענליך זענען די יודענראטס נישט געווען צוזאמען געשטעלט פון איידעלע מענטשן, ווייל רוב פון זיערע טעטיקייטן זענען געווען לטובת די דייטשע רשעים ימ"ש און שלעכט פאר די אידן, ממילא האט קיין שום איידלער איד נישט געוואלט אנטייל נעמען דערין.

אן אסיפה פון די יודענראט

דער יודענראט האט צוגעשטעלט פאר די דייטשן, אידן וואס זאלן טוהן פאר זיי אלע ערליי ארבעט יעדן טאג, ווי צו רוימען זייערע אפיסעס, קערן די גאסן, און אסאך מאל אפילו צו ארבעטן אין די פעלדער אויסער דער שטאט, ווי אויסגראבן קארטאפל, און נאך אנדערע שווערע פעלד ארבעט. אויסער דעם, האט דער יודענראט געהאט זייער אייגענע אידישע פאליציי, וועלכע האבן געדארפט אכטונג געבן אויף דער ארדנונג פון דער שטאט, און זעהן אז די אידן זאלן אויספאלגן אלע פאדערונגען און גזירות וועלכע די רשעים האבן ארויסגעגעבן יעדער פאהר טעג.

אידישער פאליציי באוואכן די אידן אין געטא

די שווערע און ביטערע גזירות אויף די אידן - וועלכע זענען געווען זעהר אן אפטע ערשיינונג - זענען געווארן נאך שווערער און ביטערער צוליב דעם וואס דער יודענראט און די אידישע פאליציי האט צוגעשיט זאלץ אויף די וואונדן. אט איז א ביישפיל: איין שיינעם טאג

איז ארויסגעקומען אן אויפפאדערונג אז אלע אידן מוזן איבערגעבן פאר די דייטשן אלע זילבערווארג וואס מען פארמאגט ביז די קומענדיגע צוועלף שעה. רוב פון די אידן האבן נעבעך איבערגעגעבן צו די רשעים די לייכטערס, די בעכערס, און אלע אנדערע זילבער וואס זיי האבן געהאט אין באזיץ. אבער עס איז אויך געווען אזעלכע, וועלכע האבן נאר אוועקגעגעבן א קליינעם טייל פון זייער זילבער, און באהאלטן די רעשט.

וויבאלד די אידישע פאליציי האבן געקענט אלע מענטשן פון דער שטאט, האבן זיי דאך געוויסט גענוי ווער עס איז אן עושר און ווער עס איז אן ארימאן, און ווען א פארמעגליכע איד האט געברענגט וויניג זילבערווארג, האבן זיי געוויסט אז ער האט באמת מער זילבער וויפיל ער האט איבערגעגעבן, און זענען ארומגעגאנגען צוזאמען מיט די דייטשע פאליציי און געזוכט אין אלע באהעלטענישן. זעהר אפט האבן זיי טאקע געפונען ביי די רייכע אידן אסאך זילבער, און ווי פארשטענדליך עס צוגענומען, און דערנאך האבן די עשירים נאך געליטן גרויסע צרות פאר דעם "פארברעכן". דאס זעלבע איז אויך געווען ווען זיי האבן ארויסגעגעבן א פאַראָרדענונג אז אלע אידן מוזן ברענגען אלע פעלצן, ד.ה. אלע האריגע ווינטער-מאנטלן, אדער ווען זיי האבן פארלאנגט פון יעדן צו ברענגען גרויסע סכומים געלט. - ביי די אלע אקציעס האבן דער יודענראט און די אידישע פאליציי זיי געהאלפן אלעס צוזאמען שטעלן.

די הויפט ארבעט פון דער יודענראט איז אבער געווען יעצט, ווען מען האט אנגעהויבן אוועקצושיקן די אידן אין די ארבעטס לאגערן. זיי זענען געווען די וועלכע האבן איבערגעגעבן די נעמען פון די עטליכע הונדערט יונגע מענטשן וועלכע ווען זיין פאסיג דערויף. כאטש, וואס דער יודענראט האט פארשפראכן אז מען גייט גיין צו די ארבעט בלויז אויף געציילטע חדשים, מען וועט דארט געבן

גוט צו עסן און פיינע שטובער צו שלאפן, אבער קיינער האט זיי נישט געגלייבט, ווייל יעדער האט שוין גוט געווייסט אז זיי זענען כולו שקר.

פראגע: **איז אייער נאמען אויך געווען צווישן די מענטשן וועלכע זענען געווען אויף די ליסטע צו ווערן אוועקגעשיקט?**

ענטפער: יא. עטליכע טעג נאך יו"ט איז געקומען צו אונז אין שטוב א אידישער פאליציאנט מיט א צעטל אז איך דארף קומען דינסטאג אינדערפרי פרשת לך צו א באשטימטן פלאץ, און מיטברענגען מיט זיך די וויכטיגסטע זאכן וואס איך וויל מיטנעמען מיט מיר אין לאגער. יענעם טרויעריגן דינסטאג האב איך איינגעפאקט מיינע תפילין, אביסל וועש, עפעס צו עסן, און זיך געזעגענט מיט מיינע עלטערן, און מיט מיינע געשוויסטער. דאס געזעגענען איז נישט געווען אזוי פשוט. מיר האבן אלע פארגאסן טייכן טרערן, אזוי ווי מיר וואלטן אלע געהאט עפעס א פארגעפיהל אז מיר וועלן זיך שוין ליידער קיינמאל מער נישטווידערזעהן... איך האב מיך געשטארקט, גענומען מיין פעקל, און געגאנגען צו דעם באשטימטן פלאץ, און פון דארט האט מען אונז געפירט צו דער שולע.

דארט אין דער שולע זענען זיך צוזאמען געקומען א גרופע פון מער ווי צוויי הונדערט יונגע מענטשן, אלע צווישן די יארגאנג פון אכצן און צוויי-און-צוואנציג, וועלכע זענען מערסטענס געווען אומפארהייראטע. מען האט אונז אלע געהייסן ארויסגיין אויפ'ן שולע-הויף, און אונז אויסגעשטעלט אזוי ווי זעלנער גרייט צו גיין צו דער באן. אין דער לעצטער מינוט באמערק איך פלוצלינג אז מיין טאטע און מאמע ע"ה הי"ד שטייען אויף דער אנדערער זייט צוים

פונעם הויף, האב איך מיך בגניבה אוועקגעכאפט פונעם עולם, און צוגעגאנגען צום צוים. דער טאטע ע"ה הי"ד האט אנגענומען מיין האנט, און מיט גיסענדיגע טרערן פון די אויגן מיר געזאגט: "יוסף שמואל, דו וועסט יעצט אדורכגיין זעהר שווערע צייטן, דער אייבערשטער זאל דיך היטן. אבער איין זאך בעט איך דיר, האלט דיך שטארק ביים אידשקייט, און געדענק, שלאג דיך קיינמאל נישט מיט דעם גורל".

דערווייל האט מיך א אידישער פאליציאנט דערזעהן, ער געבט מיר א כאפ אהן און צוריקגעשטעלט אין די רייע, און מיר האבן אנגעהויבן גיין צו דער באן. מיר זענען געפארן אין געוועלטער פאסאזשיר-וואגענען עטליכע שעה, ביז מיר זענען אנגעקומען צו א סטאנציע מיט דעם נאמען גאָגאָלין (Gogolin). דארט זענען מיר אפגעשטיגן פונעם באן, און געגאנגען עטליכע מייל צופיס, ביז מיר זענען אנגעקומען צו א פלאץ אינמיטן א וואלד, וואו עס איז געווען א גרויסער שטח אויסגעשניטן פון ביימער וואס איז געווען ארומגענומען מיט א צוים, און אינמיטן זענען געשטאנען זעקס נייע בארַאקן. דאס איז געווען דער ארבעטס-לאגער אין דעם שטעטל סאַקראָו (Sakrau).

אונזערע וועכטער וועלכע האבן אונז דארט באוואכט, זענען געווען די עס. עי. (S.A.) שטורם אפטיילונג. זיי זענען געווען יונגע שקצים פון זיבעצן-אכצן יאר אלט, אנגעטוהן אין גרעלע מונדורן, און געפערליכע אנטיסעמיטן. זיי האבן אונז צוגעטיילט א שטוב פאר זעקס-און-צוואנציג מענטשן. די שטובער זענען געווען אינגאנצן ליידיג, בלויז פיר וועגט, און אפילו קיין בעט וואו צו שלאפן איז דארט נישט געווען. נאכמיטיג האבן מיר באקומען צו עסן א שטיקל טריקן ברויט, און אביסל וואסערדיגע זופ. וועז מיר האבן זיך געלייגט שלאפן די ערשטע נאכט אויף דער הוילע ערד, האב איך מיך גוט אויסגעווייגט. איך האב אנגעהויבן איינצוזעהן וואס עס מיינט אן ארבעטס-לאגער ביי

די פארשאלטענע דייטשן ימ"ש. אזוי ליגענדיג, האבן מיין טאטן'ס ע"ה לעצטע געזעגענונגס ווערטער מיר געקלינגען אין די אויערן, "דו וועסט יעצט אדורכגיין זעהר שווערע צייטן...".

דעם קומענדיגן טאג האט מען אריינגעברענגט אין לאגער א גרויסן לאסט-אויטא מיט שטרוי. יעדער פון אונז האט באקומען א גרויסן זאק. מען האט אנגעפילט דעם זאק מיט שטרוי, אריינגעטראגן אין שטוב, אויסגעלייגט אויף דער ערד, און דאס איז געווען אונזער געלעגער. עטליכע טעג שפעטער האט מען שוין געברענגט צוויי-שטאק'יגע-בעטן, איין ברעיט פון אונטן און איין ברעיט אויבן. אויף די ברעיטער האבן מיר ארויפגעלייגט די שטרוי-זעק, און אויף דעם זענען מיר געשלאפן. עס האט גענומען אביסל צייט ביז מען האט זיך צו דעם צוגעוואוינט, אבער שפעטער, ווען מיר האבן ליידער געליטן טאג-טעגליך אלס מער און גרעסערע צרות, איז שוין דאס שלאפן אויפ'ן שטרוי-זאק געווען פון די גוטע זאכן...

פראגע: **וואס איז געווען אייער אויפגאבע דא אין לאגער?**

ענטפער: יעדן טאג זענען מיר געגאנגען צום ארבעט, וואס האט געדויערט צו גיין כמעט א שעה צופיס. אונזער אויפגאבע איז געווען אויסצושניידן א וואלד, און דאס צוגרייטן צו מאכן א ברייטן שאסיי, (וואס מיר רופן דא אין אמעריקע א Thruway). מיר האבן געמוזט אפשניידן מיט א האנד-זעג, ביימער וועלכע זענען געווען צוואנציג-דרייסיג פוס הויך. ווען די ביימער האבן געהאלטן ביים פאלן, האבן מיר געמוזט שטארק אכטונג געבן אז זיי זאלן נישט אראפאלן אויף מענטשן. ווען דער בוים איז שוין געווען אויף דער ערד, האבן

מיר ארומגעשניטן אלע צווייגן. דערנאך האבן מיר אויסגעגראבן פון דער ערד די טיפע ווארצלן. ווען מיר האבן געענדיגט מיט די אלע זאכן, האבן מיר הערשט געמוזט אראפטראגן די קלעצער פון די בערג צו די לאסט-אויטאס, וועלכע האבן עס אוועקגעפירט.

אידן ארבעטן עבודת הפרך אינטער די דייטשער אויפזיכט

די לאנגע שווערע ביימער האבן געווענליך געטראגן אויף די אקסלן בערך צוהן מענטשן, און אלע צוהן מענטשן פון דער זעלבער הייך, און זוהר פאמעלעך אראפגעטראגן דעם בוים פונעם בארג, ווייל מען האט געמוזט זוהר שטארק אכטונג געבן אז מען זאל זיך נישט אויסגליטשן דערביי, ווייל אויב האט נאר איינער זיך אויסגעגליטשט, זענען אלע אנדערע אויך אומגעפאלן, און דער בוים איז געפאלן אויף זיי. ווען עס איז געקומען דער וויינטער איז אונזער מצב געווארן פילפאכיג ערגער, ווייל מיר האבן געדארפט ארויסטראגן די ביימער פון וואלד אין די הויכע שנייען, ארויסנעמען די ווארצלן פון דער געפרירענע ערד, און בכלל צו ארבעטן אינדרויסן אין אזעלכע פרעסט האט אונז אוועק גענומען אלע כוחות. די גאנצע צייט וואס מיר האבן געארבעט

זענען די דייטשע רשעים ימ"ש געשטאנען איבער אונז, און שטרענג אכטונג געגעבן אז מען זאל זיך נישט אפרוהן, אפילו אויף איין מינוט.

פארנאכט ווען מיר זענען צוריקגעקומען אין לאגער, נאכ'ן גיין כמעט א שעה צו פוס, זענען מיר געפאלן אויף די בעטן זיך אביסל אפצורוהן, און אנווארעמען אונזערע געפרוירענע הענט און פיס. אבער צו לאנג האבן מיר נישט געקענט רוען, ווייל באלד האט מען גערופן אז יעדער מוז ארויסגיין צום אפעל, דאס הייסט אז אלע מענטשן פון לאגער האבן געמוזט שטיין אין שורות אויפ'ן "אפעל-פלאץ", אזוי ווי ביי א מיליטער, און ווארטן ביז עס וועט ארויסגעקומען דער הויפט רשע, דער לאגער פירער, און אונז ציילן אויב מיר זענען אלע צוריקגעקומען פון דער ארבעט. די אפעל'ס אין די לאגערן זענען געווען איינס פון די גרויסע צרות וואס מיר האבן געהאט אויסצושטיין. אין די גרעסטע פרעסט און אין די גרעסטע היצן, האבן מיר געמוזט שטיין טאג טעגליך אינדערפרי און פארנאכט, אסאך מאל א האלבע שעה און מער, ביז זיי האבן אונז ענדליך ערלויבט צוריקצוגיין אין באראק.

קוים זענען מיר אריינגעקומען אין שטוב, און באלד האט מען אונז ווידער גערופן, אז יעדער זאל זיך שטעלן אין דער רייע, ווייל מען גייט טיילן דאס ביסל זופ וואס מיר האבן באקומען יעדע נאכט. יעדער האט געגומען זיין שיסל'ע און זיך געשטעלט אינדרויסן אין דער רייע צו באקומען דאס ביסל ארימע זופ, מיט וועלכן מען האט זיך דערכאפט דאס חיות אין געשטילט דעם הונגער פאר א קורצע צייט. אינדעפרי זענען מיר ווידער געשטאנען אין דער שורה צו באקומען א שווארצע קאווע און א שטיקל ברויט, וועלכע האט געדארפט צו זיין גענוג פאר פיהר-און-צוואנציג שעה...

ווער עס האט געהאט דעם כח-המעצר און דעם שטארקן ווילן צו עסן אינדערפרי נאר העלפט פון דעם שטיקל ברויט און איבערלאזן

די אנדערע העלפט אויף מיטאג צייט - וועו מיר האבן געהאט א האלבע שעה פויזע ביי דער ארבעט - דער האט זיך נאך געקענט אביסל שטילן דעם הונגער אינמיטן פון טאג. אבער ליידער האבן זייער וויניג קאצעטלער דאס געקענט באווייזן, און מען האט געגעסן אינדערפרי נאך א קליין שטיקלע ברויט, און נאך א שטיקלע, ביז עס איז גארנישט איבערגעבליבן פון דעם ברויט, און מען האט וויידער געמוזט הונגערן א גאנצן טאג. איך האב געוועלט נאך פארן אנהייבן צו עסן, באלד צעטיילט דאס ברויט אויף צוויי טיילן, און אוועקגעלייגט א העלפט צו עסן מיטאג צייט. אמת, אז עס איז געווען זעהר שווער זיך צו שיידן פון דעם שטיקל ברויט וועו מען איז נאך געווען אזוי שטארק הונגעריג, אבער דאך איז עס געווען בעסער וי נישט צו האבן כאטש עפעס צו עסן אינמיטן טאג, און דערנאך הונגערן א גאנצן טאג.

אזוי האבן מיר די אלע יארן וואס מיר זענען געווען אין די לאגערן נאר געטראכט וי אזוי צו איבערלעבן דעם טאג. אויך פלעגן מיר בעטן פון דער וואס האט געטיילט דאס עסן, ער זאל צוגעבן נאך אביסל זופ, אדער פלעגן מיר גיין זוכן נעבן דער קאך צי מען האט אפשר ארויסגעווארפן עפעס עסן, אדער זוכן אויפ'ן וועג צו דער ארבעט און אויף דעם פלאץ פון דער ארבעט. אלעמאל האבן מיר געזוכט אפשר וועט מען טרעפן עפעס מיט וואס זיך צו דערכאפן דאס הארץ.

יעדער עטליכע טעג זענען אנגעקומען אין לאגער לאסט-אויטאס אנגעלאָדענט מיט לעבענס-מיטלן, צי איז דאס געווען קארטאפל, קרויט, אדער אנדערע פארשידענע גרינצייגן. מען קען זיך היינט גארנישט פארשטעלן וי גליקליך איז געווען דער מענטש וואס מען האט אויסגעקליבן צו העלפן אויסלאָדענען די פראדוקטן. כאטש עס איז געווען נאך א שווערן טאג ארבעט און מען איז קוים געשטאנען אויף די פיס, דאך האט יעדער געוואלט זיין פון די וועלכע העלפן

אראפצונעמען די עסן, ווייל דורכאויס דער ארבעט האט מען געקענט כאפן עפעס אין מויל אריין, און א טיילמאל האט מען אפילו געקענט אריינ'גנב'נען עפעס אין די טאש, און אזוי געהאט מיט וואס צו שטילן דעם הונגער אויף א פאהר טעג.

פראגע: **ווי אזוי האט איהר געקענט אויסהאלטן אזעלכע פיינפולע אומשטענדן?**

ענטפער: די גאנצע צייט וואס איך בין געווען אין דעם ארבעטס-לאגער, האב איך מיך געהאלטן צוזאמען מיט הב' יושע וויצענבלום ע"ה. מיר זענען געווען שטארק בידידות נאך פון דערהיים אין קשאנוב, וועו מיר האבן אינאיינעם פארשאפט דאס באהאלטענע באבובער שטיבל אין קשאנוב אנהייב פון דער מלחמה, ווי שוין דערמאנט (אין דער זעקסטער קאפיטל). ווי אויך האבן מיר ארגאניזירט פון צייט צו צייט - וועו עס איז געווען מעגליך - א מלוה מלכה פאר אונזערע בחורים, און אינאיינעם האבן מיר עוסק געווען אין פארשידענע צרכי הציבור. כאטש יושע ע"ה איז געווען מיט עטליכע יאהר עלטער פון מיר, האט דאס אבער גארנישט געשטערט צו אונזער פריינטשאפט, און מיר האבן געלעבט אין לאגער זעהר נאהנט און שטארק מקושר איינער צום צווייטן, ממש אזוי ווי צוויי ברידער.

מיר האבן באקומען צוזאמען איין טאפלטע-בעט. איך בין געשלאפן אויבן און יושע איז געשלאפן אונטן. אין די שווערע אומשטענדן, וועו מיר האבן געדארפט זעהר אסאך חיזוק, זענען מיר געזעסן יעדע נאכט פארן גיין שלאפן אויף זיין בעט, און זיך מחזק געווען איינער דעם אנדערן מיט האפענונג אז מיר וועלן נאך באפרייט ווערן פון דעם שרעקליכן צושטאנד. מיר האבן געדארפט גרויס חיזוק סיי ברוחניות און סיי בגשמיות. בגשמיות האבן מיר געדארפט גרויס

חיזוק, ווייל מיר זענען געווען יונגע בחורים וואס האבן קיינמאל נישט געטוהן קיין שוועדע פיזישע ארבעט, און מיט אמאל האט מען אונז געצווינגען צו ארבעטן צעהן שעה יעדן טאג עבודת הפרך, אן ארבעט וואס אפילו פאר א געזונטן גוי וואלט עס נישט אנגעקומען לייכט צו טוהן.

מיר האבן אויך געטראכט ווי אזוי צו "ארגאניזירן" אביסל עסן. (מען האט זיך באנוצט מיט דאס ווארט "ארגאניזירן" וועלכע איינער האט געוואלט באקומען אדער שאפן פון ערגעצוואו עפעס איבריג עסן), און ווי אזוי זיך עטוואס צו פארלייכטערן ביי די ארבעט, דורך זיך ארויסדרייען פון א שווערער ארבעט און דורכדעם צו באקומען עפעס א גרינגערע סארט ארבעט.

ברוחניות האבן מיר זיך אויך שטארק מחזק געווען. ראשית, איז געווען א פראבלעם מיט שמירת שבת, וואס מעג מען יא און וואס טאר מען נישט טוהן. ליידער האבן מיר נישט געהאט קיין סך ברירות וויל מען האט געמוזט ארבעטן אויך שבת, אבער מיר האבן שטארק אכטונג געגעבן נישט צו טראגן מיט זיך צו דער ארבעט קיין שום זאך, אויסער דאס וואס זיי האבן פארלאנגט. אזוי אויך ביי דער ארבעט, האבן מיר אכטונג געגעבן ווי וויט מעגליך צו טוהן בלויז אזעלכע זאכן וועלכע עס איז נישט געווען דערביי קיין גרויסער חילול שבת, אדער כאטש נישט קיין איסור דאורייתא. נאך א גרויסן פראבלעם איז דעמאלטס געווען עניני כשרות, און אויך איבער דעם ענין האבן מיר געהאט אסאך וואס צו קלערן, וואס מען מעג יא און וואס מען טאר נישט עסן. כאטש ביי דעם האבן מיר אויך נישט געהאט צופיהל ברירות, אבער דאך האבן מיר אלעמאל פראבירט נישט צו עסן אזעלכע זאכן וואס מיר האבן געפיהלט אז מיר קענען זיך דערהאלטן דאס לעבן אהן דעם.

גרויסע שווערקייטן האבן מיר געהאט מיט'ן תפילין לייגן יעדן טאג, צוליב דעם וואס מיר האבן קוים געהאט א מינוט פרייע צייט ווען מיר זענען געווען אין באראק. אינדערפרי האט מען אונז זעהר געיאגט. קודם כל, ווייל מיר האבן געדארפט ציכטיג אויפרוימען אונזערע שטובער, מאכן די בעטן פונקטליך אזוי ווי ביי מיליטער, און עס האט נישט געטארט זיין אין די גאנצע שטוב קיין ביסל שטויב, נישט קיין שטיקלע פאפיער - אפילו אונטער'ן בעט, דערנאך זענען מיר געשטאנען אין דער רייע צו באקומען דאס שטיקל ברויט מיט דעם ביסל שווארצע קאווע, באלד נאכדעם האבן מיר געמוזט גיין אויפ'ן אפעל פלאץ וואו מען האט אונז ווידער געציילט, און פון דארט זענען מיר געגאנגען צו דער ארבעט. מיט דעם אלעם האבן מיר זיך אבער אלעמאל אוועקגעכאפט אויף א פאהר מינוטן אנצוטוהן די תפילין, און כאטש ליינען קריאת שמע אין די תפילין. (ווידער דאס דאוונען אליין איז נישט געווען אזא פראבלעם, ווייל מיר האבן געדאוונט אביסל אויפ'ן וועג צו דער ארבעט, און די רעשט ביי דער ארבעט).

ווען עס איז אבער געקומען דער ווינטער, און מען איז ארויסגעגאנגען פון לאגער צו דער ארבעט ווען עס איז נאך געווען נאכט, און מען איז צוריק געקומען פון דער ארבעט איז שוין געווען פינסטער, האבן מיר נישט געהאט קיין שום מעגליכקייט צו לייגן תפילין אין לאגער. וואס טוט מען אין אזא צייט? האבן מיר באשלאסן אז איך זאל מיטנעמען מיינע תפילין צו דער ארבעט און זיי דארט גוט באהאלטן, און יושע זאל האלטן זיינע תפילין אין דער שטוב אין לאגער. אזוי האבן מיר טאקע געטוהן, איך האב געפונען א זעהר גרויסן שטיין, אונטער וועלכן מיר האבן אויסגעגראבן א גרויס לאך, אזוי ווי א קליינע הייל, און דארט באהאלטן די תפילין. יעדן טאג מיטאג צייט, ווען מיר האבן געהאט פויזע, האבן די אלע וועלכע האבן געוואלט לייגן תפילין, זיך אוועקגעזעצט ארום און ארום אזוי ווי א רינג, כדי דער שומר זאל

נישט זעהן וואס טוט זיך אינווייננונג פון רינג, און איינער נאך דעם אנדערן האבן אנגעטוהן די תפילין און געליינט קריאת שמע.

אויך האבן מיר זיך געהאלטן שטארק צוזאמען ווען עס זענען געקומען שבתים, און מיר האבן פראבירט צו לעבן אביסל מיט דער פארגאנגנהייט, אזוי ווי מיר זענען געווען צוגעוואוינט פון דערהיים, צי איז דאס געווען מיט זיך דערכאפן דאס הארץ מיט זינגן אביסל זמירות לכבוד שב"ק, אדער דורך זיך דערמאנען א דבר תורה, און מיט פארציילן פארשידענע סיפורי צדיקים, וועלכע האבן אונז אריינגעגעבן אביסל חיות דקדושה און אסאך בטחון אויסצוהאלטן און איבערלעבן די אבנארמאלע שווערע צייטן. אונזער התחברות האט אונז אויך אסאך געהאלפן בייצושטיין אסאך נסיונות וואס מיר האבן געהאט פון דעם וואס מיר זענען געווען אין איין שטוב צוזאמען מיט אסאך פרייע - נישט רעליגיעזע - יונגען, וועלכע האבן פארברענגט זייער איבריגע צייט מיט ליצנות, ניבול פה א.ד.ג., דעריבער האבן מיר געמוזט געפונען א ווינקל וואו מיר האבן געקענט זיצן אביסל במנוחה, און נישט מוזן אויסהערן זייערע פוסטע פלוידעריין.

פראגע: **ווען זענט איהר געווארן באפרייט פון דעם לאגער?**

ענטפער: דאס איז א העכסט אינטרעסאנטע געשעעניש פאר זיך. עס איז געווען אינמיטן ווינטער, ווען דער גאנצער בארג וואו מיר האבן געארבעט אויסצושניידן דעם וואלד, איז געווען פול מיט שניי, און מיר האבן אפגעזויגען זעהר אן הויכן בוים. נאכדעם ווי מיר האבן פארענדיגט מיט'ן זעגן און ארום שניידן די צווייגן, האבן מיר זיך געגרייט אראפצוטראגן דעם שווערן בוים פונעם בארג צום לאסט-אויטא. מיר זענען געווען אכט אדער צעהן מענטשן פון דער זעלבער הייך, און האבן זעהר פאמעלעך געטראגן דעם בוים אראפ

פונעם בארג, ווען פלוצלינג האט זיך איינער פון אונז אויסגעגליטשט, אומגעפאלן, און מיטגעשלעפט מיט זיך נאך איינעם. אזוי אז מיר האבן מער נישט געקענט דערהייבן דעם בוים, און מיר זענען אלע אומגעפאלן אונטער דער שווערן לאסט פונעם בוים. עס איז געווען נסים אז קיינער איז נישט שטארק געשעדיגט געווארן, אויסער מיר, וואס דער בוים איז ארויפגעפאלן אויף מיין האנט, און צעבראכן מיינע פיר פינגער פון דער רעכטער האנט.

מען האט באלד ארויפגעלייגט שניי אויף מיינע פינגער כדי צו שטילן אביסל דאס בלוט, און מען האט מיך צוריקגענומען אין לאגער. דארט האט מען מיך אריינגעפירט אין דער "קראנקן-שטובע", דאס איז געווען א ספעציעלע שטוב וואו מען האט געהאלטן אלע קראנקע מענטשן וועלכע האבן נישט געקענט גיין צו דער ארבעט, וויל זיי האבן נישט ערלויבט אז די קראנקע זאלן שלאפן אדער אפילו אריינגיין אין די אנדערע שטובער. מען האט צו מיינע פינגער ליידער גארנישט געטוהן, אויסער דאס וואס מען האט עס ארומגעבונדן מיט א שמאטע אז דאס בלוט זאל זיך אפשטעלן. איך האב געליטן דערפון שטארקע יסורים, און מיינע פינגער זענען טאקע געבליבן פארקריפלט ביז צום היינטיגן טאג צוליב דעם וואס מען האט עס דעמאלטס נישט פארראכטן.

פראגע: **ווי לאנג זענט איהר געווען אין דעם קראנקן-שטובע?**

ענטפער: כדי צו ענטפערן אויף דער פראגע, דארף איך קודם קלאר מאכן עטליכע פונקטן. ראשית, די לאגערן אין וועלכע מען האט געשיקט די אלע יונגע מענטשן צו דער ארבעט באלד פון אנהייב פון דער קריג, צי פון קשאנוב, אשפיצין, אדער פון די אנדערע ארומיגע שטעט, זענען נישט געווען קיין קאנצענטראציע-לאגערן נאר

ארבעטס-לאגערן. דער אונטערשייד פון די צוויי איז געווען, אז מיר אין די ארבעטס לאגערן האבן געהאט אונזערע אייגענע קליידער און נישט די געשטרייפטע וועלכע זיי האבן געגעבן, מען האט נאך דערווייל געקענט שרייבן און באקומען פאָסט פון דערהיים, און א טייל מאל אפילו באקומען א פעקל מיט עסן אדער קליידונג, - אויב די רשעים האבן עס דורכגעלאזט. נאך א זאך איז געווען אנדערש אין די ארבעטס לאגערן, אז פון צייט צו צייט איז געקומען א פריוואטער דאקטאר און אונטערזוכט אלע העפטלינגן (אזוי האט מען אונז דארט גערופן) וואס זענען געווען קראנק. אויב האט דער דאקטער איינגעזען אז דער קראנקער איז מער נישט פעהיג צו גיין ארבעטן, האט ער איהם באפרייט פון לאגער, און מען האט איהם צוריק אהיימגעשיקט.

יעצט צוריק צום ענין. עטליכע וואכן נאכדעם וואס מיינע פינגער זענען צובראכן געווארן, איז דער דאקטאר געקומען אין לאגער אריין. דער דאקטאר האט געהייסן דאקטאר קעניג, און מען האט אריינגעברענגט צו איהם אלע קראנקע וועלכע קענען נישט גיין צו דער ארבעט. וען עס געקומען מיין רייע אריינצוגיין, האט ער אנגעקוקט מיין האנט, און מיך געפרעגט ווי אזוי איך הייס, נאכאמאל געקוקט אויף דער האנט, און ווידעראמאל געפרעגט מיין ערשטער נאמען, און דערנאך גיט ער א זאג פאר דעם לאגער פירער וועלכער איז דארט געשטאנען די גאנצע צייט: "ער וועט מיט דער האנט נישט מער קענען ארבעטן".

עטליכע טעג שפעטער האט מען מיך געלאזט וויסן אז איך זאל צוזאמען פאקן מיינע זאכן, ווייל מען שיקט מיך אהיים. ווי פארשטענדליך, איז מיין שמחה געווען אומבארשרייבלעך, ווייל מיר האבן שוין לאנג איינגעזען אז דאס וואס מען האט אונז צוגעזאגט אז מיר פארן נאר אויף א פאהר חדשים ארבעטן איז שקר וכזב, און מיר

האבן געקלערט אז מיר וועלן פון דא שוין נישט באפרייט ווערן, דעריבער קען מען לייכט פארשטיין מיין גרויסע פרייד, הערנדיג די גוטע בשורה אז איך וועל פטור פון דעם שרעקליכן גיהנום, און דערצו וועל איך זיך נאך קענען וויידערזעהן מיט מיינע עלטערן און געשוויסטער. - איין זאך האט מיר אבער יא שטארק ווי געטוהן, אז איך וועל מיך דארפן שיידן מיט מיין גוטן פריינד יושע וויצענבלום, צו וועמען איך בין געווארן גאר שטארק צוגעבינדן בלב ובנפש, און געלעבט צוזאמען אזוי ווי צוויי ברודער. מיר האבן זיך טאקע זעהר טרויעריג געזעגענט איינער פון אנדערן, און געוואונטשן אז השי"ת זאל העלפן מיר זאלן זיך נאך צוזאמען קומען אין פריידן.

אבער די גאנצע זאך פון מיין ווערן באפרייט פון לאגער איז געווען בייַ מיר זעהר אומפארשטענדליך און אויפפאלנד. ערשטנס, צוליב דעם וואס עס זענען געווען אין דער קראנקן-שטובע אזעלכע מענטשן וואס זענען געווען מער קראנק ווי איך, און דער דאקטאר האט זיי נישט באפרייט. איבערהויבט האב איך מיך געוואונדערט, ווייל אין די פאר וואכן זינט מיין פינגער האבן זיך צובראכן, האבן שוין מיינע פינגער אנגעהויבן זיך צו היילן, כאטש מען האט די ביינער קיינמאל נישט געלייגט אויפ'ן פלאץ, אבער זיי האבן זיך צוביסליך צוזאמען געוואקסן, אזוי אז איך האב שוין געקענט אביסל באוועגן מיינע פינגער, און דאך האט דער דאקטאר מיך באפרייט. אויך האב איך נישט פארשטאנען פארוואס ער פרעגט מיך צוויי מאל ווי אזוי איך הייס, און נאכאמאל און נאכאמאל געקוקט אויף מיין האנט. הערשט ווען איך בין אהיים געקומען האב איך שוין אלעס פארשטאנען, און אלעס איז מיר פארענטפערט געווארן.

ניינטער קאפיטל
צוריק אין קשאנוב

ניינטער קאפיטל

צוריק אין קשאנוב

ריזיקאלישן באמיאונגען מיך צו באפרייען פון לאגער / באדייט פונעם באהאלטענע צעטל אינעם קוגל / "כאפונג" גזירה / געוויסע ארבעט פאר די רעגירונג / פארשיקט צו "בלעכהאַמער" ארבעטס-לאגער / מיר בויען אין לאגער א כשר'ע סוכה

פראגע: **ווי אזוי האט אויסגעזעהן ווען איהר זענט אהיימגעקומען צו אייער עלטערן פון "סאקראו" לאגער?**

ענטפער: זעלבסט פארשטענדליך אז די שמחה איז געווען זעהר גרויס אז מיר האבן זיך ענדליך ווידער פאראייניגט. מיינע עלטערן האבן מיר פארציילט אלעס וואס עס האט זיך פארלאפן און קשאנוב דורך דער צייט וואס איך בין געווען אין לאגער. גלייכצייטיג האב איך זיי דערציילט מיינע איבערלעבנישן פון די שווערע און ביטערע צייטן וואס איך בין אדורכגעגאנגען, און די צרות און פיין וועלכע איך האב געליטן. אזוי אויך האב איך דערציילט איבער דעם מאדנע באפרייאונג פונעם לאגער. אבער ווי נאר איך האב דאס דערציילט, האבן מיינע עלטערן מיר אנגעהויבן צו דערציילן די צווייטע העלפט, וואס עס האט זיך אפגעשפילט ביז אהער, די לאנגע באמיאונגען און ריזיקאלישע אונטערנעמונג פרואווען מיך צו באפרייען פון דער גרויזאמע לאגער.

איך בין יעצט געווארן, אז מיינע עלטערן האבן אויסגעפונען אז יעדער פאהר וואכן קומט א דאקטאר צום לאגער, וועלכער האט די מעגליכקייט צו באפרייען מענטשן פון דארט, מיט דעם אויסרייד אז דער געוויסע העפטלינג איז קראנק. מיינע עלטערן האבן זיך אינטערסירט ווער דער דאקטאר איז, און וואו זיין וואוין-ארט איז. זיי האבן אויסגעפונען אז ער וואוינט אין א שטעטל נישט ווייט

פון סאקראו. אבער יעצט שטעלט זיך די פראגע, ווי אזוי קומט מען דארט אהן אהין. דאס שטעטל איז דאך אין דייטשלאנד, און א איד טאר נישט ארומפארן מיט דער באן אין גאנץ דייטשלאנד, און אוודאי נישט זיך באווייזן אין א דייטש שטעטל. אבער דער שטארקער ווילן פון מיין מאמע ע"ה צו טוהן וואס נאר מעגליך מיך ארויס צו ראטעווען פון דעם ביטערן לאגער האט איבערגעוואויגן יעדעס שווערigקייט, אז זי איז געווען גרייט אינטערצונעמען דעם דרייסטן און ריזיקאלישן שריט צו פארן קיין דייטשלאנד, און זיך טרעפן מיט דעם דאקטאר קעניג.

די מאמע ע"ה הי"ד האט זיך אנגעטוהן א אנדערע קאליר שייטל און ארויפגעלייט דערויף א הוט, געטוישט אירע קליידער וועלכע האבן געהאט אויף זיך דעם גאלן שטערן וואס יעדער איד האט געמוזט טראגן אויף זיינע קליידער, און אונטערגענומען די געפארפולע רייזע... וועו די מאמע ע"ה הי"ד איז ב"ה אנגעקומען בשלום צום דאקטאר, האט זי איהם געזאגט אז דער צוועק פון איהר קומען אהער איז צו בעטן אויב ער קען עפעס טוהן כדי מיר צו באפרייען פון לאגער. נאכדעם וואס די מאמע ע"ה הי"ד האט אוועקגעלייגט אויפ'ן טיש א סומע גאלט, האט ער איהר געזאגט אז דאס נעקסטע מאל וועו ער וועט זיין אין לאגער זאל איך מיך מעלדן צו איהם אז ס'איז מיר שווער צו אטעמען, און זיך באקלאגן אז איך לייד אויף די לונגן, און צוליב דעם קען איך נישט שלאפן ביינאכט, אזוי ארום וועט ער קענען האבן א גוטע אויסרייד פארוואס מיך אהיימצושיקן.

די מאמע איז צוריק אהיימגעפארן צופרידן, אז עס זענען כאטש דא אויסזיכטן מיך ארויסצובאקומען פון דעם לאגער. אבער יעצט איז געווען דער פראבלעם ווי אזוי קען זי מיר איבערגעבן דעם מעלדונג אז איך דארף מיך וועגדן צום דאקטאר און זיך באקלאגן אויף לונגן פראבלעמען? אזוי אריינקלערנדיג וואס צו טוהן, איז איינגעפאלן פאר

מיינע עלטערן ע"ה א בליצידיגע געדאנק... זיי האבן מיר געשיקט א קליינעם קארטאפל-קוגל און אריינגעשטעקט אין דעם א קליין צעטלע, אין וועלכע זיי שרייבן צווישן אנדערע: "וואס טוט זיך מיט דיין לונגן קראנקהייט? אפשר דארפסטו זעהן א דאקטאר"...

ווען איך האב ערהאלטן דעם קוגל פון מיינע עלטערן, איז עס געווען זעהר א גרויס פרייד. איך און יושע ווייצענבלום ע"ה זענען געווען מלא שמחה אז מיר וועלן האבן קוגל אויף שבת, כאטש דאס איז געווען א גרויס מסירת נפש אוועקצוליגן אביסל עסן אויף שבת אין דער צייט וואס מען איז אזוי שטארק הונגעריג, דאך האבן מיר באשלאסן אז מיר ווילן כאטש אמאל פיהלן שבת א קליין ביסל טעם פון אן עונג שבת. מיר האבן געמוזט באהאלטן דעם קוגל אין דעם שטרוי זאק, ווייל ווען נישט וואלטן אונזערע שכנים עס זיכער צוגענעמען און אויפגעגעסן, און מיר האבן קוים אומגעדולדיג אויסגעווארט אויף דעם שבת...

ענדליך איז דער שב"ק אנגעקומען און מיר האבן ארויסגענומען דעם בעהאלטענע קוגל, אבער ווי איבער'רעש'ט זענען מיר געווארן ווען מיר האבן צעשניטן דעם קוגל, און דערזעהן אז עס איז דא דארט א קליין בריוולע פון מיינע עלטערן ע"ה... מיר האבן אבער בכלל נישט פארשטאנען דעם באדייט פון מיין "לונגן קראנקהייט". - וואס הייסט? איך בין ב"ה קיינמאל נישט געווען קראנק. און וואס מיינען די ווערטער "אפשר דארפסטו זעהן א דאקטאר" - נאר דער וואס איז זעהר שטארק קראנק קען אנקומען צום דאקטאר.

מיר האבן אסאך אריינגעקלערט וואס עס קען זיין דער מיינונג פון דעם בריוו'עלע, אבער דאך האבן מיר זיך נישט געקענט דערטראכטן וואס עס קען מיינען, און מיר האבן דערפון צוביסלך פארגעסן.

יעצט, נאכדעם ווי איך האב געהערט פון מיינע עלטערן ע"ה די אנדערע העלפט פון די מעשה, איז מיר שוין אלעס קלאר געווארן. איך האב שוין גוט פארשטאנען וואס "מיין לונגן קראנקייט" האט באדייט. יעצט איז מיר אויך קלאר געווארן אז וועז דער לאגער-פירער האט מיך גענומען צום דאקטאר, און דער דאקטאר האט געהערט מיין נאמען "לאנדוי", האט ער זיך מן-הסתם דערמאנט אז מיין מאמע איז ביי איהם געווען, און צוליב דעם האט ער מיך איבערגעפרעגט ווי אזוי איך הייס, און ער האט נאכאמאל געקוקט אויף מיינע פינגער, און געוויזן פאר'ן לאגער-פירער אז איך וועל מיט די צעבראכענע פינגער נישט קענען מער ארבעטן, און מען מיז מיך אהיימשיקן...

אזוי איז אדורך דעם ערשטן טאג אינדערהיים אין קשאנוב. דעם קומענדיגן טאג בין איך געגאנגען צו א דאקטאר, וואס איז געווען א ספעציאליסט אין פארדעכטן צעבראכענע ביינער, אבער ער האט שוין ליידער גארנישט געקענט טוהן צו מיינע פארקריפלטע פינגער, צוליב דעם וואס עס איז שוין עטליכע וואכן געווען פארנאכלעסיגט. דער דאקטער האט געזאגט, אז וועז עס וואלט נישט געווען קריגס-צייט, נאר אין געווענליכע אומשטענדן, וואלט איך געמוזט פארן קיין קראקא צום שפיטאל און אפערירן די פינגער, אבער אין דער יעצטיגע צייט איז גארנישט דא וואס צו טוהן. ער האט ארויפגעלייגט א ברעטל אויף מיין האנט, עס ארומגעבונדן מיט א גרויסן באנדאזש, און אזוי בין איך ארומגעגאנגען א לענגערע צייט.

פראגע: **וואס איז פארהעלטנסמעסיג געווען די מצב אין קשאנוב, אין דער יעצטיגע פאַזע פון די מלחמה?**

ענטפער: כמעט אומדערטרעגליך. איך האב אליין אנגעהויבן מיטלעבן די שרעקליכע צרות, און מיטמאכן טאג-טעגליכע דעם

געפערליכן פחד מיט וועלכן די אידן אין קשאנוב - און אזוי אויך אלע אידן פון אנדערע שטעט און שטעטליך וועלכע זענען געווען אונטער דער הערשאפט פון די דייטשע רוצחים - האבן דעמאלטס מיטגעמאכט.

אין לך יום אשר אין קללתו מרובה משל חבירו. כמעט יעדן טאג האט מען געהערט נייע גזירות. א איד האט זיך נישט געטארט באווייזן אין דער גאס וועו די נאכט איז צוגעפאלן. כשר'ע פלייש איז בכלל נישט געווען צו באקומען, כשר'ע מילך האט מען פון צייט-צו-צייט אריינגעברענגט בגניבה פון די ארומיגע דערפער. צו דאוונען מיט מנין האט מען געמוזט האבן גרויס מסירת נפש צו טרעפן עפעס א באהאלטענעם פלאץ וואו מען וועט קענען אריינכאפן א תפילה בציבור מיט גרויס פחד און מורא. פון א טייל גאסן האט מען בכלל ארויסגעטריבן די אידן פון זייערע הייזער בעירום ובחוסר כל, און זייערע דירות האט מען איבערגעגעבן פאר דייטשן ימ"ש.

איינס פון די ערגסטע גזירות איז געווען די "כאפונג" גזירה, דאס מיינט אז מען האט געכאפט אידן צו דער ארבעט. א טייל מאל האבן זיי אפילו נישט געדארפט האבן די ארבעט פון די אידן, נאר זיי האבן פשוט אויסגענוצט די געלעגנהייט צו פיניגן די אומשולדיגע אידן. זיי פלעגן נעמען די אידן און אפשערן די באָרד און פיאות, און א טייל מאל האבן זיי עס אפילו ארויסגעריסן מיט געוואלד, און דערצו געשלאגן מכות רצח. צומאל זענען זיי באפאלן אידישע הייזער אינמיטן די נאכט, געווענליך אין די הייזער פון חשוב'ע בעלי בתי'שע אידן, זיי ארויסגעשלעפט פון די דירה, איינגעזעצט אין תפיסה, און זיי געהאלטן אלס משכונות, אז אויב עס וועט עפעס פאסירן צו א דייטש וועט מען זיי חלילה אומברענגען. ליידער האט פאסירט וואס מען האט פארשיקט איינעם פון די משכונות אין א לאגער פשוט פאר א קליניקייט, ווי צום ביישפיל פאר'ן איבערשניידן זייער טעלעפאן דראָט, און עטליכע וואכן

שפעטער האבן זיי געלאזט וויסן די משפחה אז ער איז קראנק געווארן און איז ל"ע געשטארבן... און די דייטשן האבן צוגלייגט מיט רשעות, אז אויב די פאמיליע-מיטגלידער ווילן דוקא, קענען זיי קומען אפנעמען די אַש פון דעם פארברענטן אומגעקומענעם נפטר כדי עס קובר צו זיין, אבער זיי וועלן דארפן באצאלן דערפאר א סומע געלט...

די ערגסטע "כאפונג" איז ליידער געווען, ווען זיי האבן געכאפט יונגע בחורים און יונגעלייט צו ארבעטן פאר די דייטשע רשעים ימ"ש. פון אנהייב האבן די אידישע פאליציאנטן דורכגעפירט דאס כאפונג, אבער וויבאלד די דייטשן זענען נישט געווען גענוג צופרידן פון זייער ארבעט, האבן די דייטשע מיליטער זעלנער אדער די עס. עס. אליין אנגעהויבן ארומצוגיין ביינאכט און אוועקגענומען יונגע מענטשן פון זייערע היימען, בשעת די טאטעס און מאמעס האבן געווייניט און געקלאגט אויף די גורל פון זייערע באליבטן קינד, נישט וויסנדיג אויב זיי וועלן זיך נאך אמאל ווידערזעהן.

די דייטשע רוצחים ימ"ש האבן נישט איבערגעהיפט אונזער וואוינונג, און אויך צו אונז זענען זיי געקומען עטליכע מאל ביינאכט זוכן יונגע מענטשן און זיי נעמען צו דער ארבעט. ווען מיר האבן געהערט זייער קלאפן אויף דער טיר, האב איך באלד ארויפגעלייגט דער אויבנדערמאנטע ברעטל אויף מיין האנט און עס ארומגעבונדן מיט דעם באנדאזש, אזוי אז ווען זיי האבן מיך געפרעגט וואס איז געשעהן מיט מיין האנט? האב איך זיי געזאגט אז דאס איז געשעהן אין דער ארבעטס לאגער "סאקראו", און געוויזן דעם באפרייאונגס בריוו פון דאקטאר, אזוי זענען זיי זיך אוועקגעגאנגען, און איך בין ב"ה ניצל געווארן פון זייער נעגל.

פראגע: **ווי לאנג איז דער אויסרייד פונעם ברעטל מיט דעם באנדאזש געווען נוצבאר?**

ענטפער: מיט דער צייט איז געווארן אלס שווערער און שווערער זיך צו פארמיידן פון דער "כאפונג", צוליב דעם וואס אסאך יונגע מענטשן האבן זיך כסדר פראבירט ארויסצודרייען מיט פארשידענע אויסריידן, דעריבער האב איך באשלאסן אז איך מיז עפעס טוהן דערצו אז איך זאל נישט ווערן פארכאפט. איין עצה ווי אזוי מען האט זיך דעמאלטס געקענט לעגאל ארויסדרייען און נישט ווערן פארכאפט, איז געווען דורכדעם וואס מען האט זיך פרייווילג געמאלדן צו טוהן געוויסע ארבעט פאר דער רעגירונג, וועלכע האט געדארפט ווערן געטוהן און דער אומגעגענט ארום און ארום אונזער שטאט קשאנוב, ווי צום ביישפיל, פארריכטן די גאסן, שניידן דאס גראז, פלאנצן ביימער, און נאך אזעלכע פארשידענע ארבעט. כאטש דאס ארבעטן פאר די רעגירונג איז געווען א שווערע, דאך איז עס געווען בעסער ווי צו ווערן פארשיקט אין א לאגער.

א דייטשער גוי מיט'ן נאמען "קלייניקע" איז געווען דער וועלכע איז געווען פאראנטוואורטליך אויף דעם ארבעט. ער האט געהאט די ערלויבעניש פון דעם שטאטס-פערוואלטער צו נעמען אידן צו ארבעטן פאר דער רעגירונג, און יעדער איד וואס האט געהאט מיט זיך א צעטל אז ער ארבעט ביי "קלייניקע", האט מען נישט געכאפט צו קיין שום אנדערע ארבעט, און אויך נישט פארשיקט אין לאגער. האב איך מיך טאקע פארשריבן ביי "קלייניקע", און אזוי געהאט אביסל מנוחה פון די כאפער'ס פאר א שטיקל צייט.

אבער די רואיגקייט האט נישט אנגעהאלטן צו לאנג, ווייל נאך עטליכע וואכן האבן אלע אידן וואס האבן געארבעט ביי קלייניקע באקומען א קארטל אז מען דארף זיך שטעלן אויף א געוויסן פלאץ... אזוי ווי מיר זענען אנגעקומען אהין, זענען מיר אלע באלד געווארן

ארומגערינגלט מיט די עס. עס. ימ"ש, און געהייסן גיין אין די שולע. מיר האבן שוין געזעהן אז דער מצב איז נישט קיין גוטער, ווייל פון דער שולע האט מען געווענליך געשיקט אין א ארבעטס-לאגער, אבער מיר האבן שוין יעצט נישט געהאט קיין ברירה, וויבאלד מיר זענען שוין סייווי געווען ביי די רוצחים אין די הענט.

דערווייל איז אנגעקומען אין שטאט די ידיעה אז מען האט אונז געזומען צו דער שולע, זענען אלע עלטערן, און אויך אסאך יונגע פרויען (יעצט זענען שוין געווען צווישן אונז אסאך יונגעלייט אויך), געקומען צו דער שולע זיך צו געזעגענען מיט זייער באליבטע קינדער-מענער, אבער מען האט קיינעם נישט צוגעלאזט צו אונז. מיין מאמע ע"ה וואס איז אויך אהינגעקומען, האט מיר אריינגעשיקט דורך א אידישן פאליצאנט, מיינע תפילין, א פעקל מיט מלבושים, און אביסל עסן. דורכ'ן פענסטער האב איך נאך געקענט זעהן מיינע טייערע עלטערן ע"ה, מיין שוועסטער רבקה, און מיין ברודער יונה ע"ה. דאס איז ליידער געווען דאס לעצטע מאל... וואס איך האב געזעהן מיינע טייערע עלטערן און מיין יונגערן בריידער יונה ע"ה הי"ד...

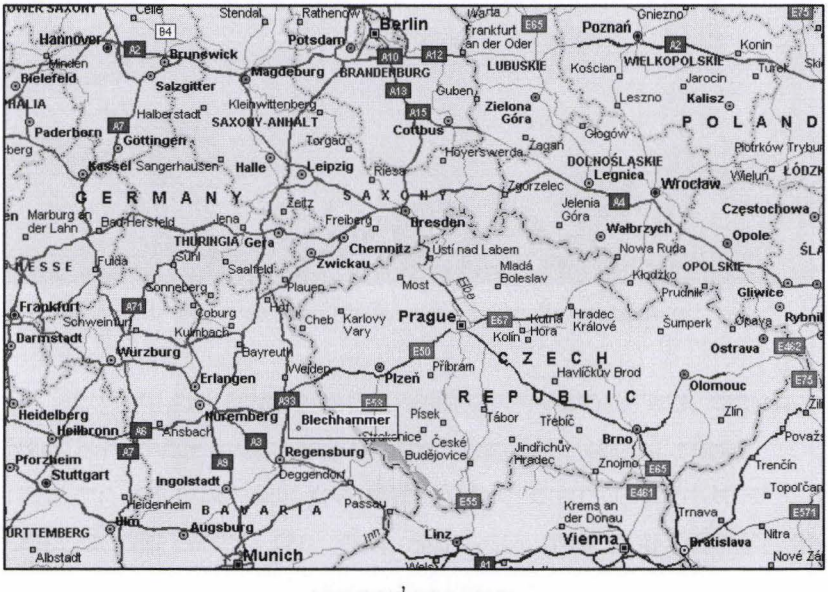

אידן ווערן געזומען צו די לאגערן אין באגלייטונג פון די דייטשן ימ"ש

איידער די דייטשן האבן אונז געפירט פון דער שולע ביז צו דער באן, האבן זיי געלאזט וויסן אז קיין שום איד טאר זיך נישט געפונען אויף די גאסן וועלכע מיר וועלן אדורכגיין. מען האט אונז געפירט דורך די הויפט-גאסן פון שטאט, ארומגערינגלט מיט זעלנערס פון דעם דייטשער מיליטער, און מען האט טאקע נישט געזעהן קיין איד אין דער גאס. אבער מיר האבן יא געזעהן וואו עס שטייען פוילישע גוים אויף ביידע זייטן פון דער גאס, וועלכע לאכן און פרייען זיך פאר שמחה, זעהנדיג ווי אזוי מען פירט אונז כצאן לטבח...

פראגע: **וואו אהין האט מען אייך געפיהרט?**

ענטפער: מיר זענען געפארן מיט דער באַן קיין דייטשלאנד צו א קליין שטעטל מיט דעם נאמען "בלעכהאַמער". דארט האבן זיך געפונען בראקן אין א אויסגעשניטעם וואלד, וואס האבן געדינט אלס דער ארבעטס-לאגער, אין איך האב מיך ווידער אנגעהויבן זיך צוגעוויינען צום לאגער-לעבן.

מאפע פון בלעכהאמער

די ארבעט איז פארהעלטנסמעסיג נישט געווען צו שווער, איבערהויפט ווען אין עטליכע חדשים שפעטער האט אויסגעבראכן זעהר אן אנשטעקיגע מאָגן-קראנקהייט, אזוי שטארק, אז מען האט פארשלאסן דעם לאגער. קיינער האט נישט געקענט אריין אדער ארויסגיין פון לאגער. אויך די דייטשע שומרים האבן מורא געהאט צוצוקומען נאנט צו דער צוים פון לאגער. כאטש מען האט שטארק גע־ליטן פון דער קראנקהייט, האט מען אבער געהאט דעם ריווח אז מען האט געהאט אביסל מנוחה פון "זיי". מען האט געקענט דאוונען יעדן טאג מיט מנין, און פארברענגען די שבתות צוזאמען אומגעשטערט.

שילד וואס צייגט דעם אריינגאנג צום ארבעטס-לאגער בלעכהאמער

עס איז דאן געווען אין די צייט פון די ימים נוראים. קיין שופר האבן מיר ליידער נישט געהאט, אבער מיר האבן געטוהן דאס בעסטע וואס מיר האבן געקענט. מיר האבן געהאט סידורים אבער נישט קיין מחזורים, און וויפיל מען האט געדענקט האט מען געזאגט פון

אויסענווייניג. יום כיפור האבן מיר שוין געשפירט אסאך בעסער פון דעם מאגן-קראנקהייט, און מיר האבן שוין געקענט פאסטן און דאוונען אן קיין שטער.

מוצאי יום כיפור האבן מיר אפילו אנגעהויבן טראכטן וועגן א סוכה! ווי פארשטענדליך אז וועט עס וואלט נישט געהערשט די קראנקייט, וואלטן די שומרים זיך כסדר געדרייט אין לאגער, און מיר וואלטן אפילו נישט געקענט חלומ'ן וועגן א סוכה, אבער יעצט וועט מען האט זיי נישט געזעהן פאר די אויגן, האבן מיר ערנסט אנגעהויבן שמועסן ווי אזוי מען וועט קענען בויען א כשר'ע סוכה.

אין איין זייט פון לאגער זענען געלעגן וואַרצלן און צעשניטענע ביימער פונעם אויסגעשניטעם וואלד וואס איז אמאל געווען דא. האבן מיר געקלערט אז פון דעם קען מען צוזאמען שטעלן א סוכה. כאטש מיר זענען נאך געווען זעהר שוואך פון דער מאָגן-קראנקייט, דאך האבן מיר זיך געשטארקט, און מיט אלע כוחות צוזאמען געשלעפט די וואַרצלן פון די ביימער און די גרויסע שטיקער האלץ אין איין ווינקל, און אויפגעשטעלט דריי וועגט. דערנאך האבן מיר ארויפגעלייגט צווייגן און בלעטער פון אויבן פאר סכך, און מיר האבן ב"ה געהאט א עכט כשר'ע סוכה.

ערב סוכות אינדערפרי האב איך באהאלטן דאס שטיקל ברויט וואס מיר האבן באקומען, כדי איך זאל האבן ביינאכט איבער וואס קידוש צו מאכן אין דער סוכה, און א גאנצן טאג האב איך נישט געגעסן מער ווי דאס ביסל זופ וואס מיר האבן באקומען מיטאג צייט. יענעם יאר איז טאקע געווען דאס איינציגסטע פון מיינע לאגער-יארן וואס איך האב געהאט די זכי' צו זאגן די ברכה "לישב בסוכה" און עסן אין א כשר'ע סוכה.

פראגע: **ווי לאנג האט אנגעהאלטן דער "גליקליכע" צושטאנד אין בלעכהאמער?**

ענטפער: זעהר קורץ, ווייל באלד נאך סוכות האט מען אונז געהייסן איינפאקן אונזערע זאכן (אגב, מיר האבן נאך דעמאלטס געהאט אונזערע אייגענע מלבושים, און נישט די געשטרייפטע לאגער קליידער), און מען האט אונז געפירט צו דער באַן מיט וועלכע מיר זענען געפארן צו א שטאט מיט'ן נאמען "וויסאו" (Wiesau). פון דער באַן סטאנציע זענען מיר געגאנגען א לאנגע וועג ביז מיר זענען אנגעקומען צו א לאגער, אין וועלכע מיר זענען פארבליבן די קומנדיגע צוויי יאהר.

צעהנטער קאפיטל

ארבעטס-לאגער וויסאו

צענטער קאפיטל

ארבעטס-לאגער וויסאו

עבודת הפרך ביים בוי-שטעלע / גראבן גרובער און אוועקשארן קילאמעטרס שניי / פארשידענע טאקטיקן צו פארשאפן אביסל מער עסן / טראגישן אומקום פון דריי האלענדישע אידן

פראגע: **וואס איז געווען אייער אויפגאבע אין וויסאו?**

ענטפער: אין וויסאו האבן די דייטשן געבויעט זעהר גרויסע בנינים, א טייל פון די געבוידעס האבן מען געבויעט טיף אינטער דער ערד, און א טייל פיהר-פינף שטאק הויך. אויך מיר העפטלינגען האבן געארבעט ביי די בוי-שטעלע. אונזער אויפגאבע איז געווען צו טראגן שווערע זעק מיט צעמענט אדער ציגל ארויף עטליכע שטאק, אדער אראפ טיף אין די קעלערן. די ארבעט איז געווען אויסערגעווענליך שווער, וואס אפילו פאר א געזונטן גוי וואלט עס געווען ביטער שווער, און כל שכן פאר אונז אויסגעהונגערטע שוואכע בחורים, וועלכע זענען גארנישט געווען געוואוינט צו אזא שווערע און פיזישע ארבעט. דארט האבן אויך געארבעט טשעכישע און רומענישע גוים (זיי האבן געוואוינט אין שטאט - נישט אין לאגער), און פון זיי האבן מיר געהערט, אז די געביידעס וועלן דינען אלס

צוואנגס ארבעט אין לאגער

פאבריקן צו פראדוצירן געווער און אמוניציאן פאר די דייטשע מיליטער.

פראגע: **ס'איז געווען מעגליך צו לייגן תפילין דארט אין לאגער?**

ענטפער: די ערשטע עטליכע וואכן האבן מיר נאך געקענט לייגן תפילין אין לאגער, איידער מען איז ארויסגעגאנגען צו דער ארבעט, אבער טיפער אריין אין ווינטער איז נאך געווען טינקל ווען מיר זענען ארויס פון לאגער צו דער ארבעט, און מען האט נאך נישט געקענט לייגן תפילין. וואס האב איך געטוהן? איך האב מיטגענומען מיינע תפילין צו דער ארבעט, און זיי באהאלטן אין איינע פון די קעלערן, און ווען מיר האבן געהאט א האלבע שעה פויזע האב איך מיך אריינגעכאפט בגניבה אין א קעלער און שנעל געלייגט די תפילין. ווען עס איז געווען מעגליך, האב איך געליינט גאנץ קריאת שמע, און ווען נישט, האב איך געליינט כאטש די ערשטע פרשה, און א טייל מאל אפילו נישט מער ווי דעם פסוק "שמע ישראל".

איך האב ב"ה געהאט מיינע תפילין (און מיין תפילין בייטל) וואס איך האב באקומען ביי מיין בר מצוה, ביז צו דעם טאג ווען איך בין באפרייט געווארן אין טערעזיענשטאט דורך דעם רוסישן מיליטער, כ"ו אייר תש"ה (למספרם מאי 9 1945), וואס דעמאלטס האט מען די תפילין פון מיר ליידער צוגענומען. דאס איז אבער א געשיכטע פאר זיך, וואס איך וועל ווייטער איבערגעבן דייטליך.

פראגע: **ס'איז געווען א פראבלעם צו דאוונען מנחה אדער מעריב באהאלטענערהייט?**

ענטפער: אפילו דאס, איז אונז אנגעקומען זעהר שווער און ביטער. אין אונזער לאגער וויסאו, איז געווען א גזירה אז אין

לאגער-שטוב טאר מען נישט גיין מיט'ן היטל אויפ'ן קאפ. דעריבער ווען מען האט געוואלט דאוונען מנחה אדער מעריב, האט מען זיך געמוזט שטעלן אין א ווינקל פון דעם שטוב, און נישט אינדערמיט, וואו עס איז געווען דאס פענסטער, כדי די רשעים ימ"ש זאלן נישט קענען אריינקוקן פון אינדרויסן אז איינער גייט מיט א היטל.

דער פענסטער פון אונזער שטוב איז געווען אויף די זייט פון דעם צוים פון שטעכל-דראט, וועלכע האט ארומגענומען דעם גאנצן לאגער. א זעלנער פלעגט דארט ארומגיין אויף דער אנדערע זייט פון דעם צוים בשעת מיר זענען געווען אין לאגער, אכטונג צו געבן אז קיינער זאל זיך נישט ארויס גנב'נען פון לאגער.

ליידער האט זיך איינמאל געטראפן, אז איך האב געדאוונט מעריב אינמיטן פון דעם שטוב, און זיך נישט באהאלטן אין א ווינקל. פונקט דעמאלטס איז אדורכגעגאנגן דער זעלנער וועלכע איז געשטאנען אויף דער וואַך, און ווי‌באלד אין שטוב איז געווען ליכטיג און אינדערויסן איז געווען פינסטער, האט ער גוט געקענט אריינזען וואס ווערט געטוען אין שטוב, און ער האט טאקע דערזען ווי איינער שטייט אין היטל און דאוונט (איך האב אבער נישט געוויסט אז ער האט מיך דערזען, ווי‌באלד עס איז געווען פינסטער אינדערויסן).

ער האט באלד געמאלדן צום לאגער-פירער וואס ער האט געזען, און דער לאגער-פירער האט באפוילן אז יעדער איינער פון אונזער שטוב זאל זאפארט ארויסקומען אויפ'ן אַפעל-פלאץ. יעדער פון אונז האט זיך אוועקגעשטעלט אויף זיין ארט מיט גרויס שרעק און מורא, נישט וויסענדיג וועלכע נייע גזירה עס גייט דא ווערן איינגעפירט.

מיט א מאל רופט דער רשע ימ"ש אויס: "ווער פון אייך איז געווען אין דער שטובע מיט דעם הוט אויפ'ן קאפ?". יעדער איז געבליבן שטיל. קיינער האט טאקע נישט געוויסט ווער עס איז געווען,

און איך האב הערשט יעצט פארשטאנען אז דער זעלנער האט מיך געזהען דאוועגען. וויבאלד קיינער האט זיך נישט געמאלדן, האט ער אויסגערופן מיט א מערדירשע רציחה: "אויב וועט דער פארברעכער זיך נישט מעלדן שוין, וועט איר דא שטיין א גאנצע נאכט, און מארגן וועט איר נישט באקומען אייער פארציע ברויט".

איך האב איינגעזהען אז איך האב נישט געהאט קיין אנדערע ברירה ווי זיך צו מעלדן, ווייל איך טאר נישט זיין דער גורם אז יעדער זאל ליידן צוליב מיר. דעריבער האב איך געמאלדן אז איך בין דאס דער וואס האט געטראגן דאס היטל אויפ'ן קאפ. דער רוצח האט אויפגעשריבן מיין נאמען, און יעדן געהייסן צוריק ארייגיין אין די שטוב. איך האב גוט פארשטאנען אז עס ערווארט מיר א הארבע שטראף אויף דעם "פארברעכן", און איך האב געבעטן אז השי"ת זאל מיר געבן כח אויסצוהאלטן די שטראף.

דעם קומענדיגן טאג, ווען מיר זענען צוריקגעקומען אין לאגער נאך א שוועריין טאג ארבעט, האט מען אויסגערופן אז יעדער זאל ארויסקומען אויפ'ן אפעל-פלאץ. ווען יעדער איז שוין געשטאנען אויף זיין פלאץ, זענען ארויסגעקומען דער לאגער-פירער מיט אלע זיינע וואַך-מענער. ווען איך האב געזהען אז אלע מלאכי חבלה זענען ארויסגעקומען, האב איך פארשטאנען אז עס גייט געשהען א שרעקליכע זאך מיט מיר, און מיין הארץ האט געציטערט פון שרעק, ווייל געוועלך ווען זיי זענען אלע ארויסגעקומען, זענען זיי געקומען צו האבן פארגעניגן צוקוקנדיג ווי אזוי מען פייניגט א איד מיט אכזריות.

דער לאגער פירער האט געהייסן ארויסברענגן א גרויס פאַס, אין וועלכע מען האט אנגעפילט וואסער מיט א שלויך. דערנאך האט מען אויסגערופן מיין נאמען, און צוויי קאפוס האבן מיך אריינגעשטעלט אין דעם פאס וואסער. עס איז געווען ווינטער, און דאס וואסער איז געווהען אייז-קאלט. אלע מיינע גלידער זענען געווארן אדורכגעפרוירן

פון קעלט, אז איך האב מיך נישט געוויסט וואו זיך אהינצוטוהן. אבער דאס איז נאך נישט געווען גענוג צו זעטיגן זייער בלוט-דורשטיגער רציחה. דער לאגער-פירער האט גענומען דעם שלויך, און געשפריצט אויף מיין קאפ א שטראם פארפרוירענע וואסער מיט זעהר א שטארקן כח. דער קעלט און פראסט האט אדורכגענומען אלע מיינע ביינער.

ער האט מיך כסדר געפרעגט צי איך וועל נאכאמאל גיין מיט א היטל אין שטוב. איך האב געשאקלט מייט מיין קאפ אויף ניין. אבער ער איז נישט געווארן צופרידנגעשטעלט דערמיט. ער האט געוואלט אז איך זאל אויפמאכן מיין מויל און זאגן "ניין". זיין חשבון איז געווען, אז אזוי זאל ער קענען אריינשפריצן דעם שטארקן שטראם וואסער אין מויל. די יסורים זענען געווען אין לשער. איך האב געפילט ווי מען שטעכט מיך מיט מעסערס אין קאפ, און ווען איך האב שוין מער נישט געקענט אויסהאלטן די יסורים, האב איך געזאגט "ניין".

אין דעם מאמענט ווען איך האב אויפגעמאכט מיין מויל צו זאגן "ניין", האט ער אריינגעשפריצט אין מיין מויל דעם גאנצן שטראם וואסער. איך האב באלד אוועקגע'חלש'ט, און געבליבן הענגן מיט מיינע הענט אויף דעם פאס.

איך ווייס נישט וואס האט פאסירט מיט מיר נאכדעם, אבער ווען איך האב זיך דערוועקט, בין איך שוין געווען אין דער קראנקן-שטוב. דארט בין געלעגן זעהר קראנק מיט שטארקע קאפ-שמערצן און מיט יסורים אין אלע איברים. נאך עטליכע קורצע טעג, האב איך געמוזט צוריקגיין צו דער ארבעט, כאטש איך בין נאך געווען קראנק און מיין גאנצע קערפער איז נאך געווען צובראכן.

יא! פאר די עוולה פון גיין א היטל אויפ'ן קאפ, האט מען באקומען אזעלכע משונה'דיגע שווערע שטראפן.

פראגע: **שבת איז מען אויך געגאנגען צו דער ארבעט?**

ענטפער: אין אלגעמיין איז מען שבת נישט געגאנגען צו דער געוועלטיכע ארבעט פון א גאנצע וואך צו דער בוי-שטעלע, אבער די רשעים ימ"ש האבן אלעמאל געפונען עפעס א ארבעט פאר אונז. ווי צום ביישפיל, איידער דער ווינטער איז אנגעקומען האבן מיר געדארפט גראבן גרובער, אין וועלכע מען האט אריינגעלייגט קארטאפל, און זיי צוגעדעקט מיט שטרוי און דערנאך מיט ערד, וואס פון דארט האט מען גענומען קארטאפל פאר די לאגער-קאך א גאנצן ווינטער.

נאך א ביישפיל, וועו עס האט געשנייט (עס האט דארט געשנייט זעהר אפט), און דער שניי איז טייל מאל געווען ארום צוויי ביז דריי פיס הויך, האבן מיר געמוזט גיין צום שאסיי, און אוועקשאַרן דעם שניי פונעם שאסיי, א שטרעקע פון אסאך קילאמעטערס ווייט, כדי די אויטאס זאלן קענען פארן. די קעלט, די ביטערע פראסט, איז געווען אין לשער. די פינגער פון די הענט און פון די פיס זענען געווארן כמעט ווי געפרוירן, און עס האט געהאקט א צאן אויף א צאן, אבער מיר האבן געמוזט שארן דעם שניי א גאנצן טאג מיט פארפרוירענע גלידער!

א טייל מאל איז געווען אזוי קאלט, אז די שומרים - די זעלנערס וועלכע האבן אונז געהיטן - האבן זיך געטוישט יעדער פאהר שעה, כאטש זיי זענען געווען גאנץ וואַרים אנגעטוהן. אבער אונז, וועלכע זענען געווען אזוי אָרעם געקליידעט, האבן זיי געצווינגען צו ארבעטן א גאנצן טאג, נישט געבענדיג אפילו א ביסן אין מויל אדער א טראפ וואסער צו טרינקן. טייל מאל האבן מיר געגעסן שניי צו שטילן אונזער דורשט, און גאנץ אפט האבן מיר געקלערט אז עס וואלט שוין געווען בעסער צו גיין אויף דער בוי-שטעלע...

וי שוין איבערגעגעבן בעפאר אין דעם אכטער קאפיטל, האבן מיר זיך כסדר מחזק געווען דורכאויס די קריגס-יארן. איינס פון די

זאכן וואס מיר האבן זיך אנגעקלערט איז געווען, אז וען מיר זענען געצווינגען מחלל שבת צו זיין און בלית ברירא טוהן געוויסע מלאכות, האבן מיר זיך געהיטן, ווי ווייט מעגליך, פון טוהן איבערגע מלאכות וואס מיר האבן נישט געמוזט. דעריבער, אפילו מיר האבן געמוזט טראגן די שאָוולען אוועקצושארן די שניי, האבן מיר אבער אין די זעלבע צייט ארומגעבינדען די טאשן-טיכל ארום דעם האלז, כדי נישט עובר צו זיין אויף די איסור פון הוצאה.

פראגע: **ווי אזוי איז געווען מעגליך אויסצוהאלטן די פיין פון אזא שווערע ארבעט, דערצו ליידנדיג פון הונגער און נויט, אונטער דער פארשאלטענע הערשאפט פון די דייטשע רשעים ימ"ש?**

ענטפער: זעהר אסאך מאל זיך איך און קלער אריין אין דעם, און איך טרעף נישט קיין קלארן ענטפער... אבער דאך וועל איך פראבירן צוזאמענצושטעלן די פארשידענע פאקטן וועלכע האבן גורם געווען אז מיט השי"ת'ס הילף האבן מיר געקענט איבערלעבן די שרעקליכע און שווערע צייטן, די אלע ביטערע צרות, די פלאג און פיין וועלכע מיר האבן געליטן טאג-טעגליך פון די דייטשע רשעים, ימח שמם וזכרם.

צום ערשט דארפן מיר געדענקן אז דער גרעסטער טייל פון אייראפעישע אידענטום האבן טאקע נישט זוכה געווען איבערצולעבן די שרעקליכע צווייטע וועלט מלחמה, זיי זענען ליידער אומגעקומען על קידוש השם, נישט נאר אין די פארניכטיגונגס-לאגערן, ווי אוישוויץ, בעלזיץ, מיידאַנעק א.א.וו., נאר אפילו און די ארבעטס-לאגערן אדער קאנצענטראציע-לאגערן זענען זיי אויסגעאנגען פון הונגער, אדער

זענען זיי אומגעברענגט געווארן רח"ל דורך די פארשאלטענע דייטשן ימ"ש. א גרויסער טייל פון די אידן האבן ליידער נישט זוכה געווען צו דערלעבן דעם טאג פון דער באפרייאונג פון די דייטשע מערדערישע הענט. נישט נאר בשעת די קריג זענען אידן געפאלן ווי די פליגן, נאר אפילו נאך דער באפרייאונג זענען נאך צענדליגע-טויזענטער אידן געשטארבן פון שוואכקייט, און פון פארשידענע קראנקייטן וועלכע האבן דעמאלטס געהערשט. נאר זעהר א קליינער פראצענט פון די מלחמה-געליטענע האבן איבערגעלעבט.

אויב אזוי וואס זענען טאקע געווען די סיבות וואס האבן אונז דערהאלטן ביים לעבן? די ערשטע סיבה איז געווען, וויבאלד די צרות זענען נישט געקומען אויף אין מאל מיט אזא שטארקייט, אזוי אז מיר האבן זיך צוביסליך געקענט צוגעוואוינען צו די צרות. די ערשטע צייטן האבן מיר נאך געקענט באקומען פון דערהיים אביסל עסן אדער א מלבוש, וואס האט געמאכט אונזער לאגער-לעבן עטוואס לייכטער. אזוי אויך איז פון אנהויב נישט אנגעקומען אזוי שווער די ארבעט, וויל מיר האבן נאך געהאט די כוחות, און ווען מיר האבן שפעטער ליידער גענצליך פארלוירן דעם קאנטאקט מיט דערהיים (ווען מען האט פארשיקט אלע אידן פון קשאנוב קיין סאסנאווצע, און פון דארט ליידער קיין אוישוויץ), און די ארבעט איז געווארן אלס שווערער און שווערער, זענען מיר שוין געווארן צוביסליך צוגעוואוינט צו דעם שווערן און ביטערן לאגער-לעבן.

מיר האבן ממש געזעהן בחוש, אז די אידן וועלכע זענען געקומען אין די שפעטערע יארן אין לאגער, און זענען נישט געווען געוואוינט צו הונגערן און צו דער שווערער צוואנגס-ארבעט, זענען ליידער געווען פון די ערשטע וואס זענען קראנק געווארן און שנעל אומגעקומען ל"ע.

אויך האבן מיר זיך מיט דער צייט אויסגעלערנט פארשידענע אופנים ווי אזוי צו "ארגאניזירן" עפעס צו עסן, כדי זיך צו דערכאפן

דאס הארץ. "ארגאניזירן" איז געווען א שפראך-וואָרט אין לאגער, וואס מען האט זיך באנוצט וועָן מען האט זיך דערשלאגן צו אביסל עסן מיט פארשידענע ערליִ קונצן. ווי צום ביישפיל: מיר האבן געהאט אויף דעם ארבעטס פלאץ דייטשע מייסטערס וועלכע האבן אונז געוויזן און געהייסן וואס צו טוהן, און אונז כסדר געיאגט און געפלאגט ביי דער ארבעט. זיי האבן געהאט א קליינעם בארַאק וואו זיי האבן אוועקגעלייגט זייערע זאכן, און דארט האבן זיי געגעסן זייערע מיטאג. אמאל האט זיך געמאכט אז מיר האבן באמערקט אז זיי האבן פארגעסן צו פארשליסן די טיהר פון זייער בארַאק, האבן איך אינאיינעם מיט מיין חבר, מיט וועמען איך האב צוזאמען געארבעט, זיך ממש איינגעשטעלט דאס לעבן, און זיך אריינגעכאפט אין דעם בארַאק, און צוגענומען זייערע גאנצע מיטאג, און דערנאך צוזאמען געקליבן פון אונטערן טיש און פון אלע ווינקלעך, שטיקלעך ברויט, איבערגעבליבענע גרינצייג, א קליין שטיקלע עפל, און דאס גלייכן. מיר האבן שנעל באהאלטן אלע עסן אין אונזערע הויזן, און פארזיכטיג ארויס פון דארט אז קיינער זאל אונז נישט באמערקן. יענעם טאג איז געווען פאר אונז פון די גליקליכסטע טעג אין לאגער, ווייל מיר האבן אלעס גוט באהאלטן אין איינעם פון די קעלערן, און פאר די נעקסטע פאהר וואכן האבן מיר זיך יעדן טאג דערכאפט דאס הארץ מיט א שטיקלע ברויט אדער פרוכט.

נישט ווייט פון אונזער ארבעטס פלאץ איז געווען א גרויס פעלד וואו די ארטיגע דייטשן האבן איינגעפלאנצט קארטאפל. פון צייט צו צייט האט זיך געמאכט אז בשעת דער ארבעטס-פויזע - וועָן די זעלנער וועלכע האבן אונז באוואכט האבן געגעסן מיטאג - האבן מיר זיך צוגעשאַרט צו דעם קארטאפל פעלד, קריכענדיג אויפ'ן בויך, און מיט די פינגער אויסגעגראבן עטליכע קארטאפל, און מיט גאנצע געדרייטע קונצן און גרויס מסירת נפש עס אריינגעברענגט אין לאגער. ביינאכט האבן מיר ארויסגענומען די באהאלטענע קארטאפל, דאס אביסל

אפגעבראטן אויף דעם קליינעם אייוועלע וועלכע מיר האבן געהאט אין אונזער בראק, און מיר האבן זיך ממש דערקוויקט דאס הארץ מיט די האלב רויע און האלב געבראטענע קארטאפל...

נישט נאר "בכמות" האבן מיר זיך מיט די צייט אויסגעלערנט פארשידענע טאקטיקן, נאר אויך "באיכות" האבן מיר ערפינדן נייע איינפעלער ווי אזוי ארויסצובאקומען די מערסטע וואס איז שייך פון דעם ביסל עסן וואס מיר באקומען פון דער קאך. צום ביישפיל, ביים באקומען דאס קארגע ביסל זופ נאך א שווערן ארבעטס טאג, האבן מיר אלע געוויסט אז די וועלכע זענען געשטאנען פון די ערשטע אין די שורה, האבן באקומען זייער שיסל זופ פון די אויבערשטע טייל פון דעם גרויסן קעסל, וועלכע איז געווען זעהר שיטער און וואסעריג, מיט ווייניג קארטאפל אדער ריבן, און וואס שפעטער איז די זופ געווען אלס מער געדעכט און נארהאפטיג. האב איך טאקע אלעמאל געווארט צו זיין פון די שפעטערדיגע אין די רייע.

איי פארוואס זענען טאקע די ערשטע געלאפן זיך שטעלן פון אנהייב פון דער רייע? ערשטנס, פשוט צוליב דעם וואס מ'איז געווען אזוי הונגעריג אז נישט יעדער איז געווען בכח צו מאכן חשבונות און וואלטן אויף אביסל מער געדעכטע זופ. טייל מאל איז גראדע יא געווען א גוטע סיבה פארוואס עס האט זיך געלוינט צו זיין פון די ערשטע, ווייל עס האט זיך אמאל געטראפן אז עס איז געבליבן אביסל איבריג זופ אין דעם גרויסן קעסל נאכדעם וואס יעדער האט שוין באקומען זיין פארציע, זענען די ערשטע וועלכע האבן שוין געהאט אויפגעגעסן, שנעל צוגעלאפן און באקומען נאך אביסל זופ.

אבער די אלע אידן וועלכע זענען שוין געווען אין לאגער א לענגערע צייט האבן געהאט אנדערע חשבונות ווי די ניי געקומענע. ביי אונז איז געווען אסאך וויכטיגער קודם צו באקומען מער געדיכטע

זופ מיט מער קארטאפל, און אויב עס האט זיך אמאל געטראפן אז עס איז געבליבן זופ אין דעם קעסל, זענען מיר שוין געווען אויסגעזארט פון פריער ווי אזוי צו באקומען נאך אביסל זופ... מיר האבן געהאט באהאלטן בגניבה אין שטרוי-זאק אן איבריג טעלער מיט וועלכע מען איז שנעל געלאפן צו באקומען נאך אביסל זופ...

אט איז נאך א געלונגענע איינפאל ווי אזוי מיר האבן זיך "ארגאניזירט" עטוואס מער עסן. מיר האבן געפונען אויפ'ן ארבעטס פלאץ בלעך, און פון דעם האבן מיר געמאכט א ראַם ארום דעם ארגינעלע בלעכענעם טעלער, אזוי אז די טעלער איז געווארן אביסל העכער, און עס איז געווארן פלאץ פאר נאך אביסל זופ... דער פאַטענט האט טאקע נאר גערבעט ווען דער וואס האט געטיילט דאס עסן איז געווען עפעס א באקאנטער מענטש, אדער אויב מיר האבן איהם געגעבן א ציגארעט (וועלכע מען געטיילט אין לאגער פון צייט צו צייט) פאר'ן אנפולן אונזער טעלער ביז אויבן.

א טייל מאל האבן מיר אפילו געקענט אויסטוישן דעם ציגארעט פאר א שטיקל ברויט, ביי די טשעכישע גויים מיט וועלכע מיר האבן אינאיינעם געארבעט. כאטש עס זענען געווען צווישן אונז אידן וועלכע זענען געווען גרייט צו טוהן פארקערט, ד.ה. אונז אוועקצוגעגעבן א חלק פון זייער מאגערע פארציע ברויט כדי צו באקומען א ציגארעט, (צוליב דעם וואס זיי זענען געווען אזוי שטארק געוואוינט צו רייכערן), האבן מיר זיך אבער שטארק געהיטן פון אויפטוישן ביי זיי דאס שטיקל ברויט פאר א ציגארעט, ווייל מיר האבן געזעהן ווי פון טאג צו טאג ווערן זיי אלס שוואכער און שוואכער, און מיר האבן נישט געוואלט זיין אפילו נאר א שטיקל גורם צו זייער אומקום חלילה.

פראגע: **איז געווען עפעס א מעגליכקייט זיך ארויסצושמאגלן פון לאגער?**

ענטפער: צו אנטלויפן פון לאגער איז געווען כמעט אוממעגליך, צוליב פארשידענע טעמים. ערשטנס, איז דער לאגער געווען ארומגענומען מיט א הויכ'ן צוים, און די דייטשע זעלנערס זענען ארומגעגאנגען ארום דעם צוים א גאנצן טאג און א גאנצע נאכט, און אונז באוואכט. כאטש מיר האבן נאך דעמאלטס געטראגן אונזערע ארגינעלע מלבושים פון דערהיים, זענען זיי אבער געווען אלט, צעריסן, און פול מיט לאטעס, אזוי אז מען וואלט באלד דערקענט אז דאס איז איינער וואס איז אנטלאפן פון א לאגער. נאך דערצו אז אונזערע שיך איז געווען פון האלץ, אנדערש וואס נארמאלע מענטשן טראגן. אויסער דעם האבן מיר אויך אויסגעזען אנדערש ווי ציווילע מענטשן, צוליב דעם וואס יעדער פון אונז האט געמוזט האבן אויסגעגאלט מיט א ראזיר-מעסער אינמיטן פון זיין קאפ, דריי פינגער ברייט, פון דעם שטערן ביז פון אונטן דעם קאפ.

יעצט, אויב איז שוין יא געלונגען פאר איינעם זיך אדורכצוגליטשן אונטער'ן צוים און זיך ארויס'גנב'נען דורך די וואַך, איז ער נאך אלס געווען אין א גרויסע סכנה. ווייל אויב די דייטשע גויים וועלכע האבן געוואוינט אין די שטעטליך ארום די לאגערן וועלן איהם באמערקן, וועלן זיי דאס באלד פארשטענדיגן צו דעם לאגער-פירער, און אין עטליכע מינוט שפעטער וועט מען איהם כאפן און צוריקברענגען אין לאגער, און ליידער מאכן א סוף צו זיין לעבן...

עטליכע מאל האבן מיר טאקע געמוזט שטיין און צוקוקן ווי אזוי מען פיניגט און מוטשעט אזעלכע אומגליקליכע לאגער-אנטלאפענע. אבער איין מאל איז עס געווען זעהר א שרעקליכע און גרויליגע בייוואוינונג, און אן אויסערגעווענליכע פחד איז געפאלן אויף יעדן איינעם פון אונז. דאס איז געווען איינמאל וועו מען האט געמאכט דעם

"אפעל" (אן "אפעל" האט מען געמאכט צוויי מאל יעדן טאג, אינדערפרי און פארנאכט, ביי וועלכע יעדער האט געמוזט ארויסגיין און זיך שטעלן אין גלייכע שורות אויף דעם גרויסן אפעל-פלאץ וואס איז געווען אינמיטן לאגער. דער לאגער-פירער איז ארויסגעקומען און געציילט יעדן איינעם צו זעהן אויב קיינער פעהלט נישט), און געזעהן אז דריי העפטלינגן פעהלן...

מען האט אנגעהויבן נאכצופארשן פון וועלכע שטוב די דריי פעהלן, און מען האט אויסגעפונען אז דאס זענען דריי האלענדישע אידן וועלכע זענען געווען ביי אונז אין לאגער וועלכע זענען נעלם געווארן. דער לאגער-פירער איז געווארן מלא כעס, עס האט ממש געברענט אין איהם די רציחה... און ער גוט אונז א זאג: "איהר וועט אלע ליידן פאר דעם... יעדער מוז בלייבן שטיין אויפ'ן אפעל-פלאץ ביז עס וועלן זיך מעלדן די וואס ווייסן ווי אזוי און וואו אהין זיי זענען אנטלאפן...".

אבער וויבאלד קיינער האט זיך נישט געמאלדן, נישט וויסנדיג ווי אהין זיי זענען פארשווינדן געווארן, האבן מיר געמוזט שטיין עטליכע שעה אינדרויסן אין דער ביטער-קאלטערווינטער נאכט. מיר האבן אפילו נישט געהאט אויף זיך קיין שום ווארים מלבוש מיט וואס זיך צו דערווארעמען. אזוי זענען מיר אלע געשטאנען אויף די פיס און געציטערט פון דער קעלט, ביז ענדליך איז ארויסגעקומען איינער פון די דייטשע רוצחים, און געזאגט אז דערווייל קענען מיר צוריקגיין צו אונזערע שטובער, אבער דאס איז נאך נישט דער ענדע... מיר וועלן אזוי לאנג ליידן ביז מען וועט די דריי אנטלאפענע כאפן, און זיי צוריקברענגען אין לאגער...

צומארגנס אינדערפרי האבן מיר געהערט, אז מען האט זיי ליידער געכאפט און צוריקגעברענגט אין לאגער. די קאפויס האבן דערציילט, אז די גוים פון דעם דערנעבנדיגע שטעטל, וואס איז געווען נישט

ווייט פון לאגער, האבן באמערקט אז פרעמדע מענטשן באהאלטן זיך אויף זייערע פעלדער צווישן די ביימער, האבן זיי באלד געלאזט וויסן דעם לאגער-פירער, און ער האט אהינגעשיקט זיינע זעלנערס, וועלכע האבן זיי טאקע דארט געכאפט און צוריקגעבראכט אין לאגער.

מיר האבן געמיינט און געהאָפט אז מיט דעם האט זיך די טרויעריגע געשיכטע געענדיגט. אבער מיר האבן געמאכט א גרויסן טעות... ווען מיר זענען אהיימגעקומען פון דער ארבעט און זיך געוואלט אביסל אנווארעמען דעם דורכגעפרוירענעם קערפער, און אביסל אפרוהען אונזערע אויסגעמוטשעטע גלידער פון א שווערן טאג עבודת-הפרך, האבן מיר געהערט אז מען "פייפט", דאס הייסט אז יעדער מוז ארויסגיין אויפ'ן אפעל-פלאץ, און זיך שטעלן אין די שורה וואו ער געהערט.

כאטש מיר זענען געווען שטארק הונגעריג, צוליב דעם וואס מען האט אונז נאכנישט אפילו געגעבן דאס ביסל זופ וואס מיר האבן באקומען יעדן פארנאכט, און דערצו דורכגעפרוירן און אויסגעמיטשעט פון ארבעטן א גאנצן טאג צוואַנגס-ארבעט אויף דער ביטערער קעלט, האבן מיר אזוי געמוזט שטיין אינדרויסן און וואַרטן ביז די דייטשע רוצחים ימ"ש וועלן ארויסקומען פון זייערע וואַרעמען אפיס, און אונז לאזן-וויסן וואס זיי ווילן. מיר האבן געקלערט, ווער וועט וועלכע נייע גזירה זיי ווילן יעצט גוזר זיין אויף אונז...

אבער ווי שטארק איבער'רעש'ט און דערשראקן זענען מיר געווארן. מיר האבן גארנישט געגלייבט וואס מיר האבן דערזעהן מיט אונזער אייגענע אויגן... דער לאגער-פירער מיט אלע זיינע זעלנערס זענען ארויסגעקומען שלעפענדיג מיט זיך אויף א קייט די דריי אנטלאפענע אידן... עס איז געווען א פחד און א שרעק צו זעהן ווי אזוי די דריי אידן האבן נעבעך אויסגעזעהן. צעקלאפט און צעשלאגן אויפ'ן גאנצן קערפער. דאס בלוט האט זיך געגאסן פון זיי פון אלע

זייטן... אבער דאס האט בכלל נישט באריכט די בלוט-דארשטיגע דייטשע רוצחים ימ"ש. זיי האבן פארגעזעצט מיט זייער אויסטערלישע רציחה, און זיי געשלאגן אכזריות'דיג קלעפ מיט זיערע שטעקענס און מיט זייערע ביקסן... ביז די אידן זענען נעבעך אוועקגעפאלן פאר'חלש'ט אויף דער ערד...

אין דער זייט פון אפעל-פלאץ איז געווען אנגעגרייט א גרויסער קאסטן. זיי האבן געהייסן עטליכע פון אונז, מען זאל זיי אריינלייגן אין דעם קאסטן נאך לעבעדיגרעהייט... געהייסן ארויפלייגן פון אויבן א ברעט, און עס צונאגלן מיט נעגל... זייערע קולות און זייערע קרעכצן האבן צושפאלטן די הימלן, און צעבראכן אונזער הערצער אויף שטיק שטיקער...

ערשט נאכדעם וואס דער לאגער-פירער האט אויסגערופן מיט שטאלץ, אז אזוי וועט זיין דער ענדע פון יעדן איד וואס וועט פראבירן צו אנטלויפן פון לאגער, האבן מיר באקומען די ערלויבעניש צוריק אריינצוגיין אין אונזערע שטובער.

א לאנגע צייט שפעטער זענען מיר נאך געבליבן אונטער דעם שרעקליכן איינדרוק פון דער אויסטערלישע געשעעניש פון יענער נאכט... און אפילו נאך היינט וועז איך דערמאן זיך פון דעם טראגישן אומקום פון די דריי אומגליקליכע אידן הי"ד, וועלכע זענען ליידער אזוי קאלט-בלוטיג ערמארדעט געווארן, גייט אדורך א שוידער דורך אלע מיינע ביינער.

וועז איך טראכט אריין אין דעם, און איך פראביר מיך צו דערמאנען בכלל וואס די פארשאלטענע דייטשע רשעים ימ"ש האבן מיט אונז געטוהן אין די קאנצענטראציע-לאגערן, ווי אזוי זיי האבן אונז פארשקלאפט, אויסגעהונגערט, און אוועקגענומען פון אונז דאס גאנצע ביסל מענטשליכקייט, קום איך צום אויספיר אז זיי האבן געמאכט פון אונז א גאנץ אנדערער באשעפענים. וואס פאר א סארט באשעפענים?

א באשעפעניש וואס לעבט נאר צו ארבעטן שווער און ביטער אן אויפהער, א באשעפעניש וואס איז עלענד אליין אהן קיין שום קרובים אדער פאמיליע מיטגלידער, א באשעפעניש וואס לעבט כסדר מיט פחד און מורא אויף יעדן שריט און טריט, און וואס טראכט נאר כסדר וואו צו געפונען אדער צו "ארגאניזירן" עפעס צו עסן זיך צו דערכאפן דאס הארץ און קענען איבער לעבן דעם טאג.

יא! דאס אלעס האט אהערגעשטעלט דאס דייטשע קולטור-פאלק ימ"ש, וועלכע האבן זיך אלעמאל בארימט צו זיין דאס אינטעליגענטסטע און העכסט-געלערנטע פאלק פון אלע איירופעאישע פעלקער.

עס איז א גרויסן טעות דאס וואס מען זאגט און מען שרייבט כסדר, אז אלעס וואס איז געשעהן בשעת דער צווייטער וועלט מלחמה, די אלע אכזריות'דיגע מעשים, דאס אומברענגען פון זעקס מיליאן אידן רח"ל, דאס פיניגן פון צענדליגע-טויזענטער אידן אין די קאנצעטראציע-לאגערן, איז געטוהן געווארן נאר דורך די נאציס אדער דורך די עס. עס. ימ"ש. אבער דער אמת איז אז כמעט אלע דייטשן האבן אויך געהאט א חלק אין די אלע שרעקליכע געשעענישן וואס זענען געשעהן צו דעם איירופעאישן אידענטום, צי זענען דאס געווען די פשוט'ע זעלנער וועלכע האבן אונז באוואכט, אדער די ציווילע דייטשע מייסטערס אונטער וועמענ'ס הענט מיר האבן געארבעט, אלע האבן אונז געפיניגט מיט גרויס רשעות און שרעקליכע אכזריות. אבער פון דער אויבנדערמאנטע עפיזאד זעהן מיר אז אפילו די שכינות'דיגע דייטשן וועלכע האבן געוואוינט אין די שטעטלעך און דערפער נישט וויט פון די לאגערן, האבן אויך געהאט א גרויס חלק און אונזערע אומגליקן. - יודע בגוים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך.

עלפטער קאפיטל
פארשידענע לאגערן ביז צום באפרייאונג

עלפטער קאפיטל

פארשידענע לאגערן ביז צום באפרייאונג

ימים טובים אין די לאגערן / מצות-באקן אין לאגער / שווערקייט פון נישט עסן חמץ אין פסח / וועג צופיס צום קאנצעטראציע-לאגער בונסלויא / תפילין ווערן פארלוירן / איך וואר געפירט צו א נייע לאגער פאר בוי-ארבעט / איך בוי עראפלאנען פאר די דייטשע ארמיי / אמעריקאנער באמבאדירן דעם גאנצע עראפלאנען פאבריק / טויטן מארש / גאנצע טעג אויף לאסט-וואגאנען אהן עסן / געבליבן אויפ'ן וואגאן ביים באפרייאונג

פראגע: **האט איהר דורכאויס די אלע קריגס-יארן געהאלטן חשבון וועז עס געפאלט אויס צו זיין יו"ט? און מיט וואס האט איהר געקענט האלטן יו"ט?**

ענטפער: ביז פסח שנת תש"ה (למספרם 1945) האבן מיר געווייסט וועז עס איז געווען יעדער יו"ט. מיר האבן זיך געווענליך דערוויסט וואו מען האלט אויף די קאַלענדער פון די אידן וואס זענען פון צייט צו צייט אנגעקומען פון פארשידענע געטא'ס וועלכע מען האט ליקווידירט. אבער ליידער האבן מיר געווענליך נישט געקענט מקיים זיין די מצוות פון די ימים טובים, אויסער דאס איינער מאהל וועז מיר האבן געמאכט די סוכה אין בלעכהאמער ווי באריכטעט אין דעם פריערדיגן קאפיטל, און נאך איין איינציג מאהל וועז מיר האבן געבאקן עטליכע מצות אויף פסח אין לאגער וויסאַו (Wiesau).

ווי פארשטענדליך האבן מיר אויך יו"ט געמוזט גיין צו דער ארבעט פון אינדערפרי ביז ביינאכט, אבער מיר האבן ווי ווייט מעגליך אכטונג געגעבן נאר צו טוהן אזעלכע ארבעט ביי וועלכע עס איז געווען א קלענערע מלאכת יו"ט. טיילמאל האבן מיר דערפאר געמוזט אויפגעבן דער גרינגער ארבעט און ארבעטן שווערער כדי נישט עובר

צו זיין אויף א גרעסערע מלאכה. אויך האבן מיר געשטעלט אייגענע שומרים וועלכע האבן אונז געוויזן מיט סימנים וועו די דייטשע וועכטער זענען געקומען נענטער צו דעם פלאץ וואו מיר האבן געארבעט און וועו זיי האבן זיך שוין דערווייטערט. וועו די דייטשע וועכטער זענען געווען וווייטער אוועק פון אונז, האבן מיר געקענט אביסל שטיין און נישט טוהן קיין מלאכות.

מיר האבן געדאוועט די תפלות פון אויסעניוויניג, יעדער וויפיל ער האט געדענקט, און וויפיל איינער האט דעם אנדערן דערמאנט, ווייל מיר האבן נישט געהאט ביי דער ארבעט קיין איין סידור. אין לאגער האבן מיר טאקע יא געהאט סידורים, אבער מיר האבן עס נישט געוואלט מיטנעמען צו דער ארבעט, ווייל עס פלעגט אפט פארקומען אז וועו מיר זענען צוריקגעקומען אין לאגער נאך דער ארבעט האבן די רשעים ימ"ש געמאכט א רעוויזיע און באקוקט יעדעם איינם וואס ער האט מיט זיך, און צוגענומען אלעס וואס איז זיי נישט געפאלן, און ווי באלד מיר האבן קיינמאל נישט געווויסט וועו עס וועט זיין דעם קומענדיגע רעוויזיע, האבן מיר נישט געוואלט נעמען די ריזיקע פון פארלירן אונזער אוצר, אויף וועלכע מיר האבן אכטונג געגעבן אזוי ווי אויף אן "אויג אין קאפ". - יא! אזוי האבן ליידער אויסגעזהן אונזערע ימים טובים אין לאגער.

פראגע: **ווי אזוי איז געלונגען צו באקן מצות יענעם פסח?**

ענטפער: עס איז גארנישט געווען אזוי פשוט! עטליכע וואכן פאר פסח, איך געדענק נישט צי דאס איז געווען אין יאהר תש"ג אדער תש"ד, האבן מיר שוין אנגעהויבן טראכטן וואו מען קען פארשאפן אביסל מעהל צו באקן כאטש עטליכע מצות אויף פסח.

קודם האבן מיר געבעטן ביי די אידן וועלכע האבן געארבעט אין דער לאגער-קיך, אבער פון זיי האבן מיר גארנישט געקענט ארויסבאקומען, ווייל זיי האבן - אפשר מיט רעכט - שטארק מורא געהאט אויף די מעגליכקייט אז מען וועט טרעפן ביי אונז דאס מעהל, און אויסגעפונען אז מען האט דאס פון זיי באקומען, וואס דאס וואלט געדראָעט אז נישט נאר מען זאל זיי מער נישט לאזן ארבעטן אין דער קיך - וואס דאס האט דערהאלטן ביים לעבן אסאך מענטשן אין לאגער - נאר מען וואלט זיי דערצו באַרבאַריש געשמיסן און געשלאגן מכות רצח...

איינזעהנדיג אז מיר וועלן גארנישט קענען פועלן ביי די קיך-ארבייטער, האבן מיר באין ברירה געבעטן ביי די טשעכישע גוים, וועלכע האבן אויך געארבעט אויף דער בוי-שטעלע, אז זיי זאלן אונז ברענגען אביסל מעהל, און מיר וועלן זיי געבן דערפאר עטליכע צוגארעטליך וועלכע מיר האבן באקומען פון צייט צו צייט אין לאגער. עס האט געדויערט עטליכע טעג און זיי האבן אונז טאקע געברענגט אביסל מעהל, גענוג אויף צו מאכן עטליכע מצות. יעצט אז מיר האבן שוין געהאט דאס מעהל בסייעתא דשמיא, האבן מיר אנגעהויבן צו מאכן פלענער ווי אזוי עס איינצוברענגען אין לאגער אז מען זאל עס ביי אונז חלילה נישט טרעפן.

סוף כל סוף האבן מיר עס צוביסליך איינגעברענגט, און מען האט אנגעהויבן צו טראכטן ווי אזוי מיר זאלן קענען באקן די מצות. מיר זענען אויפגעקומען מיט אזא פלאן. אינמיטן שטוב איז געשטאנען א רונדיגער אייזערנער אויוון, אין וועלכן מען האט כסדר איינגעלייגט האָלץ אדער קוילען וואס האט געווארעמט די גאנצע שטוב. אויב מען האט איינגעלייגט אסאך האלץ איז דער אויוון געווארן זעהר הייס, און די בלעך פון אויבן איז געווארן אינגאנצן רויט פון דער היץ. וויבאלד מיר האבן נישט באקומען קיין סאך האלץ און מיר האבן געוויסט אז כדי צו באקן די פאהר מצות וועט מען דארפן מער האלץ ווי געווענליך,

האבן מיר יעדער פאהר טאג באהאלטן אין שטרוי-זאק א שטיקל האלץ, ביז מיר האבן געהאט גענוג האלץ צו באקן די מצות.

די נאכט פאר ערב פסח האבן מיר געשטעלט א שומר ביי דער טיהר פון אונזער שטוב, אכטונג צו געבן אויב איינער פון די "וואַכע" גייט נישט צופעליג אדורך, און מיר האבן זיך גענומען צו דער ארבעט. מיר האבן גוט אויסגעוואשן אונזערע זופ שיסלעך, און געמאכט אין דעם די מיירעס, צוויי מצות אויף אמאל. דערנאך האבן מיר גענומען א ליידיגע פלעשל און אויסגעוועלגערט די טייגלעך, געמאכט לעכערלעך מיט שפיציגע שטיקלעך האלץ, און שנעל ארויפגעלייגט אויפ'ן אויוון. וען מיר האבן ענדליך דערזעהן די ערשטע געבאקענע מצה, איז אונזער שמחה און פרייד געווען גרעניצלאָז... איך געדענק נישט גענוי וויפיל מצות מיר האבן דעמאלטס געבאקן, אבער אלעס צוזאמען איז זיכער געווען וויניגער וי צעהן מצות. מיר האבן עס גוט באהאלטן אז מיר זאלן כאטש די ערשטע נאכט פון פסח קענען מאכן די ברכה "על אכילת מצה".

פראגע: **וי אזוי האט מען איינגעטיילט די עטליכע מצות פאר אלע מענטשן פון דעם שטוב?**

ענטפער: ליידער זענען נישט געווען צופיהל אידן וועלכע זענען נאך געווען אינטערסירט צו עסן א כזית מצה די ערשטער נאכט פסח. מער וי העלפט פון די שטוב-מענטשן זענען בכלל נישט געווען קיין שומרי תורה ומצוות, אפילו איידער זיי זענען אריינגעקומען אין לאגער ל"ע. אנדערע וועלכע זענען נאך אינדערהיים יא געווען שומרי שבת, האבן דורך די עטליכע יאהר וואס זיי זענען געווען אין לאגער זיך אינגאנצן אראפגעגליטשט פון די אידישן וועג, אזוי אז עס זענען נישט געבליבן קיין סאך אידן וועלכע האבן נאך געהאט מסירת

נפש אויף אידישקייט און אודאי נישט אויף צו באקן מצות. די עטליכע אידן וועלכע האבן נאך יא געהאט א געפיהל און א שטארקן ווילן מקיים צו זיין די מצוה פון אכילת מצה - כאטש די ערשטע נאכט פון פסח - זענען געווען בלויז אזעלכע וועלכע זענען געווען פאר די קריג א מיגטליד פון א געוויסע חסידישע קרייז, און אויך שפעטער אין לאגער ממשיך געווען זיך צו האלטן צוזאמען בחברותא, און מיט אלע כוחות פראבירט נישט צו פארגעסן די דינים און מנהגים, און ווי ווייט מעגליך זיך צו האלטן ביים אלטן אידישן דרך.

דעריבער האבן באקומען א כזית מצה די עטליכע היימישע אידן וועלכע האבן געהאט דאס מסירת נפש און מיטגעהאלפן ביים מצות באקן, און בכלל געשטאנען צו דער האנט אז מיר זאלן בסייעתא דשמיא קענען אדורכפירן אונזער געוואגטע "אקציע".

ווען מיר האבן געגעסן פסח ביינאכט דאס שטיקל מצה, האט אונז ארומגענומען א געוואלדיגע התרגשות, און די מצה איז געווארן באגאסן מיט טרערן. פון אין זייט האבן מיר זיך דערמאנט די גוטע יארן פון פאר'ן קריג ווען מיר זענען געזעצן ביים סדר צוזאמען מיט די גאנצע פאמיליע און פארברענגט מיט אזא דערהויבנקייט, און פון די צווייטן זייט האבן מיר אריינגעטראכט און זיך אנגקוקט אין וואס פאר א שפלות'דיגע מצב מיר געפונען זיך ליידער, און וואס עס איז נעבעך געווארן פון אונז... עס האט מער אויסגעזעהן ווי ערב תשעה באב ביי דער סעודת המפסקת... אבער דאך איז עס געווען ביי אונז א זעהר דערהויבענער געשעעניש, אז נאך אזויפיל לאגער-יארן אונטער די דייטשע רוצחים, האבן מיר מיט מסירת נפש און מיט גרויס סייעתא דשמיא, זוכה געווען צו מאכן די ברכה על אכילת מצה פסח ביינאכט אין דעם לאגער וויסאו!

פראגע: **האט מען זיך געקענט אכטונג געבן פון עסן חמץ אין יו"ט פסח?**

ענטפער: אין פארלויף פון די לאגער-יארן איז דער יו"ט פסח געווען אויסערגעווענליך שווער אדורכצושטופן, צוליב דעם וואס מיר האבן געמוזט הונגערן גאנצע טעג כדי נישט אריינצונעמען קיין ברויט אין מויל. מיר האבן אוועקגעגעבן דעם שטיקל ברויט וואס מיר האבן באקומען יעדן אינדערפרי און עס אויפגעטוישט פאר אן איבריגע טעלער זופ מיט א צווייטע איד וואס האט ליידער נישט "מקפיד" געווען נישט צו עסן חמץ אין די אומשטענדן... כאטש דער זופ האט זיכער אויך געהאט דערין באשטאנדטיילן וועלכע זענען געווען חמץ, דאך איז עס געווען אנדערש ווי צו עסן א שטיקל ברויט... אפילו אויף דאס אויפטוישן די ברויט, האבן מיר זעהר שטארק געקוועלט צי עס איז אויסגעהאלטן מכשיל צו זיין א צווייטן איד מיט חמץ גמור אין פסח, אבער קיין גרויסע ברירה האבן מיר סייווי נישט געהאט, ווייל עס איז געווען כמעט ווי אומעגליך צו ארבעטן א גאנצן טאג עבודת הפרך און נישט עסן כאטש דאס איבריג ביסל זופ.

פראגע: **ווי לאנג זענט איהר פארבליבן אין דעם לאגער וויסאו?**

ענטפער: אינמיטן דעם זומער, חודש אב שנת תש"ד לפ"ק (למספרם July 1944), ווען מיר האבן זיך שוין אויפגעהאלטן אין וויסאו כמעט צוויי יאהר, האט אונז דער לאגער-פירער געלאזט וויסן אז מיר גייען אריבער אין אן אנדערן לאגער. ער האט יעדעם געהייסן צוזאמען נעמען זיינע זאכן פון די שטוב און ארויסקומען אויפ'ן אפעל-פלאץ. ווען יעדער איינער איז שוין געשטאנען אויף די שורה, איז ער ארויסגעקומען און אויסגערופן אז מען גייט גיין צופיס א ווייטן וועג ביז צו אן אנדערן לאגער, און אלע וועלכע זענען קראנק אדער פיהלן אז זיי האבן נישט קיין כח מיטצוקומען דעם לאנגן וועג, זאלן זיך קומען

איינמעלדן און זיי וועלן דא איבערבלייבן אין לאגער. אלע מענטשן וועלכע זענען טאקע געווען קראנק, אדער וועלכע זענען געווען זעהר שוואך און נישט געווען בכח צו גיין אזא ווייטע שטרעקע, האבן זיך טאקע איינגעמאלדן ביים לאגער-פירער, און ער האט זיי אלע געהייסן גיין אויף דער אנדערע זייט.

אויך זענען געווען אזעלכע אידן וואס האבן געצווייפלט וועלכע שריט צו נעמען, און געקלערט ווי צו זיך: "זאל איך יא גיין? אבער אפשר איז בעסער איך זאל נישט גיין? זאל איך דא טאקע בלייבן? אפשר איז כדאי נישט צו בלייבן?". נעבן מיר איז געשטאנען אזא בחור פון אשפיצין, מיט'ן נאמען משה שמואל פריש. ער איז נישט געווען קראנק, און אויך נישט זעהר שוואך, אבער ער האט געהאט א פראבלעם וואס איין פינגער פון זיין פוס איז געווען געשוואָלן, און עס וואלט איהם נישט לייכט אנגעקומען צו גיין אזא ווייטן וועג מיט זיין וועידיגן פיס. ער גיט מיר א פרעג וואס ער זאל טוהן? "וואס קען איך דיר זאגן? וואס וויס איך מער פון דיר?" - האב איך איהם געענטפערט. איך האב איהם אבער באלד געזאגט אז איך אליין וועל יא מיטגיין צום אנדערן לאגער, כאטש איך בין אויך שוואך און איך וויס נישט וויי לאנג דער וועג וועט געדויערן, אבער עס ליגט מיר נאך גוט אין זכרון די ווערטער וואס מיין טאטע האט מיר אנגעזאגט ווען מיר האבן זיך געזעגענט: "שלאג דיך נישט מיט דעם גורל", דערפאר וועל איך מיטגיין מיט'ן שטראָם צוזאמען מיט אלע אנדערע מענטשן. - ליידער האט משה שמואל נישט אזוי געטוהן, און ער האט יא געמאלדן אז ער האט א וועידיגן פוס, און מען האט איהם אריבערגעשיקט אויף דער אנדערע זייט צוזאמען מיט אלע קראנקע און שוואכע מענטשן.

די קראנקע און שוואכע האט מען טאקע געהייסן צוריקגיין צו זייערע שטובער, און מיר זענען באלד דערנאך אוועקגעגאנגען פונעם

לאגער און זיך ארויסגעלאזט אויפ'ן וועג... דער וועג ביז צום אנדערן לאגער איז געווען זייער לאנג און שווער, און אינמיטן גיין האבן מיר כסדר צוריק געטראכט אז אפשר וואלט געווען בעסער וועג מען וואלט געזאגט אז מען איז קראנק און פארבליבן אין וויסאו. אבער וועג מיר האבן זיך שפעטער דערוויסט פון איינעם פון די זעלנער וועלכע האבן אונז געפירט, אז די אלע וועלכע זענען געבליבן אין לאגער וועט מען צומארגנס אוועקשיקן מיט לאסט-אויטאס צו א פארניכטעגונגס-לאגער, האבן מיר פריי אפגעאָטעמט, און געווען גאר צופרידן און גליקליך אז מיר האבן זיך נישט איינגעמאלדן ביים לאגער-פירער אלס קראנקע.

פראגע: **צו וועלכע לאגער האט מען אייך געפירט?**

ענטפער: מיר זענען אנגעקומען צו דער שטאט בונסלויא (Bunslau). דארט איז געווען א קאנצעטראציע-לאגער, אנדערש ווי אן ארבעטס-לאגער ווי מיר זענען געווען ביז יעצט. די אונטערשידן זענען געווען פארשידענארטיג. דער ערשטער חילוק איז געווען, אז באלד ווען מיר זענען אנגעקומען אין דער נייער קאנצעטראציע-לאגער, האט מען אלעס צוגענומען פון אונז. נישט נאר זיי האבן צוגענומען אלע חפצים וואס מיר האבן געהאט מיט זיך, נאר אויך אלע אונזערע מלבושים האבן זיי קאנפיסקירט. מען האט אונז צוגעפירט צו א גרויסן שויער-הויז, און ביי דעם אריינגאנג האט מען אונז געהייסן אראפלייגן אויף דער ערד אלעס וואס מיר האבן נאר געהאט ביי זיך, און געהייסן אריינגיין נעמען א שויער.

צווישן די זאכן וואס איך האב געהאט מיטגעברענגט פונעם אנדערן לאגער, זענען געווען מיינע תפילין, וועלכע איך האב נאך געהאט נאכ'ן זיין פארוואגלט אזויפיהל יארן פון איין פלאץ צום אנדערן, און איך האב נישט געוואלט יעצט פארלירן מיין טייערן אוצר.

איך האב אנגעהויבן טראכטן עפעס אן עצה וואס איך זאל טוהן דערמיט. אזוי אריינקלערנדיג, האב איך געזהן ווי א בחור וויל אריינגיין מיט זיינע תפילין איינגעפאקט אין א פאפיר אין דער שויער-הויז, און איינער פון די קאפויס האבן געגעבן א רייס ארויס די תפילין פון זיינע הענט מיט גרויס רשעות, און עס גע‌ווארפן צו דעם הויפן פון אלע מלבושים. איך האב פארשטאנען אז אויב ווייל איך ראטעוון מיינע תפילין פון זיערע רוצח'ישע הענט, מוז איך זאפארט טוהן עפעס דערצו און נישט ווארטן ביז עס וועט שוין זיין צו שפעט... איך האב דערזהן אויף דער זייט פון דער אריינגאנג צום שויער-הויז שטיין א גרויס פאַס מיט זאמד, האב איך שנעל אויסגעגראבן מיט די הענט א טיפער לאך, אריינגעלייגט די תפילין, און עס צוגעדעקט מיט'ן זאמד. איך האב געהאָפט אז קיינער פון די קאפויס האט דאס נישט באמערקט, און איך בין שנעל אריינגעגאנגען נעמען דעם שויער.

נאכ'ן זיך אפוואשן זענען מיר ארויסגעקומען פון דער צווייטער זייט הויז, דורך אן אנדערע טיהר. דארט האבן מיר באקומען די אפיציעלע לאגער-קליידער, מיט די בלויע און ווייסע שטרייפן. יעצט האב איך געוואלט צוגיין צום אנדערן טיהר און ארויסנעמען מיינע תפילין פון דער פאַס, אבער מען האט קיינעם נישט געלאזט צוריקגיין צו דעם פלאץ ווו אלע מלבושים זענען געלעגן. איך בין געוואָרן היפש באזארגט, אבער איך האב גארנישט געקענט טוהן דערצו, אויסער אויסוואַרטן מיט געדולד אויף דעם קומענדיגע געלעגנהייט וועו איך וועל קענען צוריקגיין צום פאַס און נעמען מיין תפילין.

יעצט האבן מיר אלע געמוזט גיין צום גרויסן בארק וואס האט זיך דארט געפונען, און אריינגיין אין דער שטוב וועלכע מען האט אונז צוגעטיילט, און מען האט אונז אנגעזאגט נישט ארויסצוגיין ביז דער קאפוי וועט הייסן. אסאך מענטשן פון צווישן אונז נייע אנגעקומענע, האבן זיך געלייגט אויף די בעטן כדי זיך אביסל אפצורוען, וויל מיר

האבן א גאנצן טאג גארנישט געגעסן אדער געטרונקן, און מיר זענען געווען שטארק אויסגעמוטשעט פון דעם לאנגן וועג, אבער איך האב נישט אזוי געטוהן, צוליב דעם וואס איך בין געווען זעהר אומגעדולדיג וועגן מיינע תפילין, און איך האב כסדר ארויסגעקוקט צי מען לאזט שוין גיין צו דעם פלאץ וואו דער פאַס מיט די זאמד איז געשטאנען.

ענדליך האט דער קאפוי אונז געלאזט וויסן אז מיר קענען שוין ארויסגיין, און זיך שטעלן אין די רייע צו באקומען עפעס צו עסן. איך האב אויסגענוצט די געלעגנהייט און שנעל געלאפן ארויסצונעמען מיינע תפילין פון דעם זאמד. איך האב געגראבן מיט מיינע בלויזע פינגער טיף אינעם זאמד, אבער... ווי ערשטוינט בין איך געווארן וועז איך האב באמערקט אז איך גראב און גראב, און איך טרעף גארנישט מער ווי זאמד... ליידער זענען די תפילין שוין מער נישט געווען דארט... איך בין געווארן זייער דערשיטערט פון גרויס צער און עגמת נפש אז נאך די אלע יארן וואס איך האב אזוי שטארק געהיטן מיינע תפילין, האט מען זיי יעצט ליידער אוועקגענומען פון מיר. וואס וועל איך יעצט טוהן? פון וואו וועל איך נעמען יעדן טאג א פאהר תפילין?

אבער איך האב מיך אביסל בארואיגט, ווייל אין דער זעלבער שטוב וואו איך בין געווען, זענען געווען אידן וואס מען האט דעפארטירט פון אונגארן, וואס מען האט נישט צוגענומען פון זיי זייערע אייגענטום, און זיי האבן נאך געהאט זייערע תפילין מיט זיך, אזוי האב איך כאטש געקענט לייגן תפילין יעדן טאג. אבער דאך האב איך נישט געקענט פארגעסן וועגן מיינע אייגענע תפילין, און איך האב מיך כסדר געהאלטן אין איין נאכפרעגן, צי איינער האט אפשר געזעהן אדער געהערט עפעס וועגן מיינע תפילין.

עטליכע טעג שפעטער קומט צו מיר א בחור, און זאגט מיר אז עס איז דא אין לאגער א קאפוי מיט דעם נאמען איזשעק זילביגער, און ער האט מיינע תפילין. איך האב מיך נאכגעפרעגט ווער איז דאס

דער איזשעק און וואו מען קען איהם געפונען, און וועו איינער האט מיר אנגעוויזן אויף איהם, האט יענער באלד צוגעלייגט אז איך זאל וויסן אז ער האט זעהר א שלעכטער כאראקטער, א רשע מרושע פון די ערגסטער סארט, וואס שלאגט מכות רצח פאר יעדע קלייניקייט.

איך האב איהם אויפגעזוכט, און וועו איך האב איהם געטראפן, בין איך צוגעגאנגען און געזאגט אז איך האב געהערט אז מיינע תפילין געפונען זיך ביי איהם, און שטארק געבעטן ער זאל זיי מיר צוריקגעבן. אבער נאך איידער איך האב צוגעענדיגט מיין בקשה, האט ער מיר שוין דערלאנגט צוויי געזונטער פעטש אין מיין פנים מיט א שטארקער כח און רציחה... איך בין באלד אוועקגעפאלן אויף דער ערד ארנגאנצן פארבלוטיגט... אזוי רעדט מען צו א קאפוי? - האט ער געשריגן אויף מיר. אבער איך האב מיך נישט פארלוירן, און מיט אלע כוחות האב איך מיך צוריק אויפגעשטעלט, אנגעהויבן שטארק צו וויינען, און איהם נאכאמאל געבעטן פאר מיינע תפילין.

דער קאפוי האט מיר קודם געגעבן א זאג וועגן די פעטש וואס איך האב הערשט באקומען: "יעצט וועסט דו שוין וויסן וי אזוי מען רעדט צו א קאפוי...". דערנאך גיט ער מיר א פרעג: "וי אזוי הייסט דו?". וועו איך האב איהם געזאגט מיין נאמען, איז ער אריין און שטוב און ארויסגעברענגט מיינע תפילין. איך האב מיך געפרייט, ווייל איך האב געמיינט אז ער גייט עס מיר צוריקגעבן, אבער איך האב געמאכט א ביטערע טעות... ער זאגט מיר, אז אויב איך וועל איהם אוועקגעבן א גאנצע וואך מיין פארציע ברויט, וועט ער מיר דערנאך צוריקגעבן מיינע תפילין... נאך לאנגע געבעטן אין געווייגען פראבירנדיג איהם צו ערקלערן אז איך וועל נישט קענען אויסהאלטן א גאנצע וואך אהן אריינעמען אין מויל א שטיקל ברויט, האט ער זיך ענדליך געלאזט איינבעטן, און מסכים געווען אז איך זאל איהם געבן יעדן צווייטן טאג מיין שטיקל ברויט.

ער האט מיר געגלייבט אז איך וועל האלטן מיין ווארט, און ער האט מיר שוין יעצט צוריק געגעבן מיינע תפילין אויף דעם תנאי, אזוי אז איך האב נישט געדארפט ווארטן ביז די וואך וועט זיך ענדיגן צו באקומען די תפילין. די וואך איז טאקע אריבער מיט גרויס שווערקייט, מיט'ן ארבעטן יעדן טאג עבודת פרך און נישט עסנדיג מער ווי א האלב שטיקל טריקן ברויט א טאג, אבער דער פאקט אז איך האב צוריק באקומען מיינע תפילין האט מיך געמאכט אביסל פארגעסן פון מיין הונגער...

פראגע: **ווי אזוי זענען געווען די אומשטענדן אין דעם לאגער בונסלויא?**

ענטפער: מען האט אונז געגעבן זעהר ווייניג צו עסן, א שטיקל ברויט אינדערפרי און א וואסערדיגע זופ פארנאכטס, און געארבעט האב מען זעהר שווער. איך האב געשלעפט ביימער און האָלץ פון איין פלאץ צום אנדערן, און נאך אנדערע שווערע פיזישע ארבעט. פון טאג צו טאג זענען מיר העפטלינגען געווארן אלס שוואכער און שוואכער, און מענטשן זענען טאקע ליידער געשטארבן פון הונגער און פון פארשידענע ערליי קראנקייטן.

אין א געוויסן טאג, נאכ'ן זיין שוין עטליכע חדשים אין דעם לאגער, בשעת מ'איז געשטאנען אויפ'ן אפעל-פלאץ, איז ארויסגעקומען דער לאגער-פירער און געזאגט אז ער נויטיגט זיך אין זעקס און צוואנציג טויגליכע העפטלינגער וועלכע פארשטייען אביסל צו בוי-ארבעט. די קאפוי'ס האבן אנגעוויזן ווער צווישן אונז איז פאסיג פאר דער סארט ארבעט, און דער לאגער פירער האט אויפגעשריבן די נומער'ן פון די אלע מענטשן.

אגב, דאס איז טאקע אויך געווען איינס פון די אינטערשידן צווישן א קאנצענטראציע לאגער און א ארבעטס-לאגער. אין די

קאנצענטראציע לאגער האבן די רשעים קיינעם נישט געדופן ביים נאמען, נאר יעדער האט באקומען א נומער וואס מיט דעם נומער האט מען איהם אידענטיפיצירט, און מיט דעם נומער האט מען איהם אויך געדופן. אין טייל לאגערן האט מען איינגעקריצט דעם נומער אריין אין דער הויט פון דער האנט ביי דעם ארעם, און אין א טייל לאגערן איז עס געווען אויפגעשריבן אויף דער לינקער זייט פונעם אויבער-מלבוש.

אלענפאלס, צווישן די זעקס און צוואנציג אויסגעקליבענע נומער'ן וואס די קאפויס האבן איינגעגעבן, איז אויך געווען מיין נומער, און צומארגענס האט מען אויסגערופן אז די אלע נומער'ן וועלכע מען האט נעכטן אויסגעקליבן, זאלן קומען צום אפעל-פלאץ און מיטברענגען אלע זייערע זאכן מיט זיך. מען האט אונז אלע געהייסן ארויפגיין אויף א לאסט-אויטא, און מען האט אונז געפירט עטליכע שעה.

ענדליך זענען מיר אנגעקומען צו א געוויסע פלאץ, אוועק פון א שטאט, וואו עס זענען געשטאנען בלויז עטליכע הייזער. אין איינער פון די הייזער האט מען אונז געגעבן א גרויסע שטוב, וואו עס איז געווען דרייצן דאפעלטע-בעטן און א קליינע קאך מיט א אייוועלע. אויף דער אייוועלע האבן מיר יעדן טאג געקענט קאכן אביסל קאווע, און גלייכצייטיג האט עס אויך געדינט אויף אנצווארימען די שטוב. אין א צווייטער שטוב נעבן אונז האבן געוואוינט צווי דייטשע זעלנער וועלכע האבן אונז באוואכט, אונז געפירט צו דער ארבעט, אונז געברענגט צו עסן, און פארשלאסן יעדער נאכט אונזער טיהר פון אינדרויסן ביז דער נעקסטן אינדערפרי.

אויך דא האט מען אונז געגעבן זייער וויניג צו עסן, ממש נאר צו דערהאלטן דאס לעבן. אבער מיט דעם אלעם זענען פאקטיש געווען דא געוויסע מעלות אקעגן אנדערע קאנצעטראציע-לאגערן. ערשטנס, דאס וואס מיר האבן נישט געארבעט שבת און זונטאג, און איבערהויבט אז מיר האבן נישט געהאט איבער זיך די רשעות'דיגע עס.

עס. לייט און די שלעכטע קאפויס. דערצו זענען אלע מענטשן פון דער שטוב געווהן גאנץ ארענטליך, מען האט נישט געגנב'עט איינער פונעם צווייטן, און איך האב אפילו געקענט לייגן תפילין און אביסל דאוונען יעדן טאג במנוחה.

פראגע: **זענען די בוי-מייסטערס געווהן צופרידן פון דעם בוי-ארבעט?**

ענטפער: די דייטשע מייסטערס פאר וועמען מיר האבן געדארפט צו ארבעטן ביים בויען נייע הייזער, זענען געווהן שטארק אנטוישט מיט אונז, ווייל זיי האט מען געזאגט אז מיר זענען פאַך-לייט און מיר פארשטייען צו בוי-ארבעט, דערווייל האבן זיי איינגעזהן אז מיר זענען גאנץ וויניג באהאוועט אין דעם פאך, און קוים וואס מיר ווייסן ווי אזוי מען האלט א האמער אין דער האנט, (און אויך דאס איז געווהן צו פארדאנקן דאס וואס מיר האבן געהאלפן בויען די סוכה אינדערהיים!).

פון אנפאנג האבן זיי צוליב אונזער אומערפארונג אויסגעלאזט זייער גאנצן כעס אויף אונז. זיי האבן אונז געצווינגען צו שלעפן שווערע זעק מיט צעמענט און ציגל ארויף עטליכע שטאק הויך, דערנאך האבן מיר געמוזט גראבן טיפע גרובער אין דער ערד כדי צו מאכן פונדאמענטן פאר נייע הייזער. דאס גראבן איז געווהן אויסערגעווענליך שווער, וויבאלד עס איז געווהן ווינטער, און די ערד איז געווהן געפרוירן, ממילא זענען מיר אהיימגעקומען נאך א טאג ארבעט אויסגעמאטערט און צעבראכן ווי א שאַרבן. אבער מיט די צייט זענען די דייטשע מייסטערס געווארן מער אנשטענדיג. זיי האבן אונז צוגעווויזן וואס צו טוהן און ווי אזוי זיי צו צוהעלפן, ממילא איז אונזער ארבעט געווארן אסאך לייכטער.

מיר האבן צווישן זיך געשמועסט, אז אפשר איז די סיבה פארוואס די דייטשן זענען געווארן בעסער צו אונז, איז ויבאלד עס גייען ארום קלאנגן אז די אמעריקאנער ארמיי גייט שטארק פאראויס אויף דער מעריב זייט פון דייטשלאנד, און זיי טוהן זיך צוביסליך דערנענטערן צו דער געגענט וואו מיר געפונען זיך, דעריבער ווילן די דייטשן זיין מער סימפאטיש צו אונז. מיר האבן זיך איינגערעדט און געהאָפט אז די ישועה איז שוין אט אט דא, און אפשר וועלן מיר אין דעם נאנטן צוקונפט נאך באפרייט ווערן פון דעם גיהנום, קענען עסן ברויט צו דער זעט, און נאך אהיימקומען זיך טרעפן מיט דער משפחה. אבער ליידער זענען אלע אונזערע חלומות בטל געווארן...

פראגע: **וואס איז פאקטיש ווייטער געשעהן?**

ענטפער: עטליכע וואכן שפעטער האבן מיר באמערקט אז יעדן טאג פעהלן אלס מער און מער דייטשן ביי דער ארבעט, ביז אין א געוויסן טאג זענען מיר אויך שוין מער נישט ארויסגעגאנגען צו דער ארבעט. עטליכע טעג דערנאך איז אנגעקומען א גרויסער לאסט-אויטא מיט צוויי עס. עס. לייט. מען האט אונז געהייסן צוזאמען נעמען אונזערע זאכן, און ארויף גיין אויפ'ן אויטא. די צוויי זעלנער (וועלכע האבן געוואוינט אין דער צווייטער שטוב נעבן אונז) זענען אויך ארויף מיט אונז, און די צוויי עס. עס. לייט זענען געפארן פון פארנט. מיר האבן נישט געוויסט וואו אהין מיר פארן, אבער מיר האבן געזעהן לויט וואו די זון האט געשיינט, אז מיר פארן צו מזרח זייט פון דייטשלאנד, דאס הייסט אז מען אנטלויפט וואס ווייטער פון די אמעריקאנער, ממילא ווערן די אויסזיכטן פון אונזער באפרייאונג אלס קלענער און קלענער. אזוי זענען מיר געפארן א גאנצן טאג ביז שפעט אין דער נאכט אריין, אהן אונז צו געבן עפעס צו עסן אדער טרינקן.

ענדליך זענען מיר געקומען צו א לאגער וועלכע האט אפילו נישט געהאט קיין נאמען, ווייל דארט האבן זיי צוזאמענגענומען מענטשן פון אלע קליינע לאגערן פון דער געגענט ארום און ארום. אין פארנט פון זעהר א גרויס הויז האט מען אונז געהייסן אראפגיין פון אויטא, און אריינגיין אין א גרויסע שטוב וואו עס איז געזעצן א מיליטער מאן, וועלכער האט אויפגעשריבן אונזערע נומערן, און אונז געהייסן ארויפגיין אויפ'ן צווייטן שטאק, זעהן וואו עס איז דא א ליידיגער פלאץ, און זיך שנעל לייגן שלאפן, ווייל מארגן דארף מען אויפשטיין פרי און גיין צו דער ארבעט. מיר האבן אפילו נישט געקענט רעדן עפעס וועגן עסן, ווייל ער האט אונז מיט א בייזוויליגע רציחה געהייסן שנעל לויפן אויף די שטיגן צום צווייטן שטאק. ארויפקומענדיג, האבן מיר הערשט דערזעהן אין וואס פאר א שרעקליכן פלאץ מיר זענען דא אריינגעפאלן...

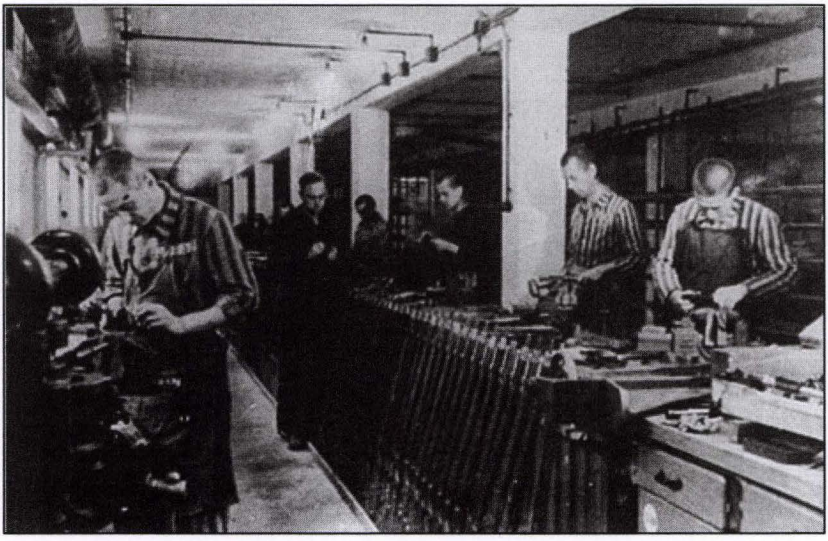
לאגער אידן אין די פריטשעס

עס איז געווען דארט זעהר א לאנגע שטוב מיט דריי גאַרנדיגע פריטשעס (berths) פון ברעטער פון איין עק שטוב ביז צום אנדערן. מען איז געלעגן אויף די פריטשעס איינער נעבן אנדערן, אזוי אז עס איז געווען זעהר שווער צו זעהן וואו עס איז דא א ליידיגער פלאץ זיך צו לייגן. ענדליך האב איך געטראפן א שטיקל פלאץ אין א ווינקל וואו איך האב געקענט אראפלייגן מיין קאפ און זיך לייגן שלאפן. מיין שכן איז געווען א איד, און ער האט מיך געווארנט אז איך זאל אלע מיינע זאכן אונטערלייגן אונטער'ן קאפ, אריינגערעכנט מיינע שיך,

ווייל אויב נישט, וועל איך אינדערפרי מער גארנישט טרעפן... גאנץ פרי האט מען שוין יעדן ארויסגעיאגט פון דער שטוב, געהייסן אראפגיין אין א פלאץ וואו עס איז געווען די קיך, און יעדן געגעבן א שטיקל ברויט מיט א שווארצע קאווע, און דערנאך געהייסן יעדער גיין צו זיין ארבעט.

פראגע: **וועלכע סארט ארבעט האט מען דארט געטוהן?**

ענטפער: די ארבעט איז געווען צוזאמען צו שטעלן קליינע עראפלאנען. יעדער איז געשטאנען אויף זיין באשטימטע פלאץ, און יעדער פאהר מינוט איז צוגעקומען פארשידענע טיילן פון די עראפלאן וועלכע מען האט געדארפט צוזאמען שטעלן. מיך האט מען אוועקגעשטעלט אויף א פלאץ וואו מען האט געדארפט אריינשרויפן די רעדער צום עראפלאן. די ארבעט איז פארהעלטנסמעסיג נישט געווען קיין שווערע, און איבערהויב אז מען האט נישט געמוזט ארבעטן אינדרויסן אין די ביטערע קעלט.

לאגער אידן ארבעטן בייא אמיוניציע פאבריק

אבער די באדינגונגען זענען דארט געווען שרעקליכע. צו עסן האט מען געגעבן זעהר זעהר ווייניג, און וואסער זיך צו וואשן איז געווען נאר איינמאל א וואך, ממילא זענען מיר אלע געווען שמוציג, אונזערע מלבושים צעריסן, די לייז האבן אונז ל"ע געביסן בייטאג און ביינאכט. וויבאלד עס זענען געווען זעהר אסאך קראנקע וועלכע האבן נעבעך געקרעכצט פון יסורים גאנצע נעכט, האבן מיר קוים געקענט עפעס שלאפן דארט אויף די פריטשעס, און וועו מען איז שוין יא אביסל איינגעשלאפן, האט אנגעהויבן צו פייפן דער סירענע און יעדער האט געמוזט שנעל אריינלויפן אין קעלער. די פייפערייַ איז געווען צוליב דעם וואס די אמעריקאנער עראפלאנען האבן כמעט יעדער נאכט באמבערדירט יענע געגענט, וויסנדיג אז עס געפונען זיך דארט אסאך פאבריקן וועלכע פאבריצירן אמוניציע און אלע אנדערע קריגס-געצייג, וואס דאס דייטשער מיליטער האט געהאט כדי אנצופירן די מלחמה.

דער מצב אין דעם דאזיגן לאגער איז געווארן וואס א טאג אלס ערגער און ערגער. איך בין געווארן אלס שוואכער און שוואכער... צוביסליך האב איך שוין אפילו אויפגעגעבן די האפנונג אז איך וועל קענען איבערלעבן די אלע אויסטערלישע צרות צרורות... איך האב געוויסט אז עס איז דעמאלטס געווען פסח צייט, אבער איך האב נישט געהאט קיין השגה וועו עס זענען די טעג פון פסח, און איך האב אפילו נישט געהאט ביי וועמען צו פרעגן, ווייל דאס מערסטע זענען דארט געווען גוים פון פארשידענע לענדער, און די הייפעלע אידן וועלכע זענען דארט געווען האבן ליידער נישט געוויסט מער פון מיר...

איך געדענק נישט גענוי ווי לאנג מיר זענען געווען אין דעם שרעקליכן לאגער, איך גלויב ארום צוויי חדשים, ביז אין א געוויסן טאג, וועו מיר האבן געהאלטן אינמיטן דער ארבעט, האט אנגעהויבן פייפן דער אלארם, און מיר זענען אלע באלד אראפגעלאפן אין קעלער. זייענדיג אין קעלער האבן מיר געהערט זעהר א מעכטיגן קראך, און

באלד דערנאך נאך א שטערקערן קראך. אביסל שפעטער האט מען אונז געהייסן צוריק ארויפגיין אין שטוב, און מיר האבן זיך באלד דערוויסט אז עס זענען געפאלן צוויי באמבעס אויף דער עראפלאן פאבריק אין וועלכער מיר האבן געארבעט, און די גאנצע אמוניציע-פאבריק איז יעצט געווארן חרוב ונחרב... דעם נעקסטן טאג האט מען אונז אלע געהייסן זיך שטעלן אין פארנט פונעם הויז, מען האט יעדן געגעבן א שטיקל ברויט, און די וועכטער האבן אונז געזאגט אז מיר דארפן גיין צו פיס צו אן אנדערן לאגער. דאס איז געווען די טרויעריג באקאנטן "טויטן מארש"...

טרויעריג באקאנטע טויט מארש

מיר זענען געגאנגען א גאנצן טאג ביז שפעט ביינאכט, וועו מיר זענען אנגעקומען אין עפעס א דארף. דארט האבן זיי אונז געלאזט אוועקגיין צו דער זייט פונעם וועג, און זיך זעצן אויפ'ן פעלד זיך אביסל אפריען. אבער זיי האבן אונז שטרענג אנגעוואָרנט אז קיינער זאל זיך נישט דערוואַגן אוועקצוגיין פון דא. עס זענען געווען עטליכע מענטשן וועלכע האבן נישט געפאלגט, און זענען יא אוועק געגאנגען. די רוצחים זענען זיי נאכגעלאפן, און זיי דערשאסן אויפ'ן ארט...

באלד אינדערפרי האבן זיי אונז ווייטער געיאגט צו גיין, און נישט געגעסן און נישט געטרונקן זענען מיר געגאנגען א גאנצן טאג. מיר האבן כסדר געקוקט צי מען קען טרעפן אויף דער זייט פון וועג עפעס א שטיקל קארטאפל אדער אן אנדערע גרינצייג כדי זיך צו דערכאפן דאס הארץ. מיר האבן שוין אפילו אנגעהויבן צו עסן גראז... מיר האבן זיך מחי' געווען ווען עס האט גערעגנט, ווייל מיר האבן זיך נעבעך דערכאפט דאס הארץ מיט אביסל רעגן וואסער...

זעהר אסאך מענטשן זענען ל"ע אוועקגעפאלן אויפ'ן וועג, און מען האט זיי געמוזט שלעפן אויף דער ערד, ביז מען איז צוגעקומען צו א וואסער, און מען האט זיי דארט ליידער אריינגעווארפן... א גאנצן טאג זענען מיר אזוי געגאנגען מיט די לעצטע כוחות, ביז מיר זענען געקומען צו א פלאץ וואו עס איז געשטאנען א באן מיט אפענע לאסט-וואגאנען אויף וועלכע מען האט אונז געהייסן ארויפגיין.

איך האב מיך קוים ארויפגעשלעפט אויף איינעם פון די וואגאנען. וויבאלד איך האב נישט געהאט קיין כח, נישט צו שטיין און נישט צו זיצן, האב איך זיך אוועקגעלייגט אין אווינקל פונעם וואגאן. איך האב געהערט פון די מענטשן וועלכע זענען שוין געווען פון פריער אויף דער באן, אז זיי קומען פון דעם קאנצעטראציע-לאגער אין בוכנוואלד, זיי פארן שוין אזוי עטליכע טעג, אבער קיינער ווייסט נישט וואו אהין מען פירט אונז. איין זאך ווייסן זיי יא, אז מיר געפונען זיך אין דער לאנד טשעכין, ווייל די באן-סטאנציעס וועלכע דער צוג איז אדורכגעפארן האבן געהאט טשעכישע נעמען, און פון צייט צו צייט האבן טשעכישע פרויען ארויפגעווארפן שטיקלעך ברויט אויף די וואגאנען פאר אונז.

איך געדענק נישט ווי לאנג מיר זענען געלעגן אין די וואגאנען, ווייל דער צוג איז מער געשטאנען ווי געפארן. צו עסן אדער טרינקן האט מען אונז די גאנצע צייט וואס מיר זענען געווען אויף דעם צוג

גארנישט געגעבן, און מען האט זיך דערהאלטן ביים לעבן נאר מיט דאס ביסל עסן וואס די טשעכישע גויים האבן פאר אונז ארויפגעווארפן, און מיט'ן טרינקן אביסל רעגן וואסער וועט עס האט געזעגנט. רוב פון די מענטשן וואס האבן זיך געפונען אויף אונזער טראנספארט האבן ליידער אויסגעהויכט זייערע נשמות אויף די וואגאנען, און וועט דער צוג איז פון צייט צו צייט געבליבן שטיין, האט מען כסדר ארויסגעווארפן זייערע קערפערס אין א וואלד.

איין טאג, כ"ו אייר תש"ה, (למספרם דעם ניינטן מאי 1945), איז אונזער צוג אריינגעפארן אין עפעס א לאגער, און די דייטשע זעלנער'ס זענען נעלם געווארן... די אידן וועלכע זענען נאך געווען ביי די כוחות, און זענען געווען אומשטאנד זיך צו באווען, זענען באלד אראפגעשפרינגען פון די וואגאנען, און אויסגעפונען אז מיר זענען אין טערעזיענשטאט. אביסל שפעטער האט מען שוין געהערט קולות פון אלע זייטן אז די דייטשע רוצחים ימ"ש האבן זיך אלע אונטערגעגעבן... און די ביטערע מלחמה איז ענדליך געקומען צו א ענדע!

איך האב אויך געהערט די פרייליכע נייעס אז מיר זענען שוין ב"ה באפרייט, אבער איך בין ליידער געווען אזוי שוואך, אז איך האב מיך אפילו נישט געקענט אויפשטעלן און אראפשטייגן פון דעם וואגאן. נישט נאר קיין כח זיך אויפצושטעלן אדער אויפצוזעצן האב איך נישט געהאט, נאר אפילו אויפצוהייבן דעם קאפ האב איך נישט געקענט פון גרויס שוואכקייט.

איך בין געלעגן אין אווינקל פון וואגאן ארומגעוויקלט מיט שמאטעס וועלכע איך האב אראפגעשלעפט פון די אומגעקומענער קערפער, וועלכע זענען נעבעך אויסגעשטארבן דורכאויס דעם וועג. אויך מיינע תפילין האב איך איינגעוויקלט אין די שמאטעס, אויף וועלכע איך האב די אלע קריגס-יארן אזוי שטארק אכטונג געגעבן אז מען זאל זיי נישט צונעמען, ווי שוין דערמאנט אין פריערדיגע קאפיטלן. (צו לייגן

תפילין אין אזא שוואכע צושטאנד איז גארנישט געווען קיין מעגליכקייט, דערצו איז דער גאנצער וואגאן איז געווען אנגעפולט מיט שמוץ, צוליב דעם וואס מען האט אונז נישט געלאזט ארויסגיין פון די וואגאנען די גאנצע צייט). - אזוי בין איך, און נאך עטליכע קראנקע און שוואכע, געבליבן ליגן אין די וואגאנען הילפסלאז נאך די באפרייאונג...

צוועלפטער קאפיטל
טערעזיענשטאט און סאסנאווצער קיבוץ

צוועלפטער קאפיטל

טערעזיענשטאט און סאסנאווצער קיבוץ

איך וועל אראפגעפירט פון דעם וואגאן / מיינע תפילין ווערן צוגענומען און פארברענט / רוסישע דאקטארין געבט זיך אפ מיט מיין געזונט צושטאנד / פיהל מענטשן שטארבן פון שעדליכע קראנקהייטן / ארויסגענומען פון טערעזיענשטאט דורך מיין שוועסטער / אומקום-איינצלהייטן פון מיינע פאמיליע-מיטגלידער / ציוני'סטישע קיבוץ אין סאסנאווצא / אנטעסמיטישקייט אין קאטולישע שפיטאל אין קראקא / שמאגלן די טשעכישער גרענץ / איך וועל פלאצירט אין פראגער שפיטאל / מיר קומען אהן קיין פערנוואלד

פראגע: **וואו איז טערעזיענשטאט?**

ענטפער: טערעזיענשטאט (Theresienstadt-Terezin) איז א שטאט אין טשעכאסלאווקיע, וואס געפונט זיך אויף דער דרום זייט פון דייטשלאנד. איידער די דייטשן האבן באזעצט דאס טשעכישע לאנד און דאס צוגענומען פון די טשעכן, איז דארט געווען זעהר א גרויסער מיליטערישער באַזע פון דער טשעכאסלאוואקישע ארמיי. אנהייב קריג האבן די דייטשע רוצחים ימ"ש דארט געמאכט א געטא, אין וועלכע זיי האבן צוזאמענגענומען אידן פון פארשידענע לענדער, מענער פרויען און קינדער וועלכע זענען נישט געווען פעאיג צו ארבעטן אין די ארבעטס אדער קאנצעטראציע לאגערן, און מען האט זיי דארט באזעצט.

אין דעם לאגער איז געווען צייטן ווען די דייטשן האבן גאנץ גוט באהאנדלט די אידן. די סיבה דערפון איז געווען צוליב "פראָפאגאנדע". זיי פלעגן אהין ברענגען פארשידענע פארשטייערס, פונעם רויטן-קרייץ (די אויפגאבע פון דער רויטן-קרייץ איז געווען צו העלפן די קריגס-געליטענע), און פון אנדערע לענדער, צו וויזן ווי גוט מען באהאנדלט די אידן אין לאגער.

מאפע פון טערעזיענשטאט

דאס לעצטע יאהר פון דער צווייטער וועלט מלחמה (אנהייב פון יאר תש"ה), וועו די דייטשן ימ"ש האבן געליטן איין מפלה נאך דער אנדערע פון די אליאירטע ארמייען, וועו די פיהר גרויסמאכטן, אמעריקע, ענגלאנד, פראנקרייך, אוו רוסלאנד, האבן אנגעהויבן איינצונעמען אוו באזעצן גאנץ אייראפע. (אמעריקע, ענגלאנד, אוו פראנקרייך זענען געקומען פון דער מעריב זייט, אוו רוסלאנד פון דער מזרח זייט), האבן די דייטשן געברענגט קיין טערעזיענשטאט טויזענטער העפטלינגען פון אנדערע לאגערן, וועלכע האבן שוין מער נישט געקענט ארבעטן. זייער פלאן איז געווען, זיי דארט אומצוברענגען רח"ל, ווייל אוישוויץ אוו די אנדערע פארניכטוגונגס-לאגערן אין פוילין, זענען שוין געווען פארנומען דורך דער רוסישער ארמיי, אוו ווידער די לאגערן וועלכע זענען געווען אין דייטשלאנד, אזוי ווי בוכנוואלד, דאכאו, אוו נאך אנדערע, האבן די דייטשן אליין געמוזט ליקווידירן, ווייל די אמעריקאנער ארמיי האט אנגעהויבן איינצונעמען דייטשלאנד פון דער מעריב זייט, ממילא האבן די דייטשן טראנספארטירט אלע העפלטינגען פון די דייטשע לאגערן, אוו אויך א טייל פון די לאגערן וועלכע האבן זיך געפונען אין עסטרייך, קיין טערעזיענשטאט.

דארט אין טערעזיענשטאט האבן די דייטשן שוין צוגעגרייט גאז-קאמערן, ווי אויך האבן זיי געהאלטן אינמיטן בויען גרויסע קרעמאטאריומס, כדי צו קענען דארט אומברענגען צענדליגער טויזענטער מענטשן רח"ל... אבער זייער פלאן איז בחסדי ה' פארשטערט געווארן, וועו די רוסישע ארמיי האט איינגענומען גאנץ טשעכאסלאווקיע אסאך שנעלער ווי זיי האבן געמיינט (די רוסישע ארמיי האט באזעצט כמעט גאנץ פוילין, גאנץ אונגארן, אוו טשעכאסלאווקיע).

וועו די רוסן האבן דערזעהן דעם שרעקליכן מצב פון די הונדערטער מוגערע, קראנקע, אוו צוזאמען געבראכענע מענטשן, האבן זיי באלד געברענגט גוטע מיליטערשע דאקטוירים, וועלכע האבן

גוט פארשטאנען ווי אזוי צו באהאנדלן די אלע וועלכע זענען דארט געלעגן מיט פארשידענע ערליי קראנקהייטן. (ליידער האבן די אמעריקאנער און ענגלענדער נישט אזוי גוט פארשטאנען ווי אזוי צו באהאנדלן די קראנקע אין די לאגערן וועלכע זיי האבן באפרייט. זיי האבן באלד נאכ'ן באפרייאונג געגעבן אסאך צו עסן פאר די אויסגעהונגערטע און קראנקע מענטשן, וועלכע האבן דאס נישט געקענט פארטראגן, און ליידער זענען זעהר אסאך געשטארבן דערפון). אזוי אויך האבן די רוסן צוגעשטעלט גוטע קראנקן-שוועסטערן (נוירסעס), וועלכע האבן אונז זעהר גוט באהאנדלט, און פראבירט צוריקצושטעלן אויף די פיס.

פראגע: **איהר האט דערמאנט אין די פריערדיגע קאפיטל אז נאך דער באפרייאונג זענט איהר געבליבן ליגן אין וואגן. ווי לאנג זענט איהר אזוי געליגן מאַכטלאָז און אומבאהאלפן?**

ענטפער: איך געדענק נישט ווי לאנג איך בין דארט אזוי געלעגן, אבער ענדליך זענען געקומען עטליכע מענטשן וואס האבן אונז געהאלפן אראפגיין פונעם וואגען, און אונז געפירט צו א וואַש-צימער, וואו מען האט פון מיר אראפגעשלעפט אלע שמאטעס אין וועלכע איך בין געווען ארומגעוויקלט, און צווישן דעם האבן זיי אויך גענומען מיינע תפילין. דערזעהנדיג ווי מען נעמט אוועק מיינע תפילין, האב איך אנגעהויבן וויינען און בעהטן אז מען זאל עס נישט צונעמען פון מיר, אבער מיינע וועכטער זענען געפאלן אויף טויבע אויערן... זיי האבן געזאגט אז מען מיז פארברענען אלע אונזערע זאכן, כדי אנדערע מענטשן זאלן נישט ווערן אנגעשטעקט מיט אונזערע קראנקהייט.

נאכ'ן וואשן האט מען מיך אריינגעפירט אין א גרויסע שטוב, וואו עס איז געווען אויסגעליגט פיהל מיט מאטראצן אויפ'ן ערד, אויף

וועלכע עס זענען געלעגן קראנקע קריגס-געליטענע מענטשן, און מיך גערייגט אויף איינע פון די מאטראצן. אינצווישן בין איך איינגעשלאפן. צוליב גרויס שוואכקייט האב זיך הערשט אויפגעכאפט א פאר טעג שפעטער, ווען א רוסישע דאקטארין איז געשטאנען לעבן מיין מאטראץ און מיר געפרואווט אויפצוועקן.

דער טערעזיענשאט שפיטאל איז דעמאלטס געווען א "קיבוץ גליות" פון אידן פון פארשידענע לאגערן מיט כל-ערליי קראנקהייטן ל"ע. זעהר אסאך מענטשן וואס זענען געווען אין דעם שפיטאל האבן דאס נישט איבערגעלעבט, און ליידער אויסגעהויבט זייערע נשמות דארט. ווי שוין באקאנט היינט, זענען פיהל מענטשן אויסגעגאנגען נאכ'ן קריג פון די ווייען און שעדליכע קראנקהייטן, וועלכע די יארן פון דעם ביטערן און גרויזאמען לאגער-לעבן האט זיי פאראורזאכט.

איך געדענק נישט גענוי וואס עס איז פארגעקומען מיט מיר אין יענע טעג, צוליב דעם וואס איך בין ליידער געלעגן זייער קראנק און שוואך מיט דער קראנקהייט פון טיפוס, און הויכע פיבער. איך בין געווען לויטער הויט און בין... איך האב נישט געקענט גיין, נישט געקענט זיצן, ממש א שברי כלי. די ערהוילונג איז פון אנהייב געגאנגען זייער שווער, אבער צוביסליך איז מיין געזונט צושטאנד געווארן אלס בעסער און בעסער. דארט אין טערעזיענשטאט בין איך געווען אומגעפעהר צווי חדשים. די לעצטע פאהר וואכן האט מען מיך געמוזט אויסלערנען ווי אזוי צו גיין און ווי אזוי צו עסן, ביז איך האב מיך צוביסליך מער וויניגער ערהוילט פון די שווערע איבערלעבענישן, און פון דער שווערער קראנקהייט וואס איך בין ליידער אריבער. איך בין אבער דעמאלטס נאך נישט געווען פעאיג צו פארן, אדער אפילו צו גיין אליין.

פראגע: **האט מען האט שוין דאן געוויסט וואס עס איז געשעהן מיט די קרובים און משפחה?**

ענטפער: ניין. עס האט דאן נאך געהערשט א גרויסע צומישענישׂ. איך האב נאך נישט געוויסט קלאר צי איינער פון אונזער פאמיליע-מיטגלידער איז געבליבן אדער נישט. מיר האבן געוויסט אז אלעס איז ממש חרוב ונחרב, אבער דאך האבן מיר געהאָפט און מתפלל געווען אויף דעם בעסטן...

קודם האט יעדער געוואלט צוריק אהיים פארן צו זיין אמאליגע וואוין-ארט, מיינענדיג אז מען וועט דארט וויידער קענען וואוינען און אויפשטעלן אידישקייט אזוי ווי אמאל. דערצו האט מען געהאפט אז מען וועט נאך קענען אפשר טרעפן עמיצן פון די נאנטע און באליבטע פאמיליע-מיטגלידער.

דעריבער זענען די באפרייטע, סיי די וועלכע זענען באפרייט געווארן פון די פוילישע לאגערן, און אזוי אויך די וועלכע זענען באפרייט געווארן פון די דייטשע לאגערן, צוריקגעקומען צו זייער היימשטאט. אויך די שארית הפליטה וואס זענען פארבליבן לעבן אין טערעזיענשאט, זענען צוביסליך אוועקגעפארן, יעדער צוריק צו זיין היים. מען האט נעבעך געמיינט אז אינדערהיים וועט מען טרעפן כאטש איינעם פון דער משפחה...

שפעטער האט מען זיך הערשט ריכטיג אריענטירט וואס עס האט פאסירט מיט דעם אידישן פאלק בכלל, און יעדער מיט זיין משפחה בפרט. מען האט געהערט און געזעהן דעם גרויסן חורבן וואס דאס פארשאלטענער, אזוי גערופענער אינטעליגענטער, דייטשע פאלק ימ"ש האט געמאכט און גאנץ אייראפע.

אזוי אויך האט מען זיך גאנץ שנעל איבערגעצייגט אז די פאלאקן זענען געבליבן די זעלבע רשעים, די זעלבע אנטיסעמיטן, אזוי ווי פאר

דער מלחמה. זיי האבן אומגעברענגט אסאך אידן שוין נאך דער מלחמה, און ספעציעל ביי דעם "קיעלצער פאגראם" (וואו די גוים האבן געמאכט א בלבול אויף די ארטיגע אידן, און דעמאלטס ג'הרג'ט צענדליגער אומשולדיגע אידן רח"ל). עס איז געווארן קלאר ווי דער טאג אז פוילין איז מער נישט קיין פאסיגער ארט פאר אידן צו וואוינען, און מען מוז זוכן נייע ערטער וואו זיך צו באזעצן. ממילא האבן די אידן וועלכע מען האט פארטריבן מיט זעקס יאר פריער פון זייערע היימען, יעצט ווידער געמוזט נעמען דעם וואנדער שטעקן אין די האנט, און ווידער אנהייבן צו אנטלויפן פון פוילין...

די שאלה איז אבער געווען, וואו אהין לויפט מען? וואו גייט מען? קיין שום לאנד האט דאך דעמאלטס נישט געוואלט אריינענעמען די שארית הפליטה אידן. דערווייל האט מען געהערט אז אין דייטשלאנד און אין עסטרייך זענען שוין דא שיינע קיבוצים פון אידן, וועלכע האבן איבערגעמישט דאס בלעטל, און הייבן אן פון דאסניי צו פירן א שיין אידיש לעבן, און זיי ווארטן אויף דער מעגליכקייט ארויסצוואנדערן קיין ארץ ישראל, אדער קיין אמעריקע און קאנאדא. (כאטש די ענגלענדער, די דעמאלטסדיגע בעלי בתים פון ארץ ישראל, האבן אריינגעלאזט קיין ארץ ישראל בלויז געציילטע מענטשן, דאך האבן זיך פון צייט צו צייט דורכגעשמוגלט שיפן מיט הונדערטער שארית הפליטה אידן דורך פארשידענע באהאלטענע פלעצער. א גרויסן טייל פון די אומלעגאלע שיפן האבן די ענגלענדער געכאפט, און פארשיקט די אלע מענטשן אין א לאגער אויף דער אינזל ציפערן).

פראגע: **ווען זענט איהר אוועק געגאנגען פון טערעזיענשאט?**

ענטפער: בהשגחה פרטית האט מיין שוועסטער רבקה תחי' זיך דערוויסט אז איך געפון זיך אין טערעזיענשאט קראנק אין שפיטאל. דער אופן ווי אזוי זי האט זיך דאס דערוויסט איז ווי פאלגנד:

אין אשפיצין האבן זיך צוזאמענגענומען עטליכע חסיד'ישע בחורים, און געטראכט דארט צוריק אנצוהייבן פירן א אידיש לעבן. זיי האבן אבער אויך באלד איינגעזעהן אז די פוילישע גויים הייבן צוריק אויף זייערע קעפ, דאס אנטיסעמיטישקייט ווערט ערגער פון טאג צו טאג, און עס הערשט פשוט א סכנה צו בלייבן דא לענגער. דערווייל האבן זיי זיך אויך דערוואוסט אז אין דייטשלאנד האט די אמעריקאנער רעגירונג געשאפן ספעציעלע די. פי. (Displaced Persons) לאגערן פאר די שארית הפליטה אידן וועלכע האבן דערווייל נישט קיין פלאץ ווו זיך צו באזעצן, האבן זיי באשלאסן אהין צו פארן קיין דייטשלאנד צו איינער פון די לאגערן.

דער וועג פון פוילין קיין דייטשלאנד איז דעמאלטס געווען דורך טשעכאסלאוואקיי, און אסאך אידן האבן זיך אפגעשטעלט אין טערעזיענשטאט, ווייל מען האט שוין דעמאלטס געווּסט אז מען האט אהין טראנספארטירט טויזענטער אידן ביים ענדע פון די קריג, האבן זיי געקלערט אז מען פאהרט שוין סייווי אדורך, וועלן זיי שוין אריינגיין אין לאגער און זעהן אויב עס איז אפשר דא געבליבן לעבן איינער פון זייער משפחה.

צווישן די וועלכע זענען דארט דורכגעפארן, איז געווען ר' יודל אייזען ע"ה, וועלכע איז געווען מיין משפיע אין באבובער שטיבל אין אשפיצין פאר דער קריג. דא אין טערעזיענשטאט האט ער זיך דערוואוסט אז איך ליג אין שפיטאל שווער קראנק. ער איז געווארן שטארק שאַקירט און איבערגענומען מיך צו זעהן ליגן אין אזא שווערן צושטאנד. ער האט שטארק געוואלט פארגרינגערן מיין מצב, אבער ליידער האט ער אליינס צופיהל נישט געקענט העלפן. אבער ער האט געווּסט אז מיין שוועסטער האלט זיך אויף אין א "קיבוץ" אין דער שטאט סאסנאווצא. האט ער איהר געלאזט וויסן אז איך געפון מיך אין טערעזיענשטאט, אין א ערנסטן צושטאנד נאך א טיפוס

קראנקהייט, און עס וואלט געווען זעהר ראטזאם צו קומען און מיך ארויסנעמען פון דא.

נאך עטליכע וואכן איז מיין שוועסטער רבקה תחי' טאקע אנגעקומען, און זי האט מיך פון דארט ארויסגענומען און געפירט קיין סאסנאווצא. אויפ'ן וועג פארנדיג קיין פוילין האט מיין שוועסטער מיר געמאלדן די ביטער'ן בשורה, אז פון אונזער גאנצער משפחה איז זי פארבליבן איינע עלנד אליין. איך האב שוין פריער אביסל געהאט געהערט וואס עס איז געשעהן מיט די אידן פון פוילין, אבער דאך האב איך געהאפט אז איך וועל נאך טרעפן כאטש א טייל פון אונזער גרויסער משפחה, אבער הערנדיג אז קיין איין איינציגער איז ליידער נישט געבליבן לעבן, אויסער איהר, האט עס מיך נאך מער צובראכן און דערשיטערט...

פראגע: **ווי אזוי האט זי שוין געוויסט אזוי גענוי אז יעדער איז אומגעקומען?**

ענטפער: זי איז געווען צוזאמען מיט מיינע עלטערן ע"ה ביז מען האט זיי ליידער פארשיקט קיין אוישוויץ. עס איז געווען ענדע חודש אב תש"ג לפ"ק (למספרם Aug. 1943) וועז די דייטשע עס. עס. לייט ימ"ש האבן באלאגערט דאס סאסנאווצא געטא, וואו מיינע עלטערן ע"ה האבן זיך דעמאלטס אויפגעהאלטן. די דייטשן האבן ארויסגעטריבן אלע אידן, אנשים נשים וטף, פון זייערע הייזער, זיי געפירט קודם צו א פארזאמלונגס פלאץ, וועלכעס מען האט גערופן דער "דולאג", און פון דארט צו דער באן, וועלכע האט זיי נעבעך געפירט דעם לעצטן וועג - קיין אוישוויץ. אין דעם טראנספארט האבן זיך געפונען מיינע עלטערן ע"ה, מיין יונגערער ברודער יונה, מיין זיידע ר' מיכל און מיין באבע מרים ע"ה הי"ד, ווי אויך מיין טאטענ'ס אלע

געשוויסטער מיט זייערע קינדער. - ליידער זענען זיי אלע דארט אומגעקומען אויף קידוש השם הי"ד.

די איינציגע וואס איז געבליבן לעבן דורך א נס, איז געווען מיין שוועסטער רבקה תחי', וועלכער איז ניצול געווארן פון מיטצוגיין מיט דעם טראנספארט קיין אוישוויץ, דורך א אידישע פאליציי פון אונזער שטאט קשאנוב. דער אידישע פאליציי וועלכע האט געארבעט אין דעם דולאג, (וואו זיי האבן געהאלפן די דייטשע עס. עס. האלטן ארדנונג, און צוגרייטן די אומגליקליכע אידן צום טראנספארט), האט געזעהן מיין שוועסטער שטיין דארט אין דעם דולאג, און ווייניט צוזאמען מיט מיין טאטע און מאמע, האט ער זי אוועקגעשלעפט און געהייסן זיך אויסבאהאלטן אין א ווינקל אונטער א טיש, זאגנדיג דערבייי: "די ביזט נאך צו יונג צו גיין אין די גאז קאמער".

מיין שוועסטער איז אזוי געלעגן אינטער דעם טיש א גאנצע נאכט ביז צומארגנס אינדערפרי וועו מען האט געברענגט נאך א טראנספארט פון יונגערע מענטשן אוועקצושיקן צו די צוואנגס-ארבעט אין לאגער. דעמאלטס האט דער זעלבע פאליציי איהר געהייסן זיך אנשליסן מיט דעם טראנספארט, און דורך דעם איז זי ניצול געווארן פון א זיכערן טויט, ווייל פון דעם ערשטן טראנספארט איז ליידער קיינער נישט געבליבן לעבן.

פראגע: **ווי אזוי זענען אייערע עלטערן געקומען קיין סאסנאווצא? זיי האבן דאך געוואוינט אין קשאנוב פאר דער קריג-אויסברוך?**

ענטפער: ביי די לעצטע "אויסזידלונג" פון קשאנוב, דאס הייסט וועו מען האט אוועקגעפירט אלע אידן קיין אוישוויץ, און עס איז געווארן "יודנריין", אז קיין איין איד איז אפיציעל מער נישט געבליבן

און שטאט, האבן זיך מיינע עלטערן אויסבאהאלטן אין א בונקער, וועלכע מיין טאטע ע"ה הי"ד האט געמאכט אין אונזער דירה אונטער דער קאך. דארט איז מען געווען אויסבאהאלטן דעם גאנצן טאג ביז שפעט ביינאכט. דורכאויס דעם טאג האבן זיי געהערט ווי די דייטשע זעלנער ימ"ש גייען ארום - מיט זייערע שווערע שטיוול - אויבן אין דער דירה, און געזוכט אויב עס איז אפשר נאך איינער פארבליבן דארט. שפעט ביינאכט, ווען מיינע עלטערן און געשוויסטער זענען צוריק ארויפגעגאנגען אין דער דירה, זענען זיי געזעצן אין דער פינסטער, נישט וועלנדיג אנצינדן קיין ליכט אויס מורא אז מען זאל זיי נישט באמערקן פון אינדרויסן. - אזוי איז פארלאפן עטליכע טעג פון שרעקליכע פחד און מורא.

דערווייל האט זיך אויסגעלאזט דאס עסן וואס זיי האבן געהאט באהאלטן אין דער בונקער, און זיי האבן אנגעהויבן צו הונגערן... איינזענדיג אז מען וועט נישט קענען אויסהאלטן צופיהל לענגער אין דער בונקער אהן עסן, איז דער טאטע ע"ה הי"ד ארויסגעגאנגען שפעט ביינאכט אין גאס זעהן וואס ער קען עפעס טוהן, אבער ער האט נישט געזעהן קיין לעבעדיג באשעפענעש. צומארגנס ביינאכט, איז ער ווידער ארויס, און ער האט דערזעהן א גוי מיט א וואגן. דער גוי האט איהם געזאגט אז אין סאסנאווצא זענען פארהאן אסאך אידן, האט דער טאטע ע"ה הי"ד איהם צוגעזאגט אסאך געלט ער זאל זיי פיהרן קיין סאסנאווצא מיט זיין וואגן. דער גוי האט מסכים געווען, און זיי זענען נאך אין די זעלבע נאכט אנגעקומען קיין סאסנאווצא. אנקומענדיג קיין סאסנאווצא האבן זיי אויפגעזוכט די דירה פון אונזער זיידע און באבע ע"ה, וועלכע האבן דארט געוואוינט זינט מען האט זיי ארויסגעטריבן פון אשפיצין, ווי שוין דערציילט אין דעם זעקסטער קאפיטל. מיינע עלטערן מיט מיינע געשוויסטער האבן זיך דארט אויפגעהאלטן ביז מען האט זיי אלע אינאיינעם ליידער פארשיקט קיין אוישוויץ...

דאס אלעס האט מיר מיין שוועסטער תחי' דעמאלטס פארציילט אויפ'ן וועג פון טערעזיענשטאט, ביז מיר זענען אנגעקומען צו דעם "קיבוץ" אין סאסנאווצא.

פראגע: **וואס מיינט דאס א "קיבוץ"? איז דען געווען דארט "קיבוצים" אזוי ווי עס איז דא אין מדינת ישראל?**

ענטפער: דער קיבוץ אין סאסנאווצא, און אזוי אויך די אנדערע קיבוצים, האבן טאקע יא געהאט א דירעקטע שייכות מיט די קיבוצים פון ארץ ישראל. באלד וועו די מלחמה האט זיך געענדיגט, זענען געקומען שליחים פון ארץ ישראל פון פארשידענע ציוני'סטישע ארגאניזאציעס, ווי אויך פון דער מזרחי און דער אגודה פארטייען, און האבן אנגעהויבן צוזאמען נעמען דאס ביסל שארית הפליטה אינגלעך און מיידלעך וועלכע זענען פארבליבן לעבן, זיי ארגאנזירט אין גרופעס, און צוגעגרייט צו פאהרן מיט זיי קיין ארץ ישראל, דארט צו וואוינען און ארבעטן אין די קיבוצים.

יעדער גרופע האט געהאט א באזונדערע נאמען. עס איז געווען "קיבוץ אגודה", "קיבוץ מזרחי", און אנדערע ציוני'סטישע נעמען. דער קיבוץ אין סאסנאווצא איז געווען פון א ציוני'סטישע ארגאנזאציע, און האט געהייסן "איחוד". איך האב מיך אנגעשלאסן אין דעם "קיבוץ איחוד", ווייל מיין שוועסטער איז געווען א מיטגליד אין דעם קיבוץ, מיט וועלכע מיר האבן געזאלט פאהרן צוזאמען קיין ארץ ישראל.

למעשה האבן די אנפירערס פונעם קיבוץ איינגעזעהן אז איך בין נאך צו קראנק און שוואך צו זיין ביי זיי אין קיבוץ, האט מען מיך געגומען קיין קראקא, אין דארט אריינגעגעבן אין א קאטוילישע שפיטאל, אין וועלכע איך בין געלעגן ביז נאך ראש השנה תש"ו. היינט, וען איך דערמאן זיך די לעצטע נאכט אין דעם שפיטאל אין קראקא,

גייט אדורך א שוידער דורך מיין קערפער... ליגענדיג דארט אין שפיטאל אינמיטן די נאכט, האבן די קראנקן-שוועסטערן געמיינט אז איך בין שוין טיף אינמיטן שלאף, האבן זיי געשמועסט צווישן זיך מיט אזא האַס אין שנאה קעגן אידן. צווישן אנדערע האב איך געהערט די פאלגנדע ווערטער: "עס זענען נאך פארבליבן צופיל אידן... מען דארף נאך צוענדיגען היטלער'ס ארבעט..." (עפ"ל).

הערנדיג אזעלכע אנטסימיטישע ווערטער נאכ'ן אדורכגיין די שבעה מדורי גיהנום, איז געפאלן אויף מיר אזא שרעקליכער פחד, אז איך האב נישט געוויסט וואו זיך אהין צו טוהן פאר שרעק... איך בין ממש געווארן ווי פארגליווערט... באלד דעם קומענדיגן אינדערפרי האב איך אנגעהויבן צו ווינען און בעטן מיין שוועסטער אז זי זאל מיך וואס פריער ארויסנעמען פון דעם שפיטאל, איידער עס וועט שוין זיין צו שפעט...

באלד נאך ראש השנה האט מען מיך טאקע ארויסגענומען פון דעם שפיטאל, כאטש איך בין נאך געווען זעהר שוואך, און קוים געקענט גיין אויף די אייגענע פיס. מען האט מיך צוריקגענומען קיין סאסנאווצא, וואו איך האב מיך אויפגעהאלטן אין דעם קיבוץ ביז נאך סוכות (צוליב פארשידענע סיבות האט דער קיבוץ נאך נישט געקענט ארויספארן פון פוילין).

איך קען נישט פארגעסן צוויי וויכטיגע געשעענישן, וועלכע זענען פארגעקומען ווייל נדיג אין סאסנאווצא, און זענען געווען פאר מיר א גרויסן געווינס אין דער צייט. איינס, אז איך האב דעמאלטס ערהאלטן א נייע אייגענע פאהר תפילין, וואס איך האב באקומען דורך מיין פעטער ר' נפתלי חיים קרישער ע"ה (ביז דעמאלטס האב איך יעדן טאג געלייגט תפילין וואס איך האב געבארגט פון א איד אין קיבוץ).

איך האב געדענקט אז מיין פעטער איז געפארן קיין לאנדאן קורץ פאר דער מלחמה-אויסברוך. זיין גאנצע משפחה איז ליידער

אומגעקומען אין אוישוויץ הי"ד, אויסער איין טאכטער מיט'ן נאמען צבי'. פון איהר האב איך אויסגעפונען די אדרעס פון איהר טאט'ן אין לאנדאן. איך האב געשריבן צו איהם א בריוו און געבעטן, אויב עס מעגליך, זאל ער מיר שיקן א פאהר תפילין. נאך עטליכע וואכן איז אנגעקומען א פעקל פון לאנדאן, און אינעווייניג זענען געווען די תפילין. די שמחה איז ביי מיר געווען עד אין לשער, א קלייניקייט?! איך האב שוין ב"ה מיינע אייגענע תפילין!

די צווייטע וויכטיגע געשעעניש, אז נאך אזויפיל יארן פון שמאכטן אין די פינסטערע לאגערן, האב איך ווידער ב"ה געקענט מקיים זיין מצות סוכה. עס איז מיר בכלל נישט אנגעקומען לייכט, ווייל די אלע פרייע קיבוץ'ניקעס האבן ליידער נישט געדארפט קיין סוכה, אבער איך האב זיי שטארק געבעטן, און זיי האבן מיר צוליב געטוהן, און אויפגעשטעלט א קליינע סוכה אויף דער טעראסע, וואו איך האב געמאכט קידוש און געגעסן א כזית. איך האב ליידער נישט געהאט קיין כח צו עסן מער פון א כזית, אדער אפילו זיצן לענגער אין דער סוכה. אבער איך האב מיך זעהר שטארק געפרייט אז איך קען ווידער מקיים זיין מצות סוכה.

פראגע: **וואו זענט איהר ווייטער געגאנגען נאך סוכות?**

ענטפער: די פירער פונעם קיבוץ האבן באשלאסן אז נאך סוכות זאל די גאנצע קבוצה פארלאזן סאסנאווצא, און זיך ארויסלאזן אויפ'ן וועג קיין ארץ ישראל. כאטש איך בין דעמאלטס נאך אלס געווען זעהר שוואך, האב איך נישט געהאט קיין אנדערע ברירה נאר מיטצופארן מיט זיי און האפן אז איך וועל קענען מיטמאכן די לאנגע רייזע. מיר זענען געפארן מיט דער באן ביז צו דער טשעכישער גרענץ. דארט זענען מיר אראפגעשטיגען פון דער באן, געווארט ביז עס איז

געווארן טינקל, און אין דער פינסטערניש פון דער נאכט האבן מיר דורך פעלדער און וועלדער דורכגעשמוגלט די גרענץ קיין טשעכאסלאוואקיע. אויף דער אנדערע זייט פון דער גרענץ זענען מיר ווידער געפארן מיט דער באן ביז פראג. דארט בין איך פלוצים זייער שוואך געווארן, און איך בין צוזאמגעפאלן מאכטלאז, און מען האט מיך פלאצירט אין א שפיטאל אין פראג.

דערווייל איז דער קיבוץ ווייטער געפארן קיין פערנוואלד, א שטאט אין דיישלאנד, מיט דער פלאן צו פארן פון דארט ווייטער קיין ארץ ישראל. איך בין געלעגן אין שפיטאל אין פראג מער ווי א חודש צייט, ווען איך האב מיך צוביסליך ערהוילט. ווען איך בין שוין אביסל געקומען צו די כוחות, איז מיין שוועסטער געקומען נאך מיר קיין פראג, און מיר זענען געפארן אינאיינעם קיין פערנוואלד. עס איז געווען שוועריגקייטן דורכצופארן די גרענץ אריין אין דייטשלאנד, אבער זי האט פארשאפט א מענטש מיט אן אויטא, וועלכער האט אונז אדורכגעפירט אריבער דער גרענץ אינמיטן די נאכט, ביז מיר זענען בשלום אנגעקומען קיין פערנוואלד.

דרייצנטער קאפיטל
פערנוואלד - האהנעמעס

דרייצנטער קאפיטל

פערנוואלד און אין האהנעמעס

קראנק מיט א פרישע מחלה / מצב פון אידישקייט ביי די שארית הפליטה אידן / פארגעסן פשוט'ע הלכות פון אידישקייט / איך פארלאז דעם קיבוץ / פערנוואלד אינטער'ן אויפזיכט פונעם קלויזנבורגער רב / אסימלאנטן שטעלן אינטער שטרויכלונגען / אריבערגעצויגן קיין האהנעמס / האהנעמס אויפגעלעבט דעם אמאליגן אידישן פראכט / פיזישע און גייסטיגע ערהוילונג אין דאַוואַס / אויפגאבע פון אנפירן מיט די ישיבה / די ערשטע חתונות אין האהנעמס / די חסרון פון זיין א פוילישער / מיין שידוך-שליסן און חתונה אין לינז-עבעלסבערג

פראגע: **ווּאו געפונט זיך דאס שטאט פערנוואלד?**

ענטפער: פערנוואלד איז געווען א שטעטל נישט ווייט פון דער שטאט מינכן אין דייטשלאנד. די דייטשן ימ"ש האבן דארט אויפגעבויט גאנצע גאסן מיט הייזער פאר זייער מיליטער. וועו די אמעריקאנער ארמיי האט באזעצט דיטשלאנד, האבן זיי דאס איבערגעגעבן פאר די אידן וועלכע זענען נארוואס באפרייט געווארן פון די קאצעט-לאגערן. זיי האבן דאס גערופן די. פי. לאגארן, וואס דאס באדייט "דיספלעיסד פירסאנס" (Displaced Persons), ארטלאָזע מענטשן. אזוי זענען מיר טאקע דעמאלטס געווען, מענטשן אהן א לאנד, אהן א היים, היימלאָז.

אנקומענדיג קיין פערנוואלד בין איך ווידער קראנק געווארן מיט א פרישע מחלה, "גאלב-זובט" האט מען דאס גערופן, מיין גאנצע געזיכט איז געווארן שטארק געיל פון די קראנקהייט. עס האט געמומען א שטיקל צייט ביז איך בין ארויסגעקראכן דערפון. צוביסליך בין איך צוריקגעקומען צו די כוחות, און ארום חנוכה צייט בין איך שוין געווען א מענטש צווישן מענטשן, אבער נאך אלס היפש ווייט פון א גענצליכע ערהוילונג פון אלע פריערדיגע קראנקייטן.

פראגע: ווי אזוי האט דאן אויסגעזעהן דער מצב פון אידישקייט ביי די צובראכענע שארית הפליטה אידן?

ענטפער: עס איז זייער שווער צו רעדן דערפון, ווייל ליידער זענען זעהר אסאך יונגע מענטשן, אינגלעך און מיידלעך, אוועק פון אלטן אידישן דרך, אפילו אזעלכע קינדער וועלכע זענען פאר דער מלחמה אויפגעצויגן געווארן אין עכט פרומע, אידישע, און חסיד'ישע שטובער. איינע פון די סיבות דערצו איז געווען, ווייל מען האט ליידער אוועקגעריסן די צובראכענע און פארבלאנדזשעטע נשמות אזוי יונגערהייט. זיי האבן פארלוירן די עלטערן, די גאנצע משפחה, און זיי אליין האבן מיטגעמאכט יארן פון קנעכטשאפט, יסורי איוב, און שבעה מדורי גיהנום, אין די שרעקליכע אכזריות'דיגע דייטשע לאגערן, ממילא האבן זיי נאך דער באפרייאונג נישט געהאט די ריכטיגע גייסטישע כוחות בייצושטיין די אלע שווערע נסיונות, און זענען דעריבער ליידער ארויס לתרבות רעות רח"ל.

נאך א סיבה דערצו איז געווען, צוליב דעם וואס מען האט געמוזט האבן גאר אסאך מוט און קוראזש זיך צו האלטן מיט אייזערנע כוחות נישט אריינצופאלן אין די הענט פון די פרייע קיבוצים, אדער אין סתם א פרייע געזעלשאפט, און דערצו האט מען געדארפט גרויס סייעתא דשמיא צו קענען צוריק אנהייבן אן ערליך אידיש לעבן, און איבערפלאנצן דאס אמאליגע אידישקייט פון דער אלטער היים. ווי געזאגט זענען אבער די אלע וועלכע זענען נישט אנגעקומען אין א סביבה וואו עס איז געווען אידן שומרי תורה ומצוות, אריינגעפאלן אין די נעץ פון די פרייע ארגאניזאציעס וועלכע האבן דעמאלטס שטארק געבוזשעוועט, ווייל זיי האבן נישט געהאט ביי וועמען זיך צו אנצווואנדערימען, און וואס עס זאל זיי האלטן פעלזן פעסט ביי די אלטע אידישע מסורה.

פראגע: **איהר זענט דאך אויך נישט געווען אין א פרומע געזעלשאפט, האט דאס געהאט אויף אייך א אומגינסטיגער השפעה?**

ענטפער: קיין דירעקטער איינפלוס האבן זיי טאקע נישט געהאט אויף מיר, אבער דאס עצם נישט זיין צווישן היימישע מענטשן האט אומדירעקט געהאט א שטיקל ווירקונג אויף מיר, ווייל אפילו וועלנדיג זיך האלטן ערליך און פרום צווישן די פרייע ארומיגע, זענען ליידער נאך אזויפיל קאנצענטראציע לאגער יארן פארגעסן געווארן פשוט'ע הלכות פון אידישקייט, מיר זענען נעבעך געווען "כתינוק שנשבה", ווייל וואס צרות קענען טוהן צו א מענטש, קען קיין שום זאך אויף די וועלט נישט טוהן... איך געדענק צוויי אזעלכע מצבים, איינמאל פריער, וועו איך בין נאך געווען אין סאסנאווצע, און ווידעראמאל יעצט אין פערנוואלד, וועו איך האב פשוט פארגעסן זאכן וואס זענען ביי יעדן איד אזוי איינגעקריצט אין מח.

דער ערשטער אינצידענט, אין סאסנאווצע, איז געווען יום טוב סוכות. מיר זענען דארט געווען צוויי אדער דריי אידן שומרי תורה ומצוות. מיר האבן געדענקט אז מען דארף צו עסן אין א סוכה (ווי שוין דערמאנט אין דעם פריערדיגן קאפיטל). אבער וועו האט דען געדענקט פון אתרוג-בענטשן? מען האט דאס אינגאנצן פארגעסן. הערשט דעם קומענדיגן יאר סוכות, וועו מען האט אונז געברענגט די ד' מינים, האב איך מיך געכאפט אז מיט א יאר פריער האב איך לגמרי פארגעסן אז מען דארף סוכות אתרוג-בענטשן. נישט אז אויב איך וואלט יא געדענקט, וואלט איך געקענט באקומען אן אתרוג, אבער צו פארגעסן אזא זאך, האט נאר געקענט פאסירן נאכ'ן זיין פארשקלאפט אזויפיל יארן ביי די פארשאלטענע דייטשן ימ"ש אין זייערע קאנצענטראציע-לאגערן.

דער צווייטער אינצידענט איז פארגעקומען אין פערנוואלד, וואו איך האב מיך אויפגעהאלטן צוזאמען מיט די זעלבע מענטשן פון דער

קיבוץ מיט וועלכע איך בין געווען אין סאסנאווצע. איך בין נאך געווען זעהר שוואך, און כמעט נישט ארויסגעגאנגען פון שטוב. איך האב אפילו נאך נישט געוויסט אז אין דער אנדערע זייט פון פערנוואלד איז דא א שיינער חסיד'ישער ישוב, אונטער דער אנפירונג פונעם קלויזענבורגער רבי'ן זצ"ל.

אין א געוויסן טאג איז פלוצים און אומפאַרהאָפט געקומען מיך באזוכן מיין אלטער ידיד פון דערהיים און פון לאגער, ר' יושע ווייצענבלום ע"ה. ווען ר' יושע איז אריינגעקומען, האב איך געהאלטן אינמיטן ראזירן מיין בארד... מיר זענען ביידע געווארן שטארק איבער'רעש'ט אין שאקירט פון דער באגעגעניש. איך בין געווען איבער'רעש'ט צו זעהן ר' יושע מיט'ן בארד און פאות, מיט דעם גאנצן חסיד'ישן לבוש, אזוי ווי ער האט אויסגעזעהן אין דערהיים אין קשאנוב איידער מען האט אונז גענומען אין לאגער. ער ווידער, איז געווען איבער'רעש'ט מיך צו טרעפן אין אזא שלעכטן פיזיש'ן מצב, צוזאמען געבראכן, און קוים שטייענדיג אויף מיינע פיס.

אבער נאך מער פון אלעם איז ער געווען איבער'רעש'ט מיט דעם וואס איך האב ראזירט מיין בארד מיט א ראזיר מעסער, א "תער". ער פרעגט מיך: "וואס טוהסטו? מיט א ראזיר מעסער?" - איך בלייב שטיין פארוואונדערט, און פרעג מיט תמימות: "וואס טוה איך דען שלעכט?" ביז צוביסליך האב איך מיך אנגעהויבן צו דערמאנען, אז מען טאר זיך דאך נישט ראזירן מיט א גאָל-מעסער. איך האב ביי מיר געטראכט: "אוי, רבונו של עולם! וואס איז פון מיר געווארן? עס אינגאנצן אויסגעמעקט געווארן פון מח אזא בפירוש'ער דין?".

ר' יושע ע"ה האט מיך נישט געלאזט ענדיגן ראזירן מיין בארד, נאר ער האט מיך געהייסן צווארטן א פאהר מינוט. ביז עטליכע קורצע מינוטן האט ער מיר געברענגט א פאודער, מיט וועלכע איך האב געענדיגט אראפנעמען מיין בארד.

יא! ממש כתינוק שנשבה.

דאן האב איך הערשט גוט פארשטאנען וואס די גמרא זאגט (שבת סז:) "השוכח עיקר שבת", אז א מענטש קען אמאל פארגעסן אז עס איז דא א דין אין דער תורה אז מען דארף רוהען שבת. - די פינף יאר צרות און פיין אונטער די דייטשע רוצחים ימ"ש, האבן געמאכט דעם מענטש פארגעסן פשוט'ע דינים, הלכות און די אידישע מנהגים. - ב"ה, נאך דער באזוך פון ר' יושע ווייצענבלום ע"ה האט זיך ביי מיר אלעס געענדערט.

פראגע: **נאכ'ן הערן אז אין די שכינות געפונט זיך א חסיד'ישן ישוב, האט אייך נישט געצויגן זיך אריבערצוציען אהין?**

ענטפער: אודאי האב איך געוואלט! און טאקע א קורצע צייט שפעטער האב איך איבעגעלאזט דעם קיבוץ, זיך אריבערגעצויגן אויף דער זייט וואו עס האט געוואוינט דער חסיד'ישער עולם, און אנגעהויבן זיך צו פירן לויט ווי אזוי איך בין געווארן אויפגעצויגן אין דערהיים.

דער געגענט איז געווען איינס פון די ערשטע ערליכע חסיד'ישע קהלות נאכ'ן קריג. עס זענען דארט געווען פיהל באקאנטע רבנים, אונטער דער הנהלה פונעם קלויזנבורגער רבי'ן זצ"ל, וועלכער האט שטארק געארבעט צוריק צוזאמענצונעמען דאס ביסל שארית הפליטה, און איינצוזייען פרישע קערנדליך, אויפצושטעלן דאס אידישקייט פון אמאל. דער קלויזנבורגער רבי זצ"ל האט זיך פאר קיינעם נישט געפארכטן, ער האט אויפגעטרויטן מיט שארפע דרשות אז מען זאל פארשטארקן די אידישע פראַכט פון אמאל, היטן תורה ומצוות, און זיך פיהרן אזוי ווי אונזערע טאטעס און זיידעס האבן זיך געפיהרט.

ווי פריער געשילדערט, איז אין פערנוואלד אויך געווען אסאך פרייע קיבוצים. די אסימלאנטן האבן נישט געקענט אויסגעהאלטן זיין

הייליגער ארבעט, און האבן איהם געוואלט אינטערשטעלן פארשידענע שטרויכלונגען. דער קלויזנבורגער רב זצ"ל האט אבער מקיים געווען דעם "ולא יבוש מפני המלעיגים", און האט ווייטער פארגעזעצט מיט זיין עבודת הקודש אן קיין שום שטער. עס געדענקט זיך מיר איין פרייטאג-צו-נאכטס, ווען מיר האבן געוואלט אהיימגיין נאכ'ן "טיש" פונעם קלויזנבורגער רב'ן, האבן זיך אויסגע'שורה'ט אין פארנט פונעם בית המדרש, א גרופע פרייע יונגען, ווען יעדער פון זיי האט געהאלטן א ציגארעט אין מויל בעצם יום השבת... זיי האבן געוואלט אז מיר זאלן מוזן אדורכגיין צווישן זיי... מיר האבן נישט געהאט קיין אנדערע ברירה, נאר געווארט א לאנגע צייט אין בית המדרש, ביז די יונגן זענען מיד געווארן און זענען זיך צוגאנגען...

א שווערע צייט איז דאן געווען פאר אידן אין די ד'. פי. לאגערן. אויסער דעם פאקט אז מען איז געווען אנגעוויזן אויפ'ן ביסל עסן וואס מיר האבן באקומען פון די אמעריקאנער אדער פון די ענגלענדער, וואס דאס אליינס איז געווען א סיבה פאר נישט וועלן בלייבן דא, אבער קיינער האט נישט געוואלט פארבלייבן און דייטשלאנד פאר א צווייטע סיבה, מען האט נישט געוואלט וואוינען אויף דער פארשאלטענע ערד וואס איז געווען אנגעזאפט מיט אזויפיל אידיש בלוט.

עס האט געהערשט א גרויס צומישענish, פון איין זייט איז דעמאלטס געווען א גרויסע באוועגונג צו פארן קיין ארץ ישראל צוזאמען מיט די פרייע פארטייען, אבער דער קלויזנבורגער רב איז געווען שטארק דערקעגן. ער האט געהאלטן פיהל דרשות וועגן דעם ענין, ווייל זעהר אסאך אידישע נשמות זענען ליידער פארלוירן געגאנגען אין די פרייע קיבוצים און אין דער דארטיגע פרייע געזעלשאפט. פון די אנדערע זייט אבער איז דער פראבלעם געווען זייער גרויס, ווייל די אנדערע לענדער האבן אונז נישט געוואלט אריינלאזן, און מען האט

האט נאר געלעבט מיט דער איינער האפנונג אז אמעריקע וועט אויפמאכן די טויערן און אונז אריינלאזן.

צוביסליך האט אין פערנוואלד אנגעהויבן צוריקצוקומען דער רוח החיים פון אידישקייט. מען האט צוביסליך אנגעהויבן צו טוהן שידוכים, און ווידער אויפבויען אידישע היימען. דער קלויזנבורגער רב זצ"ל האט זיך שטארק אפגעגעבן און אסאך מטריח געווען פאר דעם שארית הפליטה אידן. ער האט מדריך געווען די פרישע אידישע פאָרפעלקער, פארשאפט שייטלן פאר די כלות, און אויך געהאלפן אין אלע אנדערע אידישע ענינים.

פראגע: **וואו נאך האבן זיך דעמאלטס קאנצענטרירט גרופעס פון חסיד'ישע אידן?**

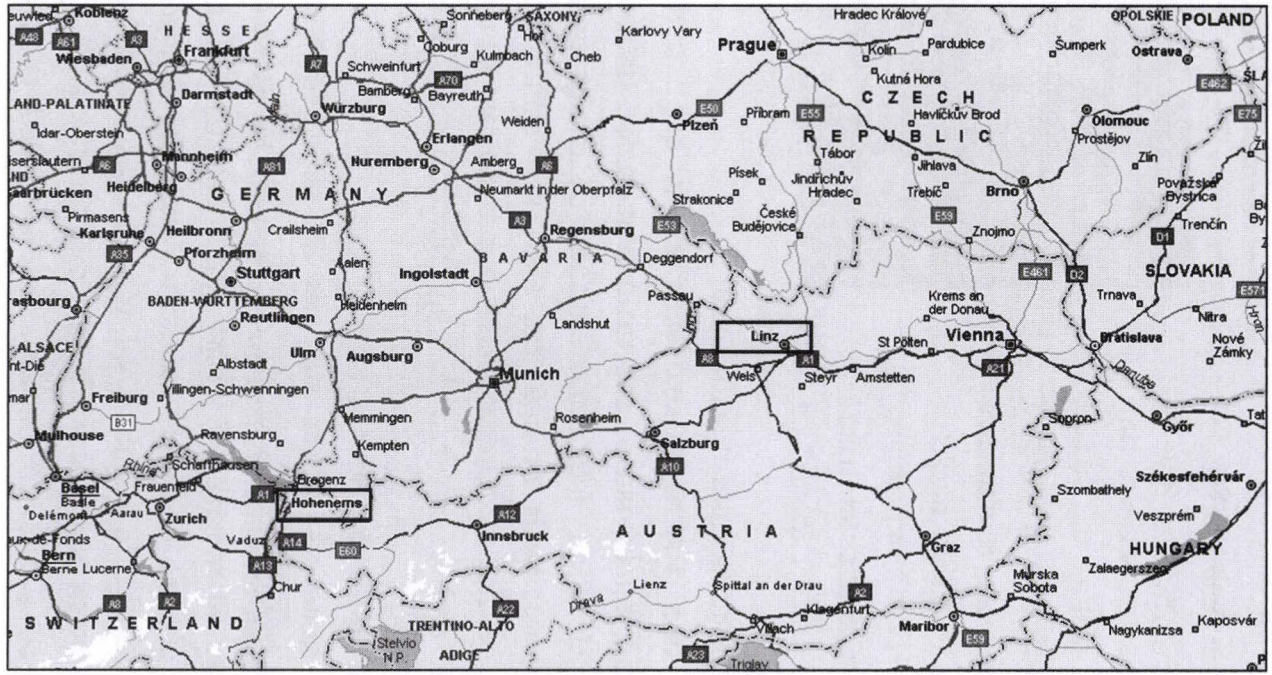
ענטפער: גאנץ דייטשלאנד, און אזוי אויך אלע אנדערע לענדער וועלכע די דייטשן האבן פארנומען, איז דעמאלטס געווען צוטיילט צווישן די אליאירטע לענדער, אמעריקע, ענגלאנד, פראנקרייך, און רוסלאנד. יעדער האט געגומען דער טייל וואו זיי האבן איינגענומען ביים ענד פון דער מלחמה מיט דייטשלאנד. די רוסישע ארמיי איז געקומען פון דער מזרח זייט פון אייראפע און באזעצט רומעניע, אונגארן, טשעכאסלאוואקיע, פוילן, א טייל פון דייטשלאנד און א טייל פון עסטרייך. ענגלאנד האט באזעצט א קליינעם טייל פון דייטשלאנד. די איבריגע טיילן פון דייטשלאנד און עסטרייך זענען געווארן באזעצט דורך אמעריקע. פראנקרייך האט באזעצט א קליינעם טייל פון מעריב עסטרייך. יעדער טייל וואו די פיהר גרויסמאכטן האבן זיך באזעצט, האט זיך געגרופן אויף איהר נאמען. עס איז געווען די רוסישע זאָנע, ענגלישע זאָנע, אמעריקאנער זאָנע, און פראנצויזישע זאָנע.

אין דער אמריקאנער זאנע ארום דער שטאט מינכן אין דייטשלאנד, זענען געווען נאך אנדערע פרומע אידישע די. פי. לאגערן, אזוי ווי פעלדאפינג, לאנדסבערג, פאקינג און נאך אנדערע. אין דער ענגלישע זאנע איז געווען א גרויסער אידישער לאגער, בערגן-בעלזן און נאך עטליכע. אין עסטרייך זענען אויך געווען די. פי. לאגערן, ווי לינץ, זאלצבורג, האליין אין דער אמעריקאנער זאנע, און ברעגענץ און האהענעמס אין דער פראנצויזישער זאנע.

פראגע: **האט איהר אמאל באגעגענט באבובער ידידים פון אמאל וועלכע האבן זיך אויפגעהאלטן אין די די. פי. לאגערן?**

ענטפער: יא. פון איין אזא באגעגעניש מיט אן אמאליגע באבובער פריינט, וועלכע איך האב נאך געקענט פון אשפיצין, איז מיר אויסגעקומען זיך אוועקצוציען פון פערנוואלד. דאס איז געווען ווי פאלגענד. פון צייט צו צייט פלעגט צו קומען באזוכן קיין פערנוואלד, דער באקאנטער באבובער חסיד ר' שאול הוטטערער ז"ל, צו זיין במחיצתו פונעם קלויזנבורגער רב זצ"ל. ביי איינעם פון זיינע באזוכן האט ער מיך דארט דערזעהן. "וואס טוטסטו דא?" - פרעגט ער מיך. "דיין פלאץ איז נישט דא, קום מיט מיר קיין האהענעמס, מיר האבן דארט א שיינעם אידישער ישוב, און מיר דארפן דיך דארט צו האבן". ער האט מיך שטארק צוגערעדט צו דעם, ביז איך בין געווארן באיינפלוסט. איך האב איינגעפאקט אלע מיינע חפצים, און געפארן אינאיינעם מיט איהם קיין האהענעמס. דאס איז געווען אין יאהר תש"ו (למספרם, אנהייב פון 1946).

האהענעמס איז א קליין שטעטעל אין מעריב-עסטרייך, אין דער פראנצויזישע זאנע, בלויז איין קילאמעטער ווייט פון דער שווייצער גרענץ. מיט הונדערטער יארן פריער איז שוין דארט געגרינדעט געווארן

מאפע פון האהנעמס און לינז

א אידישער קהילה, דורך א גרופע אידן וואס זענען אין יענע צייט אנטלאפן פון דייטשלאנד, וואו מען האט זיי שטארק געׂרודפ׳ט. אומגעפער זעכציג יאהר שפעטער, איז אויך פארגעקומען א צייטווייליגע גירוש אויף די אידישע איינוואוינער פון עסטרייך. העכער הונדערט יאר שפעטער, האבן זיך אידן ווידער באזעצט אין האהענעמס, געבויעט א שיינע שוהל, און געגרינדעט א אידישע קהילה. אבער מיט דער צייט האבן אידן אנגעהויבן ארויסוואנדערן קיין אמעריקע און צו אנדערע גרעסערע שטעט, און אין דער צייט פאר דער צווייטע וועלט קריג האבן דארט געוואוינט נישט מער ווי צענהן אידן!

יעצט, נאכ׳ן צווייטע וועלט קריג, איז האהענעמס ווידער געווארן אן אכסני׳ של תורה אריינצונעמען אידישע פליטים. עס האט זיך דארט געשאפן א שיין אידיש שטעטעל, מען האט דארט שטארק מקרב געווען אידן, פליטים, וועלכע זענען אנטלאפן פון די אלע לענדער וועלכע זענען געווען אונטער דער רוסיש-קומוניסטישער הערשאפט וואו מען האט שטארק געׂרודפ׳ט אידן, אזוי ווי פוילין, אונגארן, רומעניען, טשעכאסלאוואקיע, און אנדערע.

דורך דער באמיאונג פון דעם איבערגעגעבענע און חשוב׳ן עסקן ר׳ ראובן מאנהייט נ״י, וועלכער איז דעמאלס געווען א קאַפּיטאַן אין דער פראנצויזישער ארמיי, האבן די אידן באקומען פון דער שטאט צוויי גרויסע הייזער, אויף דער אידישער גאס, דאן באקאנט אלץ די "שווייצער גאסע". די הייזער האט מען געׂרופן "עלקאן הויז" און "ברונא

הנה״ח העסקן ר׳ ראובן מאנהייט שיחי׳ פון מאנטריאל, אלס קאפיטאן אין די פראנצויזישע ארמיי

הויז", (וועלכע האבן אגב אמאל געהערט צו די ארטיגע אידן). אין די "עלקאן הויז" האבן זיך באזעצט אסאך חסידישע אידן, וועלכע האבן צוריק אויפגעלעבט דעם אמאליגן אידישן פראכט, און אין די "ברונא הויז" האט מען צוביסליך איינגעארדענט א ישיבה, בית המדרש, מקוה, קאך, און עס-זאל. מען האט טאקע באלד אנגעהויבן דארט צו לערנען, דאוונען, און פראווען שבת'דיגע סעודות בשירות ותשבחות, אזוי ווי מען איז געווען גאווינט פון פארצייטענס. - ר' שאול הוטטערער ז"ל איז געווען פון די גרינדערס און דער עמוד התווך פונעם שטעטל.

פראגע: **ווי אזוי האט אויסגעזען דעם גייסטיגע און פינאנציעלע צושטאנד אין האהענעמס?**

ענטפער: האהענעמס איז טאקע געווען א קליינער ישוב לגבי די אנדערע די. פי. לאגארן ווי פערנוואלד אדער לאנדסבערג, אבער עס האט געהאט די מעלות פון א עכט אידישע, חסידישע קהילה. עס איז נישט געווען דארט קיין פרייע אדער אומגעוואונשענע עלעמענטן, נאר אלע זענען געווען יונגע שארית הפליטה בחורים און מיידלעך, וועלכע האבן געוואלט ממשיך זיין צו גיין אויפ'ן אידישן וועג פון זייערע עלטערן ע"ה, וועלכע זענען ליידער אזוי טראגיש אומגעקומען על קידוש ה'.

האהענעמס האט דעמאלטס געבליעט מיט תורה עבודה וגמ"ח. הרה"ג ר' מענדל בראכפעלד ז"ל האט אנגעפירט מיט א ישיבה, וואו ער האט געדינט אלץ ראש ישיבה. הרה"ג ר' שמואל הערצקא ז"ל, א חשוב'ער אונגארישע איד, איז דארט געווען א מגיד שיעור. אויך הרה"ג ר' ישראל חיים מנשה פריעדמאן שליט"א (היינטיגער ראב"ד אין סאטמאר), דעמאלטס נאך א יונגער בחור, איז געווען איינער פון די מגידי שיעור.

בנין פון די ישיבה אין האהענעמס

תלמידים פון די ישיבה אין האהענעמס פארנט פון דעם בנין הישיבה
(איך בין דאן געווען אין דער שווייצער קור-שטאט דאוואס זיך צו ערהוילן)

ר' מענדל בראכפעלד ע"ה מיט זיין שארפן מח און אויסערגעווענליכן זכרון, האט געדענקט אסאך מפרשים פון אויסענווייניג, און דאס האט אריינגעגעבן א לעבעדיקייט ביי זיינע שיעורים. (אגב, דעם ערשטן תשעה באב, ווען מען האט נאך נישט געהאט קיין "קינות", האט ר' מענדל ע"ה אויפגעשריבן א טייל פון די קינות, וואס איז איהם נאך געלעגן אין זכרון, און געדענקט אויף אויסענווייניג נאך אזויפיל יארן פון צרות און ליידן. - מען האט פון דעם געמאכט קאָפיעס און אזוי געזאגט די קינות אין תשעה באב).

אויסער דעם וואס ר' מענדל בראכפעלד ע"ה איז געווען דער ראש הישיבה און מגיד שיעור, האט ער אויך אויפגעפאסט אויף אלעס וואס קומט פאָר אין די קהלה. ער מיט ר' שאול הוטטערער ע"ה זענען געווען פארבינדן און דער גאנצע פירונג פון דער קהלה, און כמעט אלע באשלוסן זענען געמאכט געווארן דורך זיי.

עס איז כדאי צו ציטירן א אויסצוג פון א בריוו פון ר' מענדל בראכפעלד ז"ל, וואו ער שילדערט פאר כ"ק מרן אדמו"ר זצ"ל די אנטוויקלונג פון די ישיבה אין האהענמס:

"והנה פה בישבתינו אשר מתנהלת ע"י (ודבר שסרבתי בו בזמנו לכהדר"ג קבלתי היום באתר דלית גבר) לומדים כחמישים בחורים ונערים מכל ארצות פזוריהם, ובעהי"ת מתנהל הכל עצהיו"ט ולומדים בהתמדה רבה שאף בזמן שהשנים כתיקונן הי' זה לחידוש, ומתנהגים ע"ד התורה ויראה, זרע קודש כולם מצוינים בפאת ראשיהם..."

דער בריוו איז טאקע ווירקליך נישט געווען קיין גוזמא. אידן וועלכע האבן אפגעשטאַט א באזוך אין האהענעמס זענען שטארק באגייסטערט געווארן, ווי אזוי מען פראבירט צו פארגעסן די ביטערע צרות וואס מען איז נארוואס אדורכגעגאנגען, און מען לייגט אריין פרישע כוחות צו בויען א נייעם עתיד פארן כלל ישראל. מיר האבן

דארט געלעבט אזוי ווי איין גרויסע משפחה, באהבה ואחוה און מיט שטארקע ידידות איינער מיט'ן צווייטן. כאטש עס זענען געווען דארט מענטשן פון פארשידענע מדינות, פון פארשידענע הויפ'ן, מיט אלע-ערליי מנהגים, דאך האבן מיר געלעבט בשלום ובשלוה, און חלילה נישט געהאט קיין שום מחלוקות.

דעקעגן דאס גשמיות'דיגע לעבן איז געווען אויף א זעהר נידריגען ניוואו. א לאנגע צייט האבן מיר נישט געהאט קיין שוחט דארט, (אביסל שפעטער, ווען עס איז אנגעקומען דער וואדקערטער שוחט, הרה"ח ר' בנימין יוסף ווענער ז"ל, האבן מיר שוין ב"ה געקענט האבן א שטיקל פלייש לכבוד שבת), ממילא האבן מיר געלעבט אויף ברויט, טונא-פיש און פארשידענע ירקות. און אפילו דאס האבן מיר אויך נישט געהאט בריווח. אויף פסח דער "דזשוינט" פון אמעריקע אונז געשיקט ווין און מאשין-מצות. דער עולם איז מסופק געווען צי מען קען זיך פארלאזן אויף די פראדוקטן פון דער "דשוינט", האט מען געשיקט אנפרעגן דעם קלויזנבורגער רבי זצ"ל, וועלכער האט געענטפערט קורץ און שאַרף: "פתם פת עכו"ם, יינם יין נסך". מיר האבן דאך אבער געוואלט האבן ווין און מצות אויף פסח, האבן מיר בלית ברירה געמאכט ווין פון ראָזישנעקס פאר די ד' כוסות. מצות האבן מיר צום סוף געבאקן פון 'קמח מן השוק', עס זענען געווען א טייל אידן פאר וועמען עס איז געלונגען צו באקומען עטליכע שמורה מצות פון זאלצבורג און לינז. כאטש מיר האבן דעמאלטס געלעבט מיט אזא צמצום און שפארזאמקייט, דאך האבן מיר זיך געשפירט צופרידן און גליקליך, ווייל דער עיקר איז געווען, אז די רוחניות'דיגע אטמאספערע איז געווען זייער געהויבן.

אין די העכער פיהר יאר וואס איך האב מיך אויפגעהאלטן אין האהענעמס, האבן דארט געדינט אלץ רבנים, הרה"ג ר' ישי העכט זצ"ל, א פארצייטישער בעלזא חסיד, א תלמיד פונעם פראביזשנער רב זצ"ל,

הרה"ג ר' גבריאל יודא אילאוויטש זצ"ל, דער שאמשאנער רב, און דער טענקער רב זצ"ל, וועלכע איז געבליבן דארט ביז סוף תשי"א.

עטליכע פון די מרביצי תורה פון די ישיבה אין האנענעמס.
עס ווערן געזעהן פון רעכטס צו לינקס: הרב ר' שמואל הערצקא ז"ל
מגיד שיעור אין די ישיבה, הרה"ג ר' מענדל בראכפעלד ז"ל דער ראש הישיבה,
און הרה"ג ר' גבריאל יודא אילאוויטש ז"ל אבד"ק שאמשאן

פראגע: **זענט איהר שוין ביי דער צייט געווען פולשטענדיג ערהוילט פון די קריגס נאכווייען?**

ענטפער: איך בין דעמאלטס נאך אלס נישט געווען הונדערט פראצענט געזונט. אבער עס זענען געווען אין דער שווייץ עטליכע גוט-הארציגע אידן, וועלכע האבן זיך אינטערסירט מיט אונזער לאגע, און אונז געוואלט אביסל העלפן. האבן זיי אונז געלאזט וויסן אז זיי האבן אראנזשירט אין דעם קור-שטאט דאָוואָס, אין שווייץ, מען זאל אריינעמען זעקס בחורים פון האהענעמס, אין דעם דארטיגן סאנאטאריום (ערהאָלונגס-היים), וועלכע נייטיגן זיך צו ערהוילן פון די

שוועדע קראנקייטן וועלכע זיי זענען דורכגעגאנגן אין דער לעצטע צייט. מען האט געדארפט גיין צו א דאקטאר, און וועמען ער וועט באשטימען, דער קען פאהרן קיין שווייץ אויף פינף חדשים פון ערהוילונג. איך בין געווען איינער פון די זעקס בחורים צו פאהרן קיין דאוואס.

אין דאוואס האב איך פארברענגט איין ווינטער, פון נאך ראש השנה ביז פאר פסח שנת תש"ז. עס איז געווען זעהר אן אנגענעמען ווינטער ברוחניות און בגשמיות. מיר זענען געווען אין זעהר א שיינעם פלאץ וואס האט זיך געפונען אויף א הויכ'ן בארג. דאס סאנאטוריום האט געהייסן נתני', און איז געווען אנגעפירט דורך ערליכע אידן, אזוי אז דאס כשרות איז דארט געווען על צד היותר טוב. מיר זענען געווען אונטער רעגלמעסיגע אויפזיכט פון גוטע דאקטוירים, און מען האט שטארק אכטונג געגעבן אז עס זאל אונז בגשמיות גארנישט פעהלן, כדי מיר זאלן זיך קענען גוט ערהוילן.

דאס האב איך געמאלען וועו איך בין געווען אין דאוואס זיך צו ערהוילן

אויך ברוחניות האב איך דארט געהאט א גרויסן תכלית. מיר דארפן נישט פארגעסן, אז פאר מער ווי זעקס יאהר בין איך געווען נע ונד, פון איין לאגער צום צווייטן, פון איין צרה צו דער צווייטער. וועו די קריג האט אויסגעבראכן בין איך אינגאנצן אלט געווען זיבעצן יאהר. איך בין געווארן אוועקגעריסן פון דער גמרא אין מיינע בעסטע לערן-יארן, און דורכאויס די אלע מלחמה-יארן האב איך נישט געהאט קיין געלעגנהייט צו לערנען, אדער אפילו אנצוקוקן א אידיש ספר. יעצט אין דאוואס, האב איך געהאט א געלעגנהייט צו זיין צווישן עטליכע אידן תלמידי חכמים, פון וועמען איך האב זעהר אסאך געלערנט, סיי באיכות און סיי בכמות. ספעציעל האב איך פיהל אויפגעטוהן אין די לימודים פון חומש און רש"י, קריאת התורה און דקדוק, וועלכע איך האב געלערנט ביי הרב געגגער ז"ל, וועלכער איז געווען א גרויסער ידען בכל מקצועות התורה. - איך האב מיך דארט גוט ערהוילט, סיי פיזיש און סיי גייסטיג, אזוי אז ווען איך בין אויף פסח צוריקגעקומען קיין האהענעמס בין איך ממש געווען א ברי' חדשה.

פראגע: **האט איהר עפעס געלייסטעט פאר די אנטוויקלונג פון די קהלה אדער די ישיבה אין האהענעמס?**

ענטפער: באלד נאך מיין צוריקקומען פון דאוואס, האט מען ארויפגעלייגט אויף מיר די אויפגאבע פון אנפירן מיט דער ישיבה, זארגן פאר'ן עסן און פאר אלעס וואס מען דארף האבן, כדי די תלמידים זאלן קענען זיצן און לערנען מיט א רואיגן קאפ. איינע פון די וויכטיגע אויפגאבן איז געווען צו זארגען אז די בחורים זאלן האבן פון וואס צו לערנען. מיר האבן ליידער נאך נישט געהאט דארט קיין שום ספרים, נאר א פאהר בלעטלעך פון גמרות, וועלכע ר' שאול הוטטערער ע"ה האט פארשאפט אין דער שווייץ, פון וועלכע מען האט געמאכט קאָפיעס, און פון דעם געלערנט.

אויסער דעם האב איך געדארפט האלטן ארדענונג און אכטונג געבן אז אלע קהל'ישע ערטער זאלן זיך פירן על צד היותר טוב. מיר האבן דאך געהאט דארט אן אייגענע מקוה, א שיין בית המדרש, א גרויסן עס-זאל, אין וועלכע מען האט אפילו פון צייט צו צייט געפראווען א חתונה און דאס גלייכן.

ווי פריער דערמאנט, איז דאס עסן א גאנצע וואך געווען שטארק באגרעניצט, ווייל עס איז כסדר געווען די שאלה פון "כסף מנלן", און אפילו ווען מען האט שוין יא געהאט געלט, איז נישט געווען צופיהל עסן צו באקומען אין די געשעפטן. אבער פאר שבת און יום טוב האבן מיר שטארק געזארגט אז אלעס זאל זיין צוגעגרייט אויפ'ן שענסטן און בעסטן פארנעם. אויך ברוחניות זענען די שבתות און ימים טובים געווען אויסערגעווענליך אנגענעם, און שטארק געהויבן. אלע זמירות, שירות ותשבחות, און תפלות, זענען געזאגט און געפראווען געווארן אויפ'ן באבובער נוסח, פול מיט הארץ און נשמה.

פראגע: **ווער האט געגעבן די געלט-שטיצע אויסצוהאלטן די ישיבה און אלע אנדערע אקטיוויטעטן?**

ענטפער: אונזער שטיצע איז געקומען פון עטליכע ערטער. ר' שאול הוטטערער ע"ה האט אונז זעהר אסאך געהאלפן. ער איז זעהר אפט געווען אין דער שווייץ, און איז געווען באקאנט מיט עטליכע דארטיגע נגידים, פון וועמען ער האט פון צייט צו צייט באקומען געוויסע שטיצע פאר דער ישיבה. אזוי אויך האט דער אויבנדערמאנטער קאפיטאן מאנהייט אונז ארויסגעהאלפן פון צייט צו צייט. אויסער דעם האבן מיר אויך באקומען א געוויסע צייט געלט פון דעם קלויזנבורגער רבי זצ"ל.

פראגע: **דער קלויזנבורגער רבי זצ"ל האט זיך דאך אויפגעהאלטן אין פערנוואלד?**

ענטפער: וועו דער קלויזנבורגער רבי זצ"ל איז געפארן דאס ערשטע מאל נאכ'ן קריג קיין אמעריקע, מיט דעם צוועק צו שאפן געלט כדי צו קענען אויפהאלטן די ישיבות און די מוסדות הצדקה והחסד וועלכע ער האט געגרינדעט אין די די. פי. לאגערן אין דייטשלאנד, איז ער געפארן דורך האהענעמס. ער האט זיך אויפגעהאלטן בייַ אונז ארום דריי וואכן, ביז מען האט געקענט ערלעדיגן די וויזעס און אלע אנדערע לעגאליטעיטן. דורך דער צייט האט זיך דער רבי גוט באקענט מיט די מגידי שיעור און מיט אלע בחורים בכלל. די ישיבה איז איהם זעהר געפאלן און ער האט אפילו פארגעלערנט פאר אונז יעדן טאג א שיעור, געשמועסט אסאך מיט די בחורים בעניני חסידות ומוסר, יעדן שבת געפירט שיינע טישן, און בכלל אריינגעברענגט א רוח חיים אין דער גאנצן שטעטל.

ביים אוועקפארן האט ער אונז צוגעזאגט, אז אויב וועט ער מצליח זיין אין אמעריקע, וועט ער פון אונז נישט פארגעסן, און אונז העלפן פינאנציעל אויף וויפיל עס וועט איהם זיין מעגליך. - דער רבי האט טאקע נישט פארגעסן, און ער האט א געוויסע צייט געשיקט א סומע געלט מדי חודש בחדשו.

פראגע: **וואס איז געווען אייער פלאן אויף דער צוקונפט?**

ענטפער: מיר האבן געוויסט אז האהענעמס איז נישט דאס ארט וואו מיר וועלן פארבלייבן אויפ'ן עתיד, ס'איז נישט געווען אין דער בחינה פון "להשתקע שם", עס איז בלויז געווען א פראָוויזאָרישע לעזונג ביז וועו מיר וועלן זיין גרייט ארויפצופארן קיין ארץ ישראל. מיר האבן אפילו אזוי געפרופן די ישיבה, "ישיבה בית שמואל בירושלים

עיה"ק, כעת בהאהנעמס". און די דעמאלטסדיגע יארן איז נאך אלס געווען זייער שווער צו פארן קיין ארץ ישראל. די ענגלענדער האבן נישט געוואלט אריינלאזן קיין אידן, און נאר געציילטע מענטשן האבן זיך דורכגעשמוגלט, און עס זיי בע"ה געלונגען אנצוקומען קיין ארץ ישראל.

באין ברירה זענען מיר דערווייל ווייטער פארבליבן אין האהענעמס. אבער אזוי ווי די צייט איז נישט געשטאנען, און מען איז געווארן עלטער, איז שוין געקומען די צייט צו טראכטן וועגן א שידוך. א טייל פון אונזערע בחורים האבן זיך משדך געווען מיט מיידלעך וועלכע האבן געוואוינט אין ברעגענץ, וועלכע איז א גרעסערע שטאט, נישט ווייט פון האהענעמס. (מיט דער באן האט עס געדויערט ארום א האלבע שעה אהין צו פארן).

דארט האבן זיך אויך צוזאמענגענומען א גרופע אידן, מענער און פרויען, א טייל וואס זענען געראטעוועט געווארן פון די קאנצענטראציע-לאגערן, און א טייל וואס זענען געקומען פון אונגארן אויפ'ן וועג צו פארן קיין ארץ ישראל און צייטווייליג זיך באזעצט אין ברעגענץ. א דאנק דעם אויבנדערמאנטן קאפיטאן פון דער פראנצויזישער ארמיי, העסקן ר' ראובן מאנהייט נ"י, האבן די אידן אויך דארט באקומען דירות צום וואוינען, און גלייכצייטיג האט ער אויך פארשאפט פאר זיי א גרויסן האטעל, אין וועלכע מען האט איינגעריכטעט א בית המדרש, א קאך, א גרויסן עס-זאל און עטליכע שלאף צימערן.

מען האט טאקע געדארפט פארן פון האהענעמס קיין ברעגענץ א האלבע שעה, אבער דאך האבן די היימישער איינוואוינער פון די צוויי ערטער געהאט א גרויס שייכות, וויל נאכ'ן זיין עטליכע חדשים אין האהענעמס, און מען האט באשלאסן צו גרינדן דער ישיבה דארט אין האהענעמס מדריך צו זיין די יונגע בחורים על דרך ישראל סבא, האבן

די בחורים וועלכע האבן געווילט אין ברעגענץ זיך אריבערגעצויגן קיין האהענעמס, און איינקוואטירט נאנט צו דער ישיבה. דאקעגן אלע פרויען און מיידלעך, און אזוי אויך די יניגע וועלכע האבן זיך נישט אנגעשלאסן אין דער ישיבה, זענען געבליבן וואוינען אין ברעגענץ. א טייל פון די מיידלעך זענען אפילו געקומען צו פאהרן יעדן טאג קיין האהענעמס, און צוגעגרייט און געקאכט די מאלצייטן פאר די בחורים פון דער ישיבה.

דעריבער וועז מען האט אנגעהויבן צו טראכטן פון חתונה האבן, האבן עטליכע פון אונזערע בחורים געטראפן זייערע באשערטער צווישן די מיידלעך פון ברעגענץ, וועלכע האבן אלע געשטאמט פון ערליכע, אידישע און חסיד'ישע הייזער. די חתונות זענען כמעט אלע פארגעקומען אין האהענעמס, און דער עול פון די צוגרייטונגען, אז אלעס זאל זיין אין ארדענונג, איז געפאלן אויף מיר. נאטירליך האט יעדער פון אונז געהאלפן - ווי ווייט מעגליך - אז די שמחה זאל זיין בשלימות. מיר זענען דארט געווען אזוי ווי איין גרויסע משפחה, מיר האבן זיך אלע צוזאמען זייער געפרייט און געווען שטארק בשמחה, אז ב"ה נאך דעם שרעקליכן חורבן, און נאך אזויפיל יארן פון צרות און ליידן, האבן מיר דעם געלעגנהייט און זכות ווידער אויפצושטעלן אידישע שטובער.

אוודאי איז יעדער געווען ביי זיך שטארק צובראכן, וועז מען האט אנגעהויבן אריינצוקלערן און זיך דערמאנען ווי איינזאם און עלענד מיר זענען געבליבן, דאס האט טאקע אוועקגערויבט אסאך פון אונזער שמחה, אבער מיר האבן זיך מחזק געווען, און פראבירט כאטש אביסל צו פארגעסן, כדי צו קענען ווייטער אנגיין מיט אונזער געווענליכן לעבנס-שטייגער. א גרויס חלק פון דערהייבן אונזער מוט און אריינברענגען א גייסטיגער שטימונג בשעת די חתונות און שבע ברכות'ן, ווערט צוגעשריבן לידידנו היקר והנאמן ר' שאול הוטטערער

ע"ה, וועלכע האט מיט זיין געלונגענעם טאַלאַנט פון זאגן בדחנות, צוזאמען מיט זיין שיינעם כח הנגינה, שטארק משמח געווען די פארזאמלטע, און אריינגעבלאזן א פריש ווינטל פון די שמחה וחדוה פון אמאל.

פראגע: **ווי אזוי איז צוגעגאנגן אייער שידוך-שליסן?**

ענטפער: זייענדיג אין האהענעמס זענען מיר צוביסליך געווארן פארבינדן מיט אידן פון אנדערע די. פי לאגערן פון עסטרייך, ווי לינז, זאלצבורג א.א.ו. וועלכע האבן זיך געפונען אין דער אמעריקאנער זאנע. א טייל פון אונזער קהילה, איבערהויבט די וועלכע האבן שוין חתונה געהאט, האבן אנגעהויבן אביסל צו האנדלן מיט די אידן וועלכע האבן זיך אויפגעהאלטן אין די אנדערע לאגערן אין עסטרייך, און מען האט אנגעהויבן זיך צו באקענען מיט א נייעם קרייז פון אידן. איינער פון די די. פי. לאגערן איז געווען אין לינז-עבעלסבערג, אין וועלכן עס האט זיך צוזאמענגענומען א גרעסערער עולם פון היימישע, ערליכע און חסידי'שע אידן. טייל פון זיי זענען נארוואס געקומען פון אונגארן, אנדערע זענען על פי נס געבליבן לעבן אין די ארומיגע קאנצענטראציע-לאגערן, און האבן זיך דארט אויפגעהאלטן מיט'ן ציל צו פארן קיין ארץ ישראל אדער קיין אמעריקע.

פראגע: **וואו געפונט זיך לינז-עבעלסבערג?**

ענטפער: לינז איז א גרויסע שטאט מער צו דער מזרח-זייט פון עסטרייך. עבעלסבערג איז געווען א די. פי. לאגער נעבן לינז אין דער אמעריקאנער זאָנע, און די אמעריקאנער האבן טאקע געזארגט פאר די אלע מענטשן וועלכע האבן זיך דארט געפונען. צו פאָרן מיט דער

באַן פון האהענעמס ביז לינז, האט געדויערט א גאנצע נאכט. (די הויפטשטאָט וויען, געפונט זיך ממש אויף דער מזרח זייט פון עסטרייך, און האהענעמס איז אויף דער מעריב זייט. אזוי אז וועט מען פאָרט פון האהענעמס קיין וויען, פאָרט מען אדורך לינז).

איינער פון די אידן וועלכע זענען אפט געפאָרן געשעפטליך קיין לינז, איז געווען מיינס א ידיד, ר' בעריש ווייזער ע"ה. איינמאל צוריקקומענדיג פון דארט, זאגט ער מיר, אז זייענדיג אין עבעלסבערג האט ער זיך באקענט מיט א איד וועלכע האט געמאכט אויף איהם זעהר א גוטן איינדרוק, א בן תורה, א חסיד'ישער איד, דערצו א גרויסער בר דעת, מיט'ן נאמען ר' מרדכי בנימין פריינד ע"ה. ער האט ליידער פארלוירן זיין גאנצע משפחה, און געפונט זיך יעצט אין עבעלסבערג צוזאמען מיט זיין שוועסטער'ס טאכטער, וועלכע איז עפ"י נס ניצול געווארן פון די דייטשע רשעים ימ"ש, און אזוי ווי ער האט זיך געמאכט א געלעגנהייט צו שמועסן מיט זיי, האט ער געזעהן אז דאס מיידל איז געראָטן, דעריבער קלערט ער אז עס וואלט געווען א פאסיגער שידוך פאר מיר.

איך האב מיך אנגעהויבן צו אינטערסירן מער גרונטליך ביי די מענטשן וועלכע זענען רעגלמעסיג געפארן קיין עבעלסבערג. איך האב באקומען זעהר גוטע און פאזיטיווע אינפארמאציע. דערווייל האבן זיי זיך אויך אינטערסירט וועגן מיר. אלעס איז געווען וואויל און פיין, אבער עס איז געווען אין חסרון... דער בחור איז א פולישער... ביי אונז אין האהענעמס איז דאס שוין מער נישט געווען קיין חסרון, וויל רוב פון אונזערע פוילישע בחורים האבן געטוהן שידוכים מיט מיידלעך פון אונגארישן אפשטאם, און עס איז אלעס ב"ה געווען אין בעסטן ארדנונג, אבער אין עבעלסבערג איז דאס נאך נישט געווען אזוי שטארק אנגענומען.

דער שדכן איז אבער געווען זעהר טיכטיג, און ענדליך איז באשלאסן געווארן אז איך זאל פארן קיין לינז זיך טרעפן מיט זיי. מיר האבן זיך געטראפן ביי ר' מרדכי בנימין פריינד אין שטוב, און נאך עטליכע שעה שמועסן איז דער חסרון אסאך קלענער געווארן... און די באשלוס איז געווען אז מען זאל זיך נאכאמאל טרעפן. עס האט גענומען אביסל צייט ביז וועז איך בין נאכאמאל געפארן, ווייל צו פארן קיין לינז איז געווען א שווערע אונטערנעמונג, אבער סוף כל סוף בין איך צו מזל אנגעקומען קיין עבעלסבערג. מיר האבן זיך נאכאמאל געטראפן, אביסל פארברענגט מיט'ן צוקונפדיגע פעטער, דערנאך א שטיק צייט מיט די צוקונפדיגע כלה, און דער חסרון איז גענצליך פארשווינדן געווארן... איך האב מיך אויפגעהאלטן אין עבעלבסבערג נאך עטליכע טעג, מען האט צוזאמען גערופן א פאהר היימישע גוטע פריינט, מ'האט געטרונקן לחיים, און צו מזל געשלאסן דעם שידוך*).

---

*) זוגתי החשובה מרת לאה ע"ה איז געבוירן געווארן כ"ז טבת שנת תרפ"ז לפ"ק, צו אירע חשובע עלטערן ר' טובי' גדלי' און ריזל פליישמאן ע"ה הי"ד, אין ברעזנא, א שטעטל אין טשעכאסלאוואקיי, נישט ווייט פון דער גרעסערע שטאט אונגוואר. דארט איז זי ערצויגן געווארן און געוואוינט ביז צו דער קריג.

מיין שווער ר' טובי' גדלי' ע"ה הי"ד איז געווען א זוהן פון ר' הערשל און אסתר פליישמאן ע"ה פון ברעזנא. מיין שוויגער מרת ריזל ע"ה הי"ד איז געווען די טאכטער פון ר' יצחק און רבקה פריינד ע"ה פון סאטמאר. דער זיידע ר' יצחק איז געווען א זוהן פון ר' מרדכי פריינד און די באבע מרת רבקה איז געווען א טאכטער פון ר' בנימין פערלשטיין פון מונקאטש.

מיין פרוי ע"ה האט געהאט פיהר ברודער און צוויי שוועסטער. די ברודער האבן געהייסן נחום מרדכי, יעקב נחמי', שלום, און אברהם ע"ה הי"ד, און די שוועסטער האבן געהייסן רבקה, און יוטא ע"ה הי"ד.

ברעזנא איז געווען גאר א פיין און רואיג שטעטל. די אידן האבן דארט געלעבט בשלום ובשלוה, ביז די דייטשן ימ"ש זענען אריינגעקומען אינעם יאר תש"ג און באזעצט סלאוואקיי. דעמאלטס האבן זיך אנגעהויבן די ביטערע צרות פאר די סלאוואקישע אידן.

פראגע: **פארוואס האט מען דעמאלטס געהאלטן אז צו טוהן א שידוך מיט א פוילישער בחור איז א חסרון?**

ענטפער: עס איז געווען א שטארקע סיבה פארוואס דאס איז אזוי געווען. לאמיר נישט פארגעסן אז די צווייטע וועלט מלחמה האט דאך געדויערט אין פוילן כמעט זעקס יאר, פון י"ז אלול תרצ"ט ביז כ"ו אייר תש"ה, אין וועלכע עס זענען ליידער אומגעקומען אויף קידוש השם כמעט דאס גאנצע פוילישע אידנטום. אלע יונגע קינדער, און רוב מיטל-יעריגע און עלטערע אידן, זענען אכזריות'דיג פארברענט און פארגאזט געווארן אין די דייטשע גאז-קאמערן און קרעמאטאריומס. געבליבן זענען סך-הכל נאר אביסל עצמות יבשות, יונגע בחורים און מיידלעך וועלכע האבן יארן לאנג געשמאכטעט און זיך געוואלגערט אין די קאנצענטראציע-לאגערן, ארבעטנדיג עבודת הפרך אונטער

עס איז געווארן אלס ערגער און ערגער, ביז עס איז געקומען דער שרעקליכע און ביטערע טאג אסרו חג פון פסח תש"ד, וועו מען האט פארטריבן אלע אידן פון ברעזנא קיין אונגוואר.

נאכ'ן ווילן עטליכע וואכן אין אונגוואר, האבן די דייטשע מערדערס ימ"ש אוועקגעפירט אלע אידן קיין אוישוויץ. אין אושוויץ האט מען אויסגעקליבן די יונגע מענטשן און זיי אוועקגעשיקט ארבעטן אין א קאנצענטראציע לאגער. מיין פרוי ע"ה און אירע שוועסטער-קינדער גיטא און לייטשא פליישמאן - די טעכטער פון ר' מיכל פליישמאן (א ברודער פון מיין שוועי ר' טובי' ע"ה), האט מען געשיקט אין א לאגער וועלכע האט געהייסן 'בראמבערג' און דערנאך קיין 'שטוטהאף', וואס איז געווען אויף דער צפון זייט פון פוילן, נאנט צום באלטישן ים. די ארבעט איז דארט געווען זעהר א שווערע, און עסן האט מען געגעבן זעהר ווייניג, איז מיין פרוי ע"ה טאקע געווארן זעהר שוואך, אויף אזוי וויייט אז וועו עס איז געקומען דער טאג פון דער באפרייאונג, פאר פורים פון תש"ה, האט זי נישט געהאט די כוחות צוריק אהיים צו גיין קיין סלאוואקיי. א דאנק די אנדערע מיידלעך וועלכע האבן געהאלפן מיין פרוי ע"ה דורכאויס דעם שווערע וועג, ביז זי איז צוביסלעך צוריק געקומען צו אירע כוחות. עס האט זיי געגומען עטליכע וואכן צייט, אביסל מיט דער באַן, און זעהר אסאך צופיס, ביז זיי זענען ענדליך אנגעקומען ערב פסח קיין סאטמאר, און פון דארט זענען זיי שפעטער געפארן קיין לינז-עבלסבערג.

אומדערהערטער אומשטענדן, וואס האט ליידער פאראורזאכט אז רוב פון די יונגע פוילישע בחורים און מיידלעך האבן זיך נעבעך נישט געקענט האלטן מיט אייזערנע קייטן ביים אידישקייט, און דעריבער פארלוירן דעם המשך, און כמעט פארגעסן ווי אזוי א איד דארף זיך צו פירן.

ווען דער קריג האט זיך ב"ה ענדליך געענדיגט, איז בכלל נישט געווען פאר יעדן אזוי לייכט זיך צוריק אומצוקערן און ווערן א שומר תורה ומצוות, ווען מען האט אזא לאנגע צייט נישט געקענט היטן שבת, נישט געקענט עסן כשר'ס, נישט געקענט מקיים זיין רוב מצוות, און אפילו לייגן תפילין האבן זעהר זעהר ווייניג קאצעטלער געהאט די מעגליכקייט. דערצו זענען נאך צוגעקומען די ביטערע בשורות אז פון דער גאנצער משפחה איז ליידער קיינער נישט געבליבן. נישט דא מער קיין טאטע, נישט דא מער קיין מאמע, נישט דא מער די אלטע אידישע דירה צו וועלכע זיך צוריקצוקערן. ממילא זענען אזויפיל יונגע מענטשן ליידער אוועקגעריסן געווארן פון אידישקייט.

אויב איז דאס נאך נישט געווען א גענוגענדע סיבה נישט צו קענען ביישטיין די נסיון, איז נאך צוגעקומען דער פאקט אז סיי די ציוני'סטישע שליחים פון ארץ ישראל, און סיי די וועלכע זענען שוין געווען פארדארבן און ווייט פון אידישקייט פאר דער מלחמה, האבן אריינגעלייגט אסאך כח און מיה אריינצושלעפן אין זייערע ארגאניזאציעס וואס מער פון די פארבלאנדזשענדע נשמות, מיט פארשידענע הבטחות פון געבן פארשידענע הילף, און פארשפרעכן גאלדענע גליקן אויף דער צוקונפט. - די גערעטעווועטע פון די לאגערן זענען געווען זעהר יונג וועו די קריג האט אויסגעבראכן, און זיי האבן נאך נישט געהאט אין זיך די מאראלישע און גייסטיגע כוחות זיך אקעגן צו שטעלן, קעגן די אלע מאדערנע און פארדארבענע ווינטן וואס האבן דעמאלטס געבוזשעווועט.

דאקעגן אין אונגארן און רומעניע, זענען געראטעוועט געווארן בסייעתא דשמיא אסאך אידישע משפחות, וועלכע האבן נאכ'ן קריג ממשיך געווען דאס אידישקייט על דרך ישראל סבא. אמת, אז הונדערטער טויזענטער אונגארישע און רומענישע אידן זענען ליידער אומגעקומען מיט דעם אוישוויצער רויך הי"ד, און אסאך יונגע מענטשן האט מען פארשיקט אין די צוואנגס-לאגערן, אבער זיי זענען נאר געווען אין לאגער נישט מער ווי א יאהר, אדער נאך ווייניגער. אוודאי איז דאס געווען א שווער און ביטער יאר פון צרות און אהן א שיעור ליידן, וועלכע א גרויסער טייל האט נעבעך נישט געקענט אויסהאלטן, און נישט געהאט די זכי' צו דערלעבן דעם טאג פון דער באפרייאונג. אבער די וועלכע האבן יא זוכה געווען, און צוריק אהיים געקומען, האבן כאטש געהאט א מעגליכקייט צו קומען אין געוויסע שטעט וואו דאס אידישע לעבן איז שוין אנגעגאנגען כמעט אזוי ווי פריער.

אט, למשל, וועו מיין פרוי ע"ה איז באפרייט געווארן פון לאגער, פאר פורים פון יאהר תש"ה, איז זי, צוזאמען מיט אירע צוויי שוועסטער-קינדער, נאכ'ן וואנדערן עטליכע וואכן איבער די גאנצע לענג פון פוילין, ענדליך אנגעקומען קיין סאטמאר, וואו עס איז שוין אנגעגאנגען אן עכט-אידיש לעבן כמעט אזוי ווי פארן קריג. עס איז שוין דארט געווען א דיין און א שוחט. פסח האט מען שוין געפראווט א סדר, מיט מצות און ווין און דאס גלייכן. אזוי איז אויך געווען אין א טייל אנדערע שטעט פון רומעניע און אונגארן, אין דער זעלבער צייט וועו מיר זענען נאך געווען פארוואגלט ערגעצוואו אין א לאגער אונטער דעם פארשאלטענע נאצי-רעזשים ימ"ש, אין דער צייט וועו מיר האבן נאך געהאָרָאווט, און זיך נאך געוואלגערט פון אין לאגער צום צווייטן, ביז עטליכע טעג פאר שבועות.

יעצט לאמיר זעהן דעם גרויסן חילוק. וועו דאס ביסל געראטעוועטע יוגנט וועלכע האבן געהאט די זכי' איבערצולעבן די

שרעקליכע פינף יאר אין די דייטשע קאנצעטראציע-לאגערן, האבן זיך צוריקגעקערט, אדער האבן זיך געוואלט אומקערן קיין פוילין, צו דעם לאנד וואו עס האבן געלעבט העכער דריי מיליאן אידן, צו דעם לאנד וואו עס זענען געווען הונדערטער אידישע שטעט און שטעטלעך, צו דעם פלאץ וואו עס האט זיך פאר דער מלחמה געפונען פארצווייגטע משפחות, האבן זיי ליידער אויסגעפונען אז עס איז אין גאנץ פוילין נישט געווען קיין איין אינציגער פלאץ וואו עס זאל זיין א שטיקל סימן פון אידישקייט, עפעס אן אנצייכענישׂ, פונעם אלטן אידישן לעבן.

דאס איז געווען דער הויפט גורם, פארוואס זעהר אסאך פון דער פוילישע יוגנט האט זיך נישט צוריקגעקערט צום אידישן לעבענ'ס שטייגער, נאר זיי האבן זיך אנגעשלאסן צו די אלע פרייע פארפירערס. אוודאי זענען געווען אזעלכע וואס האבן געהאט סייעתא דשמיא און זענען נאך דער באפרייאונג געקומען אויף אזעלכע ערטער אין דייטשלאנד און עסטרייך וואו עס האט זיך צוריק ארגאניזירט א אידיש לעבן, און מען האט אנגעהויבן ארבעטן צוריקצובערענגען די יוגנט צום אלטן אידישן דרך. אבער אזעלכע זענען ליידער געווען א קליינער מועט... דער רוב איז ליידער געווארן אוועקגעריסן פון אונז...

פון דעם אלעם האט זיך גענומען דער פאקט, אז די אונגארישע אידן זאלן האבן אזא שלעכטע מיינונג איבער די פוילישע בחורים און מיידלעך...

פראגע: **וואו און ווען איז פארגעקומען אייער חתונה?**

ענטפער: אונזער חתונה איז פארגעקומען פרייטאג, י"ז סיון שנת תש"י (למספרם June 2 1950), אין לינז-עבעלסבערג. קיין גרויסע צוגרייטונג פאר מיר אליין האב איך נישט געדארפט צו מאכן. איך האב

באשטעלט ביים גוי'אישן שניידער אן אַנצוג, געקויפט א קאפעלוש, א פאהר שיך, און איך בין געוועהן גרייט צו דער חתונה. איין גרויסע עול האב איך אבער יא געהאט. דאס איז געוועהן דאס צוגרייטן און איינארדענען אונזער דירה אין האהענעמס, וואו איך וועל וואוינען נאך דער חתונה. אבער מען האט מיר געזאגט אז איך זאל מיך נישט זארגן, ווייל וועט איך וועל צוריקקומען וועט אי"ה אלעס שוין זיין גרייט פאר מיר. אזוי איז טאקע געוועהן, וועט מיר זענען אנגעקומען קיין האהענעמס נאך די חתונה, איז די שטוב געוועהן גרייט פאר אונז מיט אלעס וואס א יונג פאָרפאָלק דארף צו האבן.

בייַ די חתונה פון ש"ב ר' אפרים לאנדוי ע"ה. עס ווערן אויך געזעהן: הרה"ח ר' בנימין יוסף וועבער ז"ל שוחט אין האהענעמס, און הרה"ג ר' ישי העכט זצ"ל דער ערשטער רב אין האהענעמס נאכ'ן קריג

אסאך האב איך געהאט צו פארדאנקן אונזער שוועסטער-קינד אפרים לאנדוי ע"ה*), מיט וועמען איך האב געוואוינט אין איין צימער ביז צו מיין חתונה, און מיט וועמען איך האב געלעבט אזוי ווי מיט א ברודער. ער האט טאקע אסאך געהאלפן אז דאס אלעס זאל קענען צו שטאנד קומען, און געזארגט פאר יעדע קלייניקייט וואס וועט זיך פאר אונז צוניץ

---

*) מיין מאמע ע"ה הי"ד האט געהאט צוויי ברודער און צוויי שוועסטער. איין ברודער האט מען גערופן לייבוש (יצחק יהודה) און דער יונגערער שלמה. מיין מאמע'ס עלטסטע שוועסטער האט געהייסן פרומט (פרומטשא), און די צווייטע שוועסטער האט געהייסן חי' (חייטשא).

ר' לייבוש לאנדוי

מיין פעטער לייבוש האט געוואוינט אין באבוב, ער איז געוועהן א תלמיד חכם, א ירא שמים, א גרויסער בר דעת און א שטארקער באבובער חסיד. ער האט געהאט פיהר

קומען. מיר האבן אויך נאך דער חתונה אנגעהאלטן אונזער פריינדשאפט, און אפרים ע"ה איז געווען אונזער גאסט יעדן שבת און יו"ט דארט אין האהענעמס.

יא! דאס איז געווען האהענעמס! א פלאץ וואס האט צוזאמענגענומען א טייל פון דער שארית הפליטה פון כמעט אלע לענדער פון אייראפע, פון פוילין, גאליציע, אונגארן, אויבערלאנד און אונטערלאנד, רומעניע, טשעכיי, און יוגאסלאוויע. מענטשן מיט פארשידענע השקפות, פון פארשידענע חסיד'ישע קרייזן, אבער אלע

זוהן, משה שמואל און מרדכי יעקב פון זיין ערשטער פרוי, וועלכע איז ליידער יונגערהייט נפטר געווארן בייַ דעם געבורט פון א קינד. וועז ער האט מיט א צייט שפעטער נאכאמאל חתונה געהאט מיט דער ניכטע פון זיין ערשטע פרוי - מיט'ן נאמען בילא - איז בייַ זיי געבוירן געווארן נאך צוויי קינדער, אפרים און הערשל. דער פעטער לייבוש האט געהאט אין דעם שטעטל באבוב א רעסטאראנט ווי אויך א געשעפט אין וועלכע ער האט פארקויפט וויין, ביער, און אלערליי געטראנקען. וועז דער רב זצ"ל הי"ד, דער קדושת ציון, האט געוואוינט אין באבוב האבן אסאך אידן געהאט זייער אכסני' ביים פעטער לייבוש. ער איז ליידער נפטר געווארן עטליכע יאהר פאר דער צווייטער וועלט מלחמה, נאכ'ן מיטמאכן גרויסע יסורים פון דער שרעקליכע מחלה ל"ע. אויסער זיינע צוויי זוהן מרדכי יעקב (וועלכע האט געוואוינט נאך דער מלחמה אין ארץ ישראל) און אפרים ע"ה (מיט וועמען מיר זענען געווען כסדר צוזאמען נאך דער מלחמה) איז ליידער די גאנצע משפחה אומגעקומען דורך די דייטשן ימ"ש.

ר' שלמה לאנדוי

מיין פעטער שלמה ע"ה האט געוואוינט אין קשאנוב. ער האט געהאט דריי זוהן. מענדל, שמואל און יונה. ר' שלמה איז געווען זעהר א ערליכער און חסיד'ישער איד, א גראדזיסקער חסיד. ער איז אויך ליידער נפטר געווארן פיהר יאהר פאר די מלחמה האט אויסגעבראכן, וועז ער איז קראנק געווארן פון א לונגען ענטצינדונג, צו וועלכע עס איז דעמאלטס נאך נישט געווען קיין שום רפואה. (וועז דער פעטער לייבוש איז נפטר געווארן, האט מען די שלעכטע בשורה נישט דערציילט דעם זיידען ר' שאול ע"ה, און מען האט געמיינט אז ער ווייסט נישט דערוועגן. אבער צוויי יאהר שפעטער, בייַ דער לוי' פון פעטער שלמה ע"ה האט דער זיידע מיט א ביטער געווין געזאגט "יא, יא! יעצט האב איך פארלוירן מיין צווייטן קדיש"). - פון מיין פעטער שלמה'ס משפחה איז ליידער קיינער נישט געבליבן נאכ'ן קריג.

מיט איין דעה, מיט איין מיינונג, צוריק אויפצובויען און צוריקצושטעלן דעם אידישן לעבנס-שטייגער פון אמאל, דאס וואס די דייטשע רשעים ימ"ש האבן חלילה געוואלט אונטערברענגען. מיר האבן דארט געלעבט באחדות, געזארגט איינער פארן צווייטן און צוזאמען עוסק געווען בלימוד התורה ובקיום המצוות, אזוי ווי עס פאסט פאר אזא חשוב'ע עדה אידן.

ר' שמואל אהרן ופרומט צאללמאן

מיין מאמע'ס עלטסטע שוועסטער פרומט'שא, האט חתונה געהאט מיט ר' שמואל אהרן צאללמאן ע"ה הי"ד. ער איז געווען אן עושר א בעל בתי'שער און חסידישער איד, א טשחויבער חסיד. זיי האבן געהאט זעקס קינדער, פינף טעכטער און איין זוהן. די עלטסטע טאכטער, רחל, האט חתונה געהאט מיט זעהר אן איידלן און חסידישן בחור פון אשפיצין, ישראל פריש, וועלכע איז ליידער אזוי טראגיש אומגעקומען דורך די דייטשן ימ"ש. די צווייטע טאכטער צילה, האט געהייראט א 'מזרחי' בחור, אין זיי זענען פארן קריג געפארן קיין ארץ ישראל, וואו זיי האבן געוואוינט ביז לעצטענס אין דעם שטאט רמת גן. די דריי טעכטער, אסתר, רבקה און מרים האבן איבערגעלעבט די קריג אין לאגער, און זענען אויך געפארן מיט א 'קיבוץ' קיין ארץ ישראל. דער פעטער און די מומע זענען אומגעקומען אין אוישוויץ, און זייער איינציגער זוהן, בן ציון, א חסיד'ישער בחור, א באבובער תלמיד, איז ליידער געשטארבן אין א קאנצענטראציע-לאגער.

ר' נפתלי חיים וחי' (ווייסבלום) קרישער

די צווייטע שוועסטער פון מיין מאמע חייטשא, האט חתונה געהאט מיט ר' נפתלי חיים (ווייסבלום) קרישער, וועלכער איז מחמת חוסר הפרנסה געפארן קיין לאנדאן, ענגלאנד און דארט איבערגעלעבט די מלחמה. זיי האבן געהאט אכט קינדער. די צוויי עלטערע, יצחק און שמואל, האבן חתונה געהאט נאך פאר'ן קריג. יצחק האט געוואוינט אין קראקא (ביי וועמען מיר האבן זיך אויפגעהאלטן וועו מיר זענען אנטלאפן פון קשאנוב), און שמואל האט געוואוינט אין קשאנוב (וועלכע איז געווען אונזער שותף אין דעם אייזן געשעפט). עס איז געווען ביי זיי נאך פיהר יונגלעך און צוויי מיידלעך. פון דער גאנצער משפחה האט נאר איין מיידל, צבי', איבערגעלעבט די מלחמה, און נאכ'ן קריג געפארן קיין ארץ ישראל. די מאמע און אלע אידע קינדער (אויסער די טאכטער צבי') זענען ליידער אומגעקומען על קידוש השם הי"ד. - דער פעטער נפתלי חיים ע"ה, איז שפעטער געפארן קיין ארץ ישראל, וואו ער האט געוואוינט ביי זיין טאכטער צבי' אין בת-ים. ער איז דארט נפטר געווארן, און איז נטמן געווארן אויפ'ן בית החיים אין תל אביב.

אפשר פארדעם געדענקן מיר עד היום, און מיר קענען נישט פארגעסן דאס שיינע און אנגענעמע לעבן פון די פאהר יאהר וואס מיר האבן פארברענגט אין האהענעמס. ביי אלע וועלכע זענען דארט געווען אין יענער צייט, איז עס געווארן טיף איינגעקריצט אין זייער מח און אין אווינקל פון זייער האַרץ, אלס א איבערלעבעניש וואס וועט קיינמאל נישט פארגעסן ווערן!

פערצנטער קאפיטל
אנקום קיין אמעריקע

פערצנטער קאפיטל

אנקום קיין אמעריקע

באשלוס צו פארן קיין אמעריקע / איך לערן די ענגלישע שפראך / רייזע קיין אמעריקע מיט א מיליטערישע שיף / רייזנדע ליידן פון ים-קראנקייט / הונגער אויפ'ן שיף נישט האבנדיג כשר עסן / קבלת פנים פון דער 'הֶייאַס' און דער 'דשאונט' / בהשגחה פרטית פארמיטן פון וואוינען אין פילאדעלפיע / ערשטער דירה אין וויליאמסבורג / ארבעט אין א וואַרשט פאַבריק / פאָרשלאַג צו ארבעטן אין באבובער ת"ת אין בראנזוויל

פראגע: **וועו האט איהר זיך אוועקגעצויגן פון האהענעמס?**

ענטפער: אין די ענדע פון זומער שנת תש"י לפ"ק האבן מיר געמאכט דעם ענדגילדיגע באשלוס צו פארן וואוינען קיין אמעריקע. עטליכע אורזאכן האבן אונז באוואויגן צו פארן קיין אמעריקע, און נישט קיין ארץ ישראל. ערשטנס, האבן מיר געהערט קלאנגן און באקומען פארשידענע גריסן פון ארץ ישראל, אז די לעבנס באדינגונגען פאר די ניי געקומענע "עולים" זענען זעהר שווער. נישט נאר פון וואו צו נעמען פרנסה איז דא קליינע אויסזיכטן, נאר אפילו וואו צו וואוינען איז אויך דא א גרויסן מאנגל. צווייטנס, איז דאס פארן קיין ארץ ישראל דעמאלטס געווען פאבונדן מיט גרויסע שווערigkייטן. דריטנס - און די הויפט סיבה, דערפאר וואס מיין פרוי ע"ה האט אויף קיין שום פאַל נישט געוואלט פאהרן קיין ארץ ישראל.

ווי נאר מיר זענען געקומען צו דעם באשלוס צו פארן קיין אמעריקע, האבן מיר זיך באלד געמומען צו דער ארבעט... מען האט אנגעהויבן שתדל'ן צו באקומען אן ערלויבעניש, אזוי אויך האבן מיר געטוהן וואס עס פעהלט אויס כדי צו שאפן אלע נויטיגע פאפירן פאר דער רייזע. עס האט גענומען דריי חדשים פון שווערע הארעוואניע און

מיה, ביז מיר האבן ענדליך ערלעדיגט אלע נויטיגע פאפירן וועלכע מיר האבן געדארפט צו האבן ארויסצופארן קיין אמעריקע. עס איז מערקווירדיג צוצלייגן, אז אין דער תקופה האב איך אפילו אנגעהויבן צו לערנען די ענגלישע שפראך, כדי צו זיין אביסל באַהאַוועוענט דערין, אזוי אז וועו מיר וועלן אנקומען קיין אמעריקע, א ווילד פרעמד לאנד מיט א פרעמדער שפראך, וועט עס כאטש זיין עפעס לייכטער זיך צו פארשטענדיגן מיט די דארטיגע מענטשן. איך האב אבער גארנישט געווייסט ווי שטארק דאס וועט מיר צוניץ קומען אוו ארויסהעלפן, נאך איידער איך וועל אפילו אנקומען קיין אמעריקע, ווי ווייטער געשילדערט.

די ערשטע וואך פון חודש נאוועמבער 1950 למספרם, האבן מיר אוו א גוטע שעה פארלאזט האהענעמס, געפארן מיט דער באַן קיין ברעמען-האַפן (Bremen-Hafen) אין דייטשלאנד. דארט האבן מיר געמוזט וואַרטן צוויי טעג ביז אונזער שיף האט געזאלט רייזן קיין אמעריקע. צו דעם באשטימטע טאג זענען מיר מיט גרויס פרייד ענדליך ארויפגעשטיגן אויף די לאנג ערוואַרטעטער שיף, מיט דעם שטארקע שטרעבונג אויפצובויען א נייע אידישע אוו חסיד'ישע לעבנס-שטייגער ווי אמאל, אויף דער אמעריקאנער באָדן.

די שיף מיט וועלכע מיר זענען געפארן, איז נישט געווען קיין געוועהנליכע פאסאזשיר-שיף, וועלכע איז איינגעריכטעט מיט די באדערפענישן פאר די רייזענדע, נאר עס איז געווען א איינפאכע מיליטערישע טראנספארט-שיף, מיט וועלכע מען האט זיך באנוצט צו טראנספארטירן די אמעריקאנער זעלנער קיין איראפע נאנט צו די ענדע פון דער מלחמה. אין די שיף זענען געווען קליינע שטיבלעך, אין וועלכע עס זענען געווען עטליכע דאפעלטע-בעטן. די מענער זענען געשלאפן באזונדער אויף אין זייט פון דער שיף, אוו די פרויען אויף דער אנדערע זייט.

צוליב דעם וואס די שיף איז נישט געווען געאייגנט פאר ציווילע פאסאזשירן, האט דאס זייער שווער געמאכט די גאנצע רייזע, וויבאלד די שיף האט זיך כסדר שטארק געשאקלט, און דאס האט פאראורזאכט אז די ערשטע וואך האבן רוב מענטשן שטארק געליטן פון ים-קראנקייט. גאר א שרעקליך און שטארקן שטורם האבן מיר דורכגעלעבט ווען מיר זענען געווען אינמיטן פונעם אטלאנטישן ים. איך בין ב"ה געווען פון די קליינער צאָל רייזענדע וועלכע זענען נישט געווארן אנגעשטעקט מיט דער ים-קראנקהייט, און דעריבער האב איך געהאט די מעגליכקייט צו העלפן מיין פרוי ע"ה וועלכע האט זיך זעהר שלעכט געשפירט, און איז כמעט א גאנצע וואך נישט אראפ פון בעט. איך האב איהר געברענגט צו עסן, טרינקן, און פרוכט, זיך צו דערכאפן דאס הארץ, און בכלל באדינט מיט אלע באדערפענישן.

מיר - די פאהר אידן אויף דער שיף - האבן אבער געהאט נאך א גרעסערע פראבלעם פון דער ים-קראנקייט, אז עס איז נישט געווען אויף די שיף צו באקומען קיין שום כשר עסן, און ביים אנהייב פון דער רייזע האבן מיר ווירקליך שטארק געליטן פון הונגער. דא איז אבער אריינגעקומען אין דעם בילד מיין "קענען" אביסל די ענגלישע שפראך. ווייבאלד איך האב שוין געקענט אביסל ענגליש, האט דאס מיר יעצט געהאלפן זיך אביסל צו פארשטענדיגן מיט דעם גוי'אישן קעכער פון דער שיף. מיר זענען געווארן זעהר נאנט באפריינדעט איינער מיט'ן צווייטן, ביז ער האט מיר ערלויבט אריינצוקומען אין דער קיך, און געוויזן וואו אלעס ווערט געקאכט, און וואו יעדעס עסן ווערט צוגעגרייט.

ביי דער געלעגנהייט האב איך דארט באמערקט א ספעציעלער דאָמף-קעסל (סטים-קעסל) אין וועלכע מען האט גארנישט געקאכט אויסער אייער, אויך איז געווען דארט נאך א דאָמף-קעסל וועלכע ער האט זיך באנוצט נאר אויף צו קאכן קארטאפל, וועלכע זענען געווארן

געשיילט מיט א ספעציעלע מאשין. איך האב מיר דערוואוסט פון איהם, אז אויסוואשן די קעסלעך האט מען אויך נאר געקענט דורך 'סטים', אזוי האב איך מיך דערוויסט אז עס איז נישט דא קיין שום חשש פון טריפות אויף די אייער און קארטאפל, און מיר קענען עס רואיגערהייט עסן.

דער קעכער האט געאייגנט פאר מיר א פלאץ אין אווינקל פון קאך, וואו איך האב געקענט אליינס צוגרייטן כשר'ע עסן פאר די פאהר מענטשן וועלכע האבן דאס פארלאנגט. אזוי אויך האב איך געהאט 'פראָטעקציע' ביי איהם צו באקומען פארשידענע פרוכט. - דאס אלעס האט פיהל לייכטער געמאכט דער שפעטערדיגע פאַזע פון אונזער שיף-רייזע.

ענדליך, נאכ'ן פאהרן צוועלף טעג, זענען מיר און א מזל'דיגע שעה אנגעקומען קיין ניו-יארק. דאס איז געווען נאנט צו חנוכה שנת תשי"א לפ"ק.

פראגע: **וואו-אהין זענט איהר געגאנגען וועז איהר האט אראפגעשטיגן פון דעם שיף?**

ענטפער: עס זענען געווען צוויי אמעריקאנער ארגאניזאציעס, הֶייאַס (Hias) און דער 'דשאונט' (Joint), וועלכע זענען געווען אקטיוו מיט העלפן אריבערברענגען די שארית-הפליטה אידן קיין אמעריקע, און געבן שטיצע די ערשטע צייט פונעם אויפהאלט אין אמעריקע, ביז מען האט זיך אביסל געשטעלט אויף די פיס, און אליין געקענט עפעס פארדינען. ביים אנקומען מיט דער שיף, האבן אונז אָפגעווארט אנגעשטעלטע פון די צוויי ארגאניזאציעס. איינער פון די פארשטייער האט אונז צוגעפירט צו א האטעל און מאנהעטן, און געזאגט אז מיר וועלן דא וויילן א טאג אדער צוויי, און דערנאך וועלן מיר ווייטער

פארן פון דא קיין פילאדעלפיע, וואו מיר וועלן באקומען א וואוינונג... נו, אז מען הייסט פאהרן קיין פילאדעלפיע, פאהרט מען קיין פילאדעלפיע... וואס האבן מיר דען געווּיסט א צווישנשייד פון ניו יארק ביז פילאדעלפיע... - דאס איז געווען אונזער ערשטער 'קבלת פנים' ביים אנקומען קיין אמעריקע.

פראגע: **זענט איהר טאקע ווירקליך געפארן קיין פילאדעלפיע?**

ענטפער: עס איז ממש געווען באשערט, א אפענע השגחה פרטית, פארוואס איך בין פאקטיש נישט פארוואָגלט געווארן אהין. אזוי ווי מיר זענען אנגעקומען אין האטעל, האבן מיר געדארפט קויפן עפעס צו עסן, האבן מיר זיך נאכגעפרעגט ביי די אידן וועלכע זענען שוין דא געווען פון פריער, וואו מען קען קויפן כשר'ע עסן? "נישט דא אין דער געגענט" - איז געווען דער ענטפער. "דא איז ליידער נישט פארהאן קיין פארלעסליך געשעפט פון כשר'ע עסנווארג - אויב איהר ווילט קויפן כשר'ע עסן דארפט איהר זיך מטריח זיין און פאהרן צו דער 'איסט-סייד' פון מאנהעטן אדער קיין ווילִיאמסבורג".

מיר האבן זיך נאכגעפרעגט ווי אזוי מען פאהרט קיין ווילִיאמסבורג, און וויפיל זענען די קאָסטן פון אזא רייזע. וועו מיר האבן באקומען די גענויע אנווייזונגען ווי אזוי צו פאָרן, און די אינפארמאציע אז די נסיעה וועט קאָסטן א נישטיגע צעהן צענט מיט די באַן, האבן מיר זיך ארויסגעלאזט אין וועג קיין ווילִיאמסבורג מיט דער 'סאָבווּעי'. די וועג איז פאר אונז - ניי געקומענע - גארנישט אזוי לייכט אנגעקומען. דא דארף מען אראפ צו גיין, דא דארף מען ארויף צו גיין, דארט דארף מען נעמען אן אנדערע באן, און קיין ענגליש פארשטייט מען נישט צופיהל... ענדליך זענען מיר צו מזל אנגעקומען קיין ווילִיאמסבורג. מיר זענען געווארן שטארק איבער'רעש'ט און זייער באגייסטערט פון וואס

אונזער אויגן האבן דערזעהן. עס האט זיך אנטפלעקט פאר אונז א וועלט מיט אידן, חסידי'שע, נישט חסידי'שע, א באָס פול מיט אידישע קינדערלעך, אידישע געשעפטן, א גלאַט-כשר רעסטאָראַן. ממש א נייע וועלט האט זיך פאר אונז געעפענט, א וועלט וואס מיר האבן נישט געזעהן זינט מיר זענען אוועק פון דער אלטער היים.

מיר האבן איינגעקויפט די נויטיגע באדערפענישן, און זיך געלאזט אין וועג צוריקצוגיין צו דער 'סאבוועי'. אזוי גייענדיג, טרעפן מיר איינעם פון אונזערע תלמידים פון האהענעמס, וועלכער געפונט זיך שוין דא א לענגערע צייט. ווי פארשטענדליך האבן מיר זיך זעהר געפרייט צו זעהן א היימיש פנים. אזוי שמועסענדיג האבן מיר איהם דערציילט, אז מען שיקט אונז קיין פילאדעלפיע, און איהם געפרעגט מיט תמימות, צי דארט איז אויך אזוי אידיש ווי דא... ער האט זיך צושמייכלט, און געענטפערט מיט צוויי קורצע ווערטער: "איהר חלומ'ט...". ער האט אונז געפרעגט וואו מיר האלטן זיך אויף, ער האט זיך פארציכענט אונזער אדרעס, און געזאגט אז אי"ה מארגן וועט ער זיין ביי אונז אין האטעל און דורכשמועסן דעם גאנצע ענין מיט אונז.

צומארגנס, איז ער טאקע שוין געווען ביי אונז באלד אינדערפרי. ער האט אונז געגעבן צו פארשטיין, אז פילאדעלפיע איז נישט ניו יארק, און אויב מען וויל בויען א עכט-אידיש הויז אזוי ווי מיר האבן צוגעזעהן אין דערהיים ביי אונזערע עלטערן ע"ה, אויב מען וויל האבן פאר די קינדער א חדר, א ישיבה, א מיידל-שולע, פארלעסליכע כשר'ע געשעפטן, א חסיד'יש ביהמ"ד, א מקוה און דאס גלייכן, קען מען דאס אלעס דארט נישט האבן. וויסנדיג אז איך בין א באבובער חסיד, האט ער צוגעלייגט א וויכטיגע פונקט: "פארגעסט נישט אז דער באבובער רבי וואוינט נישט אין פילאדעלפיע נאר אין ניו יארק...".

צום שלוס זאגט ער זיין מיינונג: "איך מיין אז איהר זאלט אריבער פארן צום הייאס (Hias), און בעהטן אז איהר ווילט פארבלייבן דא אין

ניו-יארק. איהר זאלט אבער וויסן אז עס וועט אייך נישט אנקומען אזוי לייכט, ווייל זיי ווילן נישט אז אלע ניי-געקומענע פליטים פון די דייטשע לאגערן זאלן דא בלייבן, זיי זענען שטארק אינטערסירט אז די מערהייט פון אונז זאלן וועלן צעשפרייט איבער גאנץ אמעריקע. די איינציגע זאך וועלכע זיי וועלן זיך אפשר יא צוהערן, אויב איהר וועט זיי זאגן אז איהר האט דא קרובים, נאנטע פאמיליע-מיטגלידער, און אז איהר האט זיך מיט זיי פארשטענדיגט, און זיי זענען גרייט צו פארשאפן פאר אייך א דירה, ווי אויך א מעגליכקייט צו באקומען אן ארבעט". ער האט צוגעגעבן מיט אמת'ע פריינדשאפט: "איך וועל אייך געבן מיין טעלעפאן נומער, אויף וועלכע זיי קענען מיך רופן, און איך וועל שוין וויסן וואס זיי צו זאגן...".

געזאגט און געטוהן. צומארגנס האבן מיר גענומען די באן און אראפגעפאהרן צום אפיס פון הייאס. עס האט גענומען צייט ביז מיר זענען אנגעקומען צו דעם פערזאן וועלכער באהאנדלט די סארט זאכן, און באשליסט צי מען קען דא בלייבן אדער מען מוז פארן צו דעם פלאץ וואס זיי האבן באשטימט. מיר האבן געהאט סיעתא דשמיא אז דער מאן וועלכער האט אונז אויפגענומען, איז געווען זעהר אן איידלער און פיינער מענטש. ער האט זיך גוט צו געהערט צו אונזע בקשה, און האט טאקע באלד גערופן אויף דעם טעלעפאן נומער וועלכע מיר האבן איהם געגעבן. ער האט גערעדט א פאהר מינוט מיט אונזער ידיד, און דערנאך וועגד ער זיך צו אונז, און זאגט: " 'אָקעי', איהר וועט ווארשיינליך קענען בלייבן דא אין ניו-יארק, אבער איך דארף נאך ערלעדיגן פאר אייך פארשידענע פאָרמאליטעטן. דערווייל גייט צוריק אין האטעל, ביז איך וועל זיך מיט אייך פארשטענדיגן, און לאזן וויסן וואס איהר דארפט צו טוהן וויטער".

דעם קומענדיגן טאג איז ער טאקע געקומען צו אונז אין האטעל, און אט וואס ער האט אונז געזאגט: "די ערשטע זאך דארפט איהר

געפונען א דירה, און גלייכצייטיג זיך אומקוקן און זוכן א פלאץ ווי איהר זאלט קענען ארבעטן און פארדינען אויפ'ן טאג-טעגליכן לעבן. דערווייל קענט איהר פארבלייבן ביז צוויי וואכן דא אין האטעל, דערנאך וועט איהר באקומען פון דער "דזשוינט" יעדעס וואך עטליכע דאלער, ביז איהר וועט אנהייבן צו ארבעטן".

הערנדיג די דאזיגן גוטע בשורה, האבן מיר זיך זעהר דערפרייט און פריי 'אפגעאָטעמט', אז מיר דארפן זיך ב"ה נישט באזעצן אין א פארשטופטן ארט ערגעצוואו אין פילאדעלפיע.

פראגע: **ווער האט ווייטער געזארגט פאר אייך צו טרעפן א וואוינונג?**

ענטפער: אזוי ווי איך האב נאר געהערט אז מיר קענען דא פארבלייבן אין ניו יארק, האב איך באלד אנגערופן אונזער ידיד אין וויליאמסבורג, איהם קודם הארציג באדאנקט פאר דער גרויסער טובה וואס ער האט געטוהן מיט אונז, מיט דעם וואס ער האט אונז אזוי געטריי אפגעהאלטן באצייטענס פון פאהרן קיין פילאדעלפיע. דערנאך האבן מיר איהם געפרעגט, צי ער קען אונז אפשר ארויסהעלפן געפונען א דירה. ער האט אונז געראָטן אז מיר זאלן אריבערקומען קיין וויליאמסבורג, זיך נאכפרעגן בייַ מענטשן, באקאנטע אדער קרובים, און מיר וועלן זיכער טרעפן עפעס א דירה.

וויבאלד מען האט אונז נישט געגעבן קיין סאך צייט צו פארבלייבן וואוינען אין האטעל, זענען מיר תיכף אריבערגעפארן קיין וויליאמסבורג, וואו מיר האבן טאקע געטראפן אסאך באקאנטע, ווי אויך עטליכע קרובים פון מיין פרוי ע"ה. איינער פון זיי האט אונז געזאגט, אז ער וויסט פון א דירה אויף 626 וויט עוועניו ביי קליימער סטריט, וועלכע מען קען אפשר דינגען. וועו מיר זענען אהין געקומען, האט די בעל

הבית'טע אונז געהייסן צוריקקומען מארגן. צומארגנס, זענען מיר דארט געווען באלד אינדערפרי. מיר האבן געזען די דירה וועלכע איז באשטאנען פון אין שלאף צימער און א קליינע קאך, אבער מיר זענען געווען זייער צופרידן דערמיט, און מיט מזל עס געדונגען.

דער פראבלעם איז יעצט געווען פון וואו נעמט מען מעבל פאר דער דירה? דאס איז אויך נישט אזוי לייכט אנגעקומען, ווייל אונזער גאנץ פארמעגן וואס מיר האבן מיטגעבראכט מיט זיך, איז באשטאנען פון הונדערט דאלער. די פראגע איז געווען, וואס איז דאס נייטיגסטע וואס מיר מוזן האבן תיכף ומיד? אזוי ווי אונזערע קליידער און וועש זענען געווען אייגעפאקט און א גרויסן קאַסטן פון האלץ, האבן מיר באנוצט דעם קאסטן אלץ א 'טיש'. מיר האבן געקויפט פיהר בענקלעך, צוויי מאטראצן און נאך עטליכע זאכן וואס מען דארף אין דער קאך. מיר האבן געהאפט אז איך וועל אי"ה אין דעם נאנטער צוקונפט אנהייבן צו ארבעטן און עפעס פארדינען, וועלן מיר צוקויפן בעטן, און צוביסליך אלע אנדערע נויטיגע זאכן וואס מען דארף האבן אין שטוב. אויפ'ן טאג-טעגליכן לעבן האבן מיר דערווייל באקומען פון דער 'דזשוינט' יעדע וואך פופצן דאלער, ביז איך וועל אנהויבן ארבעטן.

פראגע: **וואו האט איהר געטראפן א קוואל פון פרנסה?**

ענטפער: ווי געזאגט, איז אונזער דירה געווען אויף ווייט עוועניו ביי קליימער סטריט. דעריבער האב איך געדאווענט טאג-טעגליך אין די שכינות'דיגע בית המדרש פון דער סאטמארער רבי, בעל דברי יואל זצ"ל, וועלכע האט געוואוינט אויף בעדפארד עווניו ביי קליימער סטריט, אין זיין ביהמ"ד האט זיך געפונען דארט אין דער בעיסמענט. (שפעטער האב איך געדאווענט אין באבובער שטיבל אויף ווילסאן סטריט, וואו עס האבן געדאווענט אנ"ש וועלכע האבן דעמאלטס

געוואוינט אין ווילִיאמסבורג). א געוויסן טאג הער איך ווי איין איד פרעגט דעם אנדערן, צי ער ווייסט אפשר פון א יונגערמאן וואס זוכט א ארבעטס-פּאָסטן. נאכ'ן דאוונען בין איך צוגעגאנגען צו דעם איד, און געפרעגט פון וועלכער ארבעטס-פלאץ ער רעדט, און צו וועלכער סארט ארבעט ער זוכט א מענטש?

זאגט ער מיר: "איך בין א מנהל אין א כשר'ע וואָרשט (סאַלאַמי) פאבריק, און מיר נויטיגן א יונגערמאן וואס זאל צוגרייטן דאס פלייש פאר די פארשידענע-ערליי מאשינען מיט וועלכע עס ווערט געמאכט די וואָרשט". איך האב איהם געפרעגט עטליכע איינצלהייטן איבער דעם פאבריק, און ער האט מיר אלעס ערקלערט. איך בין געווען צופריִדן אז עס מיר אונטערגעקומען א געלעגנהייט צו פארדינען עפעס, האב איך באשלאסן צו פארן צו דער פאבריק, וועלכע האט זיך געפונען אין די 'בראנקס', זעהן פון וואס עס באשטייט די ארבעט. אהיימקומענדיג נאכ'ן דאוונען, האב איך דערציילט פאר מיין פרוי ע"ה וועגן מיין פלאן. מיין פרוי איז נישט געווען צו שטארק באגייסטערט, אבער אזוי ווי מיר האבן נישט געהאט קיין אנדערע ברירה, האט זי מסכים געווען איך זאל עס פראבירן פאר איין וואך.

צומארגנס בין איך ארויסגעפארן גאנץ פרי. איך בין געפארן א שעה און א האלב מיט דער באן. פון דארט האב איך געמוזט גיין צופיס נאך א פערטל שעה ביז צו דער פאבריק. באלד ווען איך בין אריינגעקומען אין דער פאבריק, האט דער בעל הבית מיר צוגעוויזן וואס מיין ארבעט וועט זיין. אין פרידשידער זענען געהאָנגען זעהר גרויסע שטיקער פלייש. איך האב עס געדארפט ארויסנעמען, צושניידן אויף קלענערע שטיקער. דערנאך האב איך עס געדארפט מנקר זיין, ד.ה. ארויסנעמען די בלוט-אדערן און די חלב-אדערן, און כשר-מאכן, ווייקן, אויסזאלצן און שוועמקן יעדעס שטיק פלייש (זעה באריכות אין דעם צווייטער קאפיטל דעם גאנצן פראצעדור). נאכ'ן כשר-מאכן, האט

מען געדארפט צעשניידן די שטיקער פלייש אויף קלענערע שטיקלעך, און צוגרייטן אריינצולייגן אין די מאָל-מאשינען, מיט וועלכע מען האט געמאכט די ווארשט.

איך האב דארט געארבעט זייער שווער, זעקס טעג א וואך, מער פון עלף שעה א טאג (אריינגערעכנט דאס פאהרן אהין און צוריק), און די געהאַלט איז געווען בסך הכל, פונף און צוואנציג דאללאר א וואך! - אזוי האבן אויסגעזען מיינע ערשטע עטליכע וואכן אין אמעריקע.

פראגע: **ווי לאנג האט אנגעהאלטן דאס ארבעט אין דער וואָרשט פאבריק?**

ענטפער: נישט צו לאנג. א געוויסן טאג, אהיים פאהרנדיג נאך א שווערן טאג ארבעט, האב איך באגעגענט אויפ'ן באן ר' יודל אייזען ע"ה (ער האט געארבעט אלס פארקויפער אין דער בעקערייַ אין דער איסט-סייד פון מאנהעטן, וועלכע האט געהערט צו די דריי שותפים ר' ישראל בייגעל, ר' וואלף שטוהל, און ר' לייבוש ווישליצקי ע"ה). ער האט זיך זעהר גענפרייט מיך צו טרעפן און ער פרעגט מיך וואס הערט זיך און וואס איך טוה פאר פרנסה? האב איך איהם דערציילט וועגן מיין ארבעט, און זיך באקלאגט פאר איהם ווי שווער עס איז מיר, סיי די ארבעט זעלבסט, און איבערהויבט דאס כסדר'דיגע אריין און ארויס גיין פון די גרויסע 'פרידשידערס' און 'פריזערס', וועלכע מאכט מיך פשוט קראנק. אויסהערנדיג מיין פראבלעם, געבט מיר ר' יודל א זאג: "הער מיך צו יוסף שמואל, דו ביזט נישט געקומען קיין אמעריקע צו פטר'ן דיינע כוחות אין א וואָרשט פאבריק. איך מיין אז עס וועט זיין אסאך לייכטער פאר דיר, און דו וועסט נאך דערצו מער אויפטוהן, אויב די וועסט קומען ארבעטן צוזאמען מיט אונז אין דער באבובער ישיבה". ער האט מיר ערקלערט אז מען האט הערשט נישט לאנג צוריק

געגרינדעט א היימישע תלמוד תורה אין בראנזוויל. (דאס איז א געגענט וואו אסאך היימישע באבובער אינגעלייט האבן דעמאלטס געוואוינט), און מען נויטיגט זיך שטארק אין מענטש וועלכע זאל מיט דעם אנפיהרן.

עס האט מיר גאנץ גוט געפאַלן דעם אָנבאָט, און צומארגנס נאך דער ארבעט, בין איך אריבערגעפארן קיין בראנזוויל, זיך צו באקענען פון דער נאנט מיט דער ישיבה. דארט האב איך מיך געטראפן מיט הנה"ח ר' דוד גאללער ע"ה, איינער פון די גרינדער פון די תלמוד תורה. ר' דוד האט מיר פארגעשטעלט וואס מיין ארבעט דארף צו זיין, און וואס איך וועל באקומען דערפאר באצאלט. כאטש איך בין נישט געווען אזוי שטארק צופרידן פון דער וועכנטליכע שכירות, ווייל עס איז געווען נאך וויניגער ווי איך האב באקומען אין דער וואַרשט פאבריק, אבער וויבאלד איך בין נישט געווען צופרידן מיט די דארטיגער ארבעט, האב איך אנגענומען דעם פאָרשלאַג. איך האב נאך פארענדיגט יענע וואך אין דער וואַרשט פאבריק, און באשלאסן אז באלד אין די קומענדיגע וואך וועל איך אנהויבן צו ארבעטן אין דער תלמוד תורה אין בראנזוויל. - דאס איז געווען דער ערשטער שריט וואס איך האב געטומען צו מיין צוקונפדיגע לאנגיעריגער אויפגאבע אלס מנהל פון די באבובער מוסדות החינוך אין ניו יארק, און ביישטייערן צו דער אנטוויקלונג און אויפבליה פון די באבובער מוסדות בכלל, ווי געשילדערט אין די ווייטערדיגע קאפיטלן.

פופצנטער קאפיטל
איבערפלאנצונג פון באבובער הויף אין אמעריקע

פופצנטער קאפיטל

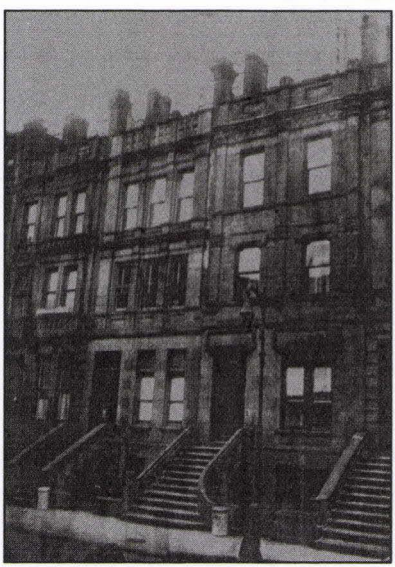
איבערפלאנצונג פון באבובער הויף אין אמעריקע

וועסט-סייד אין די בראשית-יארן / גרינדונג פון באבובער קהלה און ת"ת אין בראנזוויל / מיינע אויפגאבעס אין די תלמוד תורה / מיט 'עצות' קען מען קיין חובות נישט באצאלן / רוחניות'דיגע דערפאלג ביי מלוה מלכה לטובת ת"ת אין בראנזוויל / גרינדונג פון באבובער קהלה און ת"ת אין דער איסט-סייד / אנטדעקט 'היסטאריע' ביים אויפגראבן באבובער מקוה אין דער איסט-סייד / אנ"ש פון בארא פארק ארגאניזירן באבובער שטיבל מיט מסירת נפש / אנטוויקלונג פון איבערפלאנצן חצרות באבוב אין קרוינהייטס

פראגע: **קענט איהר אונז שילדערן ווי אזוי באבוב האט אויסגעזעהן אין די בראשית-יארן אין אמעריקע, וועלכע דאס באבובער חסידות פון גאליציע איז איבערגעפלאנצט געווארן דאהי?**

ענטפער: כ"ק מרן אדמו"ר הגה"ק מבאבוב זצוק"ל איז אנגעקומען קיין אמעריקע, איינער עלענד און אליין, תענית אסתר פונעם יאר תש"ו לפ"ק, נאכ'ן אדורך גיין שבעה מדורי גיהנום אין די ביטערע געטאָס, אין די שרעקליכע תפיסות, און אין די פינסטערע בונקערס, נאכ'ן אנטלויפן פון איין שטאט צו דער אנדערע, און פון איין לאנד צום אנדערן. ער האט ליידער פארלוירן דורך די פארשאלטענע דייטשן ימ"ש, זיין הייליגן און גרויסן טאטן, כ"ק מרן אדמו"ר מהרב"צ זצ"ל הי"ד בעל קדושת ציון, זיין חשוב'ע רעביצין מיט צוויי קינדער ע"ה. (זיין עלטסטער זוהן כ"ק מרן אדמו"ר מהרנ"צ זצ"ל, וועלכער איז דעמאלטס אלט געווען קוים צוועלף יאר, איז בסייעתא דשמיא ניצול געווארן פון די דייטשע רשעים ימ"ש, און אנגעקומען מיט גרויסע נסים קיין ארץ ישראל). אזוי אויך זענען אומגעקומען על קידוש השם, זיינע צוויי ברודער און דריי שוואגער'ס ז"ל הי"ד.

דא אין ניו יארק האבן דעמאלטס געוואוינט א צאל גאליציאנער אידן, וואס זייערע טאטעס אדער זיידעס זענען נאך געווען צאנזער אדער שינאווער און אויך באבובער חסידים. הערנדיג אז עס האט זיך געראטעוועט פון דעם דייטשן גיהנום א צאנזער אייניקל, א באבובער קינד, האבן זיי צוגעשטעלט פארן רבי'ן א שיין קבלת פנים, און באלד געטראכט וואו עס וואלט געווען דער בעסטער ארט פארן רבי'ן צו וואוינען. וויבאלד א גרויסער טייל פון די דאזיגע ידידים האבן געוואוינט אין דער וועסט-סייד פון מאנהעטן, האבן זיי באשלאסן אז אויך כ"ק רבינו זצוק"ל זאל זיך דארט באזעצן.

באבובער געביידע אויף דער וועסט-סייד

יענעם זומער, נאכדעם ווי כ"ק רבינו זצ"ל איז שוין געווען א האלב יאר אין אמעריקע, האט מען אנגעקויפט א קליינע דריי שטאקיגע געביידע, אויף 133 וועסט 85סטע גאס, אין וועלכע מען האט איינגעריכטעט א דירה פארן רבי'ן, א ביהמ"ד, א מקוה, א שטוב צו פירן טיש, א פלאץ פאר עטליכע בחורים צו לערנען, און אפילו א דארמיטארי שטוב פאר די בחורים צו שלאפן. (א צייט שפעטער האט מען אויך געגרינדעט א תלמוד תורה, וועלכע איז הויפטזעכליך געווען פאר די קינדער פון די אלגעמיינער איינוואוינער פון דער וועסט-סייד). עס איז טאקע אלעס געווען אויף א קליינעם פאָרמאַט, אבער לויט'ן דעמאלטסדיגן באגריף, און לויט דעם דעמאלטס'דיגן געברויך איז עס געווען גענוג. - אויף דעם ארט

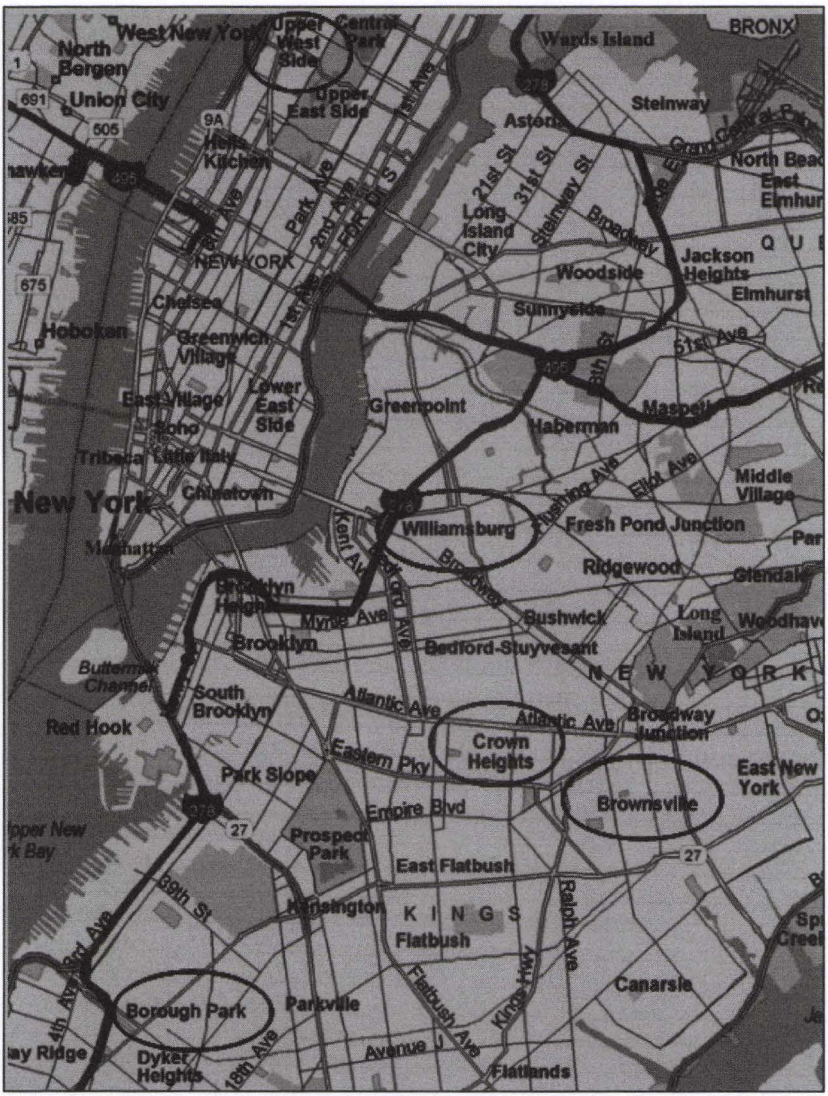
איז געווארן דער באבובער צענטער פאר די קומענדיגע אכט מיט א האלב יאר (אדר תש"ו - אלול תשי"ד).

אין די ערשטער עטליכע יאר נאכ'ן קריג זענען די גרעניצן פון אמעריקע געווען הערמעטיש פארשלאסן, און נאר מענטשן מיט געוויסע ערלויבענישן האבן געקענט אהער קומען. שפעטער, אין די יארן צווישן תש"ט - תשי"א לפ"ק, זענען רוב פון אנ"ש אנגעקומען קיין ניו יארק. די סיבה דערפון איז געווען וויל אין יאר תש"י, איז אין אמעריקאנעם קאנגרעס געשאפן געווארן דעם נייע געזעץ, אז יעדער וואס איז אנגעקומען אין א די. פי. לאגער ביז יאנואר 1949 למספרם, איז בארעכטיגט אריינצוקומען קיין אמעריקע. דעמאלטס זענען הונדערטער היימישע אידן אנגעקומען קיין אמעריקע. א גרויסער טייל זענען געקומען דורך די 'עפידעיוועטס' וואס עס איז זיי פארזארגט געווארן דורך דעם 'ועד פדיון שבוים', וועלכע איז אנגעפירט געווארן דורך כ"ק רבינו זצוק"ל. וועו די אידן האבן געגרייכט ניו יארק, האבן זיי זיך באזעצט אין פארשידענע געגענטער, ווי בראנזוויל, איסט-סייד, איסט-ניו יארק, ווילליאמסבורג, בראנקס, בארא פארק, און נאך.

פראגע: **פארוואס האבן זיך נישט אנ"ש באזעצט אין די וועסט סייד, נעבן די וואוין-אָרט פון כ"ק רבינו זצוק"ל?**

ענטפער: די סיבה איז געווען זעהר א פשוט'ע. ערשטנס, צוליב דעם וואס די דירה געלט אויף דער וועסט-סייד איז געווען זייער טייער, און מען האט פשוט נישט געהאט די פינאנציעלע מעגליכקייט צו באצאלן פאר א טייערע דירה. צווייטנס, האט מען געוואלט וואוינען אין א חסיד'ישע סביבה, און דער וועסט-סייד פון מאנהעטן איז נישט געווען קיין חסיד'ישע געגענט. אמת, אז ארום דעם הויז וואו עס האט געוואוינט כ"ק רבינו זצ"ל האבן זיך געדרייט חסיד'ישע יונגעלייט און בחורים, וועלכע האבן דארט געוואוינט און געלערנט, אבער נאר דארט

אויף יענעם גאס, און די גאנצע אומגעגענט ארום און ארום האבן געוואוינט וואוילע, ערליכע, און איידעלע אידן, אבער זיי זענען געווען אזעלכע אידן וועלכע האבן שוין דא געוואוינט א לענגערע צייט, און זענען געווען אמעריקאניזירט.

מאפע פון וועסט סייד, ווילליאמסבורג, קרוינהייטס, ברוינסוויל, און בארא פארק

בראנזוויל (א געגענט וואס געפונט זיך צו דער מזרח זייט פון קרוינהייטס און צו דער מעריב זייט פון איסט-ניו יארק) האט געהאט אין זיך אט די ביידע מעלות, סיי דירות זענען דארט געווען זעהר ביליג, און סיי אז עס האט זיך דארט צוזאמען געקליבן א פיינע קבוצה פון חסיד'ישע יונגעלייט. א גרויסער טייל היימישע באבוב'ער, עטליכע געראר חסידים, און א טייל פון פארשידענע אנדערע חסיד'ישע קרייזן. אויף 135 גלענמאַר עוועניו, איינע פון די גאסן פון בראנזוויל, איז געווען אן אלטע שוהל (וועלכע איז געגרינדעט געווארן אין יאר תרנ"ח), וועלכע האט געהייסן "חברה גמילת חסד אף גרייטער נויארק".

בנין פון ביהמ"ד און תלמוד תורה אין בראנזוויל

דארט פלעגן דאוונען עלטערע אמעריקאנער אידן, אבער יעצט האבן זיי קוים געהאט אן אייגן מנין, ווייל זייערע קינדער האבן זיך אדער אוועקגעצויגן אין מער מאדערנע געגענטער, אדער האבן זיי שוין ליידער בכלל נישט געדארפט קיין שוהל... האבן די היימישע אידן פון בראנזוויל דארט אנגעהויבן צו דאוונען, און די אמעריקאנער אידן זענען געווען זעהר צופרידן אז מען איז אריינגעקומען צו זיי דאוונען.

פראגע: **ווען האט מען געגרינדעט דער באבובער ת"ת אין בראנזוויל?**

ענטפער: וויבאלד עס האבן זיך דארט גרופירט א שיינע עולם פון אנ"ש, און די קינדערלעך פון די פליטים, וועלכע זענען געבוירן נאך די מלחמה, זענען שוין אלט געווארן דריי יאהר, האט מען באשלאסן צו גרינדן א תלמוד תורה, מיט דעם אייגנארטיגן היימישן חינוך פון אמאל. מען האט געשאפן א 'ועד' פון עטליכע היימישע אינגעלייט אנצופירן מיט דער תלמוד תורה. זיי האבן אפגעדינגען עטליכע ליידיגע צימערן אין דער אלטע אמעריקאנער שוהל. דער 'ועד' איז אריבערגעפארן צו דער וועסט-סייד, איבערצוגעגעבן פאר כ"ק רבינו זצ"ל אז מען האט שוין ב"ה א פלאץ וואו צו לערנען, אבער מען נויטיגט זיך אין א מלמד וואס זאל לערנען מיט די קינדער. כ"ק רבינו זצ"ל האט זיי באלד געזאגט אז ער וועט אהין שיקן איינעם פון די גוטע בחורים פון דער ישיבה אין וועסט-סייד. דער רב זצ"ל האט טאקע געשיקט הב' מאיר יעקב ראזענגארטען נ"י (היינט אין בני ברק לאויוש"ט), וועלכע איז געקומען צו פארן יעדן טאג פון דער וועסט-סייד, און אנגעהויבן לערנען מיט די קינדערלעך. - אזוי איז געגרינדעט געווארן די באבובער תלמוד תורה אין בראנזוויל מיט'ן סך-הכל פון ניין קינדער שיחי'.

די ערשטע שטיקל צייט האבן די עלטערן אליין געבראַנגט און אהיים געזומען זייערע קינדער פון חדר. מיטאג צייט האבן זיי געבראַנגט פאר די קינדער עפעס צו עסן, לויט וויפיל מען האט זיך ערלויבט אין יענע מאגערע צייטן. מיט דער צייט האט דער 'ועד' איינגזהן אז עס איז נישט קיין תכלית אז די עלטערן זאלן דארפן אליין ברענגען יעדן טאג די קינדער אין חדר. דערצו האבן זיך יעדער פאר טעג געמאלדן פרישע עלטערן וועלכע האבן געוואלט אריינגעבן זייערע קינדער אין דער תלמוד תורה, אבער זיי האבן נישט געוואוינט גענוג נאנט, אז זיי זאלן קענען אליין ברענגען זייערע קינדער. דאס, און נאך אנדערע סיבות, האבן גורם געווען אז דער 'ועד' זאל באשליסן אריינצונעמען א מענטש וואס זאל אנפירן מיט דער גאנצער וויכטשאפט פון דער תלמוד תורה. דעמאלטס האט טאקע ר' יודל אייזען ע"ה רעקאמאנדירט אז איך זאל איבערנעמען די דאזיגן פאזיציע.

פראגע: **וואס איז געווען אייער תפקיד אין דער נייער תלמוד תורה?**

ענטפער: ווי דערמאנט אין דעם פריערדיגן קאפיטל, האב איך מיך געטראפן מיט'ן ראש הוועד ר' דוד געלער ע"ה, און ער האט מיר פארגעשטעלט וואס מיין ארבעט באשטייט. א', איך דארף האבן א 'וועג' (דאן האט מען עס גערופן א 'סטעישן-וואגאן') אין וועלכע איך וועל ברענגען די קינדער אין חדר און זיי אהיים פירן נאכ'ן לערנען. ב', איינקויפן און צוגרייטן יעדן טאג דאס עסן פאר מיטאג. ג', אכטונג געבן אז די צימערן צום לערנען, צום עסן, און צום שפילן, זאלן זיין ריין און וואַרים. ד', אויב דער מלמד וועט אמאל נישט קענען קומען, וועל איך איהם פארטרעטן און לערנען מיט די קינדער. ה', איינקאסירן דעם שכר לימוד פון די עלטערן, און פיהרן א גענויען חשבון פון אלע הוצאות און הכנסות.

"וואס באקום איך דערפאר?" - האב איך איהם געפרעגט. ר' דוד האט מיר געגעבן צו פארשטיין, אז וויבאלד די תלמוד תורה האט זיך נארוואס געגרינדעט און ס'איז נאך דא זעהר וויניג תלמידים, דערצו זענען די טאטעס אלע הערשט נישט לאנג צוריק אנגעקומען פון די דייטשע לאגערן און ארבעטן שווער אויף זייער פרנסה, ממילא קענען מיר צאלן דאס מערסטע פונף און פערציג דאללער א וואך. דער סכום וואלט זעהר גוט געווען, אבער צו דעם איז צוגעקומען נאך א תנאי, אז איך מיז אליין קויפן דעם סטעישן-וואגאן און אויך באצאלן אלע הוצאות פון דער טראנספארטאציע. איך האב מיר געמאכט א חשבון אויב איך וועל קענען אויסקומען מיט דעם סכום. קיין געלט צו קויפן א 'סטעישן-וואגאן' האב איך נישט געהאט, אבער איך האב געהערט אז מען קען קויפן א 'סטעישאן-וואגאן' אין א גאנץ גוטן צושטאנד פאר פונף הונדערט דאללער און עס אויסצאלן מיט צעהן-פופצן דאללער וועכנטליך.

איך האב וויייטער געמאכט דעם חשבון, אז עס וועט נאך צוקומען קאר-אינשורענס, אנדערע קאר הוצאות, און 'געזאלין'. כאטש א 'גאלאן גאז' האט געקאסט נישט מער ווי צוואנציג צענט, אבער איבער דער וואך האט זיך דאס צוזאמענגענומען צו מער ווי צוויי דאללער, וויייל איך האב געדארפט קומען יעדן טאג צו פאהרן פון וויליאמסבורג (וואו איך האב געוואוינט) קיין בראנזוויל (דער 'ברוקלין-קווינס עקספרעסווע' האט נאך דעמאלטס נישט עקסיסטירט), און ברענגען די קינדער אין חדר און נאכ'ן לערנען זיי צוריק אהיים פיהרן.

די אונטערשטע שורה, האב איך אויסגערעכנט אז עס וועט מיר איבערבלייבן ארום דריי און צוואנציג דאללער א וואך, און וויבאלד דער כלל איז דעמאלטס געווען, אז מען דארף פארדינען יעדע וואך אזויפיהל וויפיל עס קומט אויס א חודש דירה-געלט, און אונזער

שכר-דירה האט באטראפן נישט מער ווי 22.50$, בין איך איינגעגאנגן אויף ר' דוד'ס פאָרשלאג און אנגענומען דעם פאָסטן.

פראגע: **ווי אזוי איז געווען דער נייער אויפגאבע אין פארגלייך צו דער ווארשט פאבריק?**

ענטפער: גארנישט קיין פארגלייך, עס איז געווען א גרויסער שינוי לטובה, ווייל פיזיש איז די ארבעט געווען אסאך לייכטער, כאטש איך האב יעצט געהאט א פיהל גרעסערן עול אויף מיינע פלייצעס. איך האב געדארפט זען אז אלעס זאל זיין אין ארדנונג, כדי די עלטערן זאלן זיין צופרידן. אזוי אויך זענען יעדן טאג צוגעקומען נייע קינדער, אויף אזוי ווייט, אז א טייל פון די תלמידים זענען אפילו געקומען צו פאהרן פון קרוינהייטס און איסט-ניו-יארק, די צוויי שכינות'דיגע געגענטער פון בראנזוויל. נאך א שווערע אויפגאבע איז געווען זיך אדורכצוקומען מיט אלע עלטערן איבער די שכר-לימוד, וועלכע איז בכלל נישט אנגעקומען אזוי לייכט. געצאלט האט מען דעמאלטס שכר לימוד ארום 1.50$ א וואך, און אויב א קינד איז געווען קראנק און נישט געקענט קומען אין חדר, האבן א טייל עלטערן נישט געוואלט באצאלן פאר די עטליכע טעג וואס ער האט געפעלט.

אבער מיט די אלע שוועריקייטן, איז עס געווען א פארגעניגען צו זען ווי אונזערע קינדערלעך, די טייערע תינוקות של בית רבן, געבוירענע נאך דעם שרעקליכן חורבן, לערנען אלף-בית, דערנאך גייען זיי שוין אריבער צו לערנען עברי, און אט גרייט מען זיך שוין צו מאכן פאר זיי א חומש סעודה, אזוי ווי אמאל אין דער אלטער היים, בעפאר דער טראגישער וועלט-מלחמה.

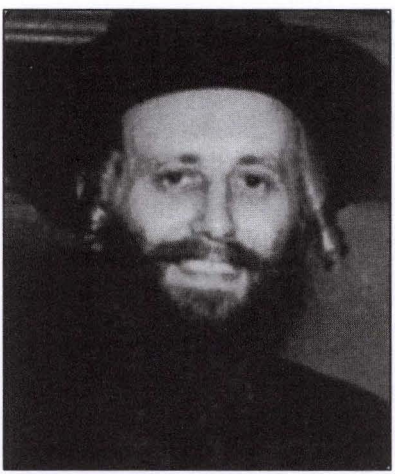
דאס אלעס איז געווען פאר אונז א טאפעלטער פארגעניגן. ראשית, אז מיר האבן זוכה געווען צו זען מיט אונזערע אייגענע

אויגן, ווי עס בויען זיך אידישע היימען מיט טייערע אידישע קינדערלעך, על דרך ישראל סבא. א זאך וואס מיר האבן אפילו נישט געחלומ'ט בשעת מיר האבן געשמאכטעט האפענונגסלאז אין די גרויזאמע קאנצענטראציע-לאגערן. והשנית, מיט דעם בויען נייע דורות און זיי מגדל זיין בתורה ובעבדות ד', האבן מיר דערלעבט די גרעסטע נקמה אין די דייטשע רוצחים ימ"ש, וועלכע האבן אונז אזוי ברוטאליש געפייניגט, און געוואלט אויסווארצלן דאס גאנצע אידישקייט חלילה, זיי האבן געוואלט אז "לא יזכר שם ישראל עוד", אבער מיר האבן מיט השי"ת הילף זיי באוויזן אז "לא יניח שבט הרשע על גורל הצדיקים", אידישקייט בליעט און וועט ווייטער בליען און וואקסן ביז ביאת משיח, אמן.

פראגע: **האט מען געקענט פינאנצירן די תלמוד תורה בלויז מיט די געלט פון שכר-לימוד?**

ענטפער: אזוי ווי די צאל פון תלמידים האט זיך פארגרעסערט, איז גלייכצייטיג דער פינאנציעלער מצב אויך שווערער און שווערער געווארן, צוליב דעם וואס מען האט געדארפט אויפנעמען נאך מלמדים, און די אויסגאבן זענען געווארן גרעסער. מיר האבן געטוהן וואס מיר האבן נאר געקענט כדי צו קענען דעקן די הוצאות, אבער מיר האבן איינגעזעהן אז אליין וועלן מיר עס נישט קענען באווייזן. בלית ברירה, האבן מיר באשלאסן זיך צו וועגדן צו כ"ק רבינו זצ"ל, ער זאל אונז העלפן. איך זאג 'בלית ברירה', ווייל דאס איז געווען א שטארקער 'בדיעבד', ווייל 'לכתחלה' האבן מיר נישט געוואלט צוקומען דאס צו טוהן. מיר האבן געוויסט ווי שטארק כ"ק רבינו זצ"ל מוטשעט זיך אין דער וועסט-סייד צו דעקן די אייגענע הוצאות פון די ארטיגע מוסדות, אויף אזוי ווייט, אז עס האט שוין געטראפן עטליכע מאל אז מען האט געוואלט פארמאכן דעם טעלעפאן אדער אפהאקן די עלעקטריק, צוליב

דעם וואס מען האט נישט געקענט באצאלן דעם חודש'ליכן 'ביל'. אבער מיט א שווערן געמיט זענען מיר אריבערגעפארן צו כ"ק רבינו זצ"ל, נישט אזוי ווייט אויף צו באקומען געלט-שטיצע, נאר הויפטזעכליך צו הערן אן עצה טובה ווי אזוי מיר זאלן קענען ווייטער אנגיין מיט אונזער הייליגע ארבעט אין דער תלמוד תורה.

כ"ק מרן אדמו"ר זצוק"ל אין דער וועסט-סייד

אריינקומענדיג צו כ"ק רבינו זצ"ל, האט ר' דוד גאללער ע"ה קודם פארגעשטעלט דעם מצב הרוחני פון דער תלמוד תורה, פון וועלכע דער רב זכרונו לברכה האט שטארק הנאה געהאט אין געשעפט נחת. דערנאך האבן מיר פארגעלייגט די פינאנציעלע פראבלעמען, אז מיר זענען אין א דעפיציט, און באלד צוגעלייגט, אז מיר זענען נישט געקומען צו באקומען געלט-שטיצע, נאר פשוט פרעגן אן עצה וואס צו טוהן ווייטער. כ"ק רבינו זצ"ל האט אונז געפרעגט: "וויפיל זענען די חובות?" האב איך געענטפערט: "ארום צוויי הונדערט דאללער".

כ"ק רבינו זצ"ל האט אויפגעמאכט דעם שיפלאד פון זיין טיש, וואו עס זענען געלעגן די קוויטלעך און דאס קוויטל-געלט, און ארויסגענומען דאס גאנצע געלט וואס איז דארט געווען. דער רב זצ"ל האט אויסגעליידיגט זיינע טאשן, ארויסגענומענדיג וויפיל געלט ער האט דארט געהאט. דערנאך איז דער רב זצ"ל אריינגעגאנגען צו דער רעביצין ע"ה, און פון דארט געבראנגט א פאהר דאללער. נאכ'ן איבערציילן דעס גאנצע געלט, איז מען אנגעקומען צום סכום פון 175 דאללער.

דאן האט כ"ק רבינו זצ"ל זיך געוואנדן צו אונז, און געזאגט: "הערט מיך צו. איך האב געהערט וואס איהר האט געזאגט, אז איהר זענט געקומען פרעגן אן עצה וואס מען קען טוהן כדי צו דעקן די הוצאות. אבער איך האב אויך גוט געהערט אז איהר זענט בעלי חובות אויף ארום צוויי הונדערט דאללער. איך האלט אז מיט 'עצות' קען מען קיין חובות נישט באצאלן, און אודאי נישט קיין מלמדים, דעריבער נעמטס דערווייל דאס גלעלט וואס איך האב - הלוואי וואלט איך אייך געקענט גלעבן מער, באצאלט וואס איהר זענט שולדיג, און יעצט לאמיר אנהייבן טראכטן עצות וואס צו טוהן אויף להבא".

מען איז דעמאלטס אויפגעקומען מיט א גלעדאנק אהערצושטעלן א 'מלוה מלכה' פאר'ן היימישן עולם און פאר די עלטערן פון די תלמידים, ווי אויך פאר די שכנים וועלכע האבן גלעדאוועט ביי אונז אין באבובער שטיבל אין בראנזוויל. (דורכאויס דער צייט האט מען איבערגענומען די אלטע אמעריקאנער שוהל און אפגעקויפט די גאנצע גלעביידע, צוליב דעם וואס די תלמוד תורה האט זיך גלעהאלטן אין איין פארגרעסערן, און מען האט גלעדארפט מער פלאץ). מען האט גלעהאט א שטארקע האפענונג אז מען וועט באווייזן צו שאפן א באדייטנדע סומע גלעלט צו קענען ווייטער פינאנצירן די תלמוד תורה, און דער רב זצ"ל האט אונז צוגעזאגט אז ער וועט פערזענליך אנטייל נעמען אין דער מלוה מלכה. כאטש מען האט אויך ביז יעצט גלעמאכט יערליך א 'דינער' אין מאנהעטן, אבער דאס איז גלעווען נאר פאר די מער מאדערנע אמעריקאנער אידן, וועלכע זענען גלעווען גוטע פריינד פאר באבוב, אבער עס איז נישט גלעווען גלעייגנט פאר באבובער חסידים, און נישט פאר די קערפערשאפט פון אונזער תלמוד תורה.

נו, אצינד האב איך צובאקומען נאך אן ארבעט, אויסצופלאנען, צוזאמענצושטעלן, און ארגאניזירן די מלוה מלכה. צום ערשט האב איך גלעדארפט רופן דעם עולם זיי איינצולאדענען צו דער מסיבה, און זיי

ערקלערן די וויכטיגקייט פון דער אונטערנעמונג. דערנאך צוגרייטן אלע איינצלהייטן פאר דעם 'פראגראם', ווי טרעפן א פאסיגע רעדנער וועלכע זאל זאגן א פאהר ווערטער, צוגרייטן א 'כאר' פון צווישן די קינדער וואס זאלן זינגען, און אזוי ווייטער. נישט לייכט איז אנגעקומען צוזאמענצושטעלן די מלוה מלכה. ערשטנס, איז עס געווען פאר אונז א נייע זאך, און יעדער נייע זאך קומט נישט אהן גרינג. דערצו איז א גרויסער טייל פון אונזער עולם געווען זעהר פעסימיסטיש געשטימט וועגן דעם גאנצן ענין. ביי א טייל איז עס פשוט געווען צוליב 'חסרון כיס', יעדער דאללער האט געשפילט א גרויסע ראלע, מען האט פשוט נישט געהאט קיין איבריג געלט. אנדערע האבן ווידער מורא געהאט אז די מסיבה וועט חלילה זיין א דורכפאל, און א בזיון פאר באבוב, און פאר כ"ק רבינו זצ"ל. - דאס אלס האט מיר אוועקגענומען אסאך איבריגע צייט, אבער איך האב עס געטוהן בלב ונפש חפיצה, זעהנדיג אין דעם, דאס בליען און דעם וואוקס פון אונזער הייליגע מוסד, און פון באבובער חסידות בכלל.

פראגע: **איז די מלוה מלכה פאקטיש געווען א דערפאלגרייכע?**

ענטפער: סוף כל סוף איז די מלוה מלכה געווען 'ברוחניות' א גרויסער דערפאָלג. עס איז זיך צוזאמען געקומען דער גאנצער היימישער עולם, פון דער איסט-סייד, פון דער וועסט-סייד, פון וויליאמסבורג, פון בארא פארק, פון קרוינהייטס, פון איסט-ניו יארק, און זעלבסט-פארשטענדליך פון בראנזוויל. דער עולם איז געווען שטארק געהויבן, די שטימונג איז געווען זעהר א גוטע, און ספעציעל האבן די הייליגע דברי תורה ודברי התעוררת פון כ"ק רבינו זצ"ל, באגלייט מיט ווארימע און הארציגע ברכות, געהאט אויף אונז א גרויסע השפעה לטובה, און אונז געגעבן דעם קוראזש ווייטער אנצוגיין מיט די עבודת הקודש.

ווידער 'בגשמיות', זענען מיר געווען אביסל אנטוישט. נאכ'ן איינקאסירן דאס גאנצע געלט וואס איז אריינגעקומען, און נאכדעם וואס מיר האבן באצאלט אלע הוצאות, זענען מיר געבליבן מיט קרוב צו דריי הונדערט דאללער... די סיבה דערפון איז געווען זעהר א פשוט'ע. די דעמאלסיגע 'גרינע' (ווי מען האט אונז דעמאלטס גערופן), ד.ה. די נאָרוואָס געקומענע אידן פון אייראפע, האבן נישט צופיהל פארמאגט, און אויך נישט געהאט די השגות צו געבן גרעסערע נתינות. א אלגעמיינע נתינה איז געווען צווישן צוויי און פינף דאללער... אויב האט איינער געגעבן צעהן דאללער, האט דאס שוין געהייסן א שיינע נתינה. אכצען דאללער, איז שוין געווען א יוצא מן הכלל. - מיר זענען אבער דאך געווען צופרידן, ווייל מיר האבן געוויסט אז דאס איז נאר א התחלה, און מיט דער צייט וועט עס זיך פארבעסערן.

פראגע: **האט זיך דעמאלטס געגרינדעט א באבובער שטיבל אדער תלמוד תורה אויך אין דער איסט-סייד?**

ענטפער: וועז א גרויסער טייל פון די שארית הפליטה אידן, די איבערלעבער פון דער צווייטער וועלט מלחמה, האבן אנגעהויבן צו קומען קיין אמעריקע, האבן זיי זיך באזעצט הויפזעכליך אין דער איסט-סייד, וועלכע געפונט זיך אויף דער דרום זייט פון מאנהעטן (באלד וואו מען קומט אראפ פון דער ווילִיאמסבורג בריק אויף 'דאַלענסי סטריט'). דא איז געווען דער ארט וואו אידן האבן זיך באזעצט אפילו מיט איבער הונדערט יאר צוריק. אויב א ערליכער איד, א חסיד'ישער איד, א שומר תורה ומצוות, איז געקומען קיין אמעריקע בימים ההם, נישט קיין חילוק צי ער איז געקומען זיך צו באזעצן, אדער נאר זיך אויפצוהאלטן צייטווייליג, איז זיין וואוינונג געווען אין דער

איסט-סייד. דא האט געווירבלט אידישקייט אויף יעדן שריט און טריט. אויף יעדער צווייטע גאס איז געווען א שוהל, א בית המדרש, א געשעפט מיט כשר'ע פראדוקטן, און אלעס וואס א קיבוץ אידן דארפן צו האבן.

צווישן די אימעגרירטע אידן פון אייראפא, איז אויך געווען א גרופע היימישע באבובער חסידים, וועלכע האבן זיך באזעצט אין דער איסט-סייד. זיי האבן באלד אנגעהויבן זוכן א פלאץ וואס זאל זיין פאס'ג פאר א שטיבל, און גלייכצייטיג אויך פאר א תלמוד תורה. זיי האבן טאקע געטראפן א ביהמ"ד פון אלטע אמעריקאנער אידן, וואס האבן שוין כמעט נישט געקענט צוזאמען שטעלן אן אייגן מנין, זיי האבן עס אפגעקויפט ביי זיי, און ב"ה געגרינדעט אן אייגן באבובער שטיבל.

אין דעם באבובער איסט-סייד'ער-שטיבל, האבן זיך צוזאמען געשטעלט זעהר טיכטיגע אינגעלייט, וועלכע האבן עוסק געווען זעהר פלייס'ג אויפצובויען סיי די תלמוד תורה און סיי דאס שטיבל. איך געדענק אז זיי פלעגן פיהרן מענטשן זומער אין דער 'קאנטרי', מיט דער 'טראק' וואס די תלמוד תורה האט פארמאגט, און מיט דעם געלט וואס איז פון דעם אריינגעקומען, האבן זיי געדעקט די הוצאות פון דער תלמוד תורה, און אויסגעצאלט די היפאָטעק (Mortgage).

וען די עסקנים פון דעם שטיבל האבן באשלאסן אז מען דארף האבן אן אייגענע מקוה, האבן זיי אוועקגעגעבן פון זייער צייט יעדן זונטאג, און אזוי אויך יעדער נאכט, און געקומען אין שטיבל העלפן בויען די מקוה. כאטש זיי זענען געווען נאך א שווערן ארבעטס-טאג אריינצוברענגען פרנסה, דאך פלעגן זיי, מיט זייערע אייגענע הענט, אויסגראבן די ערד אין דער 'בעיסמענט', און צוגעגרייט אלעס וואס מען דארף, כדי אהערצושטעלן א שיינע און נייע מקוה, ביז זיי האבן ענדליך בס"ד איינגעארדענט א שיינע באקווענמע מקוה.

אגב, איז מערקווירדיג און אפשר אינטערסאנט צו דערציילן, וואס עס איז פארגעקומען אינמיטן גראבן די מקוה-גרוב, וואס צייגט ווי אזוי אידישקייט האט ליידער אויסגעזעהן - אפילו אין דער בארימטער אידישער איסט-סייד - בעפאהר דער חסיד'ישער עולם איז דארט אנגעקומען. וועו די יונגעלייט האבן געגראבן די מקוה, האבן זיי באמערקט אין דער ערד, א וואַנט פון קאָכעלס ('טיילס'). זיי האבן באשלאסן אויפצוזוכן די אידן ביי וועמען מען האט אפגעקויפט דאס בית המדרש, און זיי פרעגן אויב זיי וויסן פון וואו עס נעמען זיך די קאָכעלס אין דער ערד פונעם 'בעיסמענט', און אט וואס זיי האבן דערציילט:

"מיט יארן צוריק האבן געדאווענט אין דער שוהל א גרויסער עולם ערליכע און זעהר פרומע אידן. די אידן זענען אנטלאפן פון רוסלאנד, אוקראינע, און א טייל פון דער ליטע. מיר האבן געלערנט שיעורים אין גמרא מיט תוספות יעדן טאג, געהאט א שיינע באקוועמע מקוה אין דעם 'בעיסמענט', אלעס אזוי ווי אין דער אלטער היים. אבער איין זאך האבן מיר נישט געהאט, מיר האבן ליידער נישט געזארגט אז אונזערע קינדער זאלן האבן א חדר, א ישיבה, און א אידישן חינוך אזוי ווי אינדערהיים. אונזערע קינדער האבן געלערנט און די גוישע הויך-שולעס, אין די גוישע גימאנעזיעמס (קאַלעדזשעס), אזוי זענען זיי ליידער צוביסליך געווארן אוועקגעריסן פון אידישקייט, זיי האבן אויפגעהערט צו קומען דאוונען, און סוף כל סוף זיך אוועקגעצויגן פון דא צו א מער מאדערנע געגענט...".

זיי פארציילן ווייטער מיט באדויער: "אונזער שוהל איז געווארן 'אויסגעשפילט', מיר האבן קוים געהאט מנין, דעריבער פלעגט מען זיך צוזאמען קומען פון צייט צו צייט אין שוהל, און פארברענגען אונזער צייט מיט שפילן קאָרטן. א גענויסן טאג, איז אריינגעקומען עפעס א

רב, און האט אונז געזאגט אז עס פאסט נישט, און עס איז זעהר נישט שיין צו שפילן קאָרטן און א מקום קדוש. "נו, וואס טוט מען כדי צו קענען פארטרייבן אביסל צייט מיט קאָרטן-שפילן, האבן מיר באשלאסן צו פארשיטן די מקוה מיט ערד, און מאכן דארט א שטוב וואו מיר זאלן קענען פארוויילן אונזער צייט...".

צום שלוס פאַרענדיגן זיי די געשיכטע: "יעצט האט איהר ווירקליך צוריק אויפגעגראבן אונזער אלטע מקוה...".

פראגע: **איהר האט פריער דערמאנט בארא-פארק. ווי אזוי האט דארט אויסגעזעהן בימים ההם? איז געווען דארט א באבובער צענטער?**

ענטפער: בארא-פארק איז דעמאלטס געווען זעהר א מאדערנע געגענט. כמעט אלע 'אידישע' געשעפטן אויף דער דרייצענטער עוועניו זענען געווען אפין שבת... שבת האט מען נישט געזעהן א איד גיין אין דער גאס מיט א שטריימל. אבער אויך דא האבן געוואוינט א צאל היימישע באבובער חסידים, וועלכע האבן זיך צוזאמענגענומען, און מיט 'מסירת נפש' ארגאניזירט א באבובער שטיבל צו לערנען, דאוונען, זיך האלטן צוזאמען, און גיין א קענן די שטראם פון די דעמאלטסדיגע בארא פארקער גאס. דאס באבובער שטיבל איז געווען איינס פון די ערשטע חסיד'ישע שטיבלעך אין בארא פארק. - אפשר האט מען שוין דעמאלטס געגרינדעט דעם יסוד פאר דעם הערליכן מלכות בית באבוב, וועלכע האט זיך מיט יארן שפעטער באזעצט אין בארא פארק, און זיך צובליהט אזוי שיין און פראכטפול...

פראגע: **ווען און פארוואס האבן זיך די היימישע אידן אוועקגעצויגן פון בראנזוויל?**

ענטפער: דאס איז א שטיקל היסטאריע פאר זיך אליין. אבער לאמיר קודם זהן וואס זענען געווהן די סיבות וועלכע האבן גורם געווהן אז מען זאל זיך וועלן אוועקציען פון דא.

ערשטנס, האבן זיך די תלמידים פון דער ישיבה בלע"ה כסדר געמערט, און די שוהל אויף גלענמאר עוועניו וואו מיר זענען געווהן פלאצירט, האט מער נישט געקענט דערהייבן די פיהר כיתות פון אריבער הונדערט תלמידים בליעה"ר, וועלכע מיר האבן שוין ב"ה דעמאלטס פארמאגט, ממילא האט מען געמוזט זוכן א נייעם בנין פאר דער ישיבה.

צווייטנס, איז די געגענט פון בראנזוויל געווארן זעהר שווער און אומגינסטונג פאר אידן צו וואוינען, צוליב דעם וואס עס האבן זיך דארט אריינגעצויגן אומגעוואונשענע עלעמענטן. (אגב, דעם זעלבן פראבלעם האבן געהאט די אידן וועלכע האבן געוואוינט אין דער איסט-סייד און אין אנדערע געגענטער פון ניו יארק).

דריטנס, אונזער היימישער באבוב'ער עולם איז געווהן זעהר צושפרייט אין אלע געגנטער פון ניו יארק, און מיר האבן כסדר געטראכט ווי אזוי מען קען אביסל צוזאם נעמען דעם עולם, אז יעדער זאל האבן די מעגליכקייט צו וואוינען אין איין געגענט. אין דער וועסט-סייד, וואו כ"ק רבינו זצ"ל האט געוואוינט, האבן מיר דאס נישט געקענט באווייזן, צוליב די טייערע דירה געלט און די נישט צוגעפאסטע געגענט פאר אנ"ש, ווי פריער דערמאנט. אויסער דעם איז אויך דאס הויז וואו רבינו ז"ל האט געוואוינט, שוין געווארן צו קליין אויפצונעמען דעם כסדר וואקסענדיגן עולם בלע"ה, און וועו מען האט געוואלט קומען צו פאהרן אויף א יו"ט, להסתופף בצלו של רבינו זצ"ל, איז עס בכלל נישט אנגעקומען אזוי גרינג.

צוליב די אלע אויבנדערמאנטע אורזאכן, האט מען באשלאסן צו זוכן א נייע פאסיגן פלאץ פאר די תלמוד תורה, און בכלל א נייע געגענט פאר אנ"ש וואו צו וואוינען. די ערשטע זאך וואס מיר האבן געטוהן, מיר זענען געפארן צו רבינו זצ"ל, און אדורכגעשמועסט דעם גאנצן ענין. דער רב זצ"ל האט מסכים געווען אז מען זאל זוכן א פאסיגן פלאץ פאר דער ישיבה, און אויב מעגליך אויך דירות פאר די היימישע אידן. דערביי האט כ"ק רבינו זצ"ל אונז געזאגט, אז ער וועט אונז העלפן פינאנציעל מיט וויפיל ער וועט נאר קענען.

מיר האבן גענומען אין זיך דעם דרייסט, און מיט גרויס יראת הכבוד געפרעגט, אויב עס איז דא א מעגליכקייט אז דער רבי זאל אויך מיטקומען וואוינען מיט אונז, וועו מיר וועלן טרעפן א פאסיג מקום? נאך אביסל טראכטן, האט כ"ק רבינו זצ"ל אונז געזאגט: "איך זעה נישט קיין מעגליכקייט אז איך זאל קענען אוועקגיין פון דא, און גיין וואוינען אויף אן אנדערע ארט. - סוף כל סוף קומט דאך מיין גאנצע געהאלט, און אזוי אויך פאר אלע קהלה'שע אויסגאבן, פארן ביהמ"ד, די מקוה, און די ישיבה, און דער גאנצער ארום און ארום, פון די גוטע פריינד וואס וואוינען דא אין דער געגענט. והשנית, וואו וועט זיין מיין הכרת הטוב פאר די אלע אידן פון דער געגענט, וועלכע האבן אזויפיל געטוהן פאר אונז, וועו מיר זענען אנגעקומען אהער קיין אמעריקע אזוי עלענד און אליין?".

פראגע: **וואס האט פאקטיש איבערגעוואויגן כ"ק רבינו זצ"ל אז ער זאל שפעטער יא צושטימען זיך אוועקצוציען פון דער וועסט-סיידּ?**

ענטפער: מיר האבן נישט אויפגעגעבן אונזער האפנונג, און באשלאסן אז מיט דער צייט וועלן מיר נאכאמאל פראבירן צוצורעדן כ"ק רבינו זצ"ל, ער זאל יא וועלן אריבערציען זיין וואוינונג צוזאמען

מיט דעם היימישע עולם. דערווייל האבן מיר אנגעהויבן ערנסט צו זוכן א פאסיגן פלאץ פאר דער ישיבה. יעדעס מאל ווען מיר האבן געטראפן א בנין וואס וואלט אפשר געווען גוט פאר אונזער צוועק, זענען מיר אריבערגעפארן צו כ"ק רבינו זצ"ל זיך שואל-עצה זיין, און גלייכצייטיג איבערגעגעבן ווי שטארק דער היימישער עולם באגערט צו וואוינען נאנט צום רבי'ן. דאס איז אנגעגאנגען עטליכע חדשים, ביז אין א געוויסן טאג האבן מיר זיך דערוואוסט אז אויף 176-184 ברוקלין עווניו אין קרוינהייטס, איז דא א גרויסער געביידע צו פארקויפן, וואו עס איז פריער געווען א גוי'אישע שולע ('פראעבעל אקאדעמי' האט עס געהייסן), און דערנעבן געפונט זיך אויך א פריוואטן הויז מיט א שיינעם גרויסן הויף.

מיר זענען באלד אהין געפארן, און געזעהן אז עס איז ממש ווי געווואונטשן פאר אונזער צוועק. נאך אין דעם זעלבן טאג זענען מיר אריבערגעפארן קיין מאנהעטן, און איבערגעגעבן פאר כ"ק רבינו זצ"ל די איינצלהייטן פון אונזער באזוך אין קרוינהייטס, ווי פאסיג דער פלאץ איז פאר דער ישיבה, און פאר דער באבוב'ער צוקונפט בכלל. מיר האבן זעהר שטארק געבעטן, אז דער רבי זאל מיט אונז מיטפאהרן, און פערזענליך זעהן פון וואס מען רעדט, און דער רב זצ"ל האט מסכים געווען צו קומען.

ווען רבינו זצ"ל איז אהין געקומען, און געזעהן די שולע-געביידע, ווי אויך דאס הויז דערנעבן, און דעם גאנצן ארום און ארום, איז ער שטארק נתפעל געווארן, און געהייסן אז מען זאל באלד געבן איינלייג-געלט (א 'דעפאזיט'), ווייל אזא זאך טאר מען נישט ארויסלאזן פון די הענט. גלייכצייטיג, האט זיך כ"ק רבינו זצ"ל ארומגעקוקט אין דער געגענט, און געפרעגט וויפיל אידן עס וואוינען שוין דא, און צי עס וועט זיין וואו צו דינגען דירות פאר אנ"ש. מיר האבן זיך אינטערסירט, און אויסגעפונען אז עס וואוינען דא אין געגענט אסאך

אידן וואס נויטיגען זיך אין א בית המדרש אין דער געגענט, ווי אויך זענען דא א צאל היימישע יונגעלייט וואס דארפן האבן א תלמוד תורה פאר זייערע קינדער. אויך האבן מיר זיך נאכגעפרעגט ביי די 'סופער'ס פון די גרויסע הייזער, און זיי האבן אונז געזאגט אז די דירות ווערן זעהר אפט ליידיג. כ"ק רבינו זצ"ל איז אהיימגעפארן זעהר באגייסטערט פון דעם גאנצן ענין, אונז געהייסן ווייטער עוסק זיין דערין, און זיך פארשטענדיגן מיט איהם אין עטליכע טעג ארום וועגן דעם פארשריט פון דעם פראיעקט.

די געגענט פון קרוינהייטס האט גראדע געהאט נאך צוויי גרויסע מעלות פאר אונזער צוועק. איינס, אז קרוינהייטס איז דער מיטל-פונקט צווישן בראנזווייל, וויליאמסבורג, און בארא פארק, ממילא וועט עס זיין לייכטער פאר אנ"ש וועלכע וואוינען אין די אויבנדערמאנטער געגענטער, סיי צו קענען קומען בצל הקודש זיך באטייליגען ביי די תפלות און די טישן פון כ"ק רבינו זצ"ל, און סיי וועט עס זיין אסאך לייכטער פאר די טראנספארטאציע צו דער תלמוד תורה.

די צווייטער מעלה איז געווען, אז עס האבן שוין דעמאלטס געוואוינט א גרויסער טייל פון אונזער היימישן עולם דארט אין קרוינהייטס, אויף דער אנדערע זייט (קרוינהייטס ווערט צוטיילט אויף צוויי חלקים דורך די איסטערן-פארקוועי גאס. חצרות באבוב איז געווען אויף צפון זייט, און אנ"ש האבן דעמאלטס געוואוינט אויף דרום זייט), וועלכע האבן אסאך געהאלפן ביי דער גרינדונג און איבערפלאנצונג פון אונזערע מוסדות הק' אין קרוינהייטס.

מיר האבן טאקע באלד פארופן א באגעגעניש מיט אלע בראנזווילער און קרוינהייטסער היימישע אידן, זיי איבערגעגעבן אן איבערזיכט פון וואס מען האט שוין געטוהן ביז יעצט, און אז כ"ק רבינו זצ"ל האט געזאגט אז מען זאל אפקויפן די בנינים, פאר דער ישיבה, פאר דעם בית המדרש, און פאר'ן וואוינונג פון כ"ק רבינו זצ"ל.

גלייכציטיג האבן מיר זיי אינפאָרמירט, אז עס איז דא דארט א גרויסע מעגליכקייט צו דינגען דירות פאר מעסיגע פרייזן. מען האט ביי דעם זיצונג צוזאמען געשטעלט א באדייטנדע סומע געלט, טייל פון נדבות און טייל פון הלואות, און באשלאסן צו וואַרטן אויף דער ענדגילטיגע אנטוואָרט פון כ"ק רבינו זצ"ל.

עס האט נישט לאנג געדויערט, און כ"ק רבינו זצ"ל האט געבעטן מיר זאלן אריבערקומען צו איהם, ווייל ער האט פאר אונז זעהר א גוטע בשורה. אנקומענדיג אין שטוב פון כ"ק רבינו זצ"ל, האט ער אונז געמאלדן אז ער האט צוזאמענגערופן אלע גוטע פריינד פון דער וועסט-סייד אויף אן אסיפה, ביי וועלכער ער האט זיי איבערגעגעבן דעם גענויען מצב פאר וועלכע מען שטייט יעצט, און די וויכטיגקייט פון דער פאראיינוגונג פון אלע היימישע אידן און אלע מוסדות אויף איין ארט. עס איז געווען פאר אונז אן אנגענעמע איבער'רעש'ונג ווען כ"ק רבינו זצ"ל האט אונז איבערגעגעבן, אז נישט נאר זיי האבן זעהר גוט פארשטאנען די תועלת און די נחיצות הדברים, נאר זיי זענען אפילו געווארן זעהר ווארים דערצו, און צוגעזאגט זיך משתתף צו זיין מיט גרויסע סכומים, כדי צו קענען דורכפירן דעם גרויסן פראיעקט עצהיו"ט.

אזוי האט דער פלאן פון איבערפלאנצן חצרות בית באבוב און אלע אירע מוסדות אויף איין ארט, באקומען איהר לאנג-ערווארטעטע שטויס אויף פאראויס. אינמיטן יאר תשי"ד האט מען מיט מזל אפגעקויפט דעם גרויסן בנין אויף 176-184 ברוקלין עווניו, און עס גרייט געמאכט פאר די ישיבה. דאס אריבערציען די תלמודי תורה פון בראנזוויל, דער איסט-סייד, און דער וועסט-סייד, איז צושטאנד געקומען מיט מזל, זומער פון יאר תשי"ד לפ"ק. די טויערן פונעם נייע תלמוד תורה האבן זיך געעפענט אין חודש אלול, וועלכע די הויפט-קערנדל דערפון איז געווען אונזער ישיבה אין בראנזוויל, מיט

אירע איבער הונדערט קינדער. דעם ערשטן ראש השנה האט מען נאך געדאוועט אין עס-זאל פון דער ישיבה, אבער יום כיפור און סוכות האט מען שוין געדאוועט אין בית המדרש וואס איז געווען אין חצר פון דער ישיבה.

ערשטער בנין פון דער ישיבה אין קרוינהייטס אויף 176-184 ברוקלין עוועניו

זעכצנטער קאפיטל
באבובער הויף אין קרוינהייטס

זעכצנטער קאפיטל

באבובער הויף אין קרוינהייטס

די צוויי געגענטער פון קרוינהייטס / ווייטזיכטיגער בליק פון כ"ק רבינו זצ"ל / הערליכע אנטוויקלונג און וואוקס פון דער תלמוד תורה / מיין פילפארביגע ארבעט אלס מנהל הישיבה / פינאנציעלע הילף פון די 'לעידיס-אקזילערי' / אויפבוי און אריינציה פון די ישיבה אויף 'פארק-פלעיס' / שילדערונג פון די געהויבענע תפלות אין לעכטיגע טישן / פארוואס באבוב האט זיך אוועקגעצויגן פון קרוינהייטס

פראגע: **קענט איהר שילדערן ווי אזוי עס האט דעמאלטס אויסגעזעהן די געגענט פון קרוינהייטס?**

ענטפער: קרוינהייטס איז געווען זעהר א שיינע געגענט. דורך דער גאנצער לענג פון מזרח צו מעריב האט זיך געצויגן א הערליכע און בריייטע גאס 'איסטערן-פארקוועי', וועלכע איז געווען פול מיט איינגעמויערטע בענק און פרעכטיגער ביימער פון ביידע זייטן. די דאזיגע גאס האט צוטיילט קרוינהייטס אויף צוויי טיילן, אויף דרום און אויף צפון. קרוינהייטס איז נישט נאר געווען צוטיילט מיט א גאס אינצווישן, נאר עס איז אויך געווען א גרויס צווישנשייד אין דעם גאנצן צוזאמענשטעל. די דרום זייט איז געווען א גרויסער טייל אויסגעבויעט פון קליינע הייזער, פאר אינס אדער צוויי פאמיליעס, אין וועלכע עס האבן געוואוינט די מער-פארמעגליכע אידן, און עס איז נישט געווען אזוי לייכט צו דינגען א דירה דארט. ווידער די צפון זייט, דארט וואו מען האט אויפגעשטעלט די באבובער קהלה אין אירע מוסדות (איך וועל עס אנרופן אונזער זייט), זענען מערסטנס געווען גרויסע און הויכע 'אַפּאַרטמענט' הייזער, אין וועלכע מען האט אסאך לייכטער געקענט דינגען דירות. אויף אונזער זייט איז נישט געווען

קיין שום בית המדרש ביז מען האט געגרינדעט דאס באבובער בית המדרש. דאקעגן אויף דער אנדערע זייט האבן זיך געפונען עטליכע בתי מדרשים, א טייל קהל'ישע און א טייל רבי'שע.

עס איז מערקווירדיג איבערצוגעבן אן עפיזאד, וועלכע צייגט אויף דעם וועזיכטיגען בליק פון כ"ק רבינו זצ"ל - שוין אין די ערשטער טעג - אויף דעם עתיד פון דער געגענט, און וועלכע לערנט אויף ווי וויט כ"ק רבינו זצ"ל האט זיך געהיטן פון חלילה ווי צו טוהן דעם געפיהל פון א צווייטער איד. געציילטע טעג נאכדעם וואס כ"ק רבינו זצ"ל האט זיך אריבערגעצויגן קיין קרוינהייטס, האט א געוויסע רבי וועלכע האט געהאט זיין בית המדרש אויף דעם ווינקל פון איסטערן-פארקוועי און ברוקלין עווענוי, אנגעהויבן פאָרכטן פאר זיין אייגן מנין, ער האט מורא געהאט אז זיינע מתפללים וועלן אנהייבן דאוונען אין דעם באבובער בית המדרש, און זיין פחד האט זיך געגומען פון דעם וואס עס האט זיך טאקע ווירקליך געטראפן אז עטליכע מתפללים פון זיין בית המדרש זענען אמאל אריינגעקומען דאוונען אין באבוב.

וועז כ"ק רבינו זצ"ל האט זיך דערוויסט דערפון, האט ער געהאט חלישת הדעת. כ"ק רבינו זצ"ל האט תיכף אריבערגעשיקט א שליח מיוחד צו יענעם רבי'ן, און איהם זאגן אין זיין נאמען, אז אויב וועט זיך זיין מנין נישט פארטאפלן ביז א צייט-אפשניט פון איין יאר, וועט כ"ק רבינו זצ"ל זוכן אן אנדערע ארט פאר זיין בית המדרש!

אינעם פארלויף פונעם יאהר האבן זיך אריינגעצויגן צענדליגע פרישע משפחות אין אונזער זייט פון קרוינהייטס, וועלכע האבן נישט דוקא געהאט א שייכות מיט באבוב, (טייל זענען געקומען צוליב די עפענונג פון די באבובער ישיבה, און א טייל זענען געקומען צוליב דעם וואס עס איז געווארן א שיינע אידישע געגענט), און א שיינע צאל פון

די ניי-געקומענע תושבים זענען טאקע אהין געגאנגען דאוונען, און זיין מנין האט זיך אסאך מער ווי פארטאפלט!

פראגע: **ווי אזוי האט זיך דא אין קרוינהייטס אנטוויקלט די תלמוד תורה?**

ענטפער: הערליך שיין. פון טאג צו טאג איז אונזער ישיבה אויף ברוקלין עוועניו געוואקסן און געשטיגן בכמות ובאיכות. זייענדיג די איינציגע חסיד'ישע תלמוד תורה (אויסער 'ישיבת תומכי תמימים' פון ליובאוויטש), האבן זיך איינגעשריבן אסאך קינדער פון פארשידענע חסיד'ישע קרייזן, און שוין דאס ערשטע יאר האבן מיר געהאט קרוב צו צוויי הונדערט תלמידים בליעה"ר. דער צאל האט געהאלטן אין איין שטייגן, און יעדעס יאר זענען צגעקומען פון פופציג ביז זעכציג תלמידים, סיי קינדער פון היימישע יונגעלייט וועלכע האבן זיך כסדר אריינגעצויגן אין קרוינהייטס, און סיי קינדער פון בעלי בית'שע הייזער און פון אנדערע חסיד'ישע קרייזן. וועו מיר זענען געווען דאס דריטער און פערטער יאר אין קרוינהייטס, האבן מיר שוין ב"ה געהאט העכער דריי הונדערט קינדער אין דער ישיבה.

ווי געזאגט, האבן פילע הונדערטער קינדער פון אלע קרייזן, באקומען זייער חינוך אין אונזער ישיבה אין קרוינהייטס, וועלכע איז געווען א ציציאונגס קראפט מיט איהר סדר הלימוד, איהר הויכן ניוואו, און ועל כולם דעם ריינעם איידעלן חינוך צו יראת שמים און מידות טובות, על פי הדרכתו פון כ"ק רבינו זצ"ל, אויף דעם אלטן אויסגעטרויטנעם וועג פון רבותינו הקדושים זי"ע. אין פאקט, זענען אסאך פון די דעמאלטסדיגע צוגעקומענע תלמידים פון אנדערע קרייזן,

קינדער פון דער באבובער ישיבה אין הויף פון ישיבה אויף 176-184 ברוקלין עוועניו - די ערשטער יארן אין קרינעוויטש

שוין פארבליבן ביי אונז אין באבוב, און זיי זענען היינט-צו-טאג פון די שענסטע און די בעסטע ביי אונז אין דער קהלה, און זייערע קינדער און אייניקלעך זענען אויסגעשטיגן צו זיין כלי קודש אין אונזערע הייליגע מוסדות התורה, ווי מלמדים, מגידי שיעור, מנהלים, משגיחים, משפיעים, און אזוי ווייטער.

פראגע: **וואס איז געווען אייער פאזיציע דא אין דער ישיבה?**

ענטפער: מען האט מיך באשטימט אלס מנהל פון דער ישיבה. מיין הויפט אויפגאבע איז געווען אכטונג צו געבן אז אלע קינדער זאלן האבן א תכלית אין זייערע לימודים, און אז די עלטערן זאלן זיין צופרידן פון אלעס וואס קומט פאָר אין דער ישיבה. יעדער וואך פון דאנערשטאג מיטאג ביז מאנטאג מיטאג, האב איך פארהערט יעדן איינציגן תלמיד, און גלייכצייטיג געזעהן אין וועלכע קלאסן, און אויף וועלכע מלמדים איך דארף מיך מער קאנצענטרירן. אויב א מלמד איז אמאל נישט געקומען, האב איך איהם געמוזט פארטרעטן, ווייל קיין אפיציעלע פארטרעטערס האבן דעמאלטס נאכנישט עקזיסטירט.

אזוי ווי עס זענען יעדעס יאר צוגעקומען נייע תלמידים, האבן מיר געמוזט עפענען נאך קלאסן און טרעפן פרישע מלמדים פאר זיי. אבער צו פארשאפן נייע מלמדים, איז דעמאלטס געווען איינס פון די שווערסטע זאכן. צווישן די היימישן עולם זענען געווען זעהר וויניג אינגעלייט וועלכע האבן געוואלט זיין, אדער געהאט די פעהיגקייטן צו זיין מלמדים. דעריבער זענען מיר געווען געצווינגען צו נעמען אזעלכע מלמדים וועלכע זענען אונז אונטערגעקומען, און דאס האט זיך ליידער נישט אלעמאל אויסגעארבעט. ווידער די עלטערן פון די קינדער, האבן נישט געוואלט הערן פון דעם פראבלעם אז עס טרעפט זיך נישט אזוי

לייכט געלונגענע מלמדים, ממילא איז דער לאסט געפאלן אויף מיינע פלייצעס. יעדן טאג בין איך אריינגעגאנגען אין די קלאסן פון די שוואכערע מלמדים, און זיי ארויסגעהאלפן מיט וואס עס האט זיך אויסגעפעהלט. אייניגע האבן געהאט שווערקייטן מיט'ן התנהגות פון די תלמידים, וועו אנדערע האבן בכלל נישט געהאט קיין אויסגעארבעטן סיסטעם ווי אזוי צו לערנען מיט קינדער.

דאס האט צוגענומען אסאך צייט פון מיין געווענליכן טאג-טעגליכע ארבעט, ווייל אויסער מיין פאזיציע אלס 'מנהל רוחני', האב איך אויך געהאט די אויפגאבע אלס 'מנהל גשמי'. איינער אליין, האב איך געמוזט זארגן און ערלעדיגן אלעס וואס די ישיבה האט געדארפט האבן. איך האב געדארפט אינקויפן דאס עסן, עס זאל זיין פאר די קינדער אויף מיטאג, און זארגן אז דער קעכער זאל אלעס צוגרייטן. מיר האבן שוין ב"ה דעמאלטס געהאט א גרויסן באס, ווי אויך א באצאלטער 'דרייוער', אבער וועו עס האט זיך טייל מאל געטראפן אז דער 'דרייוער' האט נישט געקענט קומען, האב איך געמוזט פירן דעם באס אינדערפרי און צוזאמען נעמען די קינדער, און זיי צוריק אהיימברענגען פארנאכט.

עס איז כדאי צו דערמאנען, אז כדי צו דערווארעמען דעם געביידע פון די ישיבה, האט מען געדארפט אנהייצן מיט קוילען צוויי 'סטים-בוילערס', וואס זענען געווען אין דעם קעלער. יעדן טאג, פיהר אזייגער פארטאגס, האט א גוי, א 'סופער' פון א שכינות'דיג הויז, אנגעצינדן די פייער פון די 'בוילערס', און שפעטער, יעדער עטליכע שעה צוגעלייגט נאך קוילען, אז עס זאל זיין ווארים אין די קלאסן א גאנצן טאג. אבער וועו עס זענען געקומען די גוי'אישע חגאות, אדער וועו דער גוי האט זיך סתם אנגע'שיכור'ט, און מען האט מיך געלאזט וויסן א נאכט פריער אז ער וועט מארגן נישט קומען אנהייצן די 'בוילערס', בין איך בלית ברירה ארויסגעפארן פון ווילאמסבורג (וואו

איך האבן דעמאלטס געוואוינט), נאך פאר פיהר אזייגער פארטאגס, און אנגעצינדן די פייער אין די אויוועגס, און א גאנצן טאג אכטונג געגעבן עס זאל זיין ווארים פאר די קינדער.

פראגע: **זענט איהר אויך געווען פאראנטוואורטליך אויף די פינאנצן פון די ישיבה?**

ענטפער: איינס פון מיינע וויכטיגסטע, און אפשר די שווערסטע, אויפגאבע איז געווען, דאס טראגן דעם פינאנציעלן עול פון דער ישיבה. איך האב געדארפט אדורכפיהרן די יערליכע רעגיסטראציע פון די תלמידים, וואס דאס האט געפאדערט אדורכקומען מיט די עלטערן וועגן יעדנס שכר לימוד, און דאס איינצוקאסירן יעדן חודש, אזוי אז די מלמדים זאלן באקומען זייער געהאלט פונקטליך אין צייט. - א זאך וועלכע איך האב שטארק מקפיד געווען און געלייגט אויף דעם גרויס געוויכט, וויסנדיג אז דאס איז א שליסל צו דער הצלחה פון דער ישיבה. בכלל האב איך אכטונג געגעבן אויף אלע טאג-טעגליכע הוצאות.

ווי באלד די הוצאות זענען אלעמאל געווען גרעסער ווי די הכנסות, האבן מיר כסדר געזוכט פארשידענע עצות, ווי אזוי צו דעקן דעם דעפיציט. למשל, מיר האבן פארקויפט מצות אויף פסח, וועלכע איך האב געמוזט ברענגען פון דער איסט-סייד פון דער שאָצער מצה בעקערי, און אסאך מאל אויך אהיימטראגן די מצות צו די מענטשן וועלכע האבן דאס באשטעלט דורכ'ן טעלעפאן.

מיר האבן אויך געהאט א געוויסע הילף פון די חשוב'ע 'לעידיס-אקזילערי' (פרויען ארגאניזאציע), צוזאמענגעשטעלט פון נשים צדקניות - מאמעס פון אונזערע קינדער, וועלכע האבן א גאנץ יאר געטראכט ווי אזוי צו העלפן און ווי אזוי צו פארבעסערן דעם

פינאנציעלן מצב פון דער ישיבה. איין מאל א יאר האבן זיי ארגאניזירט א 'באַזאַר', וואו זיי האבן פארקויפט פארשידענע קליידונג, 'דריי-גודס', הויז ארטיקלן און דאס גלייכן, וועלכע זיי האבן באקומען בחנם פון פארשידענע געשעפטן. אויך האבן זיי אהיימגעשיקט מיט יעדן תלמיד שמן-זית לכבוד חנוכה, וועלכע די תלמידים האבן געדארפט אריינברענגען דאס געלט דערפאר, און נאך פארשידענע פראיעקטן, כדי אריינצוברענגען נאך א פאהר דאלער פאר דער ישיבה. אבער צו די אלע פראיעקטן האט מען זיי געמוזט צוהעלפן, און וויבאלד זייער וויניג מענטשן האבן דעמאלטס פארמאגט א קאר, איז דער גאנצער עול ווידער געפאלן אויף מיר.

מיינע אויפגאבעס אין דער ישיבה האבן פארנומען טעגליך צוועלף שעה, און טייל מאל אפילו פערצן שעה. וועד רעדט נאך אין די סעזאן פון נאך פסח, וועט מען האט געדארפט אויפמאכן און פיהרן דעם קעמפ, איז בכלל נישט געווען קיין שיעור אין די שעות פון ארבעט. אין די דעמאלטסדיגע צייטן איז די ישיבה געווען אפן א גאנץ יאר, דאס לערנען איז אנגעגאנגען נארמאל פאר די העכער צוויי הונדערט קינדער וועלכע זענען געבליבן אין דער ישיבה, צוליב דעם וואס זייערע עלטערן האבן נישט געהאט די פינאנציעלע מעגליכקייט זיי צו שיקן אין קעמפ. דעריבער האב איך געמוזט פארן פון קעמפ קיין ברוקלין איינמאל א וואך, און א טייל מאל אפילו צוויי מאל אין וואך, אכטונג צו געבן אז אלעס זאל זיין אין ארדנונג.

פראגע: **איהר האט פריער דערמאנט אז יעדער יאר זענען צוגעקומען מער און מער תלמידים. איז די ישיבה געביידע געווען גענוג גרויס איינצוארדענען אלע קינדער?**

ענטפער: ניין! מיט דער צייט איז געווארן אזוי ענג, אז אויסער וואס מען האט געלערנט אין אלע צעהן חדרים אין דעם ישיבה געביידע, האבן צוויי מלמדים געלערנט אין בית המדרש און אין דער וויבער שוהל, און איינער האט שוין אפילו געלערנט ביים רב זצ"ל אין הויז, אין דער שטוב וואו מען האט געוועלך געפירט די טישן. דער פראבלעם איז נישט נאר געווען ביים לערנען, נאר אויך ביים עסן איז נישט געווען מער קיין פלאץ אין חדר-האוכל פאר אלע קינדער מיט איין מאל.

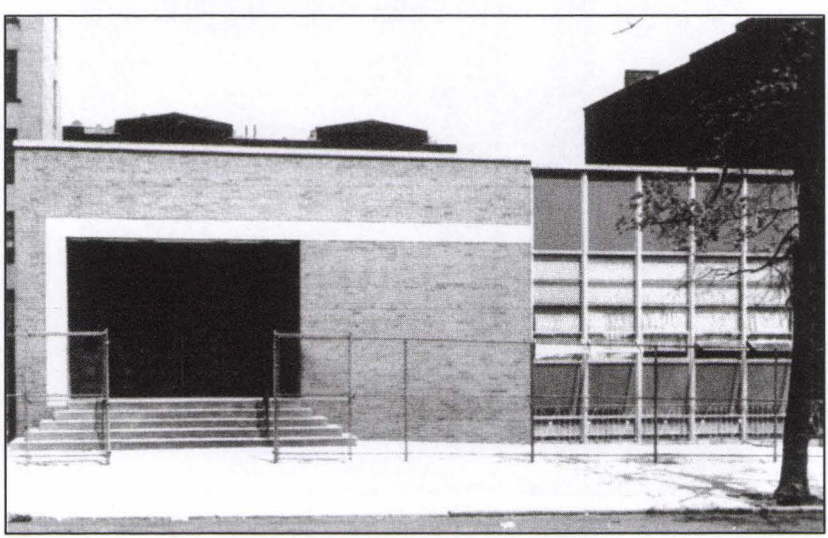

ביתו נאוה קודש פון כ"ק מרן אדמו"ר מבאבוב זצ"ל אין קרוינהייטס

מען האט אסאך געטראכט וואו צו באזעצן די נייע תלמידים וואס זענען צוגעקומען יעדן זמן. נאך א שטיק צייט, האט מען באשלאסן צו קויפן א שטיקל לאנד אויף 'פאַרק פלעיס', ארום דער גאס פון דער ישיבה. אבער וויבאלד דער פינאנציעלער מצב פון דער ישיבה איז נישט געווען צו גוט, האט מען נישט געוויסט פון וואו מען וועט נעמען געלט צו בויען א נייעם בנין.

מיט גרויס סייעתא דשמיא האט זיך כ"ק רבינו הק' זצ"ל באקענט מיט זעהר א גרויסן עושר, מיט'ן נאמען מר. גרין, וועלכע האט זיך פארנומען מיט בויען הייזער. דער רב זצ"ל האט שטארק נושא חן געווען אין זיינע אויגן, און ער האט צוגעזאגט אז ער וועט אסאך העלפן אז דער בנין זאל ווערן אויפגעבויט ווי אמשנעלסטן. ער האט אבער פארלאנגט, אז אלע באבובער חסידים, ווי אויך די עלטערן פון די תלמידי הישיבה, זאלן זיין בייהילפיג אין דעם גרויסער אונטערנעמונג.

מען האט טאקע באלד צוזאמען געפופן דעם גאנצן עולם צו אן אסיפה, וואו יעדער האט זיך זעהר ווארים אנגערופן מיט שיינע סכומים,

בנין פון דער באבובער ישיבה אויף 963 פארק פלעיס

און מען האט זיך גענומען בויען דעם נייעם בנין. דאס בויען איז געגאנגען זעהר שנעל, ווייל מר. גרין האט געברענגט זיינע ארבעטער, אזוי אז אין פארלויף פון א קורצער צייט האבן מיר געהאט א שיינעם פארטיגן בנין, וואס האט ענטהאלטן צעהן שיינע ליכטיגע קלאס-צימערן, א הערליכן גרויסן עס-זאל, און א שיינע קאך. עס פארשטייט זיך אז דאס בויען און זארגן אז אלעס זאל ווערן גרייט פאר די קינדער אריינצוגיין לערנען האט פארנומען אסאך פון מיין צייט, און דערצו אונערמידליכער כח און מיה, אבער צוזעהנדיג מיט פארגעניגן ווי אונזער מוסד וואקסט לשם ולתפארת בליעה"ר, האבנדיג שוין ב"ה העכער פינף הונדערט תלמידים אין עטליכע צוואנציג קלאס-צימערן, האט אונז אריינגעגעבן כח, מוט און קוראזש, ווייטער אנצוגיין מיט דער הייליגער ארבעט פון צוריק אויפציען אידישע דורות על דרך ישראל סבא.

פראגע: **קענט איהר אביסל איבערגעבן דאס געפיהל, פון דעם וואס מען האט שוין ענדליך געוואוינט במחיצתו פון כ"ק רבינו זצוק"ל?**

ענטפער: ווי פריער דערמאנט, האט זעהר א קליינער עולם פון אונז געקענט פארן אויף א שבת אדער יו"ט צו דער וועסט-סייד מיטהאלטן די תפילות און די טישן מיט'ן רבי'ן זצ"ל ווייל עס איז פשוט נישט געווען קיין פלאץ פאר א גרויסן עולם אין דעם קליינעם הויז וואס באבוב האט דאמולס פארמאגט. וען מיר זענען שוין אמאל געקומען אויף א שבת אדער אויף די צווייטע טעג סוכות, זענען מיר געשלאפן אין קעלער פונעם הויז, אויף מיליטערישע צוזאמלייג-בעטלעך. אזוי אז עס איז בכלל נישט געווען א דבר השוה לכל נפש פאר יעדעם צו קומען. אמת, אז דאס רוחניות'דיגע פארגעניגען איז געווען אויסערגעווענליך גרויס, אבער מיר האבן

דעמאלטס נאכנישט געהאט דעם עולם וואס איז געווען גרייט פאר דעם. נאך א אורזאך פארוואס מען איז דעמאלטס אזוי זעלטן געקומען, וויבאלד רוב עולם, שרידי חרב פונעם גרויזאמע קריג, האבן אין יענער צייט אנגעהויבן אויפצושטעלן שטובער, און עס איז געווען שווער אוועקצופארן פון דערהיים און איבערלאזן א שטוב מיט קליינע קינדער, איבערהויבט ווען איינער האט געוואוינט אין א געגענט מיט אן אומגעוואונשענעם עלעמענט.

אינגאנצן אנדערש איז אבער געווען דא אין קרוינהייטס, ווען דער עולם האט געוואוינט מער צוזאמען. עס איז געווען לייכט צו קומען פון בראנזוויל, פון דער אנדערע זייט איסטערן-פארקווע, פון פלעטבוש, פון בעדפארד-סטייווענסענט, און אפילו פון ווילאמסבורג פלעגן מיר קומען יו"ט צופיס, כאטש עס האט גענומען א שעה מיט א האלב, אבער עס איז אלעס געווען כדאי. דערביבער ווען רבינו זצ"ל איז געקומען קיין קרוינהייטס האבן מיר ממש אויפגעלעבט.

צורת כ"ק רבינו זצ"ל אין קרוינהייטס

דא האבן מיר באקומען הדרכות אין תורה, אין עבודה, אין חסידות, אין חינוך הבנים, און אויף יעדן שריט און טריט פון לעבן. עס האט אונז צוריקגעשטעלט מיט פופצן-צוואנציג יאר צוריק, און ערווענקט אלטע זכרונות פון אונזער הייליגן רבי'ן דעם קדושת ציון זצוק"ל הי"ד און פון דעם באבוב פון אמאל, ווען מיר האבן געהאט די זכי' צו הערן ימים נוראים פון כ"ק רבינו זצ"ל די הייליגע תפילות, אדער יו"ט סוכות

דעם געהויבענעם הלל, די נענועים, די הושענות, און די ערליכע הקפות אין שמחת תורה.

איך דערמאן זיך, ווען איך בין אמאל געשטאנען בשעת הלל און די נענועים נעבן א היימישן אשפיצינער-יונגערמאן פון פלעטבוש, וועלכער האט דעמאלטס דאס ערשטע מאל - זייט ער איז אנגעקומען קיין אמעריקע - געדאוונט די ערשטע טעג סוכות ביים רב ז"ל, האב איך באמערקט ווי עס רינען טרערן פון זיינע אויגן... נאך הלל וועגדט זיך צו מיר דער אשפיצינער יונגערמאן: "עס איז שוין יעצט זיבצן יאר זינט איך האב דאס לעצטע מאל געהערט אין מיטגעלעבט אזא הלל און אזעלכע נענועים, ווען איך בין געווען אין באבוב ביים רב זכרונו לברכה (כ"ק מרן אדמו"ר מהרב"צ זצ"ל הי"ד בעל קדושת ציון). איך האב די אלע יארן נישט געגלויבט - נישט אין די יארן ווען איך האב געשמאַכטעט אין די קאנצענטראציע-לאגערן און אפילו נישט אין די שפעטערע יארן - אז איך וועל נאך אמאל זוכה זיין צו הערן א הלל מיט אזא מתיקות, מיט אזויפיל הארץ, מיט אזויפיל נשמה. - ברוך שהחינו וקימנו לזמן הזה!".

ווען מיר פלעגן גיין צופיס די צווייטע נאכט פסח פון ווילאמסבורג קיין קרוינהייטס (נאכ'ן אפרעכטן די ערשטע העלפט פונעם סדר אינדערהיים - און אנקומען געווענליך צום בענטשן), מיטצוהאלטן די צווייטע העלפט פונעם סדר מיט רבינו הק' זצ"ל, איז דאס אויך געווען פאר אונז אן אויסערגעווענליכע רוחניות'דיגע איבערלעבונג. אן איבערלעבונג וואס האט אונז דערמאנט די ערליכע סדרים אין באבוב ביי אונזער הייליגן רבי'ן דעם קדושת ציון זצ"ל הי"ד, און אן אויפוואכונג פאר אונזערע נשמות, אז 'עוד באבוב חי'...

יא! דאס איז געווען קרוינהייטס! דאס איז געווען דאס ארט וואו מיר האבן געלערנט - דורך די הייליגע תורות און ערליכע זמירות שירות ותשבחות ביי די לעכטיגע טישן - ווי אזוי עס דארף אויסצוזעהן

א שבת'דיגער טיש. דא האבן מיר געלערנט ווי אזוי מען צינט חנוכה ליכט מיט אזויפיל התלהבות. דא האבן מיר מיטגעלעבט דאס געהויבנקייט פון א לוסטיגן פורים. דא האבן מיר געהאט א געלעגנהייט מיטצוהאלטן יעדן מוצש"ק די פראכטפולע מלוה מלכה'ס, ביי וועלכע מען האט זיך אנגעזאפט מיט חסיד'ישע מוסר-השכל'דיגע מעשיות, און פארצייטישע עובדות פון צדיקים וחסידים תלמידי בעש"ט הק' זי"ע.

ועל כולם זענען געווען די גרויסע דערגרייכונגען פון אונזער הייליגער ישיבה אין קרוינהייטס, און דער גרויסע נחת וואס מיר האבן געהאט ווען מיר האבן צוגעזעהן ווי עס מערן זיך בלע"ה פון טאג צו טאג די צאל קינדער אין אונזער מוסד, און מיר האבן די זכי' זיי צו ערציען בדרך התורה והחסידות, אזוי ווי מיר האבן צוגעזעהן פארצייטענס אין דער אלטער היים. - יעדער נייע צוגאב האט אונז פארשאפט גרויס נחת, און דערהויבן אונזער גייסט מעלה מעלה. אט למשל ווען מיר האבן געקויפט דעם ערשטן באס צו פירן די קינדער אין חדר, איז די שמחה געווען אין לשער. א קליניקייט? מיר האבן שוין אונזער אייגענעם באס! און ווי גרויס איז געווען אונזער פרייד ווען מיר זענען ב"ה אריינגעגאנגען לערנען אין אונזער נייעם בנין אויף 'פארק פלעיס', און אזוי וויטער און וויטער זענען מיר כסדר געווארן אנגעזעטיגט מיט שמחה און נחת, זעהנדיג די פירות פון אונזער שווערע הארעוואניע צוריק אויפצושטעלן דאס וואס די דייטשע רשעים ימ"ש האבן אזוי בייזוויליג פארשטערט.

אין אלגעמיין איז די תקופה פון קרוינהייטס געווען א גרויסע רוחניות'דיגע הצלחה פאר'ן אויפבוי און פאר דער צוקונפט פון דעם באבובער חסידות, סיי אויף דער געביט פון די חינוך פון אונזערע קינדער, און סיי פאר אונז אינגעלייט, באקומענדיג די אמת'ע הדרכה בתורה, עבודת השי"ת, און חסידות.

פראגע: **וואס איז געווען די סיבה פארוואס דער באבובער הויף האט זיך שפעטער אוועקגעצויגן פון קרוינהייטס קיין בארא פארק?**

ענטפער: מען איז געווען געצווינגען דערצו, און עס האט זיך גענומען פון דעם וואס רוב פון די בנינים אין אונזער געגענט פון קרוינהייטס (וואו דער באבובער הויף האט זיך באזעצט), זענען געווען הויכע 'עלעוועיטער'-הייזער. אונזער היימישער עולם האט אלעמאהל געזוכט צו באקומען דירות אויף די נידריגערע שטאקן, (כדי מען זאל זיך נישט דארפן ארויפשלעפן שבת אזויפיל שטאק), און אויף די העכערע שטאקן האבן געווואוינט, אדער ארענטליכע גויים, אדער עלטערע אמעריקאנער אידן (וועלכע האבן ליידער געגוצט דעם 'עלעווייטאר' אין שבת).

מיט דער צייט זענען די אויבערשטע דירות ליידיג געווארן, און עס האבן זיך אריינגעצויגן דארט אזעלכע עלעמענטן, וואס מען האט פשוט מורא געהאט צו פארן מיט זיי צוזאמען אין 'עלעווייטאר'. מען האט געמוזט אנהייבן אכטונג געבן כסדר אויף די קינדער וועו זיי זענען געווען אין דער גאס. מען האט איינגעזען אז מען מוז פון דא אוועקגיין און טרעפן א מער צוגעפאסטער פלאץ פאר'ן באבוב'ער הויף. פון אלע פארשלאגן האט מען אויסגעקליבן די געגענט פון בארא פארק אלס דעם פאסיגסטן פלאץ פאר אונזערע מוסדות, און פאר דער וואוינונג פון רב זצ"ל.

וויבאלד דער אויבנדערמאנטער מר. גרין האט געדינט אזוי געטריי פאר באבוב ביים בויען דעם בנין אין קרוינהייטס, האט מען איהם אויך געגוצט ביים אויפבויען דעם נייעם בנין אין בארא פארק, פאר דעם בית המדרש אין די תלמוד תורה. עס איז בכלל נישט געגאנגען לייכט צו שאפן די נויטיגע סומעס פאר דעם גרויסן פראיעקט, אבער ענדליך נאך אסאך מאטערניש, האט כ"ק רבינו זצ"ל

באוויזן צו שאפן דאס געלט. מען האט צוביסליך אריבערגעצויגן אלעס קיין בארא פארק, דאס בית המדרש, דעם וואונונג פון כ"ק רבינו זצ"ל, און אלע אונזערע מוסדות הק'. שבועות שנת תשכ"ז לפ"ק, איז געווען דער ערשטער יום טוב וואס כ"ק רבינו זצ"ל האט געפראווען אין בארא פארק.

זיבצנטער קאפיטל
מחנה שלוה - מחנה גילה

זיבצנטער קאפיטל

מחנה שלוה - מחנה גילה

באשלוס צו גרינדן זומער קעמפ פאר יונגלעך / געטראפן א פאסיגע ארט פאר די קעמפ / די דריי שותפים פון דער קעמפ / 'מחנה שלוה' - צווייטער חסיד'ישער זומער קעמפ / טאג טעגליכע ווערטשאפט אין מחנה שלוה / מיט וואס מיר האבן באשעפטיגט די קינדער אין 'מחנה שלוה' / באזוכן פון כ"ק מרן אדמו"ר זצ"ל אין קעמפ / אפקויף פון האטעל פאר מחנה גילה / 'מחנה גילה' פרייווילידזש אנגעפירט דורך 'לעידיס-אקזילערי' / פארוואלטער פון מחנות שלוה און גילה אינייגעם / מחנה גילה ציהט אוועק צוליב גרויס ענגשאפט / חצרות באבוב האלט ביי פינאנציעלע צוזאמען ברוך / כ"ק רבינו זצ"ל באשטימט קאמיטע פאר "עמערגענסי קאמפיין" / שליכטונג פון חובות פאַלט ארויף אויף מיר / פראבלעם געלעזט נאך עטליכע יאר שוועדע הארוואניע

פראגע: **וועלן איז אויפגעקומען דעם געדאנק צו גרינדן א זומער קעמפ? און ווי אזוי איז צושטאנד געקומען דאס אפקויפן און אנפירן דערמיט?**

ענטפער: קודם כל איז כדאי צו באמערקן, אז אין די ערשטע יארן וואס מיר האבן זיך באזעצט אין אמעריקע, האבן בכלל נישט עקזיסטירט קיין חסיד'ישע קעמפס. אויב עס איז שוין געווען איינער וועלכע עס האט יא געהאט די מעגליכקייט צו באצאלן דעם פרייז פאר א זומער 'קעמפ', האט ער געשיקט זיינע קינדער אין אזעלכע קעמפס וואס איז געווען געאייניגט פאר קינדער וועלכע זענען געקומען פון מער מאדערנע היימען.

מיר האבן באשלאסן אויפצושטעלן א אייגענם קעמפ, וועלן עטליכע פון אונזערע תלמידים, פון חסיד'ישע שטובער, האבן געווייזלט איין זומער אין איינעם פון די מאדערנע 'קעמפס', און נאכ'ן זומער, וועלן זיי זענען צוריקגעקומען, האט מען דערקענט גאר א גרויסע

ענדערונג אין זייער גאנצע אויפפירונג. דער זומער האט געהאט אן השפעה אויף זיי, אז זיי זאלן זיך נישט אויפיהרן לויט דעם גייסט און לויט דעם התנהגות אויף וועלכע מיר האבן געארבעט א גאנץ יאר. מיר האבן איבעגעגעבן פאר כ"ק מרן אדמו"ר זצ"ל איבער די ענדערונג וואס מיר האבן באמערקט אויף די קינדער וועלכע זענען געווען זומער אין די אנדערע קעמפס, און מיר האבן דערביי פארגעשלאגן אז אפשר וואלט געווען א גוטע געדאנק אז מיר זאלן אליינס עפענען א קעמפ פאר אונזער תלמידים.

כ"ק רבינו זצ"ל האט רעאגירט: "עס טוט מיר שטארק וויי דאס צו הערן, און איך האב דערפון גרויס עגמת נפש. די ריכטיגע לעזונג וואלט זיכער געווען צו האבן אן אייגענעם קעמפ. אבער ווי אזוי קענען מיר אפילו טראכטן פון אזא זאך, אין א צייט וועו מיר מוטשען זיך אזוי שטארק צו דעקן אונזערע טאג-טעגליכע הוצאות".

דעם קומענדיגן זומער וועו איך האב באגעגענט ר' צבי אלימלך קארנרייך נ"י, (מיר זענען דעמאלטס געווען צוזאמען אין 'מאונטענדעיל'), האב איך איהם דערציילט דעם אינהאלט פונעם שמועס וואס מיר האבן געהאט מיט כ"ק רבינו זצ"ל איבער אויפמאכן א היימישן קעמפ. דערביי האב איך איהם איבערגעגעבן וויי שטארק עס איז רצון קדשו פון רב ז"ל צו גרינדן א היימישן קעמפ, און ווי וויכטיג ער האלט אז דאס וועט זיין א טובה פאר דעם חינוך פון אונזערע קינדער. אבער מען קען אפילו נישט קלערן דערווען, צוליב דער שאלה פון 'כסף מנלן'?

ר' הערש מילך, דער געטרייער און איבערגעגעבענער באבובער חסיד, הערנדיג דעם פראבלעם, איז ער געווארן זייער איבערגענומען, און נאכ'ן ארייטראכטן א שטיקל צייט, זאגט ער צו מיר: "יוסף שמואל, לאמיר ארום פארן אין די 'קאנטרי', און אנהייבן זוכן א פלאץ פאר א קעמפ. - וועגן געלט וועלן מיר שפעטער זארגן".

געזאגט און געטוהן. מיר האבן זיך פארבינדן מיט א מעקלער אינעם שטעטל 'ליבערטי', און מיר זענען צוזאמען ארומגעפארן זעהן פארשידענע פלעצער, ביז מיר זענען אנגעקומען קיין 'פורנדעיל', און געזעהן א פלאץ וואס מיר האבן געקלערט אז עס וואלט געווען פאסיג פאר אונזער צוועק. דער פלאץ איז אמאל געווען א האטעל, און ווי‌באלד עס איז שוין געשטאנען ליידיג עטליכע יאר אומבאנוצט, האט מען גענדארפט אריינלייגן זעהר אסאך ארבעט, עס זאל קענען זיין גרייט זיך צו באנוצען דערמיט פאר א קעמפ, דערביער איז דער פרייז געווען גאנץ מעסיג. אבער... אלעס וואלט געווען פיין און וואויל, וועו נישט דאס וואס מען האט געמוזט אראפלייגן פיר און צוואנציג טויזענט דאלער 'קעש' כדי דאס אפצוקויפן, אויסער דעם חודש'ליכע 'מאָרטגעטש'.

מיר האבן געטראכט א לאנגע ווייל‌ע וואס צו טוהן, ביז עס איז ר' הערש מילך'ן איינגעפאלן א געדאנק, אין וועלכע ער האט פארגעשלאגן: "היות א קעמפ ברענגט יעדעס יאר אביסל ריווח, אויב אזוי לאמיר עס קויפן בשותפות. איך בין גרייט צו געבן אכט טויזענט דאלער, דו וועסט געבן אכט טויזענט דאלער, און די ישיבה וועט אויך אריינלייגן אכט טויזענט דאלער, און יעדער וועט זיין א דריטל שותף".

מיר האבן איבערגעגעבן אונזער פלאן פאר'ן רבי'ן ז"ל, און אט וואס רבינו זצ"ל האט געענטפערט: "דער פלאן געפעלט מיר זעהר גוט. פשוט פאר דעם, ווייל אויב פריוואטע מענטשן וועלן דאס אנפירן וועט עס זיך זיכער פירן אויפ'ן בעסטן און שענסטן אופן. אבער ווי אזוי זענען מיר בכח צוזאמענצושטעלן אזא סומע געלט? אפילו בלויז די אכט טויזענט דאלער אויף דעם חלק פון דער ישיבה, קען איך נישט זעהן פון וואו מיר קענען דאס שאפן".

מיר האבן איינגעזעהן, אז אויב ווילן מיר קויפן דעם קעמפ, האבן מיר נישט קיין אנדערע ברירה ווי צו בארגן די אכט טויזענט דאלער

פאר דעם חלק פון דער ישיבה. מיר האבן טאקע אזוי געטוהן. איך האב געבארגט ביי מיינע קרובים א טייל פונעם געלט וואס איך האב געדארפט אריינלייגן פאר מיין חלק, און אויך א טייל פונעם חלק פון דער ישיבה, ר' הערש מילך האט אויך געבארגט א טייל פאר'ן חלק פון דער ישיבה, און א קליינעם טייל האבן מיר באקומען פון רבי'ן ז"ל. אויף דעם קומענדיגן זומער, שנת תשי"ז לפ"ק, האט שוין באבוב פארמאגט אן אייגענעם קעמפ פאר אינגלעך, וועלכע האט געטראגן דעם נאמען "מחנה שלוה". דאס איז געווען דער צווייטער חסיד'ישער קעמפ אין די 'קעטסקיל' בערג, נאכ'ן קעמפ "ערוגת הבושם" פון צעהלים. קיין שום אנדערער חסיד'ישער קעמפ האט נאך דעמאלטס נישט עקזיסטירט.

פראגע: **האט איהר זיך פארנומען מיט אנפירן די ארבעט פון קעמפ שלוה צוזאמען מיט ר' הערש מילך נ"י?**

ענטפער: ר' הערש מילך איז בכלל נישט געווען אקטיוו אין קעמפ. בעפאהר דער ערשטער זומער סעזאן האט זיך אנגעהויבן, האב איך אהינגעברענגט ארבייטער אויפצופרישן דעם קעמפ. וויבאלד דער פלאץ איז געווען שטארק נאכגעלאזט און פארנאכלעסיגט, איז די ארבעט געווען אויסערגעווענליך שווער. און כאטש די הויפט פראבלעמען האט מען הערשט געזעהן ווען די קינדער זענען אנגעקומען אין קעמפ, האבן מיר מיט השי"ת הילף אויך דאס בייגעקומען.

אויך דאס אנפירן מיט'ן קעמפ זעלבסט איז נישט געווען לייכט. מיר האבן נישט געהאט קיין שום ערפארונג אין דעם געביט, און דערצו האבן מיר אפילו נישט געהאט פון ווען זיך צו לערנען, ווייל ווי געזאגט האט נאך דעמאלטס נישט עקזעסטירט קיין שום אנדערע היימישער זומער-קעמפס. (אויסער דער צעהלימער קעמפ וועלכער איז געגרינדעט געווארן מיט אין יאהר פריער).

דעם ערשטן זומער האבן מיר טאקע נישט געהאט קיין סאך אינגלעך אין קעמפ, אבער מיר האבן אריינגעלייגט במשך דעם זומער אסאך כח און מיה, ווייל מיר האבן געוואלט אז די קינדער און די עלטערן זאלן האבן א גוטן איינדרוק און זיין צופרידן, כדי דער קעמפ זאל באקומען א גוטן נאמען.

די ארבעט אנצופירן מיט'ן טאג טעגליכע ווערטשאפט, האב איך איינגעטיילט צווישן מיר און יבדלח"ט מיין פרוי ע"ה. זי האט איבערגענומען די פאראנטוואַרטליכקייט פון די קאך, ד.ה. איינקויפן אלע עסנווארג, אכטונג געבן אז אלע מאלצייטן זאלן זיין געשמאק און צוגעגרייט אין צייט, און דערנאך אכטונג געבן אויף די קינדער אין עס-זאל ביים עסן. עס איז כדאי דא צו דערמאנען ש"ב ר' אפרים לאנדוי ע"ה ויבדלח"ט זיין פרוי תחי', וועלכע האבן אנגפירט מיט דער קאך אויף זעהר א געטרייען אופן, און אונז זעהר אסאך געהאלפן אין יענער יארן ווען מיר זענען געווען אין קעמפ.

מיין פרוי ע"ה האט אויך אכטונג געגעבן אויף דער ריינקייט פון די שלאף צימערן, און אויף יעדען 'קעמפער' באזונדער. איהר ארבעט איז געווען פיהלפארביג, ווייל מיר האבן געהאט אין קעמפ קינדער פון פינף יאר אלט און העכער, אויף וועמען מען האט כסדר געמוזט אכטונג געבן אז זיי זאלן זיין ריין און וואַרים אנגעטוהן, ספעציעל ווען עס איז געווען א קאלטער טאג אינדערויסן. אזוי אויך איז מיין פרוי ע"ה געווען די 'נורס' פון קעמפ, און באהאנדלט אלע געזונטהייט פראבלעמען ביי די קינדער.

מיין אויפגאבע איז געווען אכטונג צו געבן אויף אלע טעכנישע זאכן. צום ביישפיל: עס זאל זיין גענוג וואסער אין די 'פאָמפס' (מיר האבן געהאט אייגענע וואסער-פאָמפס). דער שווים-באַסיין (סווימינג-פול) זאל זיין אין ארדנונג, די 'פרידזשידערס' און די אויוועגס

אין דער קאך זאלן פונקצינירן ווי עס דארף צו זיין. דער גאנצער 'פלאָמבינג-סיסטעם' זאל זיין אין גוטן צושטאנד, און בכלל אז אלעס זאל זיך פירן אין בעסטן ארדנונג.

איך האב געזארגט אז מיר זאלן האבן טויגליכע מלמדים און גוטע מדריכים, פארהערט יעדער וואך די קינדער, און אכטונג געגעבן אז אלעס זאל זיך פירן ברוחניות אויפ'ן בעסטן אופן, אזוי ווי עס פאסט פאר א באבובער קעמפ. אויך איז געווען מיין אויפגאבע, צו איינקאסירן די געלטער פון די עלטערן, באצאלן אלע הוצאות, און פירן אלע חשבונות.

אבער די הויפט שווערקייט איז געווען, דאס וואס איך האב געמוזט איינפארן יעדע איינצ'יגער וואך קיין קרוינהייטס. איך האב דאס געמוזט טוהן צוליב דעם וואס מען האט דעמאלטס נאכנישט געקענט באקומען געווייסע פראדוקטן אין דער 'קאונטרי'. אבער די הויבט סיבה פון מיין איינפארן איז געווען, צו זארגן אז אלעס אין דער ישיבה אין שטאט זאל זיין אין ארדנונג, וויל סוף כל סוף זענען רוב פון די קינדער געבליבן אין שטאט. כאטש אז צו זיין א גאנצן זומער אין קעמפ האט נישט געקאסט מער ווי הונדערט און פופציג דאלער, איז דאס אויך געווען א סומע וואס רוב עלטערן האבן זיך נישט געקענט ערלויבן, ממילא זענען די קינדער געבליבן אין שטאט, און די לימודים אין דער ישיבה זענען ווייטער אנגעגאנגען אזוי ווי א גאנץ יאר.

פראגע: **וועלכע האט איהר צוריקגעצאלט דאס געלט וואס איהר האט אייך געבארגט פאר זיך און פאר דער ישיבה?**

ענטפער: עס האט געדויערט עטליכע יאר. די צאל פון 'קעמפערס' זענען בס"ד געשטיגן פון יאר צו יאר, און די הוצאות אין

די יארן שפעטער זענען שוין נישט געווען אזוי גרויס ווי אין די ערשטע יארן, האב איך נאך עטליכע יאר באוויזן צו באצאלן אונזערע חובות, און אפילו אנגעהויבן ארויסצונעמען אביסל ריווח.

ר' הערש מילך נ"י, האט מיך באלד אין דער ערשטער צייט געבעטן, אז ער וויל ארויסגיין פון שותפות, און איך זאל איהם אויסצאלן דאס געלט וואס ער האט אריינגעלייגט. דאס איז דעמאלטס געווען א שווערע זאך, ווייל נישט איך און נישט די ישיבה האבן דעמאלטס פארמאגט די אכט טויזענט דאלער כדי איהם אויסצוצאלן, אבער לויט ווי איך האב פאראויס געזעהן אז דער קעמפ וועט אי"ה ברענגען ריווח, און מיט די הסכמה פון רב ז"ל, האב איך געבארגט ביי עטליכע מענטשן דאס געלט, און אנגעקויפט ר' הערש מילך'ס חלק פאר דער ישיבה, אזוי אז די ישיבה האט געהאט צוויי טיילן אין קעמפ און איך האב געהאט איין חלק. ווי לאנג איך האב געפירט דעם קעמפ, זענען טאקע צוויי דריטל פון דעם ריווח געווען פאר דער ישיבה, און איין דריטל פאר מיר. פון די צוויי דריטל ריווח האב איך שוין אין די לעצטע יארן, אפילו געקענט דעקן א שיינעם חלק פונעם דעפיציט אין דער ישיבה.

פראגע: **מיט וואס האט איר באשעפטיגט די קינדער במשך די זומער טעג אין 'מחנה שלוה'?**

ענטפער: וועז די עלטערן וועלכע האבן געשיקט זייערע קינדער אין קעמפ פלעגן מיך פרעגן די שאלה 'וויפיהל שעה לערנט מען אין קעמפ?' האב איך זיי שטענדיג געענטפערט: 'מיר לערנען מיט די קינדער פיהר און צוואנציג שעה אין טאג!', און איך פלעג זיי מסביר זיין וואס איך מיין, ווי פאלגנד. ביי יעדע זאך וואס מען טוט אין קעמפ,

טוען מיר לערנען און מדריך זיין די קינדער, יעדעס מאהל אין אן אנדערן געביט. ביים דאוונען לערנט מען זיי ווי אזוי די עבודת התפלה בי״א חסידי׳ש אינגל דארף אויסצוזעהן, בשעת׳ן עסען לערנט מען זיי ווי אזוי אן ערליכער איד איז עוסק אין עבודת אכילה - נישט חלילה מיט קיין פראסטקייט, דאס זעלבע ביים שפילן, שפאצירן, שמועסן, און ביים לייגן זיך שלאפן, אלעס ווערט באגלייט מיט אן השגחה, און עס ווערט געלייגט א שטארקן דגוש אויף יעדע פון די זאכן. דאס איז טאקע איינע פון די אויפטוהען און דער שיינקייט פון די זומער-חדשים אין קעמפ, אז דאס געבט א געלעגנהייט מחנך צו זיין די קינדער אין זייערע יונגע יאהרן, אויף אזעלכע זאכן וואס עס קומט נישט אויס במשך די אנדערע חדשים פון יאהר.

פארשטייט זיך אז מען האט געהאט כתות צום לערנען אין ׳מחנה שלוה׳. דעם ערשטן זומער זענען ארויסגעפאהרן בלויז דריי מלמדים, הרב ישראל משה גערמאן ע״ה, הרב אברהם העפטלער ע״ה, און הרב שמואל הכהן קוואדראט ע״ה, ווייל עס זענען נאך נישט געווען אזויפיל אינגלעך (די אנדערע מלמדים זענען אלע געבליבן אין שטאט, און פארגעלערנט ווי א גאנץ יאהר). די קומענדיגע יאהרן, ווען אסאך מעהר קינדער זענען געקומען קיין ׳מחנה שלוה׳, האט זיך דער צאהל אנגעשטעלטע וועלכע זענען ארויסגעקומען אין קעמפ, פילפאכיג פארגרעסערט.

אין די ערשטע צייטן איז נישט געווען קיין ׳ראש המדריכים׳, נאר איך אליינס האב דאס אויך געטוהן. במשך דעם זומער האבן מיר גענומען די קינדער אויף פארשידענע קלענערע אויספלוגן, ווי צום ביישפיל צו א היסטארישן ׳שלאס׳ (Fort) אין די שטאט דעלעווער, וואו מען האט געקענט זעהן ווי אזוי דאס פארצייטישע לעבן האט אויסגעזעהן, ס׳איז געווען דארט א שמידט, א מענטש וואס האט געמאכט לעכט, א.א.וו. איינמאל א זומער האט מען גענומען די קינדער

צו א גרעסערן אויספלוג, למשל קיין וואשינגטאן, אדער צו א גרויסן טעכנאלאגישן אויסשטעל אין מאנטריאל. איר זאלט אבער נישט מיינען אז עס איז ח"ו געווען א הפקר וועלט. איך פלעג ארויספאהרן צו די ערטער מיט עטליכע טעג פריער, און אפגעדינגען א פלאץ וואו די קינדער זאל קענען דאוונען און עסן, און אלעס זאל זיין אויסגעהאלטן על צד היותר טוב.

וויבאלד די מדריכים אין 'מחנה שלוה' האבן געארבעט זעהר שווער א גאנצע וואך, און אויך שבת, האב איך זיי יעדן ערב שבת נאכמיטאג באפרייט פון די ארבעט אויף עטליכע שעה, און איך האב צוזאמענגענומען אלע קינדער, טיילמאל קרוב צו צווי הונדערט און פופציג אויף אמאל, אין בית המדרש, אהן קיין 'עיר קאנדישן', און געלערנט מיט זיי פארשידענע אינטרעסאנטע ידיעות, ווי מעביר סדרה זיין, סיפורי צדיקים, שירות ותשבחות, ווי אויך האט מען צוזאמען געזאגט שיר השירים, און זיך געגרייט צום שבת קודש ווי עס פאסט פאר חסיד'ישע קינדער.

עס איז אויך כדאי צוצוגעבן, אז אין צוגאב צו דעם אינגל קעמפ, האבן מיר במשך הזמן אויך צוגעדינגען א צווייטן פלאץ, נישט ווייט פון 'מחנה שלוה', פאר די בחורים. דארט האבן הרב ר' יהושע זאב זאפערן ז"ל משב"ק, צוזאמען מיט יבדלח"ט הרב עזרי' זושא פאללמאן שליט"א מנהל פון די מתיבתא, משפיע געווען תורה וחסידות אויף די בחורים במשך א גאנצן זומער, און עס איז געווען א זעהר גרויסן תועלת - ברוחניות ובגשמיות.

שנת תשל"ד לפ"ק, ווען איך האב מעהר נישט געפיהרט דעם קעמפ, האט מען אויסגעדינגען א קעמפ אין 'עלענווייל', און א יאהר שפעטער, שנת תשל"ה לפ"ק, האט מען אפגעקויפט א קעמפ אין 'סאוט פאלסבערג', וואו 'מחנה שלוה' געפונט זיך ביז צום היינטיגן טאג.

פראגע: **ווען פלעגט כ"ק מרן אדמו"ר זצ"ל באזוכן אין 'מחנה שלוה'?**

ענטפער: בדרך כלל פלעגט כ"ק מרן רבינו זצ"ל קומען באזוכן איין מאהל א זומער. די באזוכן פלעגן זיין זעהר דערהויבן, און די קינדער אין קעמפ האבן אסאך קונה געווען דערפון. געווענליך האט מען שוין א צייט פריער געוואוסט בערך ווען דער רב זצ"ל וועט ערשיינען אין קעמפ, און מ'האט געמאכט די פאסיגע הכנות דערצו.

ווען כ"ק מרן רבינו זצ"ל איז אנגעקומען אין קעמפ, פלעגן די קינדער שטיין אויסגע'שורה'ט ביי די צוויי זייטן פונ'ם שאסיי - אנגעטוהן בבגדי שבת, מיט פענדלעך אין די הענט - און מיט גרויס התרגשות געווארט אויפ'ן אנקום פון רב זצ"ל. ווען דער רב איז אנגעקומען נאהנט צום קעמפ, האבן די קינדער אלעמאל באגריסט דעם דערהויבענעם גאסט מיט'ן היימישן ניגון 'קול רנה וישועה באהלי

כ"ק רבינו זצ"ל אויף א באזוך אין מחנה שלוה
(אויף לינקס פון כ"ק רבינו זצ"ל ווערט געזעהן דער פאטיקער רב זצ"ל)

צדיקים', דערנאך האט דער רב זכרונו לברכה שלום גענומען ביי יעדן איינעם פון די יונגלעך, און זיך אפגעשטעלט ביי אסאך פון זיי, נאכגעפרעגנדיג זיך אויף זייערע עלטערן, וכדומה.

דורך אויס די באזוכן אין 'מחנה שלוה', פלעגט כ"ק מרן אדמו"ר זצ"ל ארומגיין אין אלע קלאסן, און געבן א באזונדערן שמועס אין יעדע כיתה. אזוי אויך איז דער רב זכרונו לברכה ארומגיין אין די שטיבן וואו די קינדער זענען געשלאפן, זיך אומצוקוקן ווי אזוי עס זעהט אויס דאס ריינקייט און מסודר'דיגקייט פון די קינדער, און אויב עס האט געדארפט א תיקון האט דער רב זצ"ל געמאכט א באמערקונג, אדער אפילו געגעבן א גאנצן שמועס דערוועגן, און בדרכי נועם מעורר געווען אויף דעם.

געווענליך פלעג איך זיין שטארק פארנומען בשעת די באזוכן, צו מאכן זיכער אז אלעס קלאפט, ממילא געדענק איך נישט צופיל ענינים פון דעמאלטס. צווישן די זאכן וואס איך געדענק אבער יא איז, אז דער רב זכרונו לברכה פלעגט זיך הארציג באדאנקען פאר די מלמדים און מדריכים, פאר יעדן פון זיי באזונדער, אויף די שווערע ארבעט וואס זיי לייגן אריין אין די קינדער. אויך פלעגט דער רב זצ"ל אלעמאל אריינגיין אין די קאך, און כאפן א שמועס מיט'ן קעכער, אים צו באדאנקן פאר'ן צושטעלן נארהאפטיגע מאכלים פאר די קינדערלעך, און ארויסברענגען ווי וויכטיג דאס עסן איז פאר זייער רוחניות'דיגע הצלחה.

נאך לאנגע שעה'ן פון זיך אנזעטיגן מיט די טייערע פערל וועדטער און דברי הדרכה פון כ"ק רבינו זצ"ל, האבן זיך די קינדער ווידעראמאל אויסגעשטעלט אין א שורה, און דער רב זכרונו לברכה האט זיך הארציג געזעגנט פון זיי, איבערלאזנדיג ברכות און השפעות טובות, וואס האבן זיך געשפירט אויף לאנגע טעג, וואכן, און חדשים שפעטער.

פאר די פונ'ם יונגערן דור, וואס ווייסן מן הסתם נישט פון דעם, איז כדאי צו באמערקן, אז ס'איז געווען צוויי זומער'ס, איין מאהל שנת

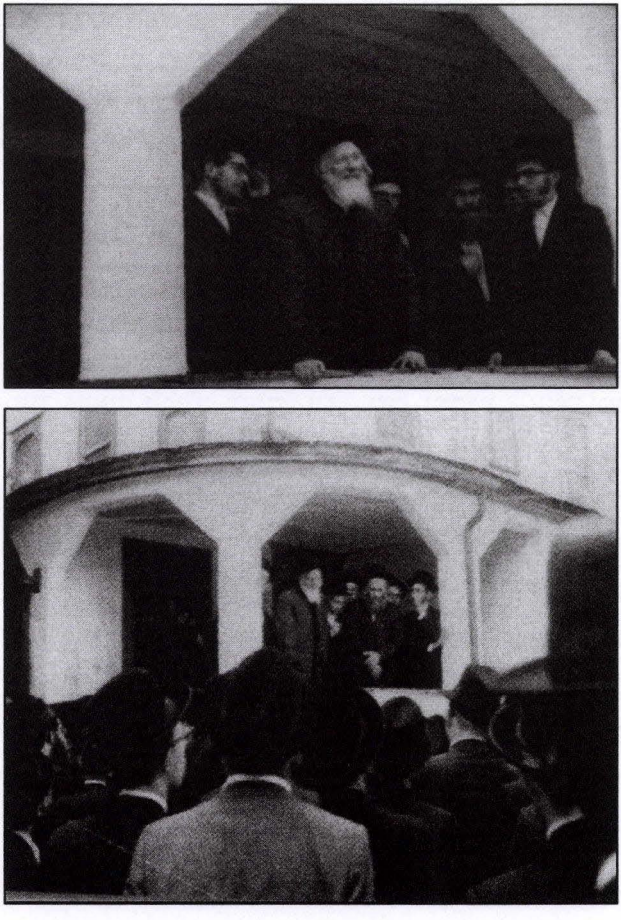
תשי"ט לפ"ק, און איין מאהל שנת תשכ"ב לפ"ק, וועז ד' אב - די יארצייט פון כ"ק מרן אדמו"ר האמצעי זצ"ל הי"ד בעל קדושת ציון, איז אויסגעפאלן שבת פרשת דברים-חזון, וואס כ"ק מרן אדמו"ר זצ"ל האט געפראווען דעם שבת-יארצייט אין 'מחנה שלוה'.

בעיקר געדענק איך די פרטים פון דעם שבת-יארצייט שנת תשכ"ב לפ"ק. עס איז דעמאלטס געקומען צו פאהרן א גרויסער עולם אינגעלייט און בחורים, וועלכע זענען אממייסטענס איינגעשטאנען אין אן אפגעדינגענם גרויסן הויז נעבן 'מחנה שלוה'. טייל היימישע אידן וועלכע האבן געהאט זומער וואוינונגען אין די אומגעגנט פון 'מחנה שלוה', אבער ווייטער ווי א תחום שבת פון קעמפ, האבן געמאכט אן עירוב תחומין פאר שבת, און זענען געקומען צו גיין שבת בייטאג צו די הייליגע תפלות און טישן.

דער גאנצער שבת איז געווען איין שטיק התרוממות הנפש. לכבוד די יומא דהילולא פון אביו הק' כ"ק מרן אדמו"ר האמצעי זצ"ל הי"ד, האט כ"ק מרן אדמו"ר זצ"ל געדאווענט אלע תפילות פארן עמוד מיט גרויס השתפכות הנפש, זינגענדיג די ארציגע ניגונים פונ'ם גרויסן בעל ההילולא זי"ע. (מיט תפלת מנחה ערב שבת, און תפלת המוספין, האט דער רב זצ"ל מכבד געווען אחיו הגה"צ מפאקשעווניץ זצ"ל). ביי די געהויבענע טישן במשך דעם גאנצן שבת קודש האט מען זוכה געווען צו הערן נפלא'דיגע דברי תורה, דברי אלקים חיים, לכבוד דעם גרויסן און הייליגן טאג, סיי ליל שבת קודש (געדרוקט אין ספה"ק ליקוטי כרם שלמה ח"א עמוד שיא-שטו), און סיי בייטאג ביים קידוש (געדרוקט אין דעם אלטן קובץ 'שערי ציון' פון חודש תמוז-אב תשכ"ב עמוד ד-ה).

אזוי אויך האט מען שבת נאכמיטאג ביים גרויסן 'פירות טיש' זוכה געווען צו הערן ווי כ"ק אדמו"ר זצ"ל האט - כמנהגנו - געזינגען 'שמו מפארים', און ביי דעם זעלבן טיש האט מען ברבים געמאכט דעם סיום הש"ס, און כ"ק רבינו זצ"ל האט געזאגט א הערליכן הדרן. מוצאי

שבת האט זיך דער רב זצ"ל געוואשן ברבים צו סעודת מלוה מלכה, צו וועלכע עס זענען געקומען צו פאהרן גאהר א גרויסער ציבור, חוץ די פילע געסט וואס האבן מיטגעהאלטן דעם גאנצן שבת. דער רב זכרונו לברכה האט דעמאלטס במשך לאנגע שעה'ן דערציילט סיפורי צדיקים, און געשמועסט ענינים פון פארצייטנס, בפרט זאכן וואס ער האט געהאט מקובל מפי אביו הקדוש זצ"ל הי"ד.

איך שטיי נעבן כ"ק מרן אדמו"ר זצוק"ל מבאבוב ביי א שמועס
פאר די בחורים און אינגלעך אין מחנה שלוה ד'באבוב

דער אומפארגעסליכער שבת ד' אב אין קעמפ האט איבערגעלאזט א טיפן רושם בייַ יעדן וואס איז דארט געווען - בפרט בייַ די קינדער. פאר א גרויסן טייל פון די יונגלעך איז דאס געווען דאס ערשטע מאהל וואס זיי האבן מיטגעהאלטן א טיש אין באבוב, און פילע פון זיי האבן דעמאלטס, אנגעקניפט א שטארקן התקשרות, און זענען געווארן זעהר אדוק אין כ"ק מרן רבינו זצ"ל. אסאך היימישע אינגעלייט, פון די שופרא דשופרא בייַ אונז אין בית המדרש, זענען נתקרב געווארן קיין באבוב בייַ אט די אומפארגעסליכע באזוכן פון רב זצ"ל אין 'מחנה שלוה', און רעדן נאך עד היום הזה מיט נאסטאלגיע דערוועגן.

פראגע: **ווען האט מען געעפענט 'מחנה גילה' פאר די מיידלער, און ווער האט עס אנגעפירט?**

ענטפער: שנת תש"כ לפ"ק, דריי יאר נאכדעם וואס מען האט געעפענט מחנה שלוה, האבן מיר איינגעזעהן אז עס זעהר וויכטיג צו האבן א קעמפ אויך פאר די היימישע מיידלער. עס האט זיך דאן געמאכט א געלעגנהייט, אז מען האט געקענט קויפן א האטעל אויף דער אנדערע זייט פון 'פורנדעיל' פאר זעהר א ביליגן פרייז. איך האב שוין דעמאלטס געהאט אנגעזאמלט א פאהר דאלער אויפ'ן חשבון פון דער ישיבה, און מיט נאך א קליינע הלוואה, האבן מיר געקויפט דעם פלאץ פאר מחנה גילה. דארט בין איך שוין נישט געווען קיין שותף, דער קעמפ האט אינגאנצען געהערט פאר באבוב.

די טאג טעגליכע וועריטשאפט פונעם קעמפ איז געווארן אנגעפירט דורך פרויען פון דער 'לעידיס-אקזילערי', וועלכע האבן פרייוויליג געטוהן די ארבעט בשלימות און מיט גרויס געטריישאפט. די ערשטע עטליכע יאר, כאטש איך בין נישט געווען שטענדיג דארט

אויפ'ן פלאץ, בין איך אבער אהינגעפארן יעדן טאג, איינס אדער צוויי מאל, און געזארגט אז אלעס זאל זיין אין ארדנונג. איך האב איינגעקויפט אלעס וואס מען האט געדארפט, געפיהרט אלע געלט חשבונות פון די הוצאות און הכנסות, און אכטונג געגעבן אויף די גוי'אישע ארבעטער אז זיי זאלן טוהן זייער ארבעט. דער עול איז געפאלן אויף מיר, ווייל מיר האבן נישט געהאט צופיל מיידלעך אין מחנה גילה, ממילא האבן מיר זיך נישט געקענט ערלויבן צו באצאלן פאר א באזונדערן מנהל. אבער מיט דער צייט האבן מיר שוין געדונגען א מנהל וועלכער האט איבערגענומען דאס גאנצע אחריות פון אנפירן דעם קעמפ, אבער די פינאנציעלע זאכן האב איך נאך אפילו שפעטער געפירט.

עטליכע יאר שפעטער, וועו דער קעמפ איז שוין געווארן צו קליין, צוליב דעם וואס די צאל מיידלעך איז פון יאר צו יאר געווארן אלס מער און מער, האבן מיר פארקויפט דעם קעמפ, און מיט דעם געלט, און מיט נאך קרוב צו צוואנציג טויזענט דאלער, וועלכע מיר האבן צוזאמען געשטעלט, האט מען געקויפט דעם נייעם פלאץ, וואו מחנה גילה געפונט זיך ביז צום היינטיגן טאג. אין דעם נייעם פלאץ בין איך נאך געווען בתוך הדברים די ערשטע צוויי-דריי יאר. איך האב געארבעט צוזאמען מיט די מנהלים, ביז אלעס איז געשטעלט געווארן אין ארדענונג. דערנאך האב איך מיך מער נישט געמישט, אויסער וועו עס איז אויפגעקומען עפעס א שווערער פראבלעם, און מען האט געבעטן מיין הילף צו באשליסן וואס צו טוהן. אזוי אויך וועו כ"ק רבינו זצ"ל האט מיך נאר געבעטן אז איך זאל איבערנעמען געוויסע ערנסטע געלט-פראבלעמען וועלכע האבן זיך געשאפן אין אלגעמיין אין די באבובער מוסדות, האב איך קיינמאל נישט אפגעזאגט.

פראגע: **קענט איהר געבן א ביישפיל פון א אינטערנעמונג וואו איהר האט געשליכטעט אזא געלט-פראבלעם?**

ענטפער: דאס ערשטע מאל איז עס געווען אין די לעצטע יארן וואס מיר זענען געווען אין קרוינהייטס, וועו מיט איינמאל האבן זיך פארמאכט אלע קוואלן, פון וואו מען האט זיך געפלעגט צו בארגן געלט, צו דעקן די כסדר וואקסענדע חובות פון דעם 'צענטראלע אפיס' (פון וואו מען האט גענומען די אויסגאבן פאר חצר הקודש, און נאך פארשידענע אינטערנעמונגען). דער סיסטעם ביז דעמאלטס איז געווען, אז מען האט זיך געבארגט ביי ראובן און באצאלט פאר שמעון, געבארגט פון לוי און באצאלט פאר ראובן, וחוזר חלילה. ביי א טייל האט מען באקומען די הלוואה אהן פראצענט און ביי א טייל מיט פראצענט, און אסאך מאל אפילו מיט הויכע פראצענטן.

געווענליך האט כ"ק רבינו זצ"ל געדרופן זיינע באקאנטע, ידידים וחסידים און געבעטן ביי זיי א הלוואה, אויב זיי האבן באווילִיגט, איז בנו כ"ק מרן אדמו"ר מהרנ"צ זצ"ל געפארן נעמען דעם 'טשעק', אריינגעלייגט אין באַנק און געדעקט די טעגליכע חובות. ביי געווִיסע מענטשן האט שוין כ"ק מרן אדמו"ר מהרנ"צ זצ"ל אליין געהאט קרעדיט, און דער רב זצ"ל האט שוין נישט געדארפט רופן.

דאס איז אזוי אנגעגאנגען ביז עס איז געקומען צו א מצב אז אלע טירן וואו מען האט זיך ביז יעצט געקענט בארגן, האבן זיך צוגעמאכט, און מען האט שוין נישט געהאט מער פון וואו צו בארגן. דאס האט פאראורזאכט אז מען האט נישט געקענט באצאלן די חובות וועלכע זענען שוין געווען פעליג, ממילא האבן שוין די אנדערע בעלי חובות אויך אנגעהויבן צו פאדערן זייער געלט - כאטש זייער חוב איז נאך נישט געווען פעליג, און עס איז געווארן א גרויסער פראבלעם וועלכע מען האט פשוט נישט געוויסט ווי אזוי צו באשיידן.

כ"ק רבינו זצ"ל האט דאן פאררופן אן אסיפה פון עטליכע חשוב'ע און איבערגעגעבענע חסידים, און געבעט אז זיי זאלן מאכן אן "עמערגענסי קאמפיין" צווישן היימישן עולם, כדי צו העלפן באצאלן די חובות. די קאמיטע האט אנגעהויבן שאפן גרעסערע געלטער, און געהאפט אז דער עול פון די חובות וועט ווערן לייכטער. אבער נאך צוויי חדשים האבן זיי באמערקט אז דער מצב האט זיך כמעט גארנישט געענדערט. דער רבי האט נישט קיין מנוחה, ער איז שטארק באזארגט, ר' נפתלי'טשי [כ"ק מרן אדמו"ר מהרנ"צ זצ"ל] גייט אויך ארום א גאנצען טאג פארצווייפלט, צוליב דעם וואס די לאַגע האט זיך גארנישט פארבעסערט ביז יעצט, און נאך מער אז מען זעהט נישט קיין שום אופן ווי אזוי מען זאל זיך קענען ארויסזעהן פון דעם שווערן מצב.

די קאמיטע איז געגרינדעט געווארן נאך פסח, און זיי זענען געווען טעטיג ביז נאך שבועות. ווען עס איז געקומען זומער, האבן זיי איינגעזעהן אז זיי וועלן נישט קענען מאכן א לעזונג צו דעם פראבלעם פון די חובות. האבן זיי באשלאסן אריבערצוקומען אין קעמפ שלוה, און מיך צורעדן איך זאל זיך אריינלייגן אין דער ארבעט, און פראבירן צו שליכטן דעם חובות-פראבלעם. דאס איז געווען אנהייב זומער - און א צייט וואס די ארבעט אין קעמפ איז זעהר שווער. ווען זיי זענען אנגעקומען אין קעמפ, האט מען מיך געלאזט וויסן אז עס זענען געקומען עטליכע אידן וועלכע ווילן מיך זעהן. איך בין דעמאלטס געווען שטארק פארנומען, אבער איך האב מיך אוועקגעזעצט מיט זיי אין דער 'לאַבי', נייגעריג צו הערן וואס זיי האבן צו זאגן.

ווי איבער'רעש'ט בין איך אבער געווארן, ווען איך האב געהערט דעם פלאן איבער וואס זיי זענען געקומען צו מיר. זיי זאגן מיך: "היות כ"ק רבינו זצ"ל האט אונז געבעטן צו העלפן פטור ווערן פון די גרויסע חובות אין וועלכע מען איז ליידער אריינגעפאלן אין פארלויף פון די לעצטע פאהר יאר, האבן מיר זיך טאקע אונטערגענומען דאס צו טוהן.

אבער מיר זעהן אז אליין וועלן מיר נישט קענען באווייזן אויסצוגלייכן דעם פראבלעם, דעריבער האבן מיר באשלאסן דיך צו בעטן איבערצונעמען די זאך, און מיר זענען זיכער אז דו וועסט עס אי"ה קענען ברענגען אין ארדנונג".

איך האב זיי געגעבן צו פארשטיין, אז איך קען בשום אופן נישט נעמען אויף מיר אזא עול, אין א צייט וועו איך בין אזוי שטארק פארנומען מיט דעם קעמפ און מיט דער ישיבה, איבערהויבט אז איך זעה בכלל נישט אויף וועלכע אופן איך וועל זיך קענען פארמעסטן מיט אזויפיל חובות, וואס א קאמיטע פון זעקס חשוב'ע און טיכטיגע סוחרים האבן נישט געקענט באהאנדלן.

זעלבסט פארשטענדליך אז זיי האבן נישט געוואלט נעמען מיין "ניין" פאר אן ענטפער, און געבעטן איך זאל נאכאמאל איבערקלערן די גאנצע ענין, ווייל עס האנדלט זיך איבער דער צוקונפט פון די באבובער מוסדות, און כ"ק רבינו ז"ל האט שטארק מורא עס זאל חלילה נישט ארויסקומען פון דער פרשה א חילול השם, דעריבער בעטן זיי אז איך זאל דאס אלעס נעמען אין באטראכט, און זיי האפן אז וועו זיי וועלן צוריקקומען אין עטליכע טעג ארום, וועלן זיי הערן פון מיר א פאזיטיווע תשובה...

דעם קומענדיגן טאג האט דער רב זצ"ל מיך אנגערופן אויפ'ן טעלעפאן, און געפרעגט וועו איך פאהר אריין קיין ברוקלין? "אויב עס איז זעהר וויכטיג, קען איך קומען נאך היינט" - האב איך געענטפערט. "ניין, איך וויל דיך נישט עקסטרע מטריח זיין - עס קען ווארטן ביז מארגן אדער אפילו א טאג שפעטער" - האט דער רב ז"ל געענטפערט.

צומארגנס בין איך געקומען קיין קרוינהייטס, און באלד אריינגעגאנגען צום רב ז"ל. כ"ק רבינו זצ"ל האט געהייסן איך זאל מיך זעצן, אבער וועו איך בין נאך אלס געבליבן שטיין, האט דער רב ז"ל

מיר געזאגט: "אז מען וויל עפעס אדורך שמועסן מיט ישוב הדעת, דארף מען זיך אוועקזעצן". בלית ברירה האב איך מיך אוועקגעזעצט, און דער רב ז"ל האט מיר פארגעשטעלט דעם שרעקליכן פינאנציעלן מצב אין וועלכע באבוב געפונט זיך ביים היינטיגן טאג. דאס גרויסע עגמות נפש וואס ער האט, אז מען קען נישט צוריקצאלן די בעלי חובות זייער גועלט, און דעם גרויסן חילול השם וואס דאס קען חלילה גורם זיין. דער רב ז"ל האט צוגעלייגט, אז ער וויסט אז דאס וועט נישט זיין קיין גרינגע זאך, צו נעמען אויף זיך אזא שווערן עול, אבער ער זעהט נישט קיין אנדערן אויסוועג, און ער איז כמעט זיכער אז איך וועל עס מיט השי"ת הילף אדורכזעצן. דער רב ז"ל האט מיך פארזיכערט: "איך וועל דיר אי"ה שטיין צו דער האנט מיט וויפיל איך וועל נאר קענען. אויך די קאמיטע וועט דיר שטארק צוהעלפן, און אלע צוזאמען וועלן מיר מיט דעם אייבערשטנס הילף מצליח זיין".

צום סוף האט די רעביצין ע"ה מיך אוועקגערופן אין דער זייט, און געבעטן איך זאל רחמנות האבן, וויל די גאנצע פרשה האט געהאט א אומגעוואונטשענע ווירקונג אויפ'ן רבי'נס געזונט: "דער רבי איז שטארק באזארגט. ער עסט זייער וויניג, ער איז שוין א גאנצע וואך נישט געשלאפן אין א בעט... נאר ער טראכט כסדר ווי אזוי באצאלט מען די בעלי חובות". איך האב איינגעזעהן אז איך האב נישט קיין ברירה, און איך מוז איבערנעמען דאס עסק, און טוהן דאס בעסטע וואס איך קען פאר דער טובה פון רב זצ"ל, און פאר דער טובה פון באבוב.

פראגע: **ווי אזוי זענט איהר טאקע צוגעגאנגען צו דעם פראבלעם?**

ענטפער: איך בין באלד אריבערגעגאנגען צו כ"ק מרן אדמו"ר מהרנ"צ זצ"ל, און מיר האבן אנגעהויבן צו מאכן פארשידענע פלענער

ווי אזוי צו באהאנדלן די חובות און ווי אזוי צו פירן די פינאנצן פון היינט און ווייטער. ערשטנס, האב איך געוואלט וויסן וויפיל עס באטרעפן די חובות, און ווי אזוי זעהן אויס די הוצאות און הכנסות פון דעם 'צענטראלע אפיס'. עס האט זיך ארויסגעשטעלט אז די הוצאות באטרעפן צווישן 160 און 170 טויזענט דאלער א יאר, און די הכנסות ארום 100 טויזענט דאלער א יאר. בנוגע די חובות האט מען יעצט נאכנישט געקענט וויסן גענוי וויפיל עס באטרעפט, אבער עס זעהט אויס אז עס מען רעדט פון ארום א האלב מיליאן דאלער. (עס האט זיך שפעטער ארויסגעשטעלט אז די חובות זענען געווען העכער 700 טויזענט דאלער).

ווי‌באלד איך האב שוין געווויסט אומגעפער די ציפערן איבער וועלכע מיר וועלן זיך דארפן צו באַפאַסן, האט מען אנגעהויבן טראכטן ווי אזוי גייט מען ווייטער צו, צו דעם גאנצן עסק. מיר זענען געקומען צום באשלוס אז מיר מוזן ארבעטן אויף אלע פראָנטן. קודם דארף מען פארגרעסערן די הכנסות אויף פארשידענע אופנים, און גלייכצייטיג פארמינערן די הוצאות, כדי די חובות זאלן נישט ווערן אלס גרעסער און גרעסער. ווידער איבער די חובות, האבן מיר באשלאסן אז מיר זאלן זיך פארשטענדיגן מיט יעדן מַלוה באזונדער, און זעהן מיט איהם אדורכצוקומען, עס זאל זיין גוט פאר ביידע צדדים.

איך האב דעמאלטס איבערגענומען דעם פינאציעלן טייל פון דעם 'צענטראלע אפיס', און די קאנטראל איבער אלע הוצאות און הכנסות. עס זענען געווען אזעלכע וואס זענען מיט דעם נייעם סיסטעם נישט געווען זעהר צופריידן, אבער ליידער איז דאס געווען דער איינציגער וועג ווי אזוי מען האט געקענט באפרייען באבוב פון די גרויסע חובות, און אוועקשטעלן די מוסדות אויף פרישע און געזונטע יסודות.

מען האט טאקע באלד אנגעהויבן ארבעטן אויף אלע געביטן. מיט דער צייט האט מען פארקלענערט די הוצאות מיט פופציג טויזענט

דאלער א יאר, ווי אויך פארגרעסערט די הכנסות מיט כמעט דעם זעלבן סכום. מען איז אדורכגעקומען מיט די בעלי חובות, מיט יעדען אויף אן אנדערן אופן. א טייל בעלי חובות, נאכדעם וואס מען זיי מסביר געווען דעם אויסערגעווענליך שווערע פינאנציעלן-מצב אין וועלכע מיר געפונען זיך, האבן זיי גענצליך מוחל געווען זייערע חובות. אנדערע האבן מוחל געווען די העלפט, און די אנדערע העלפט זאל מען קענען אויסצאלן חודש'ליך אין קלענערע סכומים אויף א לענגערע צייט. דערנאך זענען געווען אזעלכע בעלי חובות וועלכע האבן כסדר באקומען פראצענטער אויף זייער געלט, האבן זיי יעצט אראפגערעכענט פון זייער חוב די אלע פראצענטער וואס זיי האבן באקומען. גלייכצייטיג האט דער רב זצ"ל זעהר אסאך געהאלפן מיט שאפן גרעסערע געלטער, און אויך די קאמיטע האט געהאט א גרויס חלק אין אדורכפירן דעם גאנצן פלאן. סוף כל סוף, נאך עטליכע יאר פון שווערע ארעוואניע, פון אוועקגעבן אסאך צייט, כח, און מיה, איז מען ב"ה פטור געווארן פון אלע חובות.

אכצנטער קאפיטל
גראטעווען קרית באבוב פון פינאנציעלן צוזאמענבראך

אכצנטער קאפיטל

געראטעוועט קרית באבוב פון פינאנציעלן צוזאמענבראך

רעזיגנאציע פון ארבעט אין באבובער מוסדות / פארשלאג פון א מעקלער צו גרינדן קרית באבוב / בראשית-יארן אין קרית באבוב / די חובות האלטן אין איין וואקסן / מיינונג-פארשידנהייטן איבער ארנטליכקייט פון מעקלער / שליח פעסטגעשטעלט אז דער מעקלער איז א שווינדלער / איך פאר קיין ארץ ישראל אויסגלייכן חובות / באריכט אז שליחות איז ערפילט

פראגע: **וועלן אין פארוואס האט איהר אויפגעגעבן דאס ארבעטן אין די באבובער מוסדות?**

ענטפער: דאס איז געווען אין יאר תשל"ב לפ"ק (למספרם 1972), נאכדעם וואס איך האב פארענדיגט די ארבעט פון לעזן די חובות אין דעם 'צענטראלע אפיס' (ווי געשילדערט באריכות אין דעם פריערדיגן קאפיטל), בין איך אריינגעגאנגען צו כ"ק רבינו זצ"ל, און געבעטן אז צוליב פערזענליכע סיבות וויל איך פארלאזן מיין פאָסטן אין די מוסדות און גיין זוכן אן אנדערע פרנסה. דער רב ז"ל האט נישט געוואלט הערן דערפון, און מיר געזאגט: "יעצט, נאכדעם וואס דו האסט געטוהן לעצטענס פאר באבוב, פאר מיר, פאר ר' נפתלי [כ"ק מרן אדמו"ר מהרנ"צ זצ"ל], ווילסטו אונז איבערלאזן? איך מיין די זאלסט די זאך נאכאמאל גוט איבערטראכטן, און צוריקקומען אין א פאר טעג".

וויבאלד איך האב שוין ביי מיר כמעט ווי אנגעקלערט אז איך רעזיגניר, דאך האב איך אבער נישט געוואלט טוהן א זאך וואס איז קעגן דעם רצון פון כ"ק רבינו זצ"ל, דעריבער האב איך באשלאסן

אריבערצוגיין צו ר' נפתלי זצ"ל [כ"ק מרן אדמו"ר מהרנ"צ זצ"ל], און בעטן ער זאל פועל'ן ביים רב ז"ל מיך צו באפרייען פון דעם אמט. ער איז טאקע באלד דעם קומענדיגן טאג אריבערגעגאנגען צו רבינו זצ"ל, אדורכגעשמועסט דעם ענין, און ערלעדיגט אז איך זאל קענען אפלאזן מיין פאסטן אין דער ישיבה.

איך בין באלד אריינגעגאנגען צום רב זצ"ל און נאכאמאל געבעטן צו פארשטיין מיין באשלוס, עקלערנדיג דערביי אז איך טוה עס נאר ווייל איך האב נישט קיין אנדערע ברירה. ביי דער געלעגנהייט האב איך אויך איבערגעגעבן צו רבינו זצ"ל א באנק ביכל אין וועלכע עס איז געווען העכער 55 טויזענט דאלער (א גרויסער סומע אין יענע צייטן), וועלכע איך האב צונויפגעזאמלט אין די לעצטע עטליכע יאר פאר די מוסדות.

דער רב זצ"ל האט מיר געזאגט דאס פאלגענדע: "איך האב אלעמאל געוויסט אז איך קען מיך אויף דיר פארלאזן, און עס טוט מיר זעהר לייד אז עס האט זיך געשאפן אזא מצב אז דו מוזט אוועקגיין פון דיין ארבעט אין באבוב. אבער אין זאך וויל איך דיר זאגן, דו גייסט טאקע אוועק פון באבוב, אבער באבוב וועט פון דיר קיינמאל נישט אוועק גיין...". דער רב ז"ל האט פארגעזעצט: "בנוגע דעם באנק-ביכל, - דערווייל האלט עס ביי דיר, איך וועל דיר שוין זאגן וואס צו טוהן דערמיט ווען עס וועט קומען די ריכטגע צייט".

איך האב דעמאלטס אנגעהויבן זוכן א נייע קוואל פון פרנסה. (כאטש מיין פרוי ע"ה האט גאנץ שיין פארדינט, דאך האבן מיר פון דעם נישט געקענט האבן קיין גאנצע פרנסה). אבער ממש באלד נאכדעם איז אויפגעקומען דער פראבלעם מיט קרית באבוב, און איך האב געדארפט פארן קיין ארץ ישראל.

פראגע: **וואס איז געווען דער 'פראבלעם' מיט קרית באבוב?**

ענטפער: עס איז א לאנגע געשיכטע. אבער עס איז כדאי דאס צו דערציילן, כדי מ'זאל האבן א שטיקל באגריף ווי אזוי קרית באבוב איז געגרינדעט געווארן, און וויסן די אלע שווערקייטן וואס מען איז אדורכגעגאנגען זינט מען האט געלייגט דעם גרונד-שטיין פאר אונזער שטעטל אין ארץ ישראל.

איידער עס איז געגרינדעט געווארן דאס שטעטל קרית באבוב, האבן מיר כמה וכמה פעמים געהערט פון כ"ק רבינו זצוק"ל, ווי ער האט זיך באקלאגט אז מיר טוהן גארנישט פאר די היימישע אידן וואס וואוינען אין ארץ ישראל. זיי זענען ליידער צעזייעט און צעשפרייט איבער'ן לאנד, און אפילו אויב זיי אליין האבן נאך א שטיקל שייכות מיט אונז, ווערן אבער זייערע קינדער ליידער אינגאנצען אפגעפרעמד פון באבוב, און עס וואלט געווען זייער א וויכטיגע זאך צוזאמען צו נעמען אלע היימישע אינגעלייט אויף איין ארט, און אזוי ארום אויפוואַכן בייַ זיי די זכרונות פון דעם באבוב פון אמאל, אין וועלכע זיי זענען אויפגעצויגן געווארן, און צו וועלכע זיי זענען אלעמאל געווען אזוי נאנט צוגעבינדען.

איך געדענק נישט גענוי ווען דאס איז געווען (פאר תשי"ט), ווען עס איז געקומען א איד, א סוחר פון ארץ ישראל, מיט א פאָרשלאג, אז מען קען באקומען פון דער רעגירונג א גרויסען שטח לאנד בחינם, אויף וועלכע מען קען בויען א גאנץ שטעטל, און דערונטער אלעס וואס א שטעטל דארף האבן, ווי למשל א ביהמ"ד, א ישיבה, א מקוה, גשעפטן, און אפילו א מושב-זקנים פאר עלטערע אידן. - איך בין נישט געווען אריינגעמישט אין די פארהאנדלונגען, אבער איך האב געהערט אז מען האט באשלאסן אנצונעמען זיין אנבאָט, צו בויען א שטעטל מיט דעם נאמען "קרית באבוב" אין דער פאָרשטאָט פון בת ים.

קורץ נאכדעם, אין חודש חשון תשי"ט לפ"ק, האט זיך דער רבי ז"ל ארויסגעלאזט אין וועג מיט א שיף צו פארן קיין ארץ ישראל. נאכ'ן זיך אויפהאלטן אין לאנדאן אויף א קורצע צייט, איז מען בשעה טובה אנגעקומען קיין ארץ ישראל אנהייב חודש כסלו. דינסטאג פ' וישב האט מען צוזאמענגענומען דעם גאנצן היימישן עולם אויף דעם גרויסן זאמדיגן באדן אין בת-ים, און געלייגט דעם גרונד-שטיין פאר דעם נייעם באבוב'ער שטעטל בארצינו הקדושה.

מ'האט דעמאלטס אנגעהויבן בויען די ערשטע עטליכע הייזער, און גלייכצייטיג א שיין גרויס בית המדרש (וועלכעס ר' יהושע פרישוואסער ע"ה פון לאנדאן, דער שוואגער פון רב זצ"ל, האט מנדב געווען). עס האט נישט לאנג געדויערט, און א טייל בנינים זענען געווארן גרייט פאר די נייע איינוואוינער. אבער ממש נאר בנינים מיט דירות. נישט קיין גאסן, נישט קיין געשעפטן, נישט קיין טעלעפאנען.

אויב מען האט געוואלט קויפן א שטיקל ברויט אדער אביסל מילך, האט מען געמוזט גיין איבער די זאמדן ביז קיין בת-ים, ממילא זענען נישט געווען צופיהל מענטשן וועלכע זענע געווען אינטערסירט אהין צו קומען וואוינען. אפילו וען מען האט פארגעשלאגן צו פארקויפן די דירות פאר א זעהר ביליגע פרייז, כמעט חצי בחינם, האט דאס אויך נישט צופיהל געהאלפן אז די היימישע אידן זאלן וועלן אהינקומען וואוינען, וויל עס האט זיך פארלאנגט צו דעם א גרויסע מאָס מסירת נפש.

וואס האט יא עפעס געהאלפן, איז געווען דאס וואס דער דאברער רב, הג"ר אברהם ענגלארד ז"ל, וועלכער איז דעמאלטס געווען רב אין א שוהל אין יפו, האט משפיע געווען אויף עטליכע פון זיינע מתפללים (נישט דוקא מאנ"ש), אז זיי זאלן זיין די נחשון בן

עמינדב'ס, און קומען וואוינען קיין קרית באבוב. נאכדעם האבן שוין עטליכע היימישע יונגעלייט אויך אנגעהויבן קומען, און קרית באבוב האט זיך אנגעהויבן צו אנטוויקלען. דער בנין הישיבה און די 'דארמאטארי' איז אויך שוין געווען כמעט געענדיגט, און כ"ק רבינו זצ"ל האט געשיקט פון אמעריקע, אין יאר תשכ"ג לפ"ק, די ערשטע גרופע בחורים, און מיט דעם געגרינדעט די ישיבה "קדושת ציון", פון וועלכע דער דאברער רב ז"ל איז געווען דער ראש ישיבה.

קרית באבוב תשכ"ד. פון רעכטס צו לינקס: כ"ק רבינו זצ"ל,
הרה"ח ר' אלי' שארף ע"ה, דאברער רב זצ"ל

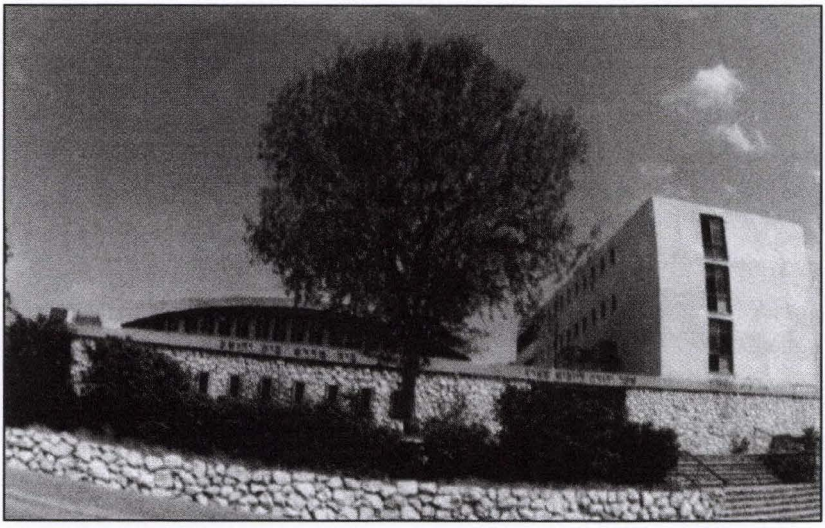
נישט לייכט איז געווען דאס לעבן פאר די ערשטע בחורים אין ארץ ישראל. די שלאָף-צימערן זענען נאך געווען ווייט פון צו זיין גרייט פאר די בחורים צום שלאפן. פון 'עיר-קאָנדישען' איז מאן דכר שמי'. דער חדר אוכל איז געווען אין דעם בנין פון דער מקוה. דאס עסן איז אויך נישט געווען על צד היותר טוב. צו טעלעפאנירן אהיים קיין אמעריקע, האט זיך אויך נישט יעדער געקענט ערלויבן, ראשית האט יעדעס געשפרעך געקאסט פון אכט ביז צען דאלער, ושנית איז נישט געווען אזוי לייכט צוצוקומען צו א טעלעפאן. דעריבער האבן טאקע די ערשטע קבוצה בחורים וועלכע זענען געווען אין קרית באבוב כמעט גאנצע צוויי יאר, זעהר זעלטן געריידט מיט זייערע עלטערן. אבער טראץ דעם אלעם, האבן די בחורים געהאט א גרויסן תכלית, און א שטארק התעלות אין לימוד התורה, יראת שמים, און חסידות.

די השפעה פון דאברער רב ז"ל איז געווען אויסערגעווענליך גרויס. צי איז עס געווען ביים לערנען, צי ביים דאוונען, און באזונדער ביי די שבת'דיגע סעודות האבן זיך זיינע שמועסן טיף איינגעקריצט אין די יונגע מוחות פון די בחורים, און עס האט אפילו געהאלפן אויף שפעטער, וועו די בחורים זענען שוין צוריקגעקומען קיין אמעריקע.

ווי אויך האט אסאך געהאלפן די ערשטער קבוצה בחורים, אונזער אומפארגעסליכער ידיד ר' שלמה בארבער ע"ה, און יבלח"ט זיין פרוי זאל זיין געזונט, וועלכע האבן אזוי שטארק מקרב געווען אלע בחורים אין די שווערע אומשטענדן, און זיי געמאכט פיהלן כמעט אזוי ווי אינדערהיים. אויב א בחור איז חלילה געווארן קראנק, אדער עס האט איהם עפעס געפעלט, איז עס געווען 'משפחת בארבער' וועלכע האבן זיך מיט איהם מטפל געווען און געזארגט פאר זיין וואוילזיין.

דאס שטעטל איז צוביסליך געוואקסן בכמות ובאיכות. מען האט שוין געגרינדעט א תלמוד תורה פאר די אינגלעך, א בנות-ציון פאר די מיידלעך, א שיינע נייע מקוה, ווי אויך עטליכע געשעפטן, פאר

עסנוואַרג, פאר פרוכט און גרינצייג א.ד.ג. גלייכצייטיג איז אויך פארטיג געווארן דער בנין פאר דעם מושב-זקנים פאר עלטערע מענטשן (וואס האט געזאלט אריינברענגען א גרויסן ריווח, און קענען דעקן מיט דעם א טייל הוצאות פונעם שטעטל).

בנין פון ישיבת קדושת ציון אין קרית באבוב

דער פראבלעם איז אבער געווען, אז אזוי ווי קרית באבוב האט זיך אנטוויקלט און געוואקסן, אזוי זענען די חובות אויך געוואקסן, און דער טיכטיגער 'סוחר' פון ארץ ישראל איז רעגלמעסיג געקומען צום רבי'ן ז"ל נאך געלט. יעדעס מאל איז ער געקומען מיט אנדערע אויסריידן און מיט נייע טאקטיקן פארוואס מען דארף שוין ווידער געלט. ליידער איז עס איהם אלעמאל געלונגען, ווייל קרית באבוב איז געווען זעהר טייער און חשוב ביי כ"ק רבינו זצ"ל, און רבינו האט נישט געוואלט צולאזן אז די בענק אדער אנדערע בעלי חובות זאלן עס חלילה צונעמען.

אבער אלעס האט א שיעור, און 'א ברינע שעפט זיך אויך אמאל אויס'. די חובות זענען ביי אונז אין ניו יארק געווארן אלס גרעסער און

גרעסער, סיי פון די הוצאות פון חצר באבוב, און אויך פון דעם וואס דער 'סוחר' האט כסדר ארויסגעשלעפט גרעסערע סומעס פאר קרית באבוב.

דערווייל האבן מיר נאכאנאנד באקומען פרישע ידיעות פון אונזערע היימישע אידן פון ארץ ישראל, אז אונזער 'סוחר' איז גארנישט אזא ארנטליכער מענטש ווי מיר מיינען... לויט זייערע ידיעות האט ער פאר'משכונ'ט אלעס וואס מיר מיינען אז מיר פארמאגן אין קרית באבוב... דעם מושב-זקנים האט ער פארשריבן אויף זיין אייגענעם נאמען, און ווער ווייסט וויפיל חובות ער איז נאך שולדיג...

מיר האבן איבערגעגעבן די באריכטן צום רבי'ן ז"ל, אבער דער רבי האט געהאלטן אז דאס וואס מיר הערן איז שטארק איבערגעטריבן, וויל ער באווייזט דאך כסדר שווארץ-אויף-ווייס אז אלעס פירט זיך אין בעסטן ארדנונג. איי פארוואס דארף ער שטענדיג נאך און נאך געלט? דאס איז צוליב פארשידענע סיבות וועלכע מען האט נישט געקענט זעהן פון פאראויס און פארמיידן. אבער אלעס וועט זיך אי"ה מסדר זיין על היותר טוב, והכל על מקומו יבוא בשלום.

מיר האבן אבער נישט אויפגעגעבן, און אלס געברענגט פרישע באווייזן פון פארלעסליכע מענטשן, אז מען טאר איהם נישט גלייבן, און אויב מען וועט נישט ווי אמשנעלסטן עפעס טוהן צו ראטעווען קרית באבוב, וועט עס חלילה זיין 'חבל על דאבדין'... נאך עטליכע טעג האט אונז דער רבי ארויסגערופן, און געזאגט אז ער האט באשלאסן צו שיקן א מענטש קיין ארץ ישראל אויף א וואך אדער צווויי, ער זאל פעסטשטעלן וואס עס איז דער אמת. צי איז טאקע דער מצב אזוי שלעכט ווי די מענטשן שטעלן דאס פאָר, אדער האט מען סתם ארויסגעלאזט פאלשע קלאנגן אויף אן ערליכן מענטש.

נאך א 'גורם' אז מען זאל ווי אמשנעלסטן שיקן א שליח קיין ארץ ישראל, איז געווען דער פינאנציעלער מצב אין באבוב דאהי אין

אמעריקע, וועלכע איז געווארן פון טאג צו טאג אלס ערגער, און מען האט געזוכט פארשידענע המצאות ווי אזוי צו פארמיידן א טאָטאַלן צוזאמבראך חלילה (זעה ענדע פון די פריערדיגן קאפיטל).

די שאלה איז נאר געווען וועמען קלויבט מען אויס אלס דעם פאסיגן מענטש פאר אזא וויכטיגע שליחות. עס האט נישט לאנג געדויערט און כ"ק רבינו זצ"ל האט אונז געמאלדן, אז ער האלט אז ר' מענדל בראכפעלד ע"ה וואלט געווען דער פאסיגסטער מענטש פאר דעם. דער רבי האט שוין געוועדט מיט איהם, און ער איז שוין אפילו מסכים צו פארן קיין ארץ ישראל אויף צוויי וואכן, וואו ער וועט פערזענליך זעהן און הערן וועגן דעם מצב אין קרית באבוב, און וואס מען דארף צו טוהן וויטער.

מיט אומגעדולט האבן מיר געווארט אויף ר' מענדל'ס צוריקקומען, און הערן וואס ער האט צו זאגן וועגן דעם גאנצן ענין. ווען ער איז שוין ענדליך צוריקגעקומען, האבן מיר באלד געמאכט אן אסיפה ביים רבי'ן אין שטוב, און אט וואס ער האט דערציילט:

"וואס זאל איך אייך זאגן? וויפיל איהר האט געהערט, וויפיל איהר שטעלט אייך פאָר איבער דעם ערנסטן פינאנציעלן צושטאנד אין קרית באבוב, איז עס ליידער אסאך ערגער און אסאך מער ערנסט. דער 'סוחר' האט זיך אנגעבארגט געלט אין יעדער צווייטער באנק אויף זעהר הויכע פראצענטן, און ווייבאלד ער צאלט נישט, קומען צו פראצענט אויפ'ן פראצענט, און די חובות דאפלען זיך יעדע דריי אדער פיהר יאר. יעדעס הויז, יעדעס שטיקל לאנד, איז פאר'משכונ'ט פאר די בענק".

ער האט באלד צוגלייגט: "אויב וועט מען נישט באלד טוהן עפעס דראסטישע שריט, שוועבט א גרויסע סכנה אז מען זאל אלעס פארלירן...".

צום שלוס האט ער געזאגט: "כאטש דער דארטיגער עולם האלט אז עס איז שוין אפילו יעצט צו שפעט, און מען קען שוין ליידער גארנישט אויפטוהן, אבער לויט ווי איך האב מיך אינטערסירט ביי וויכטיגע פערזענליכקייטן, גלויב איך, אז אויב מען וועט אהינשיקן א טיכטיגן מענטש מיט געלט, איז נאך אפשר דא אויסזיכטן צו ראטעווען דאס שטעטל".

זעלבסט פארשטענדליך, אז ווי שטארק מיר זענען געווארן דערשלאגן פון דעם באריכט, איז כ"ק רבינו זצ"ל אסאך מער צובראכן געווארן הערנדיג די שאקירנדע בשורה. עס האט איהם שטארק באירירט דער טראגישער מצב פון דעם באבוב'ער שטעטל, אויף וועלכע ער האט געלייגט אזויפיל האפנונג, און אין וועלכע ער האט משקיע געווען אזויפיל כח און געלט, און אויך איז ער געווארן שטארק אנטוישט אין דעם 'סוחר', וועלכער האט אונז אזויפיל יארן אויסגענארט, און צום סוף שטעלט זיך ארויס אז ער איז גאר א גענייטער שווינדלער...

די שאלה איז יעצט געווען, וואס טוט מען ווייטער? ווי אזוי קריכט מען ארויס פון דער בלאָטע? מיר האבן נישט געהאט קיין שום עצה צו לעזן דעם פראבלעם, האבן מיר געווארט און געהאפט, אז דער רבי וועט זיכער אויפקומען מיט עפעס א געדאנק וואס מען זאל טוהן מכאן ולהבא. דערווייל איז דער 'פארשוין' ווידער געקומען קיין אמעריקע, אזוי ווי געווענליך ארויסצושלעפן נאך אביסל געלט. דאס מאל איז עס איהם אבער נישט געלונגען, ווייל דער רב זצ"ל האט איהם געגעבן צו פארשטיין אויף א איידלן אופן, אז דאס קען נישט ווייטער אזוי אנגיין. דער רב ז"ל האט איהם געמאלדן: "מיר גייען אהין שיקן א שליח צו ברענגען אין ארדענונג דאס גאנצע עסק".

די זאך האט איהם גארנישט געשמעקט... ער איז געווארן שטארק אין כעס, און אנגעהויבן סטראַשן מיט פארשידענע שרעק-מיטלן... אבער נאכדעם וועו ער האט איינגעזעהן אז דער רבי דערשרעקט זיך

גארנישט, און אז דאס איז שוין א באשטימטע זאך וועלכע ער וועט נישט קענען טוישן, איז ער וויכער געווארן, און ער האט שוין מסכים געווען צו קאאפערירן מיט דעם שליח, אבער בתנאי אז ער מוז קומען מיט געלט.

פראגע: **וועמען האט די רבי זצ"ל דעמאלטס געשיקט קיין קרית באבוב אלס שליח?**

ענטפער: נאך די ימים טובים פונעם יאר תשל"ג, האט כ"ק רבינו זצ"ל מיך געלאזט רופן, און פארגעשטעלט דעם טרויעריגן מצב אין וועלכע 'קרית באבוב' געפונט זיך, און ער האט מיר צוויסן געטוהן אז מען האט באשלאסן אהין צו שיקן א מענטש וועלכער זאל זיך אפגעבן מיט די גאנצע אנגעלעגנהייט, ד.ה. ער זאל זעהן וואס מען קען טוהן צו ראטעווען דאס שטעטל פון די שווערע חובות, און עס אוועקשטעלן אויף שטארקע פונדאמענטן, כדי עס זאל וויטער קענען עקזיסטירן, און זיך פירן אזוי ווי יעדעס אנדערע שטעטל אין ארץ ישראל.

היות עס איז געווען אין דער צייט וועו איך האב - ווי פריער געזאגט - רעזיגנירט פון מיין ארבעט אין דער ישיבה, האט רבינו זצ"ל מיך געבעטן איך זאל זיין דער וואס זאל פארן קיין ארץ ישראל, און דארט זעהן וואס מען קען טוהן פטור צו ווערן פון די חובות, און גלייכצייטיג פטור ווערן פון דעם 'סוחר' וועלכער האט גורם געווען דעם גאנצן קאמפליצירטן פלאָנטער. איך האב נישט געהאט קיין חשק צו נעמען אויף זיך דעם גרויסן עול, וויל איך האב געוויסט אז דאס איז א שווערע אונטערנעמונג, אבער איך האב נישט געקענט זאגן 'ניין', וויל איך האב געזעהן אז דער רבי זצ"ל האט פון דעם גאנצן ענין גרויס עגמות נפש, און אויב איך האב די מעגליכקייט צו העלפן און פארגרינגערן דעם מצב, ליגט אויף מיר א פליכט דאס צו טוהן.

די שאלה איז אבער געווען 'כסף מנלן'? איך קען דאך נישט שליכטן אזעלכע שווערע פראבלעמען אהן געלט, און אפילו מיט געלט דארף מען אויך גרויס סייעתא דשמיא עפעס צו קענען אויפטוהן, אבער זיכער נישט מיט ליידיגע הענט. האט מיר כ"ק רבינו זצ"ל זיך געהייסן דערווייל באנוצען מיט דעם געלט וואס ליגט אוועקגעלייגט אין דעם באנק ביכל, ווי פריער געשילדערט, און ווען מען וועט דארפן מער, וועט ער אי"ה שיקן נאך געלט.

איך האב דאס שליחות איבערגענומען, און געפארן קיין ארץ ישראל. דארט האב איך מיך אויפגעהאלטן כמעט א גאנץ יאר (אויסער וואס איך בין אינדערצווישן געווען עטליכע מאל אינדערהיים אין אמעריקע). איך האב טאקע אנגעהויבן מיט דעם געלט פונעם באנק-ביכל, און שפעטער צובאקומען נאך געלט פון רב זצ"ל, און איך האב ב"ה מצליח געווען מסדר צו זיין דעם גאנצען פראבלעם על צד היותר טוב.

פראגע: **ווי אזוי האט איהר געשליכטעט אלע פראבלעמען?**

ענטפער: איך בין געגאנגען פון איין באנק צו דער צווייטער וואו ער האט זיך געבארגט געלט, און פאר'משכונ'ט די הייזער, די ישיבה, און אפילו דאס בית המדרש פון קרית באבוב, און איך האב מיך ב"ה מיט זיי פארגליכן, מיט יעדען אויף אן אנדערן אופן.

ביים רוב פון די בענק האב איך אויפגעטוהן, אז זיי האבן קלענער געמאכט די חובות אויף העלפט, און א טייל אפילו מער ווי די העלפט. ווי אזוי? איך האב זיי מסביר געווען, אז עס איז נישטא קיין געלט צו באצאלן אלע חובות, ממילא אויב זיי וועלן זיך פארגלייכן און נעמען א טייל פון זייער חוב, וועלן זיי כאטש עפעס ראטעווען, אויב אבער וועלן זיי גיין אין געריכט צו פארלאנגן דאס גאנצע געלט, וועט עס

נעמען יארן, און זיי וועלן אפשר גארנישט באקומען, ווייל די חובות באטרעפן אסאך מער וויפיל די בנינים זענען ווערט. (באמת האבן די בענק נישט קיין סאך פארלוירן, ווייל א גרויסער טייל פון די חובות האבן זיך צוזאמענגעשטעלט פון די גרויסע פראצענטן וואס זיי האבן געראכנט דורך די אלע יארן).

מיין נישט קענען עברית איז נישט געווהן קיין פראבלעם, ווייל כמעט אלע גרעסערע באנק בעאמטע אין ארץ ישראל רעדן און פארשטייען ענגליש, און מיט די בעאמטע וועלכע איך האב זיך נישט געקענט פארשטענדיגן, האב איך מיטגענומען אונזערס א שטארקן ידיד און איבערגעגעבענער באבוב'ער חסיד, ר' יושע ביטרמאן ע"ה, ער זאל זיין דער איבערזעצער. (אגב, האט ער אסאך ארויסגעהאלפן אין דעם גאנצען ענין).

איך בין געזעסן אין די בענק גאנצע טעג, אדורכגעקוקט אלע חשבונות, וויפיל עס איז געווהן דער חוב פון אנהייב, און וויפיל עס איז צוגעקומען פראצענט, און לויט דעם זענען מיר דורכגעקומען מיט דער באנק. א טייל האבן מיר באצאלט באלד, א טייל האבן מיר זיך אויסגעגליכן דורך געבן 'טשעקס' אויף א לענגערע טערמין, און די עטליכע בענק וועלכע האבן נישט געוואלט איינגיין אויף קיין שום פשרה, האבן מיר אינגאנצן איגנארירט, און צום סוף זענען זיי אליין געקומען און זיך געבעטן אז זיי ווילן אויסגלייכן זייער חוב...

ענדליך, נאך כמעט א יאר הארעוואניע, בין איך צוריקגעקומען צו כ"ק רבינו זצ"ל, און איבערגעגעבן אז אלעס איז מסודר, און מיר זענען ב"ה פטור געווארן פון דעם 'סוחר' אויף א גוטן אופן. - צוליב דער גאנצן 'פרשה', בין איך אויך שפעטער פארבליבן שטארק פארבונדען מיט קרית באבוב און אירע מוסדות, ביז צום היינטיגן טאג.

נײַנצנטער קאפיטל

פריוואטע באשעפטיגונג - נאך עסקנות פאר באבוב

ניינצנטער קאפיטל

פריוואטע באשעפטיגונג און נאך עסקנות פאר באבוב

אויפזיכט אויף בוי-ארבעט / שותף און פארוואלטער אין א 'נוירסינג היים' / הארץ-אטאקע צווינגט צו פארקויפן 'נוירסינג היים' / אפגעקויפט 'פאַרק-הויז' האטעל / עסקנות פאר קרית באבוב / אנטוויקלונג פון גרויסן באבובער ביהמ"ד / לייסטונגן פאר גרויסע חובות פון מוסדות באבוב / יערליכע שטיצע פאר באבובער מוסדות בארצה"ק

פראגע: **וואס איז געווען אייער באשעפטיגונג נאכ'ן צוריקקומען פון ארץ ישראל?**

ענטפער: עס איז נישט לייכט געווען אין די דעמאלטסדיגע צייטן צו טרעפן א פאסיגע באשעפטיגונג. א גרויסער טייל פון אונזערע היימישע אידן האבן דעמאלטס געארבעט אין פלעצער ווי מען האט פראדוצירט קראַוואַטן (Ties). אנדערע האבן געארבעט ביי סוועטערס. זיי זענען געזעצען צווישן צעהן ביז צוועלף שעות ביי די ניי מאשינען, אדער געשטאנען א גאנצען טאג אויף די פיס אין געביגלט די קראַוואַטן א.ד.ג. די ארבעט איז געווען א שווערע, און געצאלט האט מען פאר דעם זעהר ווייניג.

אויך איז געווען א מעגליכקייט צו זוכן א באשעפטיגונג אין דער דיימאנט-בערזע. דאס איז שוין געווען א לייכטערע פרנסה, אבער איך פערזענליך האב געזעהן אין דעם א גרויסן חסרון, צוליב דעם וואס מען האט געמוזט שטיין ביי די גרויסע הענדלער און בעטן א מעגליכקייט צו קויפן אדער פארקויפן א דיימאנט.

אין דער זעלבער צייט האבן די ברודער, ר' ליבוש און ר' דוד שארף שיחי', אנגעהויבן צו בויען א "נוירסינג-היים" (מושב-זקנים) אין

דער 'קאַנאַרסי' געגענט פון ברוקלין, און זיי האבן געזוכט אן ארבייטער וואס זאל אכטונג געבן אז דער בנין זאל אויפגעבויט און פארענדיגט ווערן על צד היותר טוב. וויבאלד איך האב שוין געהאט אביסל ערפארונג אין בויען, פון די צייטן וואס מיר האבן געבויט בנינים פאר די ישיבה אויף 'פארק-פלעיס' אין קרוינהייטס, און שפעטער דעם בנין הישיבה אויף די 48סטע גאס אין בארא פארק, האב איך מיך אונטערגענומען איבערצונעמען די אויפזיכט אויף דער בוי-ארבעט, אז דער געביידע זאל פארענדיגט ווערן לויט אלע פלענער און פאָרשריפטן פון אלע שטעטישע רעגירונגס אמטן.

ווען דער 'נוירסינג-היים' געביידע איז פערטיג געווארן, און מען איז שוין געווען גרייט אריינצונעמען פאַציענטן, האבן די שארף ברידער מיר אנגעבאָטן צו ווערן א שותף מיט זיי, און גלייכצייטיג אויך אנפירן מיט דער פארוואלטונג פון דעם 'נוירסינג-היים'. אבער דאס איז געווען לייכטער צו זאגן ווי צו טוהן, צוליב צוויי זעהר וויכטיגע טעמים. ערשטנס, האב איך נישט געהאט קיין געלט צו ווערן א שותף אין אזא גרויסע אונטערנעמונג. צווייטנס, האב איך נישט געהאט קיין שום ערפארונג ווי אזוי אנצופירן א 'נוירסינג-היים' מיט אזויפיהל ווי 270 בעטן.

אבער ר' דוד שארף שיחי' האט נישט אויפגעגעבן אזוי שנעל. ער האט פארשאפט צוויי בעקאנטע און ארנטליכע אידן וועלכע זענען געווען וויליג אריינצולייגען די סומע געלט וואס מען האט געדארפט, ווי אויך מיר צו בארגן געלט פאר מיין טייל פון די שותפות. אזוי זענען מיר דריי געווארן שותפים אין דעם געשעפט.

איך בין טאקע געווארן דער פארוואלטער, און מיין פרוי ע"ה האט איבערגענומען די אויפזיכט איבער דער קאך, דעם עס-זאל, און אכטונג אויף דער ריינקייט. אונזער ארבעט איז נישט געווען קיין לייכטע. מיר

האבן געמוזט דארט זיין זעקס טעג א וואך, און א טייל מאל פון צעהן ביז צוועלף שעה א טאג. מיר האבן אבער פון דער ארבעט שטארק הנאה געהאט, און מיר האבן גלייכצייטיג אויך שיין פארדינט דערביי. ביז א קורצע צייט האב איך שוין צוריקגעצאלט דאס געלט וואס איך האב מיר געבארגט, און אלעס איז געגאנגען אין בעסטן ארדענונג.

ביז, אין א געוויסן טאג ווען איך בין אהיים געקומען פון דער ארבעט, האב איך ליידער געליטן א מאסיוון הארץ-אטאקע ל"ע. דאס איז געווען כ"ח אייר תשמ"ב (May 21, 1982 למספרם). איך בין געלעגן אין שפיטאל נאנט צו צוויי וואכן, און דערנאך בין איך געווען זעהר שוואך א לאנגע צייט, אין נישט געקענט צוריקגיין צו דער ארבעט. דאס האט גורם געווען אז מיר האבן געמוזט פארקויפן די 'נוירסינג-היים', און ווידער אנהייבן זוכן א פרישע קוואל פון פרנסה. יעצט איז אבער געווען אסאך לייכטער צו טרעפן א געוואונטשענע בעשעפטיגונג, צוליב דעם וואס מיר האבן דורך די לעצטע עטליכע יאר ב"ה אנגעזאמלט אביסל געלט, ממילא האבן מיר געהאט א מעגליכקייט אפילו אפצוקויפן א 'ביזנעס'.

פראגע: **האט איהר טאקע עפעס געטראפן?**

ענטפער: עס האט זיך ב"ה אזוי געפירט פון הימל אז מיר האבן געטראפן זעהר א פיינע און לייכטע פרנסה, נאך דערצו אין אונזער וואוין-ארט בארא פארק. ביז צום יאר תשמ"ב (למספרם 1982) האט בארא פארק נישט פארמאגט קיין שום האטעל. ווען איינער איז אהערגעקומען פון ארץ ישראל, פון אייראפע, אדער אפילו פון אנדערע אמעריקאנער שטעט, צי איז דאס געווען צוליב א שמחה, אדער צוליב סיי וועלכע אנדערע אורזאך, האט ער נישט געהאט קיין ארט וואו זיך

אויפצוהאלטן (אויסער די וועלכע האבן געהאט דא קרובים אדער באקאנטע). איז ר' אשר שארף שיחי' אויפגעקומען מיט דעם געדאנק. ער האט אפגעקויפט א גרויס הויז אויף דער 48סטע גאס און 12טע עוועניו, עס איבערגעבויט, און געמאכט דערפון דעם 'פאַרק-הויז' האטעל.

מיט די צייט איז דאס פארוואלטונג פון דעם האטעל געווארן צו שווער פאר ר' אשר שיחי', האט ער מיר פארגעשלאגן אנצוקויפן דעם האטעל און עס אנפירן. מיר האבן טאקע געקויפט דעם "פארק הויז" האטעל און עס געפירט בהצלחה רבה. די ארבעט איז נישט געווען קיין שווערע, און די הכנסה איז ב"ה געווען בריווח. איך האב אנגעפירט דעם אפיס און אלע פינאנציעלע אנגעלעגנהייטן, און מיין פרוי ע"ה האט איבערגענומען די אויפזיכט איבער דער זויבערקייט פונעם האטעל און אז אלע געסט זאלן זיין צופרידן מיט אלעם.

ווי‌באלד די ארבעט איז געווען א לייכטע, און האט נישט געפאדערט אזויפיל שעות, האב איך געהאט גענוג צייט זיך ארויינצוטוהן און זארגן פאר קרית באבוב און אירע מוסדות. איך האב געגרינדעט א קאמיטע פון עטליכע טיכטיגע אינגעלייט, און מיר האבן צוזאמען געטראכט און געטוהן פארשידענע פעולות, צוזאמען צו שטעלן די גרויסע סכומים געלט וואס מען האט אונטערגענומען צו שיקן יעדן חודש. מיר האבן ארגאניזירט יעדעס יאר א מלוה מלכה, מיט אינטערסאנטע פראגראמען, וועלכע האבן אריינגעברענגט א ווארימקייט און א נאנטקייט צו די מוסדות קדושת ציון בארצינו הקדושה. אין צוגאב צו דעם האבן די עסקנים געהאט נאך אנדערע אופנים ווי אזוי אריינצובערענגען פארשידענע געלטער אין פארלויף פון יאר לטובת די דארטיגע מוסדות, וואס האט פארזיכערט די וויטערדיגע עקזיסטענץ פון קרית באבוב.

פראגע: **וואס זענען געווען אייערע פעולות לטובת די באבובער מוסדות דאהי אין בארא פארק?**

ענטפער: נאכדעם וואס מיר האבן ב"ה אויפגעבויט דעם ישיבה-בנין אויף די 48סטע גאס, אין וועלכע עס איז דערונטער אויך געווען דאס ביהמ"ד פון כ"ק רבינו זצ"ל, די וויבער שוהל, אין די שטוב דערנעבן (די סוכה וואו רבינו זצ"ל האט געפירט טיש און געפראוועט שמחת בית השואבה איז געווען אין דער היינטיגער קאווע-שטוב), האט מען אנגעהויבן איינצוזעהן אז צו לאנג וועט מען דא נישט קענען וווייטער פארזעצן. דער היימישער עולם האט זיך ב"ה פארגרעסערט, און דאס ביהמ"ד איז געווארן אלס ענגער און ענגער. די לעצטע ימים נוראים איידער מען האט אנגעהויבן דאווענען אין דעם נייען ביהמ"ד, האבן געדאווענט קרוב צו 600 אידן אין דעם אלטן ביהמ"ד. דאס געדרענג ביי די הקפות אדער הושענה רבא ביי די הושענות, איז געווען אומדערטרעגליך.

מען איז געקומען צום באשלוס, אז מען זאל איינציגווייז אפקויפן די הייזער צווישן דעם נייעם בנין (1533-48) און דעם הויז וואו כ"ק רבינו זצ"ל וואוינט, און אנהויבן טראכטן פון בויען א שיין גרויס ביהמ"ד. מען האט אנגעהויבן מאכן פארשידענע פלענער און זיך פארשטענדיגן מיט בוי-מייסטערס איבערצונעמען די גרויסע אונטערנעמונג פון בויען א גרויס און פראכטפול ביהמ"ד. אבער ווען מיר האבן געהערט וויפיל זיי פארלאנגן פאר דעם פראיעקט, האבן מיר איינגעזעהן אז מיר קענען דאס בשום אופן נישט נאכקומען, ווייל אין צוגאב צו די געוואלדיגע סכומים וועלכע זיי האבן פארלאנגט, האבן זיי נאך געוואלט אז מען זאל זיי באלד געבן א גרויסן 'דעפאזיט', און דערנאך כסדר צוגעבן געלט יעדעס מאל ווען זיי הייבן אהן נאך א טייל פונעם בנין.

ווי אזוי האט מען זיך טאקע אן עצה געגעבן מיט דעם פראבלעם? איז טאקע דא דער פלאץ צו דערמאנען לטובה דעם שטארק איבערגעגעבענעם באבובער עסקן, ידידינו היקר ר' אברהם אהרן לעזער נ"י, וועלכע איז אריינגעשפרונגען אין דער אונטערנעמונג מיט הארץ און זעהל, ממש בגופו בממונו ובכל נפשו. ער האט מיט גרויס פלייס אנגעהויבן צו ארבעטן מיט אייגענע ארבייטער. מען האט איינגעלייגט די אלטע הייזער, געגראבן טיפע יסודות (צוואנציג פוס טיף), און צוביסליך אנגעהויבן בויען די וועגט, און אזוי ווייטער. מיר האבן געהאט גרויסע גלעט פראבלעמען, אבער מיר זענען נישט מיד געווארן, געפלאנט, געשאפן גלעט, און געארבעט יומם ולילה, ביז מיר האבן ב"ה ענדליך זוכה געווען צו זעהן דאס לאנג-ערווארטעטע הערליכע ביהמ"ד שטיין מיט איהר גאנצן פראַכט לשם ולתפארת בית באבוב.

פראגע: **וואס איז געווען די קומענדיגן פראיעקט לטובת באבוב?**

ענטפער: פון צייט צו צייט בין איך געווארן אריינגעצויגן צו העלפן לעזן פארשידענע פראבלעמען אין די מוסדות, און א טייל מאל גאר שווערע און פאַרפלאָנטערטע. דער געווענליכער שטייגער ביי אלע מוסדות התורה, איז דאך צו זיין פארוויקלט מיט חובות, צי איז דאס א ישיבה, א תלמוד תורה, א כולל, און דאס גלייכן. א טייל מוסדות מער און א טייל ווייניגער, אבער דער צד השוה איז, אז אלע מוטשן זיך כסדר ווי אזוי צו דעקן זייער בודזשעט, און אלע דארפן האבן גרויס סיעתא דשמיא אז מען חלילה וחס נישט צוזאמען ברעכן אונטער דעם שווערע לאסט פון חובות.

אפשר איז כדאי דא צו באמערקן, אז איך בין געווען א 'יוצא מן הכלל' אין דער הינזיכט. איך ווייס נישט די פונקטלעכע אורזאך

דערפון, צי דאס נעמט זיך פון דעם וואס איך בין א געבוירענער "יעקע"... צי וויבאלד איך בין אויפגעצויגן געווארן אין "גאליציע"... יעדנפאַלס האב איך געהאט גרויס סיעתא דשמיא, אז דורך די אלע יארן וואס איך האב געטראגן אויף מיר דעם פינאנציעלע עול פון די מוסדות, צי איז דאס געווען די ערשטע יארן פון דער תלמוד תורה אין בראנזוויל, צי שפעטער אין די ישיבה אין קרויהייטס אדער בארא פארק, האב איך ב"ה קיינמאל נישט געהאט קיין דעפיציט! דאס זעלבע איז אויך געווען אין די זיבעצן יאר וואס איך האב אנגעפירט מיט קעמפ שלוה, און די ערשטע פינף יאר פון קעמפ גילה, און דורכאויס די אלע יארן וואס איך געפירט די פינאנצן פון די באבובער מוסדות אין ארץ ישראל, האב איך אלעמאל יעדן באצאלט אין די באשטימטע צייט, און קיינמאל נישט געדארפט בארגן קיין געלט. פארקערט, איך בין נאך אלעמאל געבליבן בייַ די ענדע פון יאר מיט אן עודף!

אבער מיט דער צייט האט זיך בייַ אונז דער מצב אויך געענדערט, און מען איז צוביסלך אריין געפאלען און גרויסע חובות, און דאס האט צוגעפירט אז אומגעפער אין יאר תשנ"ה לפ"ק (אינדערמיט פון די נייַנציגער יארן) איז מען געקומען צו א שרעקליכן צוזאמענבראך. מען האט זיך שוין נישט געהאט פון וועמען צו בארגן. די פריערדיגע בעלי חובות האבן צוריק געפאדערט זייער געלט, אבער עס איז ליידער נישט געווען פון וואו צו באצאלן, ממילא איז דער פינאנציעלער מצב געווארן וואס א טאג אלס שווערער און שווערער, ביז עס איז ליידער געקומען דער טאג וועו מען האט פשוט אויפגעהערט צו צאלן, און כמעט ווי באנקראטירט.

די ערשטע שריט צו ראטעווען די מצב, האט מען געמאכט א וויכטיגע אסיפה, וואו מען האט צוזאמען גערופן געוויסע עסקנים, ווי אויך גוטע פריינט - בעלי יכולת, און מען האט אנגעהויבן טראכטן ווי אזוי מען קען דא ארויסהעלפן אין דעם שווערן לאגע. קודם כל האט

מען אפעלירט צו יעדן בייצושטייערן גרויסע סכומים, כדי מען זאל קענען טיילווייז אנצוהייבן צוריק צו צאלן די בעלי חובות. יעדער פון די פארזאמעלטע האט זיך ווארים באטייליגט מיט גרויסע סכומים, כאטש זיי האבן געהאט שטארקע קשיות, היתכן מען האט צוגעלאזט עס זאלן זיך אנקלויבן אזויפיהל מיליאנען דאלארן פון חובות, און פון ווּאו האט זיך דאס גענומען, און אזוי ווייטער.

נאך די אסיפה האט מען געמיינט אז מען קען אנהייבן ארויסצוקריכן פון דער שוועדער בלאָטע. אבער ווען מען האט אנגעהויבן צוזאמען צושטעלן דעם חשבון פון די חובות און די געלטער וואס מען צוגעזאגט, האט מען געזעהן אז 'אין הקומץ משביע את הארי', און מען קען אפילו נישט קלערן אז דאס וועט זיין די לעזונג. די אלע געלטער וואס מען האט צוגעזאגט - וואס איז בכלל א גרויסער ספק אויב די גאנצע געלט וועט אריינקומען - וועט נישט קענען דעקן אפילו א קליינעם טייל פון די חובות, און מען קען מיט דעם אפילו נישט אנהייבן.

פראגע: **ווי אזוי זענט איהר געווארן אריינגעמישט אין דעם ענין?**

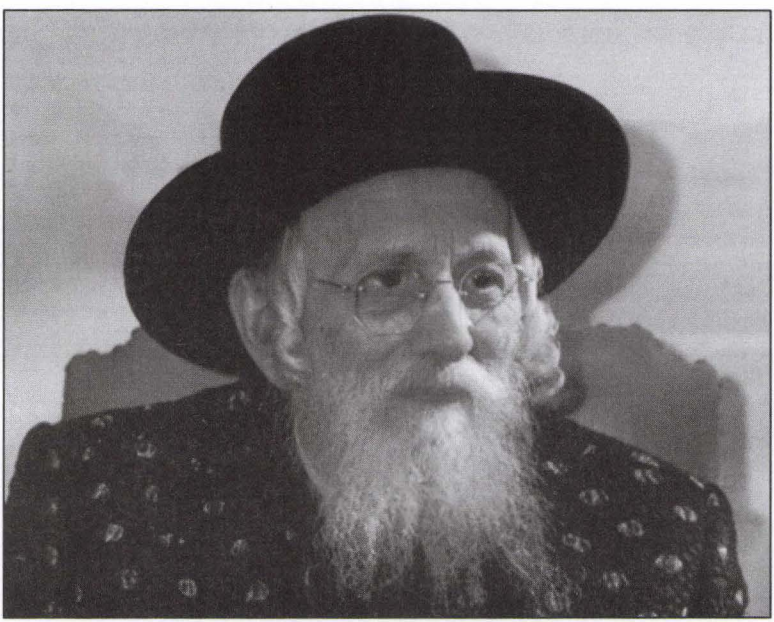
ענטפער: בלית ברירה האט די קאמיטע געמאכט נאכאמאל אן אסיפה, און מען האט מיך כמעט ווי געצווינגען איך זאל אויך אנטייל נעמען אין דעם זיצונג. איך האב נישט געהאט קיין חשק זיך צו באטייליגן, וויבאלד איך האב געהאט א פאָרגעפיהל וואס דארט וועט געשעהן. ביי די אסיפה האב איך געזעהן אז מיינע געפיהלן זענען טאקע נישט געווען קיין אומזיסטע... נאכ'ן איבערשמועסן פארשידענע פלענער און הערן פארשידענע עצות, זענען זיי געקומען צום באשלוס אז זיי קענען די זאך אליין נישט באהאנדלן, און איך מוז דאס

איבערנעמען... די עסקנים האבן מיר געזאגט, אז זיי וועלן מיר שטארק העלפן, און דעמאלטס קען מען האָפן אז מען זאל פון דעם שווערן פראבלעם ארויסקריכן.

איך האב אבער נישט געוואלט און נישט געקענט אונטערנעמען אויסצוגלייכן אזויפיל מיליאנען דאלארן חובות, ממילא האב איך אפגעזאגט זייער בקשה, און מען איז אוועק פון דער אסיפה מיט גארנישט. באלד דעם קומענדיגן טאג האט מען מיר געמאלדן אז כ"ק רבינו זצ"ל וויל רעדן מיט מיר. וועו איך בין אנגעקומען צו כ"ק רבינו זצ"ל אין שטוב, האט דער רב ז"ל מיך געבעטן בכל לשון של בקשה, אז איך זאל איבערנעמען די זאך. ער האט מיר געגעבען צו פארשטיין וואס פאר א חילול השם עס קען דא ארויסקומען, אויסער דער גרויסער עוולה פון נישט צוריק באצאלן דאס געלט וואס מען האט זיך געבארגט. איך האב מיך אבער פארענטפערט, און ערקלערט די סיבה פארוואס איך קען נישט נעמען אויף מיר דעם שווערן עול. ערשטנס, בין איך נישט לאנג צוריק אדורכגעגאנגען א שווערע ארץ אפעראציע, דערביבער דארף איך זיין זעהר פארזיכטיג מיט מיינע אקטיוויטעטן און איך קען מיך נישט ערלויבן זיך אנצושטרענגען צופיהל. צווייטנס, בין איך שטארק פארנומען אינדערהיים, צו זארגן פאר מיין פרוי (ע"ה), וועלכע איז ליידער נישט אין א גוטן געזונט צושטאנד.

דער רב זצ"ל האט זיך פארטראכט עטליכע מינוט, שפאצירנדיג אהין און צוריק עטליכע מאהל אין שטוב. דערנאך האט כ"ק רבינו זצ"ל ארויפגעלייגט זיין האנט אויף מיין אקסל, און זיך געוואנדן צו מיר: "הער מיך צו יוסף שמואל. איך ווייס אז די מאכסט מיט א שווערע צייט, אבער איך זאג דיר אז אין דעם זכות וואס די וועסט איבערנעמען די זאך, וועט דיר השי"ת געבן נאך אסאך געזונטע יארן, און דו מיט דיין בני-בית וועלן זיך נאך אי"ה צוזאמען פרייען בי די חתונות פון די אייניקלעך און בי די שמחת פון אייערע איהר-אייניקלעך".

אויף אזא הבטחה און אזא ערליכע און ווארעמע ברכה האב איך נישט געקענט מוותר זיין, און איך האב שוין מסכים געווען איבערצונעמען דעם שווערן עול פון אויסגלייכן די חובות. פון אנהייב האבן מיר געמיינט אז אלע חובות באטרעפן צוזאמען ארום זעקס מיליאן דאלער, דערווייל האט זיך שפעטער ארויסגעשטעלט אז מען רעדט דא פון העכער ניין מיליאן דאלער. אבער איך האב שוין סייווי נישט געהאט קיין ברירה זיך ארויסצודרייען, און איך האב מיך גענומען צו דער ארבעט...

כ"ק מרן אדמו"ר זצוק"ל מבאבוב

פראגע: **ווי אזוי האט איהר באוויזן פטור צו ווערן פון די אַסטראָנאָמישע גרויסע חובות? און ווי לאנג האט עס גענומען?**

ענטפער: עס האט גענומען העכער פיהר יאר ביז מיר האבן בס"ד אויסגעצאלט און אויסגעגליכן כמעט אלע חובות. בנוגע, ווי אזוי איך האב עס געקענט באווייזן? אליין וואלט איך עס טאקע זיכער נישט געקענט באווייזן, אבער כ"ק רבינו זצ"ל איז אונז געשטאנען צו הילף,

און פארשאפט ביי אחים פרישוואסער פון לאנדאן א מיליאן דאלער, און ביי נאך אסאך אנדערע עשירים גרעסערע געלטער. דערצו זענען א גרויסער טייל פון אנ"ש געווארן זעהר ווארים דערצו, נאכדעם וואס איך האב צוזאמען גערופן א פארזאמלונג אין פאַרק-הויז האטעל, פארגעלייגט מיין פלאן, און געבעטן אז יעדער זאל זיין בייהילפיג יותר מכפי יכולתו. נאך א זאך וואס האט אונז אסאך צוגעהאלפן אין דעם ענין, וועלכע איז גראדע פון די שווערע זאכן, איז געווען דאס צוגרייטן און דורכפירן דעם גרויסארטיגן פופציגסטער יערליכע דינער, וועלכע מיר האבן ארגאניזירט פאר דעם צווועק. די מסיבה איז ב"ה געקרוינט געווארן מיט א גרויסן דערפאלג, און עס איז אריינגעקומען א שיינע סומע וועיטער אנצוגיין מיט אונזער וויכטיגער ארבעט.

כ"ק מרן אדמו"ר מהרנ"צ זצ"ל מבאבוב

אזוי ווי ביי יעדער חובות-קריזיס, האבן מיר אויך דא פארהאנדלט מיט יעדן בעל חוב באזונדער. ביי א טייל האבן מיר אויפגעטוהן אז זיי האבן מוחל געווען א סכום פון דעם חוב, א קליינער טייל האבן אפילו מוחל געווען דעם גאנצע חוב, אבער דעם רוב האבן מיר געמוזט סוף כל סוף צוריקצאלן. אזוי זענען מיר געגאנגען פון איינעם צום צווייטן, ביז מיר האבן ענדליך אויסגעגליכן כמעט אלע חובות. איך האב שפעטער באקומען פון כ"ק מרן אדמו"ר מהרנ"צ זצ"ל, זעהר א שיינע 'דברי חיים' הגדה, מיט א הארציגן דאנק און דברי ברכה, וועלכע האט ביי מיר גאר א גרויסן חשיבות.

פראגע: **קענט איהר שילדערן אייערע לעצטערע אקטיוויטעטן לטובת די באבובער מוסדות?**

ענטפער: נאכדעם וואס איך האב פארקויפט דעם פארק-הויז האטעל, האב איך אוועקגעגעבן אסאך צייט צו העלפן די מוסדות אין קרית באבוב בארצנו הק'. דערווייל זענען געשעהן גרויסע ענדערונגען אין באבוב. כ"ק רבינו הקדוש זצוק"ל איז ליידער נסתלק געווארן. כ"ק מרן אדמו"ר מהרנ"צ זצ"ל האט איבערגענומען די הנהגה פון באבוב, אבער ליידער נישט אויף צו לאנג, ווייל נאך עטליכע יאר איז ער אויך פון אונז ליידער אוועקגעריסן געווארן. דערנאך איז יבדלח"ט כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א אויפגענומען געווארן צו פיהרן דער קהלה און די מוסדות לאורך ימים ושנים טובים.

מיט כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א מבאבוב

איינס פון די ערשטע זאכן וואס כ"ק רבינו שליט"א האט אויפגעטוהן אין ארץ ישראל, איז געווען צו גרינדן די ישיבה גדולה אין בני ברק, וועלכע מען האט א נאמען געגעבן "עץ חיים" (אזוי ווי עס האבן זיך גערופן אלע באבובער ישיבות אין גאליציע), און וועלכע הרה"ג ר' מיכאל העללער שליט"א איז געווארן דער ראש הישיבה. די ישיבה האט זיך צוזאמען געשטעלט פון איידעלע בחורים, מתמידים אין יראי השם, און גלייכצייטיג האט מען אויפגענומען זעהר צוגעפאסטע מגידי שיעור און משגיחים, וועלכע זענען שטארק איבערגעגעבענע און געטרייע פאכלייט.

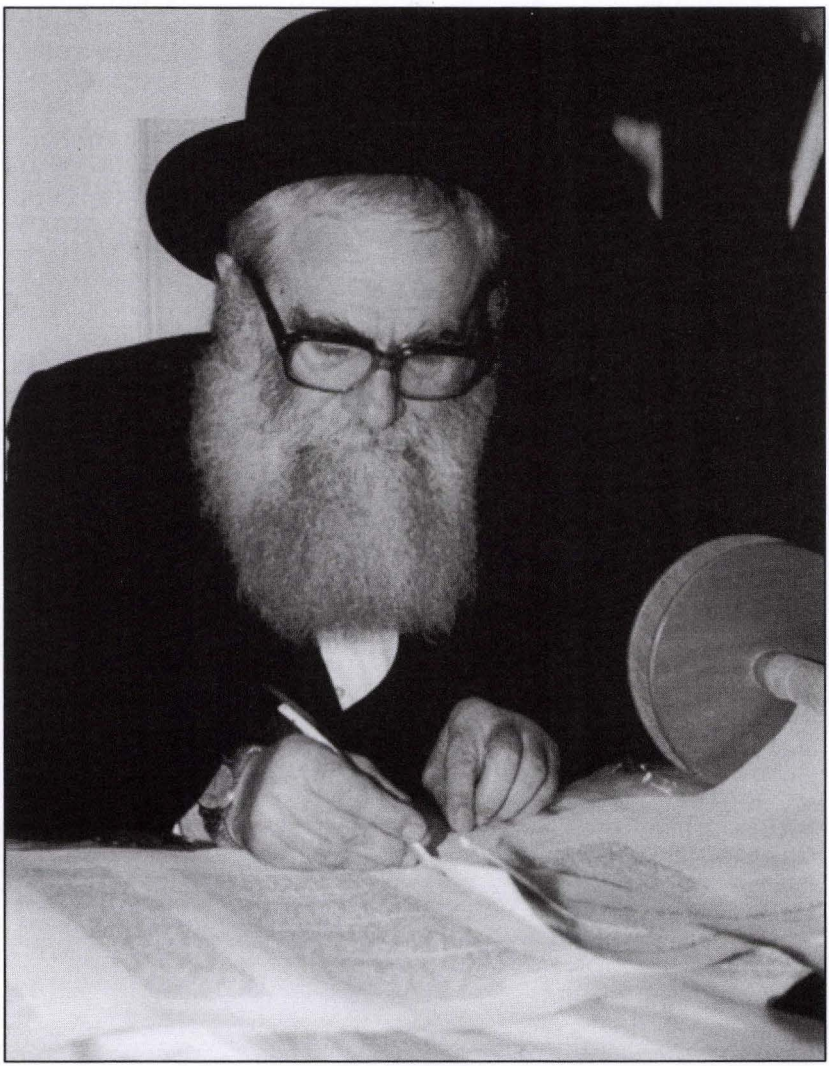
ווען עס איז אדורך דער ערשטער חודש, און מען האט געדארפט אויסצאלן דאס שכירות פאר אלע אנגעשטעלטער, האט מען זיך געוואנדן צו מיר אז איך זאל העלפן דעקן כאטש די הוצאות פון דעם ערשטן חודש, וועלכע באטרעפט $25,000. נאכדעם וואס איך האב איבערגעטראכט זעהר גרונטליך די גאנצע זאך, האב איך באשלאסן אז איך מוז דא זיין בייהילפיג, ווייל איך האב געזעהן אז די ישיבה וועט זיין א גרויסע צוקונפט פאר אונזערע בחורים אין ארץ ישראל, און א גרויסן כבוד פאר בית באבוב. איך האב מיך דעמאלטס אונטערגענומען מיט דער הילף פון אחים שארף שיחי' צו דעקן די הוצאות, נישט נאר פון יענעם חודש, נאר פון דעמאלטס און ווייטער יעדן חודש, און איך צאהל ב"ה עד היום פונקטליך מידי חודש בחדשו.

אויך אין קרית באבוב, וואו עס עקזיסטירט א כולל פון קרוב צו פערציג חשוב'ע אינגעלייט אינטער דעם פירערשאפט פון זעהר א חשוב'ע ראש הכולל, ליגט אויף אונז דער עול פון אויסהאלטן דעם כולל, און מיר צאלן ב"ה אויך פאר זיי יעדן חודש, במועדו.

פּראָגע: **לויט דעם חשבון רעדט מען דא פון פּאַנטאַסטישע סומעס וואס איהר שיקט כסדר קיין ארץ ישראל. ווי אזוי קענט איהר באווייזן צו שיקן אזעלכע גרויסע געלטער?**

ענטפער: מיר שיקן קיין ארץ ישראל העכער ווי 400,000 דאלער יעדעס יאר! ווי אזוי קען איך דאס באווייזן? עס קומט טאקע נישט אהן לייכט, אבער בס"ד איז נאך ביז יעצט נישט אדורכגעגאנגען אפילו איין חודש וואס מיר זאלן נישט שיקן אונזער התחייבות צו דעם באשטימטע צייט. איך ניץ כסדר דאס וואָרט "מיר", ווייל וועָן נישט וואס איך האב די געוואלדיגע מיטהילף פון מיינע חשוב'ע ידידים, און שטארק איבערגעגעבענע שטיצערס פון באבוב בכלל, האחים היקרים מוה"ר לייבוש און מוה"ר דוד שארף שיחי', וואלט איך נישט געקענט טראגן אזא גרויסן עול אליין. זייער ביישטיירונג באטרעפט א גרויס חלק פון אונזער בודזשעט.

איך האף אז השי"ת וועט מיך נאך שענקן גוטע געזונטע יארן, איך זאל נאך קענען וויטער ממשיך זיין די עבודת הקודש פון שטיצן מוסדות התורה ולומדי', אמן כן יהי רצון.

ביים שרייבן אן אות אין א ספר תורה

לזכר נשמת

זוגתי

מרת **לאה** בת ר' **טובי'** **גדלי'** ע"ה

נפטרה בשם טוב

כ"ד סיון תשס"ח לפ"ק

ת. נ. צ. ב. ה.

די מצבה אויפֿן באבוב׳ער בית החיים אין ניו דשערזי

צו שרייבן וועגן די מעשים טובים און ערליכקייט פון זוגתי החשובה, מרת לאה בת ר' טובי' גדלי' ע"ה, שנפטרה בשם טוב כ"ז סיון תשס"ח לפ"ק, קען מען זעהר אסאך, אבער איך וועל נאר איבערגעבן די ווערטער, וועלכע כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א מבאבוב האט געזאגט ווען ער איז געקומען מיך מנחם זיין בשעת אבלי', און עס נאכאמאל איבערגע'חזר'ט ווען מען האט אראנזשירט אין מחנה שלוה ד'באבוב א סעודה אין א סיום משניות, צו די שלושים פון דער חשוב'ער נפטרת ע"ה. איך גלויב אז מער ווי דאס, דארף מען נישט שרייבן. וזה לשונו הק':

הרב החסיד ר' שבתי קרעשיווער ז"ל, וועלכער איז אלס אינגערמאן געווען א חסיד פון הרה"ק ר' יחזקאל'י פון קאזמיר זי"ע, האט אין די ערשטע צייטן נאך זיין חתונה געהאנדלט אויפ'ן מארק צוזאמען מיט זיין פרוי. נאך א שטיק צייט, האט ער געפיהלט אז דאס וואס ער דרייט זיך צווישן גוים אויף די גאס קען אים אנהייבן צו שאטן פאר זיין יראת שמים, און ער קען גאר ווערן דורך דעם א פראסטער מענטש. צוליב דעם האט ער באשלאסן זיך ארויסצולאזן פון די געשעפטן, און געבעטן זיין פרוי אים צו לאזן פאהרן אויף לענגערע זמנים צו זיין רבי'ן, וואו ער וועט עוסק זיין בתורה און אין עבדות ד', און פון צייט צו צייט אהיימקומען צו זיין משפחה. ער האט צוגעזאגט זיין פרוי, אז אויב זי וועט זיך אונטערנעמען אליין צו טראגן דעם עול הפרנסה אין די שטוב, איז ער איר מבטיח האלב פון זיין חלק אין עולם הבא.

די געטרייע פרוי פון רבי שבתי, וועלכע איז געווען זעהר אן ערליכע, האט מסכים געווען צו טוהן דער רצון פון איר מאן. פון דעמאלטס און ווייטער, האט זי - נאכ'ן באקומען א ברכה פון הרה"ק ר' יחזקאל'י זצ"ל - אנגעהויבן

צו באקן ברויט, וואס זענען ביז א קורצע צייט באקאנט געווארן אין דער געגנט אלס גאר בא'טעמ'ט, און עס האט זיך זעהר גוט פארקויפט. דערווייל איז איר מאן געזעצן לאנגע יארן על התורה ועל העבודה, און איז אויסגעשטיגן צו ווערן א גרויסער בעל מדריגה. נאך דער פטירה פון הרה"ק מקאזמיר זצ"ל, איז רבי שבתי געפאהרן צו הרה"ק שמשון פון זוואלין זצ"ל, און דערנאך צום הייליגן צאנזער רב זצ"ל. נאכ'ן הסתלקות פון הייליגן דברי חיים ז"ע, איז רבי שבתי געווארן אנגעקניפט אין זיין אייניקל כ"ק מרן אדמו"ר הראשון מבאבוב ז"ע, און איז אפגעזעצן אין זיין הייליגן הויף א גרויס חלק פון יאר.

איין טאג, ווען רבי שבתי איז שוין געווען אויף די עלטער, איז זיין פרוי געקומען צו פאהרן קיין באבוב, און זי איז צוזאמען מיט איר מאן אריינגעגאנגען מיט א קוויטל צום ערשטן רב זצ"ל. ווען דער רב זצ"ל האט איר געפרעגט וואס עס איז איר פארלאנגט, האט זי דערציילט דאס וואס איר מאן האט איר צוגעזאגט מער ווי פופציג יאהר צוריק, אז אויב זי איז מסכים צו פירן די שטוב אינגאנצן אליין בשעת ער וועט זיך געפונען ווייט אוועק פון שטוב ביי זיינע רבי'ס, געט ער איר אוועק האלב פון זיין עולם הבא. די פרוי האט פארגעזעצט, אז אצינד, ווען זי איז שוין אויף די עלטערע יארן, און מ'דארף זיך שוין גרייט מאכן, ווייל זי אז דער רבי זאל באשטעטיגן, אז היות זי האט געהאלטן איר טייל פונעם הסכם, אזוי ווייט אז זי האט כמעט קיינמאל נישט געהערט קיין קידוש פון איר מאן, און האט אליין אויפגעצויגן זייער זוהן יחזקאל'י, ווייל זי זיכער מאכן אז זי באקומט טאקע דאס וואס מ'האט איר צוגעזאגט.

וען דער ערשטער רב זצ"ל האט געהערט אירע רייד, האט ער זיך אויסגעדרייט צו רבי שבתי'ן, און געזאגט: וער זאגט אז דער ספק דא איז, צי זי וועט באקומען האלב פון דיין חלק לעתיד לבוא? אפשר איז די זאך גאר פארקערט, אז מ'דארף קלערן צי זי קען דיר אוועקגעבן האלב פון איר ערליך פארדינטן חלק אין עולם הבא? צי איז דען דאס א קלייניקייט, אז א יונג ווייבל גיעט איר מאן רשות איר איבערצולאזן אליין אויף לאנגע צייטן און דאס אלעס כדי איר מאן זאל קענען עוסק זיין אין תורה און אין עבודת השי"ת ביי זיינע רבי'ס! - עד כאן לשונו הק'.

איך מיין אז דאס זאגט שוין אלעס אויך וועגן זוגתי ע"ה, און מען דארף מער גארנישט צולייגען!

בהחדר אוכל במחנה שלוה ובמחנה כרם שלמה ד'באבוב לעילוי נשמת זוגתי ע"ה